

*Nők, időszak kiadványok
és nyomtatott nyilvánosság*

1820–1920

Szerkesztette
TÖRÖK ZSUZSA

Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság
1820–1920

Reciti konferenciakötetek · 9

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Nők, időszaki kiadványok
és nyomtatott nyilvánosság
1820–1920

Szerkesztette
TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2020

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének támogatásával jelent meg

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A borítón: korabeli periodikákat, a *Honderüt* és a *Regélőt* kézben tartó
hölgyeket ábrázoló divatkép a *Regélő Pesti Divatlap*
1843-as évfolyamának március 12-i számából.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978 615 6255 04 4

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Bevezető	7
REFORMKORI KIADVÁNYOK	11
BÓDI KATALIN „Hasson e’ név most is a’ szép Nem’ szivébe” A <i>Hébe</i> almanach nőképe	13
BODROGI FERENC MÁTÉ Az <i>Aurora</i> (és az <i>Uránia</i>) nőideáljáról Honleányok és polgárleányok, hitvesek és Fannik	31
FAZEKAS JÚLIA Olvasó honleányok, bajuszos írónők Nők a reformkori divatlapokban	63
MESÉK ÉS PERIODIKÁK	89
GULYÁS JUDIT Andersen meséinek korai magyar recepciója (1840–1858)	91
DOMOKOS MARIANN Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években	133
LAPSZERKESZTŐK	165
BOZSOKI PETRA A nőreprezentáció mint piaci tényező A <i>Családi Kör</i> sikere és megszűnése	167

TÖRÖK ZSUZSA	
Női szerepek és lapszerkesztés Vachott Sándorné dilemmái	191
MÉSZÁROS ZSOLT	
„Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.” <i>A Magyar Bazár</i> (1866–1904) szerkesztői és kiadói háttéréről az Athenaeum iratanyaga alapján	209
ÚJSÁGÍRÁS, KALENDÁRIUM, SAJTÓHASZNÁLAT	227
KERPICS JUDIT	
Elmevirágkertet növelni Jósika Júlia és a normatív igényű újságírás	229
MIKOS ÉVA	
Egy nemesasszony esete a popularitással Kuliffayné Beniczky Irma útja a regényírástól a kalendáriumszerkesztésig	245
MLAKÁR ZSÓFIA	
Herman Ottóné Borosnyay Kamilla ollója Publikációs gyakorlat és lapkivágatok	273
NŐK, SAJTÓ ÉS TÁRSADALOM A 20. SZÁZAD ELEJÉN	297
SÁRAI SZABÓ KATALIN	
„Mellékize van a kenyerünknek.” A női munkavállalásról szóló diskurzus a 19. század második felében és a 20. század elején	299
CZEFERNER DÓRA	
Schwimmer Rózsa lapszerkesztői tevékenysége 1907–1913 között	335
Névmutató	360
A kötet szerzői	373

Bevezető

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete által 2019. október 14–15-én megrendezett konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza. A kétnapos tanácskozáson eredetileg tizenhét előadás hangzott el, ezekből tizenháromat tesz közzé a kiadvány. A konferenciára a 2017. október 19–20-án *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok* című rendezvény folytatásaként került sor,¹ egy, a 19. századi női írásra fókuszáló konferenciasorozat második rendezvényeként. A tanácskozás előadásai és a tanulmánykötet írásai ezúttal tematikus vezérelv mentén szerveződtek: a női írás és az időszaki kiadványok kapcsolatát vizsgálják a reformkori almanachoktól a 20. század eleji sajtóig.

A nyomtatott termékek megjelenését szabályozó, 1852-ben kiadott sajtórendelet szerint „[i]dőszaki nyomtatványnak azon nyomtatvány tekintendő, a mely vagy naponkint, vagy legalább is havonkint egyszer, habár nem egyforma időszakokban is, jelenik meg.”² A ma érvényes nemzetközi szabvány szerint az időszaki kiadvány nyomtatott vagy nem nyomtatott formában, határozatlan időtartamra tervezett kiadvány, amely egymást követő részegységekből (számokból, évfolyamokból, füzetekből, kötetekből) áll, és amelyen sorszámozás vagy időrendi megjelölés szerepel.³ Ide értendők a napi rendszerességgel megjelenő hírlapok, a he-

- 1 A tanácskozás előadásaiból készült tanulmánykötet 2019-ben jelent meg: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, Reciti konferenciakötetek 4 (Budapest: Reciti, 2019).
- 2 „1852. május 27-én kelt legfelsőbb nyiltparancs, mely által az egész birodalomra nézve a katonai határőrvidéket kivéve, új sajtórendtartás bocsátatik ki, s 1852-ki szeptember 1-től kezdve hatályba lép tetik”, in *A Magyarországon jelenleg érvényben álló sajtó-szabályok gyűjteményének a Főméltóságu Magyar Királyi Udvari Kancellária külön engedélyével szerkesztett és értelmező jegyzetekkel ellátott hiteles kiadása*, 9–43 (Bécs: Holzhausen Adolf, 1865), 18.
- 3 Vö. az Országos Széchényi Könyvtár által feltüntetett érvényes meghatározással: http://www.oszk.hu/idoszaki_kiadvany.

tente vagy havonta megjelenő folyóiratok, füzetes nyomtatványok, illetve a jelen kötet nyitótanulmányaiban tárgyalt évkönyvek is.

Az időszaki kiadványokban publikálás általános gyakorlat volt a 19. században. A szövegek folyóiratokban és napilapokban való megjelentetése jelentős mértékben járult hozzá az írók és írónők korabeli hírnevének alakulásához, és nem utolsósorban ahhoz, hogy később kötetpublikációval jelentkezessenek az irodalmi nyilvánosságban. Ennek ellenére az irodalomtörténet-írásban adott író vagy író-nő életpályáját legtöbbször egy-egy könyvsorozat formájában gondoljuk el. Pedig, a képzeletünkben egymás mellé helyezett kötetek sora és az általuk sugallt problémátlan fejlődéselv mögött legtöbb 19. századi író és író-nő esetében sokkal bonyolultabb és változatosabb időszaki publikációs stratégiák fedezhetők fel, melyek a korabeli olvasóközönség alakításában is döntő szerepet játszottak. A kötetekben megjelent költemények, elbeszélések, regények (és más szövegtípusok, műfajok) többségét a kötetpublikációt megelőzően szerzőjük először különböző periodikákban közölte. A 21. századból visszatekintve fontos tudatosítani, hogy a 19. századi irodalmi élet, intézményrendszer megértése lehetetlen a sajtóközeg figyelmen kívül hagyásával. A periodikák és a nyomtatott kultúra tanulmányozása ugyanakkor már ismert szerzők újraértékeléséhez, valamint ismeretlenek (az író-nők nagy része ez utóbbi csoport-hoz tartozik) (újra)felfedezéséhez vezet.

A női írás kutatásának nemzetközi diskurzusában egyre több szerző hangsúlyozza az időszaki kiadványok szerepét, a modern irodalomnak és művészeteknek a kereskedelemmel és a reklám világával való összefüggéseit, valamint korabeli társadalmi, politikai, tudományos és gazdasági kontextusait. E szemléletváltásban a digitalizációnak kulcsszerepe van, hiszen a korábban csak szakkönyvtárakban elérhető sajtótermékek így módon a kutatás számára könnyen elérhetővé és látthatóbbá váltak. Az interdiszciplináris módszertannal és a digitális tartalmak fokozott használatával élő angolszász kutatási irányzat (*periodical studies*) egyrészt meghatározott kulturális gyakorlatok működésébe, másrészt annak a folyamatnak a megértésébe enged betekintést, amely során az időszaki kiadványokhoz kapcsolódó közösségek egyéb csoportosulásokkal, mozgalmakkal és szervezetekkel kerülnek érintkezésbe. Nem egy hagyományos, leíró sajtótörténetről van szó, hanem az irodalomtudomány, a történettudomány, a gazdaságtudomány, a bibliográfia, stb. által használt módszereket ötvöző kutatási irányzatról, mely az időszaki kiadványokra olyan kulturális termék-ként tekint, amelyeket legjobban az említett tudományágak metszéspontjában érthetünk meg. A konferencia témájának kijelölését tehát ez a módszertani előfeltevés adta.

Következésképp a tanácskozás és a kötet célja egyrészt a 19. századi író-nők életpályájának, szövegeinek és publikációs stratégiáinak a korabeli sajtóközeg-

gel összefüggésben való vizsgálata, másrészt a kifejezetten nőknek szánt időszaki kiadványok fókuszba helyezése volt. Az időszaki sajtóban közölt szövegek kontextusfüggőek, a poétikai tradíción és az esztétikai innováción túl az aktuális tartalmak, a piaci verseny, az adott lap közreműködői, végül a változó szerkesztői irányelvek egyaránt befolyásolják megjelenésüket. Az elsődleges megjelenési közeg vizsgálata tehát a szövegek autonóm esztétikai entitásként való felfogása helyett a kulturális párbeszédben való részvételüket világíthatja meg. A 19. századi írónők az időszaki publikálás ugyanolyan előnyeit élvezhették, mint férfi író társaik: anyagi juttatást, az olvasóközönséghez való hozzáférést, a kritikai érdeklődés felkeltését, valamint lehetőséget arra, hogy maguk is befolyásos tényezővé válhassanak. Ily módon a női írás és az időszaki kiadványok kapcsolatának vizsgálata nemcsak a korabeli olvasóközönség megismeréséhez, hanem e kiadványok kulturális erejének és más publikációs fórumokkal való összefüggéseinek megértéséhez járulhat hozzá.

Noha az időszaki kiadványok, különösen az újságok és a folyóiratok, tiszavirág-életűek, a periodika mint a szövegek nyomtatásban való megjelenésének egyik formája, különösen tartósnak bizonyult az idők folyamán; a 18. század óta folyamatos alakuláson, változáson esett át, miközben a nyomtatás karakterisztikusan modern formájává vált. Meghatározó szerepet játszott a városi társadalmak alakulásában, a nyomtatás fejlődésében, a kommunikációs hálózatok kiépülésében, az információáramlásban, a különféle eszmék terjedésében, az irodalom intézményesülésében és nem utolsósorban az olvasás tömegessé válásában.

A nők az időszaki kiadványok olvasóiként gazdasági és ideologikus szempontok felől nézve is fontos szereplőivé váltak ennek az intézményrendszernek: a kiadók felismerték a nőknek mint kiadványaik fogyasztóinak a jelentőségét. Amellett azonban, hogy a kiadók számára e periodikák elsősorban profitot termeltek, olvasóiknak önmaguk és környezetük megértéséhez alkalmas fogódzókat kellett nyújtaniuk. A 19. században uralkodó, a feleség, az anya, a háziasszony alakja köré szerveződő háziasság-kultusz megerősítését szolgálták a század második felében megjelenő családi lapok, ugyanakkor más, például a testi szépségre, a fizikális megjelenésre koncentráló nőiség-fogalmak is érvényben voltak a korszakban, melyek főként a kor divatlapjaiban nyertek kifejezést. A sajtótermékek differenciálódása számos lehetőséget teremtett az írni kívánó és a nyomtatott nyilvánosságban megjelenő nők számára az alkalmi publikációtól a rendszeres munkatársasá válásig vagy akár a lapszerkesztői pozíció betöltéséig.

A kötet tanulmányai kronologikus sorrendben, a reformkortól a 20. század első két évtizedéig követik nyomon ezt a folyamatot. A reformkori almanachok klasszicizáló nőképétől és az 1840-es évekbeli divatlapok még jórészt passzív nő-

ideáljától kezdve a század közepétől a nők egyre aktívabb szerepkörökben jelennek meg az időszaki kiadványok hasábjain. A különféle periodikákban publikáló írók mellett a kötet tanulmányai tehát más szerepeket is láthatóvá tesznek. A szépírói aktivitás mellett a nők az intézményesülő irodalom különféle szintjein fordítóként, újságíróként, lap- és kalendáriumszerkesztőként vannak jelen. A század eleji korlátozott jelenlétüket egyre aktívabb, militáns szerepvállalás veszi át a 19. század végére és a 20. század elejére.

Török Zsuzsa

REFORMKORI KIADVÁNYOK

„Hasson e’ név most is a’ szép Nem’ szivébe”

A *Hébe* almanach nőképe

A *Hébe* Igaz Sámuel (1786–1826) által Bécsben szerkesztett és évi rendszerességgel kiadott almanach, amely 1821-ben még *Zsebkönyv* címen, az 1823-ra nyomtatott évkönyvtől az 1826-ra kiadottig már *Hébe* címmel jelent meg. A kiadvány indulása párhuzamos a Kisfaludy Sándor által szerkesztett *Aurora*éval. A zsebkönyv formátumú és műfajú kiadvány metszetanyagával, kottamellékletével, változatos műfajú szépirodalmi anyagával női olvasókra is számított, ahogyan helyet adott oldalain nőszerzőknek is. A szerkesztési munkákban Igaz mindvégig számított Kazinczy véleményére, aki nemcsak levelezésében, hanem az almanachokról írt recenzióiban (1823, 1825, 1826) is reflektál a *Hébe* jelentőségére. Az almanach megszűnése Igaz Sámuel halálához kötődik, aki 1821-től 1824-ig Pánczél Dániel mellett a *Magyar Kurir* társszerkesztője, illetve a *Kedveskedő* című irodalmi melléklet szerkesztője (1824). Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy az éves kiadványok összeállításában milyen jelentősége volt a nőknek szerzőként, a közlemények tárgyaként, illetve olvasóként. Beszélhetünk-e a kiadvány pontosan körvonalazható nőképéről, mennyire egészítette ki mindezt a gazdag metszetanyag, illetve Kazinczy recenziói hogyan erősítették meg vagy éppen hogyan írták felül ezt a nőképet. Az almanach mint sajtópiaci termék ugyanis konszenzuálisan női olvasóközönséghez szólt a 19. században, többek között a könyvtárgy szépsége, illetve a tartalom változatossága és szórakoztatva tanítása miatt, amit magyar sajtótörténeti vonatkozásban megerősít az *Urania* folyóirat előzményként való kijelölése.¹ A rövid életű almanach nyilvánvalóan elbizonytalanítja a messzemenő következtetések levonását és a kiadvány mérhető hatását, a viszonylag kicsi kor-

1 BODROGI Ferenc Máté, „Az *Aurora*. Hazai almanach mint (zsebkönyvtárgy”, *Alföld* 68, 2. sz. (2017): 67–85, 84.

pusz azonban segíti az áttekintést, így egyfajta látóleletet adhat az 1820-as évek első felének nőképéről a szépirodalmi sajtótermékekben.

Nehézkedések

A Kultsár István által szerkesztett hírlap, a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1820. január 12-i lapszáma szokatlan közleménnyel indít. Míg a cikkek hagyományosan kül- és belpolitikai híreket és egyéb közérdekű információkat közvetítenek az érintett ország vagy régió címbe helyezésével, addig ez a közlemény (*Magyar és Erdélyország* címmel) a „Nemzeti Literatura” állapotáról ad lesújtó képet, hiszen írója szerint nemcsak magyar nyelvű szépirodalmi és tudományos munkák nem születnek elegendő számban, de az olvasók is veszélyesen kevesen vannak. A borús hangvétel a felszólítás hevességével kapcsolódik össze: „Mikor ébredünk fel igazán? Mikor fogjuk a’ Nemzeti tsinosodást állhatatos, és hathatós buzgósággal gyámolítani?”² A megoldás egyik lehetősége a cikk szerint egy, a magyar lappiaccon új sajtótermék, az almanach bevezetése, amely alkalmas lehet a nemzeti kultúra tömeges terjesztésére. Az új forma kontextualizálását Kultsár a parasztság számára készített kalendáriumok felől végzi el, amikor azt állítja, hogy a közép- és főnemesek számára „a’ diszes magyar Kalendárium, Almanac”³ lehet a megfelelő olvasmány. Összességében a kellemes és a hasznos horatiusi eszméjével érvel az új sajtótermék mellett, amely az olvasás szeretetével együtt a nemzeti kultúra fejlesztését is eredményezi. Ugyanakkor lényeges az a fogalmi tisztázatlanság, amely a háromhasábnyi szerkesztői szólamot mindvégig jellemzi:

Nemde nem volna e’ kötelesség az ilyeneket készíteni, nyomtatni, és megvenni? Egyszer kezdeni kell, ha Nemzeti díszünknek örülünk. Kezdeni kell tsak azért is, mivel Béts városában olly szép példa vagyon előttünk, hol 15 esztendő óta, a’ midőn még semmi szépet nem mutathatott, számos Ujj Kalendáriumok, Almanacok, és Zsebkönyvek szaporodtak. Az efféle Könyvetskék, és az Ujságok terjeszthetnék legkönnyebben, és legkellemetesebben az olvasás’ szeretetét, és ez által nevelnék a’ Nemzeti culturát.⁴

2 *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1.1, 4. sz. (1820): 25–26, 26.

3 Uo.

4 Uo.

A közlemény Igaz Sámuel *Hébéjének* vizsgálata szempontjából egyrészt az új típusú sajtótermék megnevezésének bizonytalansága miatt lehet lényeges, másrészt pedig azért, mert Kultsár nagyon pontosan nevezi meg annak küldetését. Igaz Sámuel arról számol be Kazinczynak 1820 októberében kelt levelében, hogy ő már Kultsár közleményét megelőzően tervezte egy almanach kiadását – Bécsben élő lapszerkesztőként nyilvánvalóan jól ismeri a kiadványban rejlő üzleti lehetőségeket. Ebben a levelében nem tisztázza pontosan a tervezett vállalkozás küldetését, a körülmények ismertetése pedig mind az üzleti szempontok, mind a Kultsár által felvetett nemzeti művelődési eszme érvényesülése irányából értelmezhető. Amikor tudomást szerez arról, hogy Kisfaludy Sándor a Marczibányi-díj jutalmát felajánlotta egy almanach (az *Aurora*) megalapítására, eláll a szándékától, ám amikor a pestiek kiadványa késlekedik, megvalósítja a tervét.⁵ Döntése értelmezhető üzleti szempontból, hiszen úgy tűnik, fél a riválistól ugyanazon a kulturális piacon belül, azonban mintha a nemzeti eszme hajtaná, amikor a késlekedő kiadványt helyettesítendő elkezd az első *Zsebkönyv* összeállítását.⁶ Az *Aurorával* való vetélkedésnek az elkövetkezendő néhány évben anyagi szempontból és a szerzői kör megszólítása vonatkozásában is van folytatása, ennek részleteivel azonban nincs most lehetőségünk foglalkozni. Ugyan ebben a levelében határozza meg Igaz, hogy a készülő munkában „egyedül eredetiekkel van szándékom előállani”, bár megengedő megjegyzéseket tesz a fordításokra is, és összességében a következőképpen foglalja össze az első kiadvány tervezett tartalmát: „Ezek szerint Almanakom főbb része Poeticum lévén, de a' mellett Magyar Historiai Darabot is kívánok, míg vihetem, esztendőnként hoz-

5 Az *Aurora* alapításáról és szerkesztési elveiről lásd: BODROGI, „Az *Aurora*...”

6 „Rég tetemes fogyatkozásnak tartván Literaturánkban egy Almanaknak nem-létét, tavaly ez idő tájban nagy kedvem ereszkedett annak kiadására. Közöltem hevenyében gondolatomat Prof. Márton József Úrral, s' boldogult Barátom Tóth Lászlóval. Mind ketten javallották: de az első az időt rövidelte, s' valóban egyedül az vetett akkor annak gátot. Boszszankodva olvasánk ez esztendő elején a' Hazai Tudósításokban T. Kulcsár Úrnak leczkójét, mely épen ezen gondatlansággért méltán, de hevesen paskolta Nemzetünket. Már az illy panasz elhárítása véget is ki kellett volna vinnem tavalyi szándékomat: de a' mellyet csak hamar letétezt velem az a' kedvező környülállás, mely szerint T. Kisfaludy Sándor Úr Regéiért nyert, talán 500 ft jutalmát ugyan ezen célra ajándékozta. Leszen tehát nálam nélkül is Almanakunk, hittem erősen. Azonban a' mult héten hiteles kútfőből esett értésemre a' Pestieknek képtelen késedelmezések, mellynél fogva még tán két esztendő mulva készülhetnek el Almanakjokkal. Ez a' hír, tavalyi szándékomat annyira felébreszté, hogy azt minden időrövidség mellett is kivinni, állhatatosan meghatároztam.” Igaz Sámuel Kazinczy Ferencnek, 1820. okt. 24., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia–Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013), 17:265–266.

zá kaptcsolni_[.]” Kazinczy véleményét olyannyira fontosnak tartja, hogy tanácsot kér tőle az almanach elnevezéséhez: „mi címet javal neki a’ Tekintetes Úr? Fordult meg eszemben: Hunnia; Polyhymnia, de ez alatt Gáal Úr versei jönnek ki rövid időn. A főczim után elég *Zsebkönyvecske 1821edik esztendőre*_[.]”⁷ Kazinczy erre a kérésére nagy valószínűséggel nem válaszolhatott, ugyanis a kérdést Igaz még egyszer felteszi az első darab megjelenése után, erre lentebb visszatérünk. Az 1821-re készített kiadvány tehát *Zsebkönyv* címmel jelenik meg, előfizetési felhívását Igaz a *Magyar Kurir* 1821. április 13-i lapszámában teszi közzé. Hirdetésében Kultsár korábbi számonkérő hangvétellő közleményére hivatkozik, mint ami őt ösztönözte *Zsebkönyve* kiadásában, majd anyagi nehézségeiről ad számot: Márton József támogatása nem volt elegendő vállalkozása fenntartására, így előfizetőket gyűjt a kiadványhoz.⁸ A *Zsebkönyv* indulása azonban sikeresnek mondható: a kinyomtatott ötszáz példány elkel, és Igaz újabb ötszáz példányt rendel belőle.⁹

Programosság?

A *Zsebkönyv* előszava nem tekinthető olyan programírásnak, amelyben a szerkesztői koncepció pontos rögzítése történe meg tervek ismertetésével vagy az olvasóközönség pontos megjelölésével. Az *Előfizetési jelentés*ben hangoztatott bevezető gondolatok lényegében megismétlődnek, hangsúlyt kap az osztrák almanach-irodalomhoz és sajtóhoz való felzárkózás szándéka a Kultsár kesergésére tett utalással, a horatiusi hasznosság és gyönyörködtetés gondolata, továbbá az olvasóközönség megjelölése, akik „mind két Nembéli pallérozottabb izlésű Olvasóink”.¹⁰ Az első kiadvány tartalmának esetlegességét feltételezhetjük Igaz Sámuel azon megjegyzéséből, amely az anyag gyors összeállítására és a felkért szerzők eltérő aktivitására utal, s amely a vállalkozás folytatásában ígér kidolgozottabb munkát.¹¹

7 Uo., 267.

8 „Előfizetési jelentés”, *Magyar Kurir* 36.1, 29. sz. (1821): 239–240.

9 Igaz Sámuel Kazinczy Ferencnek, 1821. jún. 19., in KAZINCZY, *Levelezése*, 17:479–481.

10 IGAZ Sámuel, „Előszó”, *Zsebkönyv* 1 (1821): 1–2, 1.

11 „A’ mult Oct. végén kezdtem tehát teljes határozással, Hazám Íróit, kiknek lakjokat tudtam, dolgozáaiknak velem közlésekre felkérni. Több Jelesek javallák igyekezetemet, ’s ha bár nem mindeütt találtam is kész munkát, sok szép darabokkal vala még is szerencsém megajándékoztatni, melyeket itt híven közlök, ’s van okom reményleni, hogy ha Zsebkönyvem kedvet találnd, abban jövőre a’ Grátziáknak bokrosabb áldozatot vihetek.” Uo., 2.

A *Zsebkönyv* közleményeiben két irány meghatározó: egyrészt a történelmi-hazafias tartalom, amely jellemzően prózaműfajokban szól az olvasóhoz, például történelmi elbeszélés, útirajz, erkölcsnemesítő történet formájában.¹² Másrészt pedig változatos formájú versek (szonett, epigramma, népdal, ballada stb.), amelyek kiemelt témája a szerelem, a vágyakozás, a vallomás, ritkábban pedig a barátság. A lírai szövegcsoporthoz is az eszményítés és az érzelmesség kap helyet, ahogyan ez a prózaszövegeket is jellemzi, középpontban az alanyi megszólalás érzékiesítésével és a vágyott nőalak eltárgyasításával, a balladákban pedig természetesen a szerelem tragikus következményeit villantja fel a szövegek baljóslatú hangulata. Meglepően különáll ezektől az inkább patetikus megszólalási módoktól és ettől az idealizáló attitűdtől Edvi Illyés Pál néhány verse, amelyek a kiadványban egymást követve szerepelnek: *A' legelső asszony*, *Az ártatlan leány*, *Az újmódis leány* és *A' városi gazdaszszony*. A szövegek ugyanis egyszerre idézik meg a martialisi csípős epigramma és az asszonycsúfolók népi hagyományát az irónia és a gúny különböző fokozatainak játékba hozásával, illetve eltérő műveltségi területek bevonásával. *A' legelső asszony* a bibliai Éva történetét forgatja ki, a bordából való teremtésből levezetve a nők hibás és végeredményben bűnös jellemét:

Az Isten a' legelső asszonyt
Nem alkotá a' férjfiú agyából,
Hogy elbizott ne légyen;
Sem szeme pillájából,
Kiváncsi ne légyen;
Sem férjfiú nyelvéből,
Nehogy sokat csevetelne;
Sem férjfiú fülelől,
Mert ugy mindenre fülelne;
Sem férjfiú karjából,
Mert nyúlna ugy minden után;
Sem férjfiú lábából,
Mert futna ugy minden után;

12 Tematikus szempontok alapján kapcsolom ehhez a csoporthoz a *Zsebkönyv* első közleményét, a Kisfaludy Sándor *Hunyady János* című drámájából vett részleteket. A metszetanyag a kiadványnak ehhez a történelmi vonulatához igazodik: első, kötetnyitó darabja Mátyás király portréja, a további kettő pedig a Kisfaludy-darab illusztrációi a szövegtesten belül. Az 1824-re kiadott *Hébetől* kezdődően kikopik a metszetek illusztratív feladata, de látványosan több kerül be az egyes kiadványokba, és összességében beszélhetünk majd arról is, hogy azok segítenek közelebb jutni a *Hébetől* rekonstruálható nőképhez.

Hanem teremté ötet a' bordából,
 A' büntelen bordából.
 'S úgy jártak még is leány'i,
 Hogy minden tag hibájiból
 Jutott nekik egy parányi.¹³

A vers ismétlődő szerkezetében a tagadások sora olyan negatív festések utalásrendszere, amelyből a nők rossz tulajdonságai, bűnösségük, illetve kisszerűségükből adódó neveltségességük bontható ki. *Az ártatlan leány* című darab is csattanóra van kihegyezve, és az anya által tett elhallgatást maga a vers is megismétli, ugyanis csak utalások szintjén sejthető az a tudás, amelytől az anya és nyilván a társadalmi gyakorlat megóvja a szándékosan butaságban tartott lányt. Az erkölcsök ilyesfajta védelme egyértelműen a lányok és a nők kiskorúsítása, ami a tudásnak mint hatalomnak való kiszolgáltatottság és a morális veszélytől való fenyegetettség súlyát helyezi a vers által kiváltott nevetésre:

Lyányom, neked két ajkot a'
 Természet csak szóllásra ád;
 [...]
 Jaj! ki mutatja-meg nekem, szegény Lyánnak,
 Mi haszna van még a' számnak?¹⁴

Míg a fenti két példa a női nemet egészében veszi célkeresztbe, *Az újmódis leány* és *A' városi gazdaszszony* című versekben a romlatlan népi világ illuzórikus idilljéből kiszakadt nők butasága és dologtalansága kerül középpontba. Az elsőben Borbála szépségét az ellenpontozza, hogy „nem varr 's nincs rokkája” (232.), a másodikban pedig a Szolgáló és az Aszszony párbeszédéből az derül ki, hogy utóbbinak arról sincs fogalma, hogyan táplálkoznak a csirkék: „Vidd anyjok alá, szopjanak.” (233.)

Az 1823-ra megjelenő almanach már a *Hébe* címet viseli, amely név Igaz Samuel és Kazinczy Ferenc levelezésének eredménye. A *Zsebkönyv* előszava 1821. április 10-re datált, Kisfaludy Károlyék *Aurorájának* első kiadványa pedig ugyanabban az évben, november 22-én jelenik meg. Igaz egyértelműen az új almanach címének hatására próbálkozik saját almanachja átnevezésével, Kazinczy segítségét remélve döntése megerősítésében: „Auróra mellé nem jó lenne e Hébet tennem

13 *Zsebkönyv* I (1821), 231.

14 Uo., 232.

Zsebkönyvem fő címének? Erről jövő postával bővebben.”¹⁵ Ebben a tárgyban nem ismerjük Kazinczy válaszát, csak Igaz Sámuel következő leveléből következtethetünk vissza javaslatára: „*Flórára* az megjegyzésem hogy ő a' Botanicusoké; *Hébére* a' név kevélységén kívül, hogy egykor el esett: de míg jobbat találunk, tán csak az utóbbi mellett állok.”¹⁶ A kiadvány új címében végül Igaz Sámuel javaslata érvényesül, és ez az almanach küllemében és anyagában is hangsúlyt kap. A kiadvány első metszete Hébé görög mitológiai alakját ábrázolja, akinek a feladata a fiatalságot és az örök életet adó nektár őrzése és felszolgálása az Olümposzon – a klasszikus századfordulón való népszerűségét minden bizonnyal a neoklasszicizmus „halálesztétikájának” köszönheti, amely áttemeli a halált „a borzalomból a szépség birodalmába”,¹⁷ s amelyet Antonio Canova szobrai érzéki tapasztalattá formálnak.¹⁸ A többi metszet mind a magyar történelem eseményeire kapcsolódik (Zách Klára, Szent László, Mária királyné, a zempléni vitézek emlékműve), Szent László király kivételével mindhez tartozik az almanachban valamilyen közlemény: egy elbeszélés, egy történetírói hangvételű összefoglalás és egy tudósítás, amelyek oldalszámait a szerkesztő a metszetek tárgyának megnevezésekor kiemeli. Nincs meg azonban ez a hangsúlyos összekapcsolás kép és szöveg között Hébé alakja esetében, holott a kiadványban szerepel egy *Hébére* című óda Nagy Apáti Kiss Sámueltól, amely összeköti a mitológiai alakot Igaz Sámuel vállalkozásával. A megszemélyesítésben egyszerre jelenik meg az istennő hajdani és aktualizált szerepe, amely innentől fogva a magyar nyelv és a magyar kultúra „csinosodásában” való feladat, de kiemeltetést kap „a' szép Nem” mint kitüntetett olvasóközönség is:

15 Igaz Sámuel Kazinczy Ferencnek, d. n. [1822 eleje], in KAZINCZY, *Levelezése*, 18:10.

16 Igaz Sámuel Kazinczy Ferencnek, 1822. márc. 5., in *uo.*, 18:44. A Flóra név címként való javaslata Kazinczy részéről amiatt lehet figyelemreméltó, mert Kis János ezen a néven adott ki 1806 és 1808 között egy négy kötetből álló kiadványsorozatot, amely folyóiratként is értelmezhető. Alcíme a következő volt: *Szívreható apró románok, erköltsi mesék, versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető Darabok. A' szép nemnek, és a' szép nem' barátjainak*. A kötetek szerkesztéséről Kazinczyval is levelezett. A *Flóra* egy korabeli, azonos című német folyóiratból fordítja anyagát, köztük Richardson *Pamelájának* német átíratából készített magyar változatát. Ehhez lásd LABÁDI Gergely, „A' Magyar Páméla és forrása”, in Kis János, *A' Magyar Páméla*, kiad. LABÁDI Gergely, ReTextum 1, 7–42 (Budapest: Reciti, 2014), 17–25.

17 PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 111.

18 A *Hébé* című mellett (1796–1817, fehér márvány, 166 cm, Museo Canova, Possagno) a közismert *Ámor és Psyhé* szoborcsoportját (1786–1793, fehér márvány, 155 cm, Louvre, Párizs) és a mögöttük álló mitológiai történeteket érdemes itt kiemelni.

Ganümed' Elődje lévén, alak Hébe!
 Egy fő hatalomnak valál vidítója;
 Hasson e' név most is a' szép Nem' szivébe,
 'S legyen a' virág-kor' hiv mulattatója.

Legyen! Hogy a' Magyar mint önntanú, lássa
 Nemzeti hálával és örömmel telve:
 Minő lépéseket tesz csinosodása,
 'S melly gyönyörűn virít ősi arany-nyelve.¹⁹

Kétségtelen, hogy a szerző alkalmi verséről van szó, amelyben célzott módon kerül tematizálásra a folyóirat új neve és a benne megjelenő allegorikus alak, vagyis feltételezhetően Igaz Sámuel rendelte meg a verset a szerzőtől. A szöveg elhelyezése kifejezetten meghökkentő, ugyanis az előző oldalon Ponori Thewrewk József három epigrammája olvasható, amelyek közül az első, *A' lyányi nyelvre* ugyanolyan gúnyos, mint a fent idézett vers Éváról, az első asszonyról. Az epigrammaforma persze itt közvetlenül is kapcsolódik a martialisi hagyományhoz, hatását ráadásul fokozza, hogy éppen a nők megszólalását teszi a gúny tárgyává: „Nyelv nélkül a lyány hogy tud hallgatni, hiszem: de / Nyelvvel hogy hallgat lyány, bajosan hihetem.”²⁰

Az ezt követő két darab más költészeti hagyományból táplálkozik: a *Cypria és Ámor*, illetve az *Iphigénia' halálára*²¹ az esztétikai vagy görög értelemben vett epigramma tartalmi-poétikai megoldásait választja, amelyben kiemelt szerepet kap a megszólaló személy inszcenírozása saját érzéki tapasztalatának, érzelmeinek hangsúlyozásával, illetve maga a szemlélődés folyamata.²² A lap két oldalán szereplő versek így sarkítottan rögzítik a nőt mint irodalmi-művészeti ideált, illetve konszenzuális társadalmi megítélését, ami ugyanabból a perspektívából történik meg: a férfitekintet a nőt mint kívülállót szemléli.

19 N.[AGY] APÁTI KISS Sámuel, „Hébére”, *Hébe* 1 (1823): 200.

20 PONORI THEWREWK József, „A' lyányi nyelvre”, *Hébe* 1 (1823): 199.

21 Mindkettő uo.

22 Utóbbi vers erősítheti meg azt a feltételezést, hogy ezek az alkotások Kazinczy költői gyakorlatához kapcsolódnak, aki a *Hébé*-ben is publikálta epigrammáit. Iphigénia Kazinczy első lányának a neve, akinek halálára írta az *Egy gyermek' sírkövére* című verset. Kazinczy epigrammáihoz lásd: BÓDI Katalin, „Kazinczy Ferenc „görög értelemben” vett epigrammái a neoklasszicista művészet kontextusában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 4. sz. (2016): 447–467.

Az 1823-ra kiadott *Hébé*ben szerepel az első női szerző, ő az egyetlen, aki több szöveget is publikál, és a későbbi kiadványokban is megjelenik: Dukai Takács Judit, aki ekkor már ismert költő, irodalmi kapcsolatainak és folyóiratokban való megjelenéseinek köszönhetően. A *Hébé*ben való első publikációja jellegzetes kettősséget mutat: *Málvina, Ninája bölcsőjénél* című elégiája megrendítő érzelmességgel reflektál a női társadalmi szerepek korlátozottságára, úgy, hogy a gondolatmenet egyfajta parainesis-jellegű diskurzusba fordul át a csecsemő kislány megszólításával.

Sirok Nancsirn ! ha a' halál
Semmisíti termeted;
Sirok ! – ha élsz 's egy méltatlan
Karján hervad életed.

Csak te éretted aggódom,
Érted kedves életem,
Te érted hullnak könnyeim
A' mig tart lehelletem.

Igy hát az örök végzetek
Bár miként fordulnának,
Csak keserű pohár bére
Egy érzékeny anyának.²³

Klavíromhoz című verse pedig egy hagyományos klasszicizáló vallomás az elvágyódást megvalósító költészet szerepéről:

Gondolatim égre kelve
Boldogabb kort képzelnek,
Hol a' Sphérák bájzengési
Könnyű tánczra tüzelnek.

Aranyfürtű Apollómnak
Karjai közé rogyok,
'S hogy lantot ád , azt gondolom,
Én is Istenné vagyok.²⁴

23 DUKAI TAKÁCS Judit, „Málvina, Ninája bölcsőjénél”, *Hébe* 1 (1823): 82–86, 85–86.

24 DUKAI TAKÁCS Judit, „Klavíromhoz”, *Hébe* 1 (1823): 239–240, 240.

Az 1824-re kiadott *Hébé*ben Karacs Teréz szerepel női szerzőként, a *Rejtett szókat* jegyzi, ekkor még csak 16 éves, és írói karrierje egy évtized múlva, a divatlapokban kezd felívelni. Dukai Takács Judit az 1825-re kiadott *Hébé*ben jelenik meg újra, *A' haldokló Damalisz*, *A' Keszthely vidék' leírása* és *A' Fársáng utolsó órájában* című verseivel. Az elsőhöz lábjegyzetben fűz Nagy Apáti Kiss Sámuel atyáskodó-elismerő szavakat, hangsúlyozva a költőnő képzetlenségét, ugyanakkor természetes tehetségét a versszerzésre, amely inkább a kivételességet intencionálja a nők egyenrangúsága helyett:

Midőn itt a' tőlem is nagyon tisztelt lelkes Malvínának édes Darabjai között, a' Hébe' Kiadójával illy hibátlan lantos-verset közlök, lehetetlen azon óhajtásomat el mellőzőm, hogy bár azok, a' kik a' Poëst iskolákon tanútták, – vigyáznának olly híven a' mértékekre, mint a' jeles Malvína,²⁵ ki a' metricát csak maga szerint tanulván-meg, Záfó' lelkén minő édesen andalog!²⁶

A harmadik és egyben utolsó női szerzője az almanachnak Takács Éva (Karacs Teréz édesanyja), akitől a *Sarolta* című elbeszélés olvasható az 1826-ra kiadott *Hébé*ben. A történetben több kalandregényre való fordulat van, a rövideget a fordulatokban rejlő dramatizálás hiánya és a történetmondó hang távolságtartó karaktere biztosítja. A figurák jellemét nem a cselekmény kibontakozásából ismerjük meg, hanem az elbeszélő moralizáló diskurzusából, amely végeredményben meghatározza az erkölcsös nő képletét.²⁷ A bonyodalom egy bűnös szerelemből bontakozik ki: Sarolta és nevelőapja egymásba szeretnek, de elfojtják érzéseiket, ráadásul a lány vőlegénye az esküvő előtt gyorsan lezajló betegségben hal meg. A lány először zárdába vonul, majd titokban onnan is távozik, a férfi pedig a kétségbeesés mélyére süllyed, amikor végül a feleségét betegségben elveszíti. Gyászában „Európának több tartományait bejárván, Rómába is elútazott. Ott egyéb nevezetességek között, a' régi, és új mesterek' szép műveit nézegette-meg; a' töb-

25 A *Malvína' keserve* című verse az 1826-ra kiadott *Hébé*ben jelent meg. *Hébe* 4 (1826): 139–140.

26 *Hébe* 3 (1825): 102.

27 Lásd például a férfi főszereplő, Csepeli Elek anyjának jellemzését: „Berényi Eteleka volt gyermekeinek anyjok, egy talpig magyar asszonság, hűséges feleség, nyájas társalkodású, és igaz szívű barát, gyermekeinek nem csak szülő, és gondviselő, hanem nevelő anyjok is; ollyan gazdasszony, ki nem csak jó házi rendet tudott tartani, hanem szép jövedelmű jószágait is okosan kormányozta.” TAKÁCS ÉVA, „Sarolta”, *Hébe* 4 (1826): 145–167, 145. Valamint a címszereplő Eteleka, a Csepeliék által örökbe fogadott lány bemutatását: „Nem dicsekedhetett Sarolta egyéb szépséggel, csak a' mit az egészséges test, a' világos elme, és a' tiszta erkölcs adhatnak; még is a' gondos nevelésnek az a' haszna lett, hogy kellemetes lett szépség nélkül, jó gyávaság nélkül, tanult büszke maga mutogatás nélkül; 's szép tulajdonságánál fogva magára vonta az egész környék' figyelmét.” Uo., 152–153.

bek között elment oda is, hol az ifjabb művészek’ remek műveit szokták nézésre kitenni.”²⁸ Egy festményen, amely Béla herceget ábrázolja, amint a lengyel fejedelem a lánya kezét ajánlja fel számára, saját arcképét ismeri fel. A mindent megoldó, nem egészen valószínű fordulatban kiderül, hogy a kép festője, Széplaky Károly, nem más, mint Sarolta, aki férfiruhában szökött Itáliába a klostromból, és immár festőként boldogul: „Több remekek’ szorgalmatos szemlélése, és szíves munkálódásom által, ennyire tökéletesítettem magamat, mint látod.”²⁹ A próza különlegességét nyilvánvalóan Sarolta figurája adja, aki természetesen mélységesen erkölcsös, tisztaságának megőrzésében azonban az egyéni boldogulást és tehetségének kibontakoztatását választja, vagyis nem a fennálló rendnek való passzív alávetést. A boldog-erkölcsös befejezés így el is fogadja a társadalmi szokásokat és a hagyományos társadalmi nemi szerepeket, ugyanakkor fölébe is kerekedik azoknak.

Kazinczy recenziói a *Héberől* azért kerülhetnek a kiadvány nőképet vizsgáló áttekintés fókuszába, mert a sajtó nyilvánosságában tett értékelései olyan vonatkozásait hangoztatják az almanachnak, amelyek megszabhatják a róla való általános és közhelyes gondolkodást. Nyilvánvaló ezen minősítések általánosító, leegyszerűsítő és kultikus karaktere, amely nem tud és nem is feltétlenül akar számot vetni az almanach kulturális vetületeinek összetettségével, többek között a nőkép vonatkozásában. Szintén lényeges ezekben a recenziókban Kazinczynak mint irodalmi tekintélynek a legitimáló véleménye, amelynek reklámértéke is lehet, bár kétségtelen, hogy megszólalási pozícióját már éppen az almanachokban megjelenő fiatal szerzők és az új sajtóforma szerkesztési elvei gyengíthetik. Kazinczy szerepét a *Zsebkönyv* és a *Hébe* elindításában fentebb már említettem: Igaz Sámuelnek mindenekelőtt Kazinczy irodalmi tekintélyére és megerősítésére volt szüksége vállalkozása működtetésében, továbbá a nyilvánosságban betöltött szerepére. Kazinczy ugyanis nagy lelkesedéssel dicsérhette barátainak Igaz almanachját, recenzióiban pedig széles olvasóközönség figyelmébe ajánlhatta a kiadványokat – méltatása azonban nemcsak a *Hébének*, hanem az *Aurorának* is szólt: két ismertetőt írt a *Héberől*, egyet az *Auroráról*, egy írásában pedig egyszerre veszi górcső alá a két almanachot, igyekezvén megerősíteni a pártatlanság látszatát. A női célközönség és a nőkép tárgyában Kazinczy nem lép tovább annál a közhelynél, amely már az előfizetési felhívásban és a szerkesztői előszóban is jelen van, az idealizálás és a nemzet művelődése tárgyában: „Éljen mind Hébe, mind Auróra, ’s terjessze a’ nyelv’ és mesterség’ szeretetét, kivált a’ szép nemnél;

28 Uo., 164.

29 Uo., 166.

’s a’ hatalmasan emelkedő Nemzetet vigyék elébbre a’ szép pályán!”³⁰ Kazinczy játékba hozza mindkét kiadvány címének jelentését, a bennük megjelenített nőalakok allegorikus jelentéseit felmutatva: „Melly virágokat ad nekünk nem sokára az Ifjúság’ örök Istennéje, és az, a’ ki a’ nappalt felhozza! Mert ők azt adni fognak bizonyosan!”³¹ Az *Auroráról* írt recenziójában, amelyben a *Hébe* is megjelenik említés szintjén, a nemzeti irodalom előmenetelének segítésére sarkítja az almanachok szerepét, amelyeket egy sorba állít a tudományos értekezéseket közlő folyóiratokkal – így mintha Kultsár hajdani kesergésére adna hatásos választ:

’S melly álmétkodást érdemlő gazdagságát látjuk itt, mint Hébében látánk, a’ szónak, szóllásoknak, poetai formáknak! Valóságos virágszönyeg, a’ legcsillogóbb, legbájosabb színekkel. Hasonlítsuk-össze a’ miket itt látunk, azokkal, a’ mi jókat tiz ’s több esztendő előtt látánk, ’s kérdjük, ha haladunk e, vagy, a’ mint némellyek hinni szeretnék, hátra megyünk. Ennyit köszönhet a’ Nemzet Döbrenteinek, Fejérnek és Trattnernek, Igaznak és Kisfaludynak, hogy az Erdélyi Muzéum, a’ Tudom. Gyűjtemény, és a’ két Zsebkönyv által bennünket egy pont felé vonszának, ’s a’ szebb arcza derülő honi műveket a’ Szép Nemmel is megkedveltetik.³²

Kazinczy az 1825-re kiadott *Hébéről* írt recenziója egyik mondatában összekapcsolja a *Kornélia* című elbeszélés hősnőjét a női olvasóközönséggel, illetve Dukai Takách Judit költői tevékenységével. Ez azért lényeges, mert jól láthatóan evidenciaként kezeli, hogy a férfiak által példaként statuált nőkép a női viselkedés kizárólagos alapja: „Cornélia szerencsésen van választva olly Munkához, melly asszonyi ’s leányi kezek közt is fog forgani, ’s Dukai Takács Judith csudálkozásra ragada bennünket, rímetlen versezetei által.”³³ A feltehetően Plutarkhosz nyomán írt moralizáló biográfiát Cornelia Gracchusról a „Balog Pál, Erdélyben” név jegyzi, és bevezetőjében az kap hangsúlyt, hogy mennyire nehéz a tökéletes nő képét meghatározni, hiszen azt folyamatosan eltorzítja a szerelmes rajongás vagy éppen a csalódás. Emiatt nyúl a római asszony példájához, aki először feleségként, majd anyaként vált méltóvá az emlékezésre:

30 K[AZINCZY] F[erenc], „Hébe. Zsebkönyv 1823ra. Kiadta Igaz Sámuel. Bécs, Strausz Antalnál 317 lap”, *Magyar Kurir* 36.2, 40. sz. (1822): 315–316, 315. A közleményt átveszi: *Tudományos Gyűjtemény* 6, 12. köt. (1822): 101–104.

31 KAZINCZY, „Hébe. Zsebkönyv 1823ra...”, 316.

32 K[AZINCZY] F[erenc], „Auróra. Hazai Almanach. 1823. Kiadá Kisfaludy Károly. Lap XXVII. és 348. Budán az Univers. betűjével. Tíz réz, és két Kótázat”, *Magyar Kurir* 37.1, 3. sz. (1823): 23–24.

33 KAZINCZY Ferenc, „Hébe. Zsebkönyv MDCCCXXV. Kiadta Igaz Sámuel. Nyomtatta Bécsben Grund Leopold. 372 lap”, *Felső Magyar Országgi Minerva* 1 (1825): 43–47, 47.

Vajha én azon forrást feltalálhatnám, hol az asszonyi szép tulajdonságok nyugosznak, 's felfedezhetném azon megbecsülhetetlen kincseket, melyek egy asszonyt tökéletes asszonnyá térsnek, és mind ezekből egy oly képet állíthatnék-egybe, mely a' szép-nemnek valóságos érdemét nyilvánosabbá tenné: minden bizonnyal el nem mulatnám, mind két halandó nemünket ezen méltóságos kép' szemlélésére meghívni, – a' férjfiakat, hogy több igaz tiszteletre ébredjenek; az asszonyokat hogy nagy elrendetéseket jobban ismerjék. De fájdalom a' sokféle eltévelyedés, mind ez ideig ezer balitéletekben tartja a' világot; melynél fogva ő benne, kivált első szerelmünkben, a' földieknél egy felsőbb valóságot, egy angyalt, majd csak egy hozzánk kárhozatara taszított rossz lelket képzelünk. Innen vagy az, hogy a' rájuk ruházott méltóság is igen sokszor csak férjfiui kegyelem, nem érdem, – pazérlott ajándék, nem igaz jus. Mind ezek pedig homályba ragadnak, 's a' szép kép eltűnik. [...] Megpróbálok mindazáltal, a' Gracchusok Anyjának életében, az asszonyi igaz érdemeket feltalálni, 's azokkal megbizonyítani, mely nagyra légyen egy asszony teremtvé.³⁴

Kornélia életének részletező bemutatásában intelemként jelenik meg, hogy a szépség belső szépség, vagyis jóság és tisztaság nélkül semmit nem ér, és a házassága is mindenekeelőtt az anyaság és a gyermekek nevelése által válik értékessé. A „szép nem” hasznosan gyönyörködtető művelése az almanach olvasásának folyamatában itt, a férfiak által megkonstruált nőképben, vagyis Cornelia Gracchus biográfiájának példázatoságában és Kazinczy egyértelmű interpretációjában valósul meg tökéletesen.

Képek és nőképek

A képek hozzátartoznak az almanach kifinomult, igényes, „csinos” külleméhez,³⁵ és bár nagy a kísértés a szövegközpontú kultúraszemlélet szemszögéből a képeket az illusztráció (szövegmagyarázat, vizualitás, képzelet segítése) feladatának betöltésére korlátozni, érdemes önmagukban, a szövegektől némiképpen függetlenül is figyelni a metszetekre. A *Zsebkönyv* és az 1823-ra kiadott *Hébe* esetében utaltam arra, hogy a metszetek meghatározó része a kiadványba foglalt szövegekhez kapcsolódik illusztrációként, vagyis egyfajta metaforikus azonosság működik kép és irodalmi alkotás között, amelyre ráadásul a metszetek értelmezését felvállaló szerkesztői kommentár is felhívja a figyelmet. Ez az összekapcsolódás az olvasó

34 BALOG Pál, „Kornélia”, *Hébe* 3 (1825): 265–283, 267–268.

35 BODROGI, „Az *Aurora...*”, 71.

képelet befolyásolásának akart vagy akaratlan szándékával majdnem egészében elmarad az 1824-re kiadott *Hébével* kezdődően. Ez abból a szempontból is érdekes lehet, hogy az *Aurorában* éppen ez idő tájt, 1825-től térnek át a képek új elhelyezési módjára, amely szorosabbra fűzi az eltérő médiumok közötti kölcsönhatást: a képek a kiadvány elejéről az illusztrált szövegekbe fűzve kerülnek át.³⁶ Benkő Krisztián szerint a „különböző érzékszervek szintézisének megteremtése éppen a médiumok között egyre növekvő distanciával szembeni ellenreakcióként vált a romantika korában a művészet célképzetévé.”³⁷

Az 1824-re kiadott *Hébe* első metszete Mária Terézia arcképe, akinek Kazinczy által jegyzett biográfiája a kiadvány első szövege. A magyar királynőről készült metszetet a képek magyarázata követi (*Emlékeztetés a' képekre nézve*), majd Szent János, Madonna Gyermekkel, Mária Magdolna és egy alvó Ámor ábrázolása. Ez a képsor amiatt hatásos, mert hirtelen imádságoskönyvként, vagy éppen illusztrált Újszövetség-kiadásként mutatkozik meg a kézben tartott kötet, amelyet a katolikus uralkodó arcmása még csak el sem bizonytalanít a képek első darabjaként. Ugyanakkor a képek ikonográfiai rögzítettsége némiképpen megdöbbentő hatást válthat ki: Szent János fiatalságának nőies szépsége, Mária Magdolna fekvő Vénuszként való pózolása vagy éppen Ámor összerosódása a gyermek Krisztussal már nem a képek kegyességi használatát, hanem műalkotásként történő értelmezését mozgósítják. Az *Emlékeztetés* gondolatmenete ezt erősíti, amikor is egyfajta virtuális múzeumként hivatkozik a metszetre. Igaz Sámuel szándéka a hiányzó magyarországi művészeti gyűjtemény ily módon való pótlása, és az olvasók művelése:³⁸

36 „A kép és szöveg viszonyát illetően az 1825-ben megjelent kötet hozott lényeges változást, a rézmetszetek már nem a zsebkönyv elején találhatóak, hanem mindig annál a szövegrészletnél, amelyhez kapcsolódnak – ez egyúttal a funkcióját vesztő »rezek' magyarázata« rovatnak, e sajátos képleírásoknak az eltűnését is jelenti, és a két médium kapcsolatában a helyettesítés helyére a narratív kölcsönhatás (megszakítás, előrejelzés, visszautalás) lép.” BENKŐ Krisztián, „Intermedialitás, ironia, szinesztézia: 1821: Megjelenik Kisfaludy Károly Aurora című évkönyvének első kötete”, in *A magyar irodalom története, II.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, 2007, hozzáférés: 2020.01.31. <https://irodalom.oszk.hu/villanyспенot/#!/fejezetek/plZRfixXQUCzb08MdbREMQ>.

37 Uo.

38 A képeket ismertető diskurzusnak erőteljesen populáresztétikai karaktere van, amely beszédmód „a példának az olvasó saját képzéstörténetébe való beépítésére törekszik”. FÓRIZS Gergely, „A széptan és a szépnem: Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 47–76 (Budapest: Reciti, 2019), 60. A populáresztétikák és a tudományos esztétikák viszonyához lásd uo., 59–60.

Míg valaha tágasabb út nem nyílik művészségre termett talentumainknak, a' remekfestéseknek Akademiájában, Képes-gyűjteményekben lehető megismerésére, hasznosnak látjuk, ha csak töredékenként is megismertetjük ez 's ama nevezetes külföldi Képirónak munkáji közül a' nevezetesebbeket, 's azoknak érdemei' becsülését a' Publicum előtt terjeszteni igyekezünk. Legfőképen ezen célból tartottam jónak az ezen esztendei Hébébe a' következő képeket kimetszetni, azon útát követvén, az efféléknek azokkal is való megismertetésében, kik a' Római, Florenczai, Párizsi, Drezdai, Berliini, Bécsi és Szebeni Képes-gyűjteményektől távol vagynak, melly úton más német, francia és ánglus Zsebkönyvek' kiadóji előttem jártanak.³⁹

Az 1825-re kiadott *Hébe* metszetei részben az előző évi kiadvány rendjéhez igazodnak: az első portré, Zrínyi Miklósé, az első szöveghez kapcsolódik (Kazinczy Ferenc: *Zrínyi Miklós Szigetváratt*⁴⁰). A többi négy képhez a szomszéd lapokon pár soros magyarázó szövegek tartoznak. A képek sora még annyira sem összetartozó, mint az előző évi kiadványban láthattuk. A Zrínyi-portré után egy Annibale Caracci nyomán metszett Krisztus-portré következik rövid leírással, majd egy Kazinczy ötvenéves írói működését ünneplő metszet Kazinczy mellszobrával és Pátria allegorikus nőalakjával, ezt Szentmiklóssy Aloyz verse kíséri.⁴¹ A Ferenczy István *Pásztorlánykájáról* készült metszet a következő, amelyhez Kazinczy epigrammája, a *Ferenczy Graphidionára* kapcsolódik kísérszöveggént. A női szerepek szempontjából is lényeges lehet Kazinczy kommentárja a szoborhoz a kiadványról írt recenziójában. Kiemeli a hozzá tartozó mitológiai történetet, amely szerint a lányt a szerelem ihleti kedvese portréjának megrajzolására:

A' Mesterség' Mythológiája szerint egy leány, szerelmes andalgásában a' tenger' szélén, még a' Rajzolás' feltalálása előtt, vesszejével egy figurát vona a' fövényben, és íme a' csuda! a' rajzolat a' fövényben a' szeretett ifjú' profilképét adá! a' lány látja ezt, 's lelkében az a' gondolat támad, hogy így tehát lehetne képét adni minden tárgynak, 's ez a' feleszmélet lesz a' Mesterség' feltalálásának szempillantása.⁴²

39 „Emlékeztetés a' képekre nézve”, *Hébe* 2 (1824): o. n.

40 A szemfülesek persze azonnal észreveszik, hogy a portré a költő Zrínyit és nem a várvédőt ábrázolja: ez a keveredés mélyen felháborítja Kazinczyt a levelezése tanúsága szerint, de a kiadványról készített recenziójában higgadtan vezeti le a tévesztést és a Zrínyik ikonográfiáját: KAZINCZY, „Hébe. Zsebkönyv MDCCCXXV...”, 44.

41 Kazinczy erre a képre is reflektál, mindenekelőtt a mentegetőzés és a távolítás retorikájával, hiszen a metszeten az őt ábrázoló szobor a kultikus tiszteletet sugallja.

42 KAZINCZY, „Hébe. Zsebkönyv MDCCCXXV...”, 43.

Ezután pedig a lányalak kecsességében az illendően ábrázolt mezítelenséget dicséri:

s' valljuk-meg, a' szobrok' legnemesbb nemei a' fenn-állók, mert azok láttatják a' növés' szépségét 's a' ködlepel' lefolytának szép játékát: de itt a' történet, mellyet adni kelle, nem állást kívánt, hanem guggolást; 's ilyen a' Berníni' Vénusza is, melly bizonyos tekintetben megelőzi a' Mediciszi Vénuszét; inkább illvén a' ruha nélkül talált asszonyi szeméremhez.⁴³

Az utolsó metszet Szent Cecília haldoklását ábrázolja Johann Evangelist Scheffer festménye nyomán, vagyis ebben a képsorban is érzékelhető egyrészt a bibliai és az antik témák keveredése a múzeumi tér illúziójában, másrészt a különböző női szerepek a megjelenített nőalakokban (Pátria, Pásztorlányka, Szent Cecília), de akár az olvasó imádkozó vagy éppen szemlélődő személyében.

Az utolsó *Hébe*-ben egyik metszet sem kapcsolódik a kiadványban található szövegekhez: a *Hébe* történetének végéhez érve tehát világossá válik, hogy Igaz Sámuel nem tudott egységes koncepciót működtetni a metszetek összeválogatásában és elrendezésében, ugyanakkor mintha az a tendencia erősödött volna meg, hogy a képek feladata egyfajta virtuális képtár létrehozása. Az 1826-ra kiadott *Hébe*-ben öt metszet van, amelyekhez viszonylag hosszú, egy- vagy akár kétoldalas leírás tartozik a korábról ismerős összefoglaló címmel (*Emlékeztetés a' képekre nézve*), amely az ábrázolt történetet és az alkotók személyét ismerteti. Báró Koháry István arcképe az első helyen a nemzeti panteon létrehozásának korabeli hazafias gyakorlatát mutatja, míg a további négy kép az antik művelődéshez kapcsolódik, de egységességük csak látszólagos. A Lucretiát ábrázoló kép egy Titus Liviustól származó történet jelenete, amely elbeszélés az újkortól kezdődően exemplum virtutisként jelenik meg az európai irodalomban és festészetben. Az erényes asszony a saját és a családja becsületét védi meg a meghívott halállal, miután Tarquinius megfenyegeti és erőszakot tesz rajta. A történetnek két jelenetet szokás ábrázolni: a leggyakrabban az öngyilkosság pillanata kerül megfestésre, a Cantarini-festményen, amely nyomán a *Hébe*-metszet készült, azonban a még ennél is transzgresszívebb jelenetet látjuk: az erőszak előtti pillanatot. Az *Anyai szeretet* címet viselő képen egy asszony ölel három gyermeket, amely nyilvánvalóan a keresztényi caritas eszményét allegorizálja. A caritas romana történetében és képtípusában is az irgalmas jócselekedet kerül ábrázolásra és válik népszerűvé az újkori festészetben: vagyis az irgalmasság és az azt megjelenítő történetek,

mint Lucretia esetében is látható, exemplum virtutissá válnak, antik vagy bibliai eredettel egyaránt. Ezután következik Vénusz és Adonisz kettőse a gyermek Ámorral, nevezetesen annak a pillanatnak a megörökítése Annibale Caracci képe-n, amikor a férfi megpillantja a ligetben az istennőt. A képleírás szinte megfeddi a félig fekvő Vénuszt odaadó viselkedéséért és a mellére (pontosabban a nyílvesző ejtette sebre) mutató Ámor pajkossága miatt, ami összességében megerősíti a jelenet frivolságát:

Az ifjú' álmétkodása; az Istennének sovárgó tekintete, ki a' tartózkodás 's magaált'-adás között láttatik ingadozni, oly nyilván előtűntetik az irányzatot, hogy Ámornak, vagy a' látszó szivsebnek, melyre Ámor mutat, bizvást el lehetett volna maradni. Az egészben a' legmagosb gondolat a' legnemesebb együgyűséggel egyesül.⁴⁴

Az utolsó kép nyomasztóan szimbolikus: Ganümedész elrablását ábrázolja, aki majd átveszi Hébe' pohárnoki szerepét az Olümposzon, hiszen azt az ifúság istennője kevélysége miatt elveszítette – a *Hébe* története pedig ezzel a kiadvánnyal zárul le. Bár a *Hébe* metszeteinek összeválogatása nem mutat egységet, csak egy gyanítható tendenciát, annyi bizonyos, hogy az ábrázolt nőalakok az idealizálás és az erkölcsösség fogalmait rendelik a bibliai vagy mitológiai történetekhez.

Összegzés

A fenti áttekintésből, szöveg- és képelemzésekből jól látszik, hogy a *Zsebkönyv*, majd *Hébe* címet viselő almanachnak nem beszélhetünk programszerűen kidolgozott nőképeről. Számos közleménye azonban általánosító és esszencializáló jellegű a nő társadalmi nemi szerepeinek vonatkozásában, amelyet az alacsony számú nőszerzők alkotásai sajátosan egészítenek ki. Kazinczy mint professzionális olvasó reflexiói, továbbá a metszetek összeválogatása is igazolja azt a feltételezést, hogy a *Hébe* almanach nőképe részben idealizáló, részben preskriptív, részben pedig jellegzetesen kiskorúsító karakterű, amely a fennálló társadalmi rend megerősítését biztosítja.

44 „Vénusz és Adónisz”, *Hébe* 4 (1826): o. n.

Az *Aurora* (és az *Uránia*) nőideáljáról

Honleányok és polgárleányok, hitvesek és Fannik

A nemi konstrukciók korszakképző összjátéka és a célkitűzések

Tudhatóan már Cicero elkülöníti a szépség két fajtáját: az egyik a nőies szépség, a csinosság (*venustas*), a másik a férfias szépség, a méltóság (*dignitas*), de például Quintilianus is a színpompásan tarka stílust nevezi „nőiesnek”, szemben az erő-
től duzzadó „férfias stílussal”.¹ Miként kozmosz (világ), polisz (társadalom, állam) és egyén (ember és polgár) harmonikus organizmusokként tételeződő rendszertényezők a csiszoltság/csinosodás (*Politeness*) beszédrendjében, akként *műalkotások* is egyben, amelyek kibontakozásában esztétikum érvényesül, szerves egész jön létre. Ennek az optimalitásnak a proto-esztétikai alapkategóriái a *kellem* és *méltóság*, *grácia* és *fenség*. Ezt a fajta visszafogott, keresetlen, mégis vonzó bájt és harmonikus kellemet (*Gracefulness*) a csiszoltság általános gentleman-eszménye kitünteti, s a legkülönfélébb aspektusokra alkalmazza: itt még az emberek közötti „szövetkezés vonzerejének” is „bája” van, egy finom úriember pedig mindig elragadó, elegáns és csinos (graciózus) – azzal együtt, hogy mindig megőrzi méltóságát is egyben. A fenséges itt még a szépség legmagasabbrendű formája, a fenség pedig (még) delejező elragadtatás (*enthusiasm*), ám nem rajongás, hanem mindig a mértéktartó, harmonikus állapothoz visszatérő, kontrollált katarzisz (*noble new enthusiasm*).²

E beszédrendben érvényét veszti az az etikett által vezérelt *gáláns* viselkedés, amely a kifinomultság, delikátság egyértelmű társas és világias megnyilvánulása volt a 17. századi franciák számára, de már hiányoznak valamikori antik („férfias

1 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: egy önreprezentáció diszkurzív háttere* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 81.

2 Vö. uo., 129–132.

vonású”) erkölcsi és intellektuális alapjai. Ezt a formát a csiszoltság kultúrája úgy kísérli meg revitalizálni, hogy megpróbálja visszaadni a hiányolt antik alapokat, ugyanakkor a másik oldalról a klasszikus régi mellé a civilizált lágyságot, érzelmességet, a „nőiest” helyezi, amely az európai lovagtradíciót (*curtoisie*) is karakterizálta.³ A „feminizálódás” a civilizáltsággal válik egyenlővé, modern tendenciaként. Mindez a gyengéd érzületek (tapintat, finomság, figyelmesség) kultuszát eredményezi, a durva férfiaság számára is utat mutatva választékosságával és szelídségével, amelyet ugyanakkor rendre egyeztetnek veretes „férfias” erényekkel, ahogyan az a klasszikus gentleman-eszményre is jellemző.

A finomabb női nem (*female World*), a társasági lapok nőolvasói, akiket jellemző módon azért sokkal kevésbé tárgyálnak a korabeli kommentárok, ember-eszményként adódnak tehát, a durva férfiasággal szemben alternatívát kínálnak a választékos és szelíd feminitással.⁴ Az érzékenység kultúrája úgy is megközelíthető, mint „feminisation of manners”, az emberi szokások (illetve maga az ember) feminizálódása, nemi határokat áthágó jellege. A női érzékenység toposzainak kialakulása erőteljes folyamat, illetve a férfiak nőies viselkedésformáinak és mentalitásának elterjedése szintén jól rekonstruálható fiktív és társadalmi térben egyaránt. Mint Vaderna Gábor írja, George Barker-Benfield szerint az érzékenység voltaképpen a női erények, társadalmi tapasztalatok és „házas” viselkedési minták (tulajdonképpen a háztartás) férfi viselkedést is átalakító hatásából vezethető le, így az nem más, mint a női öntudat egy fajtája, de Anett Kollmann is a férfias női hősök és a nőies férfigősök interpenetrációjáról beszél.⁵

Kisfaludy Károly színművében, *A' tatárok Magyar országban* prologusában a múlt századok komor magyar géniuszaról ír, egyedül csak a harcokat kedvelő „szittyai” magyar szívről; arról, hogy a szép és szelíd érzések, melyek az életet kedveltetik, a lelket elragadják és a mennyei rokonságot hirdetik, „be nem hat-

3 Uo., 112.

4 HORVAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800* (Budapest: Gondolat, 2013), 158. Szécsényi Endre is kiemeli, hogy a csiszoltság a klasszikus „rég” mellé a civilizált lágyságot, érzelmességet, a „nőiest” helyezi. SZÉCSÉNYI Endre, *Szépség és szabadság: Eszmetörténeti tanulmányok* (Budapest: L'Harmattan, 2009), 14. Vö. még: „A csinosodás nem a puritán, tiszta erkölcsök fenntartóit és a házi tűzhely őrzőit méltatja a női nemben, hanem a természetük szerint »vadabb« férfiak szelídítőit, akiknek így vezető szerep jut a pallérozódás folyamatában.” KUCSERKA Zsófia, „Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, *Reciti konferenciakötetek* 4, 79–90 (Budapest: Reciti, 2019), 82.

5 VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas, 2017), 348–349.

hattak páncélos mellébe”.⁶ Az erről értekező Gere Zsolt idéz egy magánlevelet, melyben Kisfaludy társtalanságát panaszolja a „faragatlan magyarok” közepette, felvilágosult, érzékeny emberek, képzett barátok társaságára vágyva, akik mentesek a szélsőségektől. *A' tatárok Magyar országban* szereplőinek beszédmódját a kritikus Katona József ezzel mintegy párhuzamosan azonban „cikornyásnak”, magyar szívtől „idegennek” bélyegzi, „asszonyi” stílusúnak, amely a férfi szereplő szerelmi érzésének túlzott nyelvi jelenlétét jelöli, mely a „nemzeti karaktertől” idegen.⁷ A fiatal Toldy ugyanakkor egy tervezett művéről úgy beszél Bajzának, hogy azt egészen „lyányi nyelvben”, azaz finom ízletű, nemes, de könnyen érthető beszédmódban kívánja megírni.⁸

Az *Aurora. Hazai Almanach* 1822-től 1837-ig megjelenő tizenhat évkönyvének mintegy kilencven metszetén közel nyolcvan százalékban található nőábrázolás, ezeknek több mint a felén központi alakként. Az almanach ajánlásai mind főrangú, „csillagkeresztes udvari dámáknak”⁹ szólnak, de már maga a cím is beszédes, a folyóirat ugyanis a fényhozó hajnalistennőről kapta a nevét. A metszetek és a szövegek által kirajzolódó *Aurora*-nöreprésentációk egyik lehetséges csoportosítása a következő: allegorikus emblémák; a magyar történelem nagyságai („heroinák”); fiktív hősök.¹⁰ Ezeknek az egyébként sem homogén csoportoknak az egyes nőképei persze eltérőek, de van legalább egy közös távlat, amely alapján jól egységbe foghatók, együttesen értelmezhetők: a csiszoltság fentebb taglalt kontextusa. Ez a dolgozat ennek a kontextusnak a kibontását igyekszik elvégezni a metszeteket kísérő szövegek, az *Aurorában* megjelenő egyéb publikációk, illetve külső transztextusok segítségével.

6 Idézi: GERE Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Irodalomtörténeti füzetek 174 (Budapest: Argumentum, 2013), 230.

7 Uo., 231. Közismert párhuzam Batsányi János *Bácsmegyey*-kritikája: „egy hős nemzethez nem illik ez az asszonyi szerelmes nyavalygás”. Kazinczy Ferenc Toldy Ferencnek, Újhely, 1827. júl. 24., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia–Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013), 20:322.

8 GERE, *Szebb idők...*, 231.

9 A legmagasabb Habsburg női udvari kitüntetéssel járó titulus viselője tagjává válik a Csillagkeresztes Dámák Rendjének.

10 Az első csoport metszetei: 1823. kötet nyitókép; 1824. kötet nyitókép; 1827: *A' Hazai Szeretet*. A második csoport jellemzőbb metszetei: 1824: *Rozgonyi Cecília*; 1825: *A' magyar Amazon* (Borbély Heléna); 1829: *Szirmay Ilona, Zrínyi Ilona; Szent Hedvig*. A harmadik csoport jellemzőbb metszetei: 1825: *Róza* (a *Tihamér* c. műből); 1833: *Ottília* (*Ottília* c.); 1834: *Emma* (*Ki hitte volna?* c.); 1836: *Emília*. A digitalizált kötetek elérhetőek: MTAK REAL, hozzáférés: 2020.01.30, http://real-j.mtak.hu/view/journal/Aurora_-_Hazai_Almanach.html

Az első szám, melyet magának a királynénak dedikálnak, egy, a nők jogait taglaló, *A' magyar asszony törvényes tekintetben* című traktátussal indul. Ebben a nő mint háznépe díszé áll előttünk, aki kedvességet kapcsol össze praktikummal, aki megédesíti az életet, s aki a jövő nemzedékek záloga, ugyanakkor kiemelt felelőse a „Nemzet csinosodásának”, „halmozva mért kecssei” révén.¹¹ Ugyanebben a számban jelenik meg *A' Szépség' Tudománya* című Schedius-értekezés a szépség „bájoló erejéről”, mely előmozdítja a kultúrát, méltósága által pedig tökéletesíti az embert. Az írás nőket illető dimenzióiról Balogh Piroska bőven értekezett már, meggyőzően kötve össze az *Urániát* az *Aurorával* olvasóképzetében, nyelvhasználatában, címadásában egyaránt.¹² Schedius felütésként az anyaság érzelmvilágát idézi meg, később pedig az immár közvetlen, női olvasóhoz címzett megszólításokat tartalmazó Kis János-vers beillesztésével a szépség „bájoló” erejének tökéletesítő, kultúráló dimenzióját egyértelműen feminin jelenséggé pozicionálja.¹³

A három legfontosabb allegorikus embléma közül az első kísérszövege: „Auróra nyájás tekintettel 's csendes méltósággal szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg a' föld' színére.”¹⁴ A második a rákövetkező évben: „Szőlőtő és kalász, mint földmivélésünk' példázati közzül emelkedik-fel Magyarország' Geniusza és szelíden bájleplét lebbinti-el a' szép művészetek': tudniillik költés, mu-

- 11 A programértékű szöveg felütése és végkövetkeztése önmagában is beszédes: „Sok virág nyílik az életnek díszére, melyet a' természet áldó keze ápol, sok virít önn' kertünkben-is, melyet kedves szorgalommal nevelnünk, gyenge bimbóit őrizve védennünk, és a' szépet a' jóval, 's hasznossal egyeltnünk kell. Ezen szelíd, 's nemes tehetség csak azon Nemnek adatott, melyre az Alkotó minden szépét bőven halmozá, mellynek tiszta kebelében a' szeretet Örök tüze ég, és jótévő sugárral világítja, 's kedveltetí földi pályánkat. Mindenekről tisztelve, és óhajtvá áll az Asszony háza körében, 's a' merre tekint, kedv, öröm, és szerencse tenyész; ő lelke az Egésznek, édes malasztja az Övéinek, és Annya a' jövő Nemzetnek.” „[Az asszony] Szabad Országnak szüleménye, egy vitéz, erős Nemzetnek Tagja, részesül a' Magyar Asszony az Urának szabadságába, díszébe, betsületébe, Jóságába, polgári, alkotmányi Jussaiba; – nem rabja Férfjének, hanem igaz Felesége; – nem le-alacsonyított eszköze a' Házi kötésnek, hanem valóságos egyenes társ; – akár pártában hagyja, akár páros frigybe viszi, akár párfjától meg fosztva gyászba taszítja ötet a' szerentse, törvény oltalmát, segítségét bőven ki-nyeri, jótéteményeit tetézve érezi; – így minden tekintetben visszont meg érdemli a' Haza, hogy azt szeresse, nyelvért, ügyét, *Nemzetének csinosodását*, természettől nemére halmozva mért kecsseinek, tehetségeinek minden erejével fel-serkentse, elő-terjessze” S.; „A' magyar asszony törvényes tekintetben”, *Aurora. Hazai Almanach* [a továbbiakban: *Aurora*], (1822): 1–19, 3, 19. (A továbbiakban a vonatkozó idézetek kurzivált kiemelései minden esetben tőlem – B. F. M.)
- 12 Legutóbb: BALOGH Piroska, „Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e »női esztétikáról« 18–19. századi magyar viszonylatban”, in TÖRÖK, *Nőszervezők a 19. században...*, 15–30. Az *Uránia* formátuma, olvasóképzete, nyelvhasználata, de egyáltalán címadása, dedikációja is egyértelműen a nőket preferálja, programosan feminin.
- 13 Vö. SCHEDIUS [Lajos], „A' Szépség' Tudománya”, *Aurora* 1, (1822): 313–320, 318–320.
- 14 *Aurora* 2, (1823): VII.

zsika' és rajzolás' geniuszairól."¹⁵ Az 1827-es kötet témánk szempontjából is fontos, *Hazai Szeretet* című metszetallegóriája nem kapott szöveges kommentárt, de a jelzők itt is minden bizonnyal ilyesmik lennének: nyájas, szelíd, méltóságos, bájos.

A fikatív művek főszereplői közül Bajza József Ottíliájának megjelenítése: „A' lányka egy csendes, szelíd, rendkívül kedves alak; minél tovább nézed és szólsz vele, annál vonzóbbnak talárod.” „Ottíliát gyakran látom. Eleven elméje, szelíd ártatlan lelke meghódíták minden érzelmeimet[.]”¹⁶ Kovács Pál *Ki hitte volna?* című elbeszélésének hősnője, Emma ábrázolása: „Emma, szellemi rokonságban állva minden hasonló lelkekkel, édesen szövetkezett a' nyájas vendéghez: de bizonyos érzelgő komolyság, mint mentő lágy fátyol a' szép arcot, voná-be ma még is csodálatosan kedvét a' mindig örömet vigadó lánynak.”¹⁷ Metszetkísérő kommentárként az egyik 1836-os *Aurora*-képen ábrázolt ifjú hölgy, Emília leírása:

Ő nem volt szép, az én Emíliám: de több vala mint a' mit ennek nevezünk. Mindnyájan, kik látták, meg fognák vallani, mennyi vonzó volt a' kedves leány' képében; a' kik pedig valaha vele társalkodtak 's eléggé miveltek valának őt érteni, elragadtatva fognak szólni azon anyagi jóságról, melly lelkét bélyegezte. Okos volt 's éles belátású; viselete, tettei, tiszteletre ragadának mindent maga körül, 's még is szerény vala, 's elméje' józanságát, képzelő ereje' gazdagságát nem árulá senkinek, nem kérkedék velek.¹⁸

E reprezentációk egyik legfőbb metatextusaként Toldy Ferenc 1875-ben publikált *Irodalmi társas köreink emlékezete* című beszédének retorikája és nőalakjai felettébb hasonló mintázottságúak.

Toldynál a francia szalonok példát jelentenek, a szalonnak viszont nő által irányított szellemi központnak kell lennie.¹⁹ Mivel bizonyítandó tézise, hogy Magyarországon a maga sajátos módján az irodalomszerveződés ugyanazokat a formákat követte, mint Európában, a szalon-háziasszonyok kultusza nála döntő jelentőségű. Azokról a dámákról beszél tehát leginkább, akik egy-egy magyar „szalon” középpontjai voltak. Az *Aurora* szempontjából is fontos előképet jelentő Teleki-házat illetően így ír: gróf Teleki Józsefné „melegítő és nemesítő szelleme

15 „Rezek' magyarázatja; czimrezek”, *Aurora* 3, (1824): V–VII, V.

16 BAJZA [József], „Ottília”, *Aurora* 12, (1833): 307–372, 322, 331.

17 KOVÁCS PÁL, „Ki hitte volna”, *Aurora* 13, (1834): 127–177, 152.

18 „Emília”, *Aurora* 15, (1836): o. n.

19 Vö. Kalla Zsuzsa kísérőtanulmányával: KALLA Zsuzsa, „»Mivé egykor talán lehetni álmodoztam«: A naplók és Bártfay”, in BÁRTFAY László, *Naplói*, kiad. KALLA Zsuzsa, 473–750 (Budapest: Ráció, 2010), 512.

sugaraiban lelték boldogságokat²⁰ vendégei; a „lelkes grófné biztos szépérzékével s kedélyes modorával mindig győztesen kiegyenlítette az ellentéteket”, „felséges”, emberszerető asszonyként „mívelve”, „nemesítőleg” hatott. Legfontosabb, a jelen tanulmány lényegét is már-már mottóként artikuláló tételmondata: „*Soha nőben ennyi észt ily kedélylyel, ennyi méltóságot több kellemmel, a legforróbb hazafiságot ily európai kultúrával egyesülve nem láttam*: ez gazdaggá és tanulságossá tette társaságát, mely felett igénytelen könnyűséggel s nem keresve uralkodott”.²¹

A Bártfay-szalón, mely lényegében az *Aurora* közösségének egyik életterét jelenti, háziasszonya révén olyan eszményi, amilyen: Bártfayné Mauks Josephína a ház „jó nemtője”, előkelő neveléssel, melyben „szellem, szív s irodalmi műveltség a legszebb öszhangzásban egyesültek.” Élénk, vidám, szivélyes és finom társalgó, hévvel szereti ő is a nemzet ügyét, szeretetreméltó, társasága „vonzó és nemesítő”.²² A leggyöngédebb barát. „Hitveseink nővérei, gyermekeink az ő gyermekei is lettek. [...] Határtalan tisztelet, mellyel erényei, egész nemes valója iránt viseltettünk. [...] E nő volt azon gyémántkapocs, mely e legszebb lánczot összetartotta, mikor még egész és ép volt.”²³ A férfi „alkot” és „világít” – mondja Toldy –, de ereje örökké „nyers” marad és tüze „égető” (azaz bárdolatlan, faragatlan) ha a női szeretet, „szelídség” és „kellem” (azaz kifinomultság, érzékenység) nem mérsékli és nem szépíti azt. Bártfay neje „azon őrszellem, ki e szép [Aurora]kör érzései és tevékenysége felett észrevétlenül, s mindig nemesítőleg lebegett.”²⁴

Amint már láttuk – és még bőven látni fogjuk –, az *Aurora* eszményi nőreprezentációiban és Toldy iménti jellemzéseiben van legalább egy közös mintázat: kellem és méltóság, fenség és grácia, európaiság és hazafiság összehangolt együttműködése, mely kontrollál és nemesít, mely esztétikai-etikai optimalitást eredményez. Ennek jelentősége pedig a magyarországi és európai csiszoltság civilizációs diskurzusaiban ugyanilyen alapvető. E viszonyrendszer (és embereszmény) első adekvát magyar forrásvidéke az *Uránia* folyóirat szövegkorpusza. A következő fejezetben e folyóirat egyik kulcsszövegének, a *Fanni' hagyományainak* csiszoltság-szempon্তু újraolvasását kísérelem meg. Ez a jelen tanulmány többi részénél jóval aprólekosabb műelemzést jelent, vagyis az interpretatív megközelí-

20 TOLDY Ferenc, „Irodalmi társas köreink emlékezete: Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig”, *A Kisfaludy Társaság Évlapjai* 10 (1875): 209–230, 213.

21 Uo., 213. Kiemelés tőlem – B. F. M.

22 Uo., 225.

23 Uo., 226.

24 Uo., 226. „Nem tudva jobbak lettünk általa, ítéleteink méltányosabbak, kifejezésünk melegebb. [...] a női szépérzék és biztos ösztön igénytelenül ellenőrizte a netaláni túlságokat. Körülötte a lángész is érezte a határt, melyen soha át nem szabad siklani.” (Uo., 227.)

tés egy másik szintjét képviseli. Exkurzus-jellege ellenére mégis szervesíthetőnek vélem ezt az értelmezést a szövegezésbe, mivel a nyomán létrejövő összefüggéseknek a mondanivaló pontosítását elősegítő jellege fontosabbnak tűnik, mint a dolgozat globális perspektívatartása, módszertani koherenciája.

Az Uránia Fanni-exempluma

Bár Kazinczy *Bácsmegyey*ének csiszoltság-fókuszú elemzése már megtörtént,²⁵ lehetne még hozzá fűzni ilyen irányú, de ellentétes előjelű megjegyzéseket, melyek tükrében a főhős éppenhogy nem a csiszolt ember egyik első magyar „szépliteratúrai” karaktereként áll elő, sokkal inkább annak radikálisan érzékenyített ellentétéként. A cselekmény párkapcsolatai ugyanis nélkülözik azt a fajta érzelmi végletességet, ami a címszereplő sajátja. A szatellit-szereplők társas kapcsolatai sokkal józanabbak, ugyanakkor nem kevésbé harmonikusak, mint amilyenre a főhős vágyik. A csiszoltság igazi úriemberei tehát voltaképpen az odaadó, felettébb szimpatikus mellékszereplők²⁶ – a barátok –, nem pedig a mértéket, józan okosságot, prakticitást egyáltalán nem ismerő (túlságosan is) érzékeny Bácsmegyey, akinek „epedezésével” kapcsolatban már a kortársak is határozott fenntartásokat fogalmaztak meg.²⁷ Bácsmegyey még akkor is szélsőséges figura, ha csiszolt életmódot folytat, szerelmi vágyának végpontja pedig a házasság.²⁸ Mint Laczházi Gyula írja, a *Bácsmegyey*ben kétféle szerelemkoncepció ötvöződik: „a házassághoz vezető érzékeny szerelem és az érzés autonómiáján alapuló entuziasztikus szerelem.”²⁹ Az utóbbi, elomló, szenvedélyt jelentő radikalizált szerelem – melyben a hős voltaképpen kirekesztődik a társadalomból, és el-

25 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas, 2009), 419–423.

26 „A regényben az altruista érzések leginkább a főhőst szenvedéseiben vigasztalók részéről, a szerencsétlenül járt szerelmissel való együttérzés formájában jelennek meg.” LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában* (Budapest: Ráció, 2014), 166.

27 Lásd a már szóba hozott Batsányi-kritikát a *Bácsmegyey*ről. Vö. még: „Az én szegény Bátsmegyeyem nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a haszontalan fitogást nem szenvedhetik[.]” Kazinczy Ferenc Vitéz Imrének, Miskolc, 1789. aug. 23., in KAZINCZY, *Levelezése*, 1:440. Beszédes ugyanakkor az is, amikor a 2010-es akadémiai kézikönyv szerzői úgy fogalmaznak, hogy Bácsmegyey „örülten” szereti a szövegbeli Mantzit, az 1814-es átdolgozás folyamánként pedig viselkedése csak még inkább „örültségnek” minősítendő. SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, „A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)”, in *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, 313–637 (Budapest: Akadémiai, 2010), 387–388.

28 Vö. LACZHÁZI, *Társiasság...*, 165.

29 Uo., 168.

emésztve önmagát meghal – azonban ebben a szövegben mégiscsak uralkodóvá válik.³⁰ Felettebb hasonló módon az úgynevezett szélsőséges érzékenység (a *Radikalempfindsamkeit*³¹) megjelenítésének műveként „csiszoltság-szöveg” a *Fanni’ hagyományai* is.

A’ nemzet’ tsinosodása írójának tulajdonítható, de legalábbis az illető programirat közvetlen szövegterében megjelenő, leginkább levélregénynek mondott, folytatásokban megjelenő szövegkompozíció valamilyen oknál fogva mindeddig kimaradt a magyarországi *politeness* interpretációs tartományából, pedig az evidensen kínálja fel magát, már csak a mű elsődleges hordozója, az *Uránia* miatt is. Az *Uránia* önértelmező vezérszövege, a *Bé-vezetés* összhangot mutat az előbb említett, a lapban utolsóként megjelenő deklaratív, nagyívű eszmefuttatással, e szövegpárt pedig a magyarországi csiszoltság művelődéskoncepciójának letéteményeseként szokás számon tartani. A folyóirat szerkesztési elvei, törekvései, cikkei harmonizálni látszanak ezzel a programossággal.³²

A szakirodalom által már jócskán feldolgozott bibliai-kegyességi (pl. ima, meditáció, passió), antik (pl. idill, platonizmus), vagy éppen kurrens irodalmi, művelődéstörténeti intertextusokon túl (pl. Gessner, vagy a különféle orvostani hagyományok) van tehát egy másik, ha úgy tetszik „intratextuális” viszonyrendszere is a levélregénynek: az *Urániában* megjelenő deklaratív és fiktív iratok azon igen releváns csoportjáé, amely a helyes csinosodás kérdéseit boncolgatja.

Amikor a monográfus Szilágyi Márton úgy fogalmaz, hogy Fanni szerelme, T-ai kezdetben „csak a csinos, illetudó fiatalember leírásához alkalmazott közhelyekkel jellemeztetik”³³, ezek a közhelyek, az illető „megelőző Udvariság”, éppen a csiszolt ember karakterjegyeit jelentik. Ezeket azonban T-ai csak eljátssza, alakoskodva Fanni családja előtt,³⁴ míg valódi viselkedése, többek között Fanni

30 Vö. Laczházi előző megállapításával, ugyanabból a tanulmányból: „[a] szerelem kódja itt nem a józan szerelem, hanem az ész által nem korlátozható, egyetlen személyre vonatkozó szenvedély[.]” Uo., 166.

31 Nikolaus WEGMANN, *Diskurse der Empfindsamkeit: Zur Geschichte eines Gefühls in der Literatur des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart: Metzler, 1988), 100, 104.

32 Szilágyi Márton *A’ Nemzet’ tsinosodásának* fajsúlyos – és azóta sokat vitatott – eredetiség-koncepciója kapcsán még kételyeit fogalmazta meg az *Uránia* gyakorlati megvalósulása és az elviekben kibontott deklarációk összehangolhatóságával kapcsolatban. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 404. Az újabb szakirodalom azonban e tekintetben is arra jut, hogy nincsenek ellentmondások, sokkal inkább egy jól végiggondolt szerkesztői projektum megvalósításáról van szó. Vö. FÓRIZS Gergely, „Kontextusok az Uránia programszövegeinek képzési modelljéhez”, *Irodalomtörténet* 96, 2. sz. (2015): 119–145.

33 SZILÁGYI, *Kármán...*, 386.

34 Vö. „Igyekezett az Anyámnak tetszeni[.]” KÁRMÁN József, „Fanni’ hagyományai”, in *Első folyóiratink: Uránia*, kiad. SZILÁGYI Márton, Csokonai Könyvtár. Források 6, 179–191, 260–280 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 262.

magára hagyásában – utólagos, jócskán teátrális előszóbeli szánakozása ellenére is (ti. hogy az ő karjai között halt meg) –, nem éppen igazi úriemberhez méltó.³⁵ Monográfiájában Szilágyi is tesz megjegyzéseket T-ai ellentmondásos viselkedésével kapcsolatban, melyek legfontosabbika, hogy végig nem válik világhosszúvá, miért nem keresi föl a betegeskedő Fannit, pontosabban miért csak akkor jelenik meg – tulajdonképpen a halál óráján –, amikor a hősnő naplójegyzeteiben ennek már nem lehet nyoma.³⁶ T-ai semmit nem tesz az apa döntése ellen sem, helyette a barátnő Teréz mer kezdeményezni.³⁷ Szilágyi szerint azért nem kerül sor az apa és a szerelmes férfi találkozásának megírására a szövegben, mert prózapoétikailag nehezen lett volna kivitelezhető egy, a feminin lágyaságot és a családalapításra késznek mutató konvencionális társadalmi férfiszerepet egyaránt felmutató karaktert úgy ábrázolni, hogy „eszményi mivolta valamilyen formában ne sérült volna meg”.³⁸ Nos, az általunk felkínált elemzési távlatban éppen az lett volna az „eszményi”, ha ennek a kettősségnek a színrevitele megtörténik, vagyis ha az illető figura a feminin érzékenységet és a maskulin erényeket egyezteteti, a csiszolt úriember ideáltípusának tükrében. Vagyis itt éppen ellentétes szempontból, mint egy „kritikailag” beszédes az illető színrevitt magatartásforma.³⁹ De miképp nem gentleman T-ai, akképp nem csiszolt ember Fanni sem. Érzékeny ember, egy szimbolikus életkorú 16 éves, a maga műveltségében kifinomult lány (ezt nyelvhasználatának rétegzettségére ékesen bizonyítja, mely a szakirodalmi hagyomány egyik legfőbb kutatási terepeként azonosítható), aki azonban nem válik okossá, „nagykorúvá” is egyben. Amikor a legintimebb, Gessner poétikája által kulturált szerelmi jelenetekben e tükörképszerű *fiatalok* együtt vannak, akkor is csupán karakteres érzékeny emberek, nem pedig csiszoltak. Egy mellékszereplőt, Gróf É-nét jellemzi a szöveg a valódi csiszoltság nyelvezetében,⁴⁰ illetve Fanni elszegényedett,

35 „Fanni: Az Uránia’ Szerzőinek Bóldogságot!”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 69–71, 70–71.

36 SZILÁGYI, *Kármán...*, 388–389. A szöveg dramaturgiája nem mellékesen tudtul adja, hogy a főhős első rosszulletétől megijedt Teréz és a Fanni számára kedves háznép más „kegyetlen Szánakozói” tiltják meg T-ainak, hogy látogatásaival felzaklassa szerelmét. (Vö. KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 275.) A férfi sokkal inkább minduntalan „megrendülő” (Szilágyi) semmint érett, cselekvő viselkedése azonban ennek ellenére is bőven problematizálható.

37 Az apa alakja egyébként szintén ellentmondásos, mert bár T-ai szemében valóságos „Tyrannus”, azért megszeppenve ápolgatja beteggá vált lányát. Vö. „Fanni: Az Uránia’ Szerzőinek Bóldogságot!”, 69, 71.

38 SZILÁGYI, *Kármán...*, 388.

39 Ebben a távlatban T-ai okoskodóan sejtető, elomlóan lírizált-patetizált, egyébiránt nagyon is fontos kulcsmondatai („Elszakadozott Töredékek, apró Gondolatok – de a’ mellyekből egy szép Egészet összerakhat a’ – Gondolkozó” [KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 179.]) éppen saját fejére hullanak vissza.

40 Vö. „[M]inden Tekintetben érdemes [Dáma] [...] Azon kevés Személyek közzé [tartozik], a’ kik első Látásokra elragadnak [...] nyájas Magatartása, hozzá vonzó, mert Szívétől veszi Eredetét. Okos és méltóságos minden Külseje, érett is természetes minden Szava...” Uo., 270, 271.

ám egykor jobb sorsú, „magas Nevelésű” nemes barátnéját, kvázi-tanítónőjét, Báró L-nét szólaltatja meg a politeness szócsöveként. Ő figyelmezteti ugyanis Fannit az „érzékeny” szerelem veszélyeire az „okos” ellenében, hogy a „villámló Dörgés” előtt nem árt menedéket keresni az „Értelem elszánásainak” segítségével: „Szeressen! de a’ Természet’, és a’ józan Értelem’ Törvényei szerént; a’ Szerelem jó! – de a’ vak Szerelem veszedelmes. [...] Nem Akaratunktól függ, hogy szeressünk – de az Okosság azt megelőzheti, hogy azt ne szeressük, a’ ki arra nem érdemes.”⁴¹ A józan ész, az okosság (*prudencia*) fontossága mellett a társasság, a konverzáció érvényét hangsúlyozza még Báró L-né, s ösztönzi Fannit, lelje meg helyét a közösségben (társadalomban), ami ha úgy tetszik alapvető politeness-tananyag,⁴² de ugyanúgy a *Bé-vezetés* és *A’ nemzet’ tsinosodása* visszhangza is.⁴³ Nem véletlen, hogy a bárónő és a grófnő újra egymásra talál – egy külön idézett, a beszédet mint diskurzus-reprezentációt is felmutató, narratív szempontból is különleges szövegrészlet beemelésével⁴⁴ –, míg a lány tovasodródik.

A báróné tehát valóban „kulcsfigura”, de nem egészen úgy, ahogy Szilágyi állítja. Szerinte ugyanis jelentősége abban áll, hogy indukálja Fanniban a szerelem érzését, illetve ő mutatja ki a szerelemnek mint érzelmi reakciónak az eredendő meglétét, ami nem a házasságért van, mert tárgya eleve idealitás.⁴⁵ Életsorsának története azonban nem feltétlenül ennek példázata, hanem egy csiszolt úriemberrel kötött házasság, e boldog házasságban pedig csak tovább „tökéletesedő” nő példája, akinek az élete önhibáján, illetve hitese ura hibáján kívül válik tragikussá (majd kap újra lehetőséget egy másik csiszolt társtól, a grófnétől). Az sem egyértelmű, hogy a báróné a szerelem intenzitását fontosabbnak látja, mint időtartamát, Szilágyi által idézett szerelemfilozófiája⁴⁶ pedig nem feltétlenül tulajdonít alárendelt szerepet a szerelem „házasságba torkolló finalitásának”, egyszerűen a

41 Uo., 187–188.

42 A tanítás szerint az elérendő cél egyfajta bölcs egyensúly fenntartása az egyéni belső lelki élet, illetve a közösséggel való igényes kapcsolatok ápolása között: „Ne fusson a’ Társaságtól édes Barátném, de ne is helyeztesse minden Bóldogságát a’ Társalkodás Mulattságaiban. Éljen magának – de másoknak is.” Uo., 189.

43 Pl. „A’ Magánosságba’ öszveszorúl a’ Szív, és megakaratosodik_[1]” Uo. (A programszövegben a mezei animális élet egyik legfőbb veszélye ez.) A konkordanciákat tovább lehetne még listázni.

44 Fontos, hogy a mű csak itt prezentál Fannién kívüli alternatív szöveget a paratextusokon kívül. Kiemelendő az is, hogy Gróf É-né „tökélletes Barátnéjának” nevezi magát e Báró L-néhez írott segítségnyújtó levelében. Uo., 272. Megjegyzendő továbbá, hogy a bárónő élettörténeti narratívumában a csiszoltság mintaképeként beszél egykori férjéről: „[a]z ő le-írhatatlan kedves, okos Mődja [modora], szép Vezetése [életvitele], és érlelt Bánása [viselkedése].” Uo., 184.

45 SZILÁGYI, *Kármán...*, 379–380.

46 Lásd uo., 379. Vö. KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 188.

jó házasságot védi a lehetséges típushibák elősorolásával.⁴⁷ Ebben az olvasatban tehát Báró L-né azon „tréfás fenyegetése”, miszerint megharagszik, ha Fanni a bálból „Szívét épen haza nem hozza”⁴⁸, nem ironikus gesztus, amely szuggerálja a szerelembe rohanást,⁴⁹ hanem nyájas, a (szülői) szigort játékosan megszelídítő, de őszinte aggodalom, óvás.⁵⁰ E gondolatláncolat végén pedig azzal sem tudunk egyetérteni, hogy Fanni biztos párválasztásának az lenne a garanciája, hogy „érzelmi intuíciójának immár tévedhetetlenül kell választania, hiszen a hősnő – éppen barátnője révén – eljutott az önismeret fokára: gyermekből ezáltal vált nővé.”⁵¹ Olvasatunkban ugyanis Fanni félreérti a bárónét (avagy meg sem érti), s éppenséggel az itt a dráma, hogy nem válik „nagykorúvá”.

A báróné barátsága egy kölcsönös megértésen és gyengédségen alapuló intim kapcsolat, mely általánosítható, másokra is kiterjeszthető minőség, míg Fanni szerelme csakis két emberre vonatkozhat.⁵² Ezt Laczházi „fokozott társiasságnak” is nevezi,⁵³ de voltaképpen nem valódi társiasság ez, hisz ez a kizárólagos másik csupán eszköz, hogy a „lélek” minél közelebb kerüljön egy másik lélekhez, de olyasféléhez, aki eleve úgy fest mint önmaga, vagyis a „saját” narcisztikus-egoisztikus megkettőződése. Fanni, fölényesen kizárva magát a társadalomból, a külvilágot érzéketlennek minősíti, őt magát azonban leginkább a szenvedés érzelmi bizonyossága uralja.⁵⁴ Az emberi természet romlottságának hangoztatása s a pozitív érzelmeken alapuló közösség eszményítése, a kölcsönös jóindulaton alapuló társaság iránti vágy jellemzi Fannit Laczházi jellemzésében, és Debreczeni Attila is tesz olyan irányú megjegyzéseket, hogy e hősnőt a hasznos élet is foglalkoztatja, atitűdkészlete tehát nem teljesen világidegen.⁵⁵ Ám Fanni mindkettejük által hivatkozott méhekhez intézett dicsérő szózata – „eggyező Társaságtokba közsze-

47 Szilágyi maga is tesz némi ilyen irányú engedményt interpretációjában: „Az idézett részlet önmagában még jelenthetné persze csupán a körültekintő válogatás ajánlását.” SZILÁGYI, *Kármán...*, 380.

48 KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 189.

49 Vö. uo., 380; SZILÁGYI és VADERNA, „A klasszikus magyar...”, 391.

50 Laczházi is kiemeli, hogy a báróné nem a házasság nélküli szerelemre buzdítja Fannit, csupán arra figyelmezteti, hogy csak igazi szerelemből szabad megházasodni. „Szerelemre vonatkozó fejtegetéseiben az ésszerű szerelem koncepciója fogalmazódik meg: a józan értelem feladata, hogy az érdemet figyelembe véve szabjon irányt a szeretetnek. Fanni ezt a tanítást nem követi.” LACZHÁZI, *Társiasság...*, 172. Ennek a megközelítésnek pedig nem mond ellent a báróné későbbi, T-ai megjelenése utáni viselkedése, mondanivalója sem. Vö. KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 263.

51 SZILÁGYI, *Kármán...*, 380.

52 LACZHÁZI, *Társiasság...*, 170, 172.

53 Uo., 158.

54 Uo., 167.

55 Uo., 170; DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 64, 66.

relemmel munkáltak⁵⁶ – nem vonatkoztatható az ő szövegbeli viselkedésének egyetlen megvalósuló momentumára sem. A méh metafora ugyanis voltaképpen a politeness társadalmának kép(zet)e, amely Fannit valójában hidegen hagyja, amit nem ért meg, a közbenjáró segítség ellenére sem. Ez magyarázhatja többek között, hogy Laczházi maga is arra jut, a szövegben a „józan szerelem”, az „értelem és az érzés összhangján alapuló gyengéd kapcsolat nem mutatkozik olyan modellek, amely lehetővé tenné a magány feloldását.”⁵⁷ Fanni „altruizmusa”⁵⁸ egy bizonytalan kontextusú, deviáns és infantilis minőség, melyben a „szeretet édes melege” többek között a politeness mértékletességének, standardjainak elvesztésében, helyesebben elvétésében áll.

Fanni viselkedése, szerelme életképtelen, mert nem válik társadalmiasítottá, okossá. A fiatal lány nem nő fel, nem válik tájékozottá, körültekintővé, társiassá, fajlagos műveltsége ellenére sem. Átesztétizált, passiószerű, antikizáló, végletesen érzékenyített szerelmi bánatába belehal (mely egészen „különleges”,⁵⁹ mely az életszerűség valóságos paródiája testetlen szerelemkoncepciójával és a halál mint völegény képzetének – korabeli értelemben is vett – atipikusságával), ám már előtte is a mégoly igényes magány(os olvasgatás) a legjellemzőbb jellemvonása karakterének. Fanni számára terhes a többi emberhez való alkalmazkodás, még akkor is, ha ez az ábrázolt magyarországi, ráadásul vidéki közeg nem éppen a „good company” társasága. Az elemzésekben gyakran kiemelt kis magyar „valóság” e szövegben valóban meglehetősen gonosz – nemcsak Fanni számára kihívás, a báróné férjének is gyilkosa –, mindazonáltal mégiscsak környezet, melynek éppen oly vad bárdolatlansága miatt van nagy szüksége a csinosodás processzusára.⁶⁰ Bíró Ferenc is azt emeli ki, hogy Fanni magával a szenvedéllyel szemben ellenállóképtelen,⁶¹ nem bír kiérlelt önkontrollal, nem válik „állampolgárrá” még akkor sem, ha egy ilyen környezetbe tényleg igen nehéz belesimulni. Fanni a levelek érzékeny nyelvén beszél, ám a grófné személyesen társalog; *tanítja*, ugyanakkor nem *neveli* Fannit,

56 KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 179.

57 LACZHÁZI, *Társiasság...*, 170.

58 Uo., 176.

59 Legutóbbi *Fanni*-elemzésében Bódi Katalin szempontunkból külön érdekes megfigyelése, hogy a szerelmes állapotot a szöveg a test betegségének tüneteivel írja le, melyben a szenvedély egyúttal szenvedés is. BÓDI Katalin, „»Édes melankólia«: A *Fanni hagyományai* emberképéről”, *Studia Litteraria (Műelemzések)* 58, 3–4. sz. (2019): 59–72.

60 Szilágyi *A’ nemzet’ tsinosodása* elemzésekor figyelmeztet, hogy az értekezés éppenséggel eltúlozni látszik a kortárs hazai művelődési viszonyok rajzát: a kulturális állapotok nyomorúságának, vadságának ábrázolása ugyanis alapvető logikai kiindulópont a csinosodás jövőbe futó perfekcionista folyamata szükségességének gondolatmenetéhez. SZILÁGYI, *Kármán...*, 412, 416.

61 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi, 2013), 214.

akinek nincs édesanyja, aki ezt megtenné, aki beteljesítené feladatát. Fanni árvasága döntő tényező itt. Többek között ezért van, hogy nem tudja nyelviasítani belső világát, de később sem lesz párbeszédképes társadalmi valóságával. A bálon átmenetileg feloldódik az esemény minőségében – „cifra” nélküli, természetes öltözékében egészen olyan, mint egy elbűvölően elegáns csiszolt szépség⁶² –, ám az sokkal inkább valamiféle galantériát, sem mint csiszolt társiasságot jelent. Mintha a mű azt kívánná bemutatni, hogy egy egyébként graciózus és érzékeny, tiszta nő miért nem elég ahhoz, hogy normalizált, működőképes társadalmi (és szerelmi) életet éljen. Hogy nem elég érzékenynek *lenni*, csiszolttá is kell *válni*. E levélregény olvasható ennek a különbségnek az intő példjaként, a fejlődési folyamat, a *Bildung* kudarcaként, hiszen ebben a hamupipőke-szerű⁶³ történetben nem következik be a főhős jellembeli átváltozása. A markánsnak mondható társadalomkritikai töltet pedig annak színrevitelében ölt testet, hogy mindez nemcsak a főhős Fannin múlik, hanem önmagát hamisan „tsinos Társaságnak” tartó, álszent családi környezetén is.⁶⁴

A szöveg egyik lehetséges értelmezési iránya azt mondja, hogy a természet szerelem-alapú „metafizikáját” képviseli Fanni. A szerelem e történetben platonikus jellegű idealitásként jelenik meg a halál-üdvözülés-feltámadás beszélgetésekben felszjelő motívumai által. A halál rettenetként bekövetkező, középkorias képzetét félretéve Fanninál annak humanizált, antikosan átesztétizált felfogása jelenik meg: a halál vőlegényként jön el – klasszicizáló mintára –, s kiszabadítja testéből a szárnyaló lelket. A saját halál ekképp adódhat a kiteljesedés lehetőségeként, nem pedig veszteségként.⁶⁵ Borbély Szilárd véleménye, hogy Fanni történetében a virtus mint a szerelmi virtus példája jelenik meg, a hősnő halálig tartó kitartása e virtus mellett pedig hősi cselekedetként olvasható, vagy szakrális értelemben mártíriumként: „a halál vállalásában a »gonosz« világ elutasítása és

62 Vö. KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 189–190.

63 Vö. HERMANN Zoltán, „Hamupipőke és Fanni”, in HERMANN Zoltán, *Varázs/szer/tár: A varázsmese kánonjai a régiségben és a romantikában*, 128–144 (Budapest: L’Harmattan, 2012).

64 Vö. uo., 186. Mint már említettük, Báró L. tragédiája is sokat köszönhet a szövegben a „nagy Világ” gonoszságának. (Lásd uo., 185.) Fried István a „rendi társadalmi” konvenciókba beilleszkedni képtelen ifjakról beszél egyik *Fanni*-elemzésében (FRIED István, „A (túl)érzékeny posztmodern. Fanni – mai hagyományai”, *Palócföld* 50 (2004): 447–457, 447.), ám később már finomabban, „a társadalmi értékhierarchiába betagozódni képtelenségről” gondolkodik. (Uo., 452.) Mindezeket túl ugyanakkor azért megjegyzendő, hogy Fanni nem csupán a „feudalizmus” intézményeivel áll szemben, hanem az egész mesterséges világgal. Vö. LACZHÁZI, *Társiasság...*, 176.

65 SZILÁGYI és VADERNA, „A klasszikus magyar...”, 391–392. Vö. még: „az első előszóban a virtus példájává emelkedő sors a szöveg előrehaladtával egyre inkább egy szerelemkoncepció példázata is lesz, vagyis a mű egésze az erkölcsösségnek egy új felfogása mellett is szól.” SZILÁGYI, *Kármán...*, 390.

a példaadás ereje által – mások számára – a megváltás reménye fogalmazódhat meg”.⁶⁶ Az adott elemzési távlatban azonban ezen értelmezések egyike sem igazán tartható. Debreczeni Attila írja, hogy az érzékeny ember mint olvasóképzet identifikációs erővel bír, ami az adekvát befogadás által realizálódik; az érzékeny ember identitásának alapja a szövegek által felkínált életmintával való azonosulás; az olvasásmód mintegy elfogadja a közönségképzet ajánlatát, sőt, csak a kettő közötti kizárólagos megfelelést tekinti érvényesnek.⁶⁷ Ez a regény azonban mintha nem az ezek alapján kívánna működni. Mintha tehát éppen negatív exemplum lenne. Kazinczy (éppen) 16 éves „könnyező leánykája”, mint az életviteli ízlés elsajátítására leginkább alkalmas érzékeny szuperolvasó⁶⁸ itt figyelmeztetést kap, még a szövegben kódolt, mégoly markáns – ugyanakkor azért még a korban is jócskán megkérdőjelezett – szerelem-apológia ellenére is,⁶⁹ melynél a társadalmi élet azért bonyolultabb.⁷⁰ Mindez nem zárja ki annak középponti érvényét, hogy itt az adekvát befogadási forma a könnyezés; hogy, miként a szövegek hősei, sír-

66 BORBÉLY Szilárd, „Műfaji minták a Fanni hagyományaiban”, *Studia Litteraria* 36 (1998): 171–185, 177.

67 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 425.

68 Vö. Kazinczy Ferenc Vitéz Imrének, Miskolc, 1789. aug. 23., in KAZINCZY, *Levelezése*, 1:440; DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 424.

69 A korszakban a tiszta lelki (platonizáló) szerelem és a buja testi szerelem közötti éles és hierarchizált megkülönböztetés uralkodott egyes literátori körökben, mely a korabeli román-vitákban vízvázalástonak számított. Ez a distinkció az 1790-es évek elején népszerű, ám nem jellemző általában, és mindig is belső kételyekkel fonódott össze egyúttal. (Vö. DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 416.) Az illető műben Fanni imája ennek a felfogásnak a legsűrítettebb mintapéldája. (Vö. KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 269.) Fanni e szerelemkoncepciójának szinte szlogenszerű mottója – „Öszveroskad ez a’ Test, a’ Lélek’ édes Erőszakja alatt.” (Uo., 268.) – ugyanakkor kiválóan jelzi a csiszoltság kispisztéméjétől való távolságát, hiszen abban test és lélek interpenetratív, harmonikus együttműködéséről van mindig szó. Ha úgy tetszik, „külső érzékenység” és „belső érzékenység” egyeztetéséről, nem pedig hierarchizálásáról. Vagyis abban értelmezhetetlen egy olyasféle szerelemfelfogás, amely „üres minden Salakjaitól a’ Testiségnek”. (Uo., 269.)

70 Megvilágító erejű távlat, hogy Hegel a nevelődés fogalma kapcsán a *gazdasági szféra* kitérítését végzi el a „magasabb polgárság” eszményében. Nála a művelődés – mint tágabb értelemben vett kultúra – kihívás, melynek elfogadásával *nagykorúvá* válhatunk. A művelődés a hétköznapokról szól, a polgári viszonyok között releváns életvezetési standardokról, begyakorolt viselkedésmódokról; a műveltség, kulturáltság tehát a fegyelmezteté válás processzusa is egyben. A polgár, aki a művelődés eredménye, azonban még nem „derék polgár”; igazi, derék, szabad polgárrá erkölcsössége, illetve konkrét tevékenysége, munkája, szorgalma, ügyessége, *hivatása* által válik, ötvözve a társadalmi normákat a gazdaságiakkal. Az ifjú művelődésének gyakorlatoroztatásával, *foglalkozása* által leli meg tehát végleges helyét a társadalomban. Vö. RÓZSA Erzsébet, „A műveltség és a »derék polgár«: Hegel műveltségelmélete és a *Jogfilozófia* felfogása a polgári társadalomról”, in RÓZSA Erzsébet, *A modern világ prózája: Hegel tanulmányok*, 149–165 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2009).

nak, akik olvassák Fanni történetét.⁷¹ Kérdés azonban, hogy e sírás identifikációs tényező, avagy egy elrettentő példa empátiás vagy akár csak szánakozó részvétnyilvánítása-e a mélyérzés hermeneutikájában.⁷²

Az ellentmondásos T-ai bevezetői szintén ellentmondásosak. Elfogultak, végletesen patetikusak és teátrálisak, csalják. Ha jobban szemügyre vesszük, ugyanilyen „csalfa” a legelső, szerkesztői előszó is, a hétköznapi hősiességről értekezve. Laczházi szerint – véleményünkkel ellentétben – a bevezető szövegek egyáltalán nem támasztanak alá olyan értelmezést, amely szerint a mű az olvasó hölgyeket a kontrollálatlan szenvedély veszélyeire figyelmeztető példázat lenne.⁷³ Szilágyi szerint a mű időközben túlnötte („dinamikusan felszámolta”) az *Uránia* programos bevezetőjében artikulált, szűkebb írói lehetőségeket kínáló „erkölcsnemesítő” célkitűzéseket.⁷⁴ Lehetséges, hogy túlnötte ezeket, de fel nem számolta: a pusztán erkölcsnemesítésnél azért jóval többet jelentő magyarországi csiszoltság programját semmiképpen sem. A „felséges” Nap történelmi léptéke ellenében felmutatott „vonszó” Hold hétköznapi, szelíd heroizmusa, a David Hume tiszta patakját (vö. *middle station of life*)⁷⁵ evokáló „Tsergeteg” ebben a bevezetésben a háztartás, a kiscsalád szintjéről szól. A mindennapi hősök horizontja ez, amely megintcsak jól ízesül a csiszoltság paradigmájához. A *Fanni*-szövegkorpusz szerkesztői felütésében, a sztenderd és túlzottan is evidensnek tartott szakirodalmi állásponttal szemben tehát nem Fanniról van szó, hanem ennek a paradigmának az embereszményéről, amelyben a férfi olyan, mint a „jó Polgár” [!], „jó Atya” és

71 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 45; legutóbb ehhez: BÓDI, „»Édes melankólia«...”, 71.

72 Laczházi szerint a műben az olvasó egy szerencsétlenül járt, szenvedő érzékeny ember történetét ismerheti meg, így sorsa részvéter kelthet, ugyanakkor vigaszt is nyújthat, amennyiben az olvasó virtuális barát, társra lelhet a főhős személyében. Vö. „A regény azonban éppen lehetetlen szerelem-konceptiójából és annak szomorú következményeiből kifolyólag egyfajta – aligha az olvasók Fannihoz hasonló elsorvasásához vezető – gondolatkísérletre is lehetőséget nyújtott a Fannihoz hasonlóan melankolikus olvasók számára[.]” LACZHÁZI, *Társiasság...*, 175.

73 Uo.

74 SZILÁGYI, *Kármán...*, 374. Fried István a morális hetilapok célkitűzéseire utalja az előszót, mely által egyértelmű politeness-távlatot ad annak. (Vö. uo., 373.) Ebben a perspektívában nem igazán lehet egy halálba tartó élet pozitív példa a kivételes személyiségek heroizmusának párhuzamaként. Egyik legújabb tanulmányában Bényei Péter is kiemeli, hogy „[É]rdekes (de érthető), hogy nem a szerelemben felemésztődő női test és női lélek követendő mintáját rögzíti a bevezetés, hanem az etikus viselkedési normákhoz igazodó, megelégedett családéletet élő ember (férfi, nő) ideálképét.” BÉNYEI Péter, „Az érzékenység (túl)szelídítése. Jósika Miklós: Abafi”, in *„Közöttünk a’ Mester”: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté, 207–233 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 225.

75 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 96.

„jó Barát”, női párjai pedig, akik „Férjeket és Háznépeket boldoggá tettek”, „jó Anyák”, „jó Feleségek”, „jó Leányok”, „Szüléik’ Örömei voltak”.⁷⁶ Nem a halált vőlegényként váró gyereklányok, akik voltaképpen nem a valós személybe, hanem saját álomszerű,⁷⁷ kulturálisan mégoly összetett szerelemkoncepciójukba szerelmesednek bele, az „okos” szerelem szentesített formáitól elrettentő távolságokra kerülve. Ilyeténképpen leginkább Milbacher Róbert álláspontjával értünk egyet, amennyiben nála a *Fanni az Uránia* nőnevelő programjába illeszkedik.⁷⁸ Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy sem az előszó, sem maga a történet nem teljesen egyértelmű, hanem nyitott. Vagyis a műegész olyan bátran bízik a felkészült és figyelmes, ilyen értelemben *nagykorú* olvasóban, ami páratlannak tetszik ebben az irodalomtörténeti időszakban.⁷⁹ A báróné Fannihoz intézett felszólítása annyiban e feltételezett olvasásmód allegóriájaként is érthető: „Légy szemes!”⁸⁰

76 [KÁRMÁN József], „Egy Szó az Olvasóhoz”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 68.

77 Devescovi Balázs nyomán Szilágyi mutat rá, hogy Fanni szerelmi állapota kezdettől az éjszakával kapcsolódik össze, a kisregény végén pedig arra panaszkodik, hogy felköltötték, noha szunnyadozásában a legszebb álmok lebegtek előtte. (SZILÁGYI, *Kármán...*, 383.) Vagyis a szöveg játszik a realizálhatatlanság vonatkozásaival.

78 Bővebben: „Az *Uránia* felvilágosult programja olyan életvitelbeli, etikai, sőt gyakorlati modelleket kínál különös tekintettel a hölgyolvasókra, amelyek segítenek eligazodni a korabeli »modern« világban. Ennek a nevelési programnak kereteibe, kontextusába illeszkedik a *Fanni hagyományai* is, vagyis nem az érzelmek kultuszáról és eleve értéktelítettségéről beszél, hanem arról tanít, hogy a hölgyolvasóknak miért *nem* szabad átadnia magát a saját, immár adottságként értett érzelmi késztetéseinek. [...] Fanni történetét és sorsát tehát nem csupán az érzelmek és az érzékeny ember kultuszaként lehet szemügyre venni, hanem bizony éppen az érzelmek hatalmának kontrollját tanító példázatként is.” MILBACHER RÓBERT, *Kármán, Fanni és a hagyományok (A Fanni hagyományainak története)*, Árkádia Szakmódszertani Portál, hozzáférés: 2020.01.31, <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/1-a-nyelvujitas-kora/107-karman-fanni-es-a-hagyomanyok-a-fanni-hagyomanyainak-tortenete>

79 Az újabb szakirodalom szerint Kölcsey novellisztikájában egy olyan prózaeszmény mutatkozik meg, amely nem a hazafias és/vagy az erkölcsnevelő didaktiszisnak akarja alárendelni a szöveget, hanem a befogadói aktivitásra építve lehetővé teszi a szabad jelentésképzést. (SZILÁGYI és VADERNA, „A klaszszikus magyar...”, 541.) Kölcsey e 19. századi „befogadói aktivitást kiaknázó” novellisztikája nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen a 18. századi *Fanni’ hagyományai* működésmódjával, a hasonlóságok e perspektívában (és szövegteljesítményben) mégis szembeötlőek. Szilágyi a kihagyásos, asszociatív szövegkapcsolódásokat alkalmazó szerkesztésmód kapcsán fogalmaz úgy, hogy „a mű a befogadó aktivitásának megnövelésére apellál; a textus nincsen – legalábbis deklarált formában biztosan nincsen – teljes mértékben uralva. Fanni története a »gondolkozó«, azaz az olvasó révén teljesezhet ki.” SZILÁGYI, *Kármán...*, 375. A *Fanni*-interpretációk különbözősége ékes bizonyossága ennek a megállapításnak; Bódi Katalinnal: „nincs olyan értelmezői stratégia, olyan fogalmi rendszer [...] amely maradéktalanul érvényesíthető lenne a teljes szöveg interpretációjában.” BÓDI, „»Édes melankólia...«”, 70.

80 KÁRMÁN, „Fanni’ hagyományai”, 263.

Az Uránia helye

Mint Debreczeni kifejti, az európai érzékeny hőstípus a csiszoltság eszményéből bontakozik ki, ettől később eloldódik, de alapvető jellemzője marad a viselkedésmód és a lelki-erkölcsi értelmű kifinomultság példaszzerűsége.⁸¹ A korabeli érzékeny irodalom főhőse azonban korántsem mindig a csiszoltság embere, bár kétségtelenül közel vannak egymáshoz ezek a szépirodalmi karaktertípusok. Még az erényes érzékeny ember sem mindig csiszolt ugyanis, vagy nem magától értetődően az. Az okos, kifinomult, közösségi, „nagykorú” ember ugyanakkor mindig érzékeny, erényes lélek is egyben. Az érzékenységre nagyon jó alap a csinosodáshoz – de meghaladandó alap. Még akkor is, ha történetileg e két antropológiai konstrukció fordítva következik egymásra. Itt szükséges utalni Fried István Norbert Eliast citáló figyelmeztetésére, mely szerint az érzékenységre voltaképpen „civilizációs válságtermékként” is fölfogható,⁸² a lelki élet válságaként a régi/új környezetben, tehát ha úgy tetszik izgalmasan inverz csiszoltság-kritika is. Ugyanakkor érdemes emlékeztetni Wegmann egyik elhatárolására, melynek értelmében az érzékenységre egy külön fajtáját jelenti a „pedagógiai”, „filantróp” típus, melynek fő célkitűzése az érzékenységre elvárásainak és az életvilágbeli normáknak, standardoknak az egyeztetése.⁸³ Az érzékenységre ernyőfogalma által megnevezett folyamatok, látásmódok tehát hol nagyon közel, hol nagyon távol állnak a politeness horizontjától, de voltaképpen sohasem azonosak azzal.

Ezen a ponton érdemes önmagunkat is jócskán pontosítani, hiszen az érzékenységre számos megvalósulása van tehát, már csak a magyar viszonylatok vonatkozásában is. A radikális érzékenységre típusa – ha úgy tetszik a Fanni-féle *Radikalempfindsamkeit* – otthontalan a tapasztalat valóságában, kreál hát magának egy saját világot a rajongó, entuziasztikus szerelemmel a középpontjában, de leginkább az életvilágbeli anomáliák következtében a valós boldogságra beteljesülése rendszerint így is elmarad, ezért aztán mindig az önfelszámoló kilépés, a halál a végkifejlet. Minthogy a „kritikus tömeg” valóságával összeegyeztethetetlen ez a szemléletmód, transzformálása történetileg kényszerítően szükségszerűvé válik.⁸⁴ Ezt végzi el többek között Kisfaludy Sándor hősnőjének, Lízának

81 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 111.

82 FRIED, „A (túl)érzékeny...”, 449.

83 WEGMANN, *Diskurse der Empfindsamkeit...*, 116–127.

84 DEBRECZENI Attila, „Kisfaludy Sándor »érzékeny« évtizede”, in KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár. Források 1, 211–225 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 221. Vö. „[A] Fannik, Bácsmegyeyk valójában mégsem lehetnek életminták [...] átalakulása szükségszerűen bekövetkezik[.]” (Uo.)

„megszelídített érzékenysége”, amelyben a virtus és kötelesség többet jelent a szív szavánál, már egyértelműen egy társadalmiasított, józan szerelemfelfogást preferálva (vö. Wegmann *Zärtlichkeit* kategóriájával), mely jellemzően a házasságban szentesítődik.⁸⁵ Az „élet nem román és a román nem élet” Kazinczy-féle Bácsmegyei-korrekciójában ugyanez a folyamat ismerhető fel. Miként Laczházi fogalmaz:

Az entuziasztikus szerelem itt határozott erkölcsi kritika tárgya, a hős érzékenysége a képzelőerőnek az ész rovására való veszélyes túltengéseként azonosíttatik. [...] E művek azonban nemcsak az individuális vágyak és a társadalmi kényszerek közötti feszültséget tárják fel, hanem azt is, hogy a metafizikai színezetű szerelemfelfogás [...] csak utópiaként gondolható el.⁸⁶

Nos, a szóban forgó „metafizikai” szerelemfelfogás szempontunkból egyenesen *ellen-utópiaként* adódik, a rajongó entuziazmus, az ájulásoktól tarkított én-vesztések ugyanis a csiszoltság eszmevilágában meghaladandó alternatívák, azok a józan ész, a jó ízlés által temperált és társadalmiasított szerelemmé kell hogy alakuljanak, illetve eleve ki kell kerülniük ezt az eshetőséget. Az efféle rajongás-kritika ilyenértéppen már a *Fannival* elkezdődik Magyarországon.⁸⁷ A gondolatsor lezárásaként pedig az sem érdektelen adalék, hogy Kisfaludynál a *Radikalempfindsamkeit* entuziazmusa a „Nemzet” fogalmát használja fel tüzes hazafisággá, heves patriotizmussá válva,⁸⁸ megintcsak az életvilágbeli-társadalmi relevanciák közösségi érvényét nyomatékosítva, mely nélkül az európai és a magyar politeness egyaránt nehezen lenne értelmezhető.⁸⁹

85 Uo., 222. Egy újabb alternatív típust képvisel a *Méla Tempesői* Rozáliája, aki helyet talál magának a valóságban – „csupán” a civilizálatlan honi világgal áll szemben –, s akinek gondolkodásában a közösség haszna valóban jelentős helyen áll, viselkedésével a művelt, társias életvitelt is reprezentálva. DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 64.

86 LACZHÁZI, *Társiság...*, 179.

87 Melynek egyik jelentékeny állomása a Laczházi által is kiemelt Kölcsey-novellisztika. (Uo., 179, 558. jegyzet.) Bővebben minderről: TÓTH Orsolya, „Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc *A' vadászlak* című elbeszélésehez”, *Irodalomtörténet* 98, 2. sz. (2017): 147–176.

88 Vö. DEBRECZENI, „Kisfaludy...”, 223.

89 E ponton érdemes nyomatékosítani azt a közismert tényt, hogy az *Uránia* programjában is milyen fontos a saját társadalmi-kulturális közösség (a Nemzet) vonatkozása. Vö. ehhez egy kevésbé ismert szöveghelyet, a lap második számának bevezetőjéből: „Azok a' szégyenleni való Idők, a' hol Betsületet kerestünk abban, ha Nemzetünket lehányván Idegenekké áttalvátoztunk – ezek az Idők többé nintsenek. Igazágtalan lesz ma hólnap az a' Panasz, hogy magyarul a' Magyarok nem olvasnak.

Mindaz, amire a *Fanni* szövege olvasatunkban irányul – ti. a magyar nemzeti csinosodás programja –, és számos ideologikus motívum, amit hordozója, az *Uránia* tartalmaz, mint a korábbiakban már utaltunk rá, hálózatosan szétterülve ott van tehát az egész folyóirat projektumában, a lap különféle publikációiban. Már a kulcsszavakban gazdag ajánlás ideáltípusa is bőven olvasható ebben a távlatban, továbbá persze a *Bé-vezetés*, mely zárlatában a *Fanni*-ban is sarkalatosá váló „Társalkodóné” metaforikus szerepét ölti a kiadványra, hogy az hasznosan tanítsa „Hazánk’ szerelmes Leányit”.⁹⁰ Ez az utat mutató kedves társalkodónő, aki a lapban hol Báró L-né, hol Gróf H. L-né⁹¹ nevét veszi fel, a csiszoltság azon elveit tükrözi, amelyekről Schedius is beszél lapbéli vezércikkében a helyes vallásosság kapcsán, többek között a „Jóizlés” és a „Mértékletesség” vezérfogalmaival.⁹²

Az Embernek külömb-féle Nemeiről című írás első része – közvetlenül a *Fanni’ hagyományai* második, a történetet elindító közleménye előtt – az előbbiekkel összhangban így ér véget:

Egy pallérozott Nemzet, a’ melly jó Allapotban él, rendes, és tsendes Élethez szokott, és a’ jó Igazgatás által, a’ Nyomorúságoctól Bátorságban vagyon, következképpen, az Életre szükséges Dolgok nélkül nem szükölködik, tsak ezen egy Okból is, erősebb, szebb, és jobban termett Embereket mutathat, mint egy vad, független Nép, a’ hol mindegyik kéntelen maga magának keresni Élelmét, mások’ Segedelmétől meg-fosztatván, majd Éhséget szenved, majd a’ Mértékletlenségnek Következéseit szenvedí.⁹³

Igazságtalan az a’ Panasz is, hogy Hazánk Fő-nemessége az anyai Litteraturát megveti.” Az Kiadók, „Kedves Olvasóinkhoz”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 116–117, 116.

90 „Bé-vezetés”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 13–17, 17.

91 Vö. „Egy Tsuda-Történet: Az által-változott törpe (zwerg) gróf H. L-né írásából”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 31–53, 119–125, 31.

92 Lásd „Nem tiltja a’ Vallás az Elésben-való Könnyebbséget, a’ tsínos Ruházatot, szép Házat, Szolgalatot, a’ Multságokat, Társaságokat, Tréfákat’s a’ t. de tanít bennünket azokkal úgy élni, a’ mint Testünknek Állapotja, és Környül-állásaink meg-kívánják, úgy, hogy Hívatalunkat el-ne mulassuk [...] Tanít bennünket, miképpen fűszerszámozzuk Beszélgetéseinket Okossággal és Leereszkedéssel; miképpen edesítsük Tréfáinkat az Igazság, Illendőség, és Szeretet által; hanem ój bennünket a’ Puhaságtól, és a’ Mértékletlenségtől, a’ melly a’ Testnek és Léleknek Erőit ki-meríti; őriz a’ Pompától, a’ melly Rangunkon, és Jövedelmünkön fellyül-van, a’ melly a’ Tisztesség’ és Barátság’ helyében Gyűlölséget és Neveltséget szerez.” SCHEDIUS Lajos, „A’ Vallás’ Szeretetre-méltó-volta”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 25–28, 28.

93 „Az Embernek külömb-féle Nemeiről”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 161–178, 178.

Az *Uránia* cikkeiben a házasság kulcsfogalom – külön írás szól ezek változatos, nemzetenkénti megvalósulásairól.⁹⁴ Az *Egy Újj-házás' Levelei Barátjához* című szövegben a férj azért ünnepli lelkesen „szelíd” feleségét, mert ő „okosan gondolkozva” készen áll tanítani és nevelni, mert „boldog Foglalatosságban” éli háztartását, ahol a mégoly pallérozott „Idő-vesztegetőknek” sincs helye, ahol néhány igaz barátnője többet ér „a' Világ' minden Conversátziójánál”, s ahol a „ragadozó Módi-Játékok” nem vernek tanyát.⁹⁵ A bálba készülődő Fannit evokálja a férj következő szövegbeli leírása: „Nem tartja Méltóságát a' gyermekes Híjába-valóságának drága és affectált Tzifraságaiban. Természet szerént-való tiszta Öltözet, minden Pompája, a' mellybe' annál Szeretetre méltóbb, mennél inkább a' Természetnek adja benne az Elsőséget...”⁹⁶ A *Fanni* szerkesztői előszava pedig ekként előlegeződik benne: „Az emberi Erőtelenység' Monumentomi... a' Titulusok előtte nevettségsek.”⁹⁷

A *Szeretet és Házasság* című rövid értekezés a házasság lelki mozgatóira figyel a sokszor eltúlzott testi aspektusok ellenében – a házasságnak ugyanis nem az a célja, hogy „a' testi Érzékenységeknek Részséget vásároljon”⁹⁸ –, a működőképeség lényegét pedig a vagyontól független neveltetés minőségében látja. Ahol ugyanis „Fő” és „Szív” nem jó „Formálást” kapnak, ott „felforr” ugyan néha a „vér” – megintcsak a *Fannira* lehet itt gondolni –, de nem alakul ki „tiszta s' állandó Szeretet”, melynek fundamentumai „Ész”, „Tiszta-szívűség” és „megpróbált Érzékenység”, „Józan-okosság” és „Virtus”, „okos Fő”, mely zabolazza az indulatot. A beszélő – *A' nemzet' tsinosodása* elmaradottság-kritikájával szinkronban – azon kesereg, hogy a „tiszta Gondolkozás” és a „Szívnek jó Formálása” a „mostani Nevelés mellett” nem kielégítő.⁹⁹

A' Módi című közlemény elítéli mindazokat, akik a mértéktelen divat törvényei szerint kívánnak élni, akiket a *luxus* megront, és akik nem egyeztetik a különféle kulturális behatásokat a saját örökséggel. Szerencsétlen az a ház és házasság,

94 Lásd P. r., „A' Nemzetek' külömb-féle Szokásai a' Házasodáskor”, in *Első folyóiratunk: Uránia*, 93–107; 126–135. Száraz ecetet, húsvet csinálni, porcelánt reparálni, napégette bőrt regenerálni, húst füstölteni, kávébabot tisztítani: ezek a közlemények is mind a háztartás, a kiscsalád optimalizálásáról szólnak. Vö. uo., 207–212.

95 „Egy Újj-házás' Levelei Barátjához”, in uo., 54–58, 56–57. Vö. még: „Meg-tanúlt ő igaz Anyai Módon érzeni, tudja, melly drágák lennének neki ezen Zálogok [...] Tsak *Példája* volna Gyermekének *Tanító-Mestere!* [...] Tanúlnának *tiszta és munkás* Vallást, Ember-szeretetet, Nyájasságot, mindenekhez-való Jó-akaratot, Dolgosságot, Engedelmséget, szoktatná Szíveiket szép Hajlandóságokra.” Uo., 56.

96 „Egy Újj-házás' Levelei Barátjához”, 57.

97 Uo., 58.

98 Kn., „Szeretet és Házasság”, in *Első folyóiratunk: Uránia*, 136–138, 137.

99 Uo., 138.

ahol „az Asszonyt az idegen Országok’ Bolondságainak Követése, az egymással-
való Vetélkedés, a’ Gyermekeskedés, Módi, Betsület-kívánás, el-ámították, és így
előtte az Ártatlanságot nevettségessé, az Férjéhez-való Hívséget szűkségtelenné
tették; a’ kiből a’ nagy Világ az anyai, és feleségi Érzéseket ki-írtott.”¹⁰⁰ Az egy-
szerre érzékeny és csiszolt, csinos és „csinosodott”, erkölcsös és szellemes, expressis
verbis *polgárleánynak* mondott eszménykép mindazonáltal egy kis gyöngyszem-
ben, a folyóirat egyik anekdotájában rögzül szépen: „Egy Nagy-Úr indulatosan
bele-szeretvén egy szép, és jó Erkölcstű Polgár-Leányba, több Hízlekedései közt
azt mondja néki... Egyedül szép Virtusaiért szeretem... Tehát mondá a’ Leány, *ne
kívánja, hogy elveszítsem mind azt, a’ miért szeret.*”¹⁰¹

Mindez az Aurorában

Kovács Pál beszédes címadású (*A’ polgárleány*), 1836-os *Aurora*beli elbeszélése
mintha az *Uránia* folytatása lenne, az évtizedes léptékű discrepancia ellenére is.
Így jellemzi a főszereplő hölgyet:

Csak ez egyszer, gondolám, csalna emberösmeretem, ’s előbbi daczos szépem egy ne-
vetlen pór, emez egy finom, művelt, magasabb rangú, ’s a’ keresett hűg lenne! De
ez lehetetlen, sűgá belől a’ szigorú bíró, ez angyal, e’ személyesített szerénység – ez
polgárleány! Pedig milly leány, barátom! ha a’ mennynek minden dicsőségét nyitva
mondom arczán hordoztatni; ebből még csak azt értheted, hogy szép. De nem a’ büsz-
kén hordott fő, nem a’ tüzzel villogó szemek, nem az arcz-rózsák, nem a’ deli termet
csupán: hanem azon utánazhatlan nyájás szelídség, melly mosolyodtába, pillantatiba
vegyülten ömlik-el arczán, teszi őt bájolóvá. Szünet alatt egy sétálás vele juta boldog

100 „A’ módi”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 139–147, 147. A cikkek szemelvényeiben szépen kibonta-
kozik a mértéktelenség, a felesleges „Tzifra”, a luxus bírálata, mely az ún. népi felvilágosítás, a *Volk-
saufklärung* egyik kedvelt vádja a csinosodás világlátásával szemben („hamis felvilágosodásnak” titu-
lálva azt) Kovács Ákos András e témát úttörő jelleggel feltáró, fontos disszertációjában. Vö. KOVÁCS
Ákos András, *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárany
Péter (1763–1829)*, PhD-értekezés (Budapest: ELTE, 2013), 100–116. Indokolt ugyanakkor megje-
gyezni, hogy a csiszoltság korabeli magyar (és persze európai) beszédrendjeiben – mint itt is látható –
állandó elem a helyes, mértékletes, harmonikus csinosodás működtetésére irányuló korrekciós figy-
elmeztetés. A *luxuskritika* a politeness szerves jegye, vagyis a korabeli kritikusok tulajdonképpen
kreált ideológiai anomáliákkal viaskodnak, vaskos republikánus panelektől sem mentesen. Máshol
lesz lehetőség ezt bővebben kifejteni, de a disszerens által taglalt Cserey Farkas-szöveg (Uo., 116–
128.) is jól olvasható a magyar csiszoltság, ha úgy tetszik az *Uránia* paradigmáján belül.

101 „Anekdoták”, in *Első folyóirataink: Uránia*, 108–109, 109.

részemül. Szava olly nyájas, mint tekintete, lelke olly átható, mint külseje. Beszédén a' németes kiejtés észrevehető, de ez magyarságát, melly azért tisztább sok született magyar nőkénel, épen úgy kellemesíti, miként egy kis szeplő néha a' síma arcot.¹⁰²

Bár az ideális nő megjelenítésének számos változata él az *Aurorában*,¹⁰³ a legtöbb eszményi szépségleírás mégis az elragadóan harmonikus összhangot emeli ki, ami mintegy légiessé (gráciássá) teszi az alakot, mindig belső, lelki csiszoltság is feltételezve:

Arcza' tökéletes oválján olly vállak felett, mellyeket csak egyszer kelle látnom, hogy örökre vampyrjok ohajtsak lenni, valami kimondhatatlan báj lebegett. [...] minden ezen kecsék különvéve nem, hanem megfoghatatlan egybeolvadások az egészbe, az a' lelki élet, melly mind ezekben mutatkozik, az a' leányiség, melly ártatlanság, vágy, és rejtőző hévből alkotva a' leány' minden ereit és egész valóját átfutá: ez tetszett, ez ígézett a' bájos alakon.¹⁰⁴

A kellem és méltóság kölcsönhatása, az elragadtatás és mérték összjátéka a szeméyleírásokban kiterjedt érvénnyel jelenik meg tehát az *Aurorában* (is).¹⁰⁵ A sze-

102 Kovács Pál, „A' polgárleány”, *Aurora* 15 (1836): 199–272, 206–207. A szöveg jellemző módon így fejeződik be: „Az erény mindenütt ragyogó kincs, barátom, 's boldog a' nemzet, hol nem ranghoz méretik ez! Én csak azért is szerencésnek tartom magamat, hogy a' világnak egy vastag elő-ítéletén tapodva, ünnepelhettem választási szabadságom' diadalát, 's olly nőt ölelhetek, kit nem rang vagy születés, de szív és lélek méltólag tüntetnének ki magasabb polczon is!” Uo., 272. Kiemelések az eredetiben. B. F. M.

103 Például amikor egy-egy szépségleírás annak nyelvisíthetetlen, megmagyarázhatatlan aspektusára hívja fel a figyelmet: „Az asszony mintegy harmincz évű vala, de a' kor épen nem szedett-le róla minden hajdani kecsket, 's azon művelt udvariság, mellyel fogadott, 's nyelvünk' különös bájú gördülete ajkairól, nem tudom mi varázssal haták-meg szívemet.” SZONTÁGH Gusztáv, „Pályakép”, *Aurora* 16 (1837): 7–46, 42; „minden, kit szerencés vagy szerencsétlen csillaga e' tünemény' elébe vitt, kénytelen vala megvallani: hogy egész lényének bájkecskei nem ismételtethetők, hanem egyedül a' szív' mélyén érezhetők.” MAJLÁTH János, „A' sóbányák”, *Aurora* 3 (1824): 49–68, 51–52; „nincs olly szépség, mellyet felül ne haladna az a' valami, az a' szóval ki nem fejezhető, a' mi az ő minden tettein, szaván, mozdulatin előmlik.” BAJZA, „Ottília”, 344.

104 P. M., „Jaj be boldog vagyok én!” *Aurora* 11 (1832): 141–179, 161. Vö. még: „Nelli egy azon alakok közül, kiben nem tudunk megegyezni, szép e' vagy nem? Arczvonásai nem szépek, de bájosan öszvehangzók, termete kicsiny, de mozdulati könnyűk; nem akarva tartják fogva a' szemet.” SZALAY Benjámín, „Sok baj semmiért”, *Aurora* 4 (1825): 25–52, 37.

105 Leginkább a *szelid méltóság* összetétellel lehet találkozni, de egy másik jellemző példa: „Komoly 's nyugott méltóságban [!] ül egy koronás fejű asszony' képében a' *baza* Virág' [Benedek] mellszobra előtt.” TOLDY Ferenc, „Buda és Pest 1800. 1833. 1850.”, *Aurora* 13 (1834): 231–269, 269. Itt lehet visszautalni a dolgozat elején idézett allegorikus emblémák szövegezésére is.

lídség, nyájasság, báj, kecs, kellem vadságot és bárdolatlanságot – Toldyval: „égető nyerseséget” – ellenpontoszó tulajdonságjegyei az egyik leggyakoribb mintázatot jelentve szervezik a női karakterrajzokat.¹⁰⁶ Számos esetben a *grácia* alakváltozatával élnek a szövegek, amely esztétikai kategóriából jócskán közéleti, pedagógiai, civilizációs kategóriává válik már ekkorra. Az igényes, kifinomult, diszkrét, mégis vonzó szépségeszményen túl tehát az állam, a művészetek jelölője is a kifinomultság, simultság, polírozottság, pallérozottság alakváltozataiban, vagyis a műveltség, a kulturális-civilizációs haladás értelmében is:

Mit nem tehet még itt idővel a' szorgalom, gondolám, az alacsony gerendás szobákban sétálva jószágomon 's kitekintve az étellel dús, messze terülő boldog lapályra, 's mit nem tehet egy mivel, egy lelkes magyar nő, édes hangzatu honi ajakkal édesgetve hontársait a' *nemzeti csinosodásra*, a' nemzeti szorgalomra!¹⁰⁷

A műveltség, csinosodás tematizálásakor, elenyésző mértékben bár, de maga a *polgár*-fogalom is megjelenik, miként azt Kovács Pál fentebb idézett, felettebb ideologikus és propagandisztikus, ám éppen ilyen minőségében beszédes elbeszéléseinek részletében is láthattuk.¹⁰⁸ Az *Uránia* és az *Aurora* nőalakjai tehát erősen hasonlatosak egymáshoz – ám az utóbbiban már egyértelműen hangsúlyosabbak az egyre inkább a saját történelmi múlt hagyományaival dolgozó „honleányi” vonatkozások.

106 Pl. „a' szertelen hév, mely a' természettől szelidre alkotott asszonyisággal olly annyira ellenkezik” B. K., „A' vérpohár”, *Aurora* 2 (1823): 171–190, 175–176. Vö. még: „azon szelidség, mely egész képén, azon báj, mely egész alakján előmlött” VAJDA, „Othman' ünnepe Eskiudarban”, *Aurora* 13 (1834): 59–89, 82.

107 KOVÁCS Pál, „Jaj be jó fi vagyok én!”, *Aurora* 12 (1833): 1–40, 36. Kiemelés tőlem. B. F. M.

108 Azzal együtt, hogy nála az a bizonyos polgárleány identitásában még jellemzően német-magyar... Pár további példa: „ismét világba kell lépned, Hazádat megismerned, hogy annak *hasznos polgára* lehess. Szép mondani: én is követém a' század' irányait, 's nem utolsó tagja valék a' szabad nemzettestnek.” KISFALUDY Károly, „Barátság és szerelem”, *Aurora* 2 (1823): 97–134, 108; „Gyermekeit hazaszerető *jámbor polgárrá* nevelé[,]” SZENVEY [József], „A' két férj' hitvese”, *Aurora* 5 (1826): 117–140, 140; „szelid *polgári* életbe épen úgy nem valóik, miként békés nyáj közé vad farkas nem illenék.” KOVÁCS Pál, „A' polgárleány”, 221.

A nő helye: honleányiség

Általánosságban elmondható, hogy a korabeli cél a nők tekintetében is a műveltség terjesztése, az erkölcsök jobbítása, illetve a hazaszeretet erősítése. A nők tanulás nélkül nem lehetnek férjeik méltó társai, a háztartást helyesen vezető asszonyok s gyermekeiket hozzáértéssel nevelő anyák. A nőket célzó kiadványok szerkesztői arra törekedtek, hogy a közölt ismeretanyag megfeleljen a nők társadalmi szerepével kapcsolatos korabeli elvárásoknak, vagyis abban segítsék őket, hogy jó feleségek, jó anyák és jó háziasszonyok legyenek.¹⁰⁹

Az anyai, a hitvesi és a gazdasszonyi feladatkörön túl ugyanakkor egyre fontosabbá válik a mindezt átható, olykor pedig meghaladó „metaszerep”, a *honleányi* habitus.¹¹⁰ A honleány a nemzet érdekeit szolgálja, hazaszeretetre neveli gyermekét, a nemzet ügyének képviselőjére buzdítja férjét, s lehetőségei szerint támogatja nemzete haladását, rendkívüli helyzetekben pedig hagyományosan férfi szerepeket lát el.¹¹¹ Ha az adott, utólag jellemzően történelmi jelentőségűvé váló nőalak képes a főként háborús krízishelyzetekben helytállni, akkor válik igazán példamutóvá, mert a magánéleti és a közéleti vonatkozásokat egyeztetni tudta.¹¹² A honleányi feladatkör a reformkorban válik egészen kifejezetté, de mint Steinmacher Kornélia feltárja, a korabeli források tükrében már a 18–

109 PAPP Júlia, „»Ti vagytok a' polgári erény's nemzetiség védangyali...«: Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában”, in *A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, 141–161 (Budapest: Petőfi Irodalom Múzeum, 2014), 145.

110 STEINMACHER Kornélia, „Bajza Lenke: *Leányok tükre*: A női életrajzok hagyománya és propagandisztikus szerepe a 19. században”, in TÖRÖK, *Nőszervezők a 19. században...*, 277–289, 278. Bozsoki Petra hangsúlyozza, hogy a honleányiség nem egyenrangú a többi női szereppel, hanem inkább azok szervezője, meta-szintje. Vö. BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 20, 3. sz. (2019): 19–54, 22. Elgondolkodtató, hogy mindaz, amit Bozsoki leír a *Családi Kör* című harvanyas évekbeli lapról, gyakorlatilag az *Urániára* is érvényes. (Uo., 24–25.) A honleányi szerepkör 19. századi változásait jól megvilágító tanulmány maga is fontosnak tartja a csiszoltság-vonatkozás alátámasztását. (Vö. uo., 46.)

111 STEINMACHER, „Bajza...”, 278. Felettebb jellemzőek például a férfiruhában harcoló várvédő hősnők alakjai a korabeli szépirodalmi, képzőművészeti ábrázolásokban. (Uo., 284.) A téma korabeli érvényét a Czuczor-Fogarasi szótár még 1862-ben is patetikusan átpoetizált honleány-definíciója szépen alátámasztja: „A honnak oly leánya, ki annak javát előmozdítani törekszik, s hazaszeretet lángol szívében.” CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 1862, hozzáférés: 2020.07.07, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/h-5FC22/honleany-61066/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVS161FsiTkZPX0xWFWF9MZXhpa29ub2tfnVCRUMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJob25sZVx1MDBlMW55In0>.

112 STEINMACHER, „Bajza...”, 288.

19. század fordulóján elindul diadalútján.¹¹³ Sőt, úgy tetszik, hogy már az *Uránia* programja – benne az általunk ajánlott „Fanni-kritika” olvasatával – megteszi az ezirányú első lépéseket. A jó anya, a jó társ, a jó gazdasszony szimbolikus képzetének többféle morális és politikai aspektusa, illetve magánéleti és közéleti szintje érhető tetten ebben az elgondolásban,¹¹⁴ melyben az egyik legfőbb fogalmi középpont a *család*, melynek magának is metaforikus szintjei vannak a privát „kiscsaládtól” a „nemzeti családéletig”.

A *Zöld, veres és fejér* című, „Ü-né, szül. F. B. N. J.” rövidítéssel jelölt női(!) szerző rövid elbeszélése az egyik legkoncentráltabb hirdetője az *Aurorában* a honleányi eszmének, egy tökéletes vitézi család életképszerű jelenetén keresztül. A győztes várurat epedve várja haza szép hitvese, és bajnok apja tiszteletére harci köntöskébe öltözött lelkes kisfia, akit az asszony féltő, „busongó örömmel” szorít keblére mint „szeretett képmását”. A hős édesapa pedig dicső hazaérkezése után így oktatja a lobogó nemzeti színeiről érdeklődő, szerető, aggódó, de roppant büszke édesanyjától övezett derék kisfiát: „A’ szinek’ elmés szövevénye a’ nemzeti Jelszót hirdeti. *Zöld*: reméllj Istenben. *Veres*: szeresd hazádat. *Fejér*: higy az ártatlanságban ’s védjed azt.”¹¹⁵ A záró narrátori hatáskeltés retorikája még ennél is erőteljesebb: „A’ kisedd’ fejére áradó szülei áldás zárta bé e’ tanúságos megfejtést, ’s vele nőtt ennek magas emléke, míg tettekkel megmutathatá, hogy az előtte felejtethlenné vála.”¹¹⁶

„[S]em tudományom, sem kedvem nintsen több ódát írni, hanem csak ami által még az asszonyokban is éleszthetem a nemzeti lelket, minthogy ezek minden

113 STEINMACHER Kornélia Nóra, *Nőiség, művészet, irritáció: Reneszánsz történelemformáló nőalakok a kulturális emlékezetben*, PhD-értekezés (Budapest: ELTE, 2017), 12.

114 Vö. Steinmacher Kornélia azon figyelmeztetésével, miszerint noha az anyai feladatok többnyire a magánszférára, a családi otthonra korlátozódnak, a felelősség a közéletet is érinti, hiszen egy egész nemzet jövője függhet ettől. Így válik a társadalom minden szintjén a magánélet közéleti távlatúvá. Éppen ezért jórészt az anyákon, a nőkön kérhető számon a közerkölcs, s ezen keresztül az ország stabilizációja, jövője is. A hagyományos, passzívnak gondolt szerepkörökben ezen idea által a nők is aktív politikai tényezővé válhattak. (Uo., 171.) Nem elhanyagolandó ellenpont ugyanakkor, hogy a nők olyan társadalmi csoportot alkotnak a háztartás keretei között, mely sajátos funkciói okán (anya, feleség) nem vesz részt a társadalmi-rendi specializációban, s ezáltal őrzi a „természeti emberség” ősi állapotát. A túlzott specializálódásból, a hivatásosodásból pedig éppen azért kell kizárni őket, hogy társadalmi lényként is az „általános embereszmény” őrzői, továbbadói maradhassanak. (Vö. FÓRIZS Gergely, „A széptan és a szépnem: Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)”, in TÖRÖK, *Nőszervezők a 19. században...*, 47–76, 71–72.

115 Ü-né, szül. F. B. N. J., „Zöld, veres és fejér”, in *Aurora* 2 (1823): 149–151, 151. Kiemelések az eredetiben. B. F. M.

116 Uo.

jövendő magyarnak nevelőji” – hangsúlyozza ódái kapcsán Kisfaludy Károly.¹¹⁷ Ez ekkorra már közhely, Széchenyi is tematizálja a *Hitel* előszavában, egyenesen a nőkhöz fordulva:

[A]nnyi nemes és szép, a mi az emberiséget fölemeli, a ti nemetek műve. Ti viszik karjaitokon életbe a kisedd nevendéket s jó polgárrá nevelitek; a ti nemes tekintetetekből szí a férfi lelki erőt és elszánt bátorságot. S ha léte alkonyodik a haza ügyében, ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a polgári erény s nemzetiség védangyalai.¹¹⁸

Fontos, hogy ennek az 1830-as alapműnek a nőideáljában is láthatóan kiemelkedik a polgári gondolat, csakúgy mint a „nemzet” aspektusa, egyeztetve e kettőt.

Mint Papp Júlia kifejti, a 19. század elejének hazai irodalmában és képzőművészetében kezd formálódni egyfajta nemzeti női „hősi” panteon. Az önfeláldozó hűség és az erkölcsi tisztaság, illetve a hazaszeretet tradicionális (női) emlékeit mutatják fel az *Aurora* történeti regéinek, költeményeinek, elbeszéléseinek lányalakjai is (Eszter, Judit, Doboziné, Szent Erzsébet stb.). Thaisz András ugyanakkor a *Rozgonyi Cecília* című metszet kapcsán a női szelídség és férfias harciasság együttes ábrázolását emeli ki: „a’ hős lelkű Asszony a’ Zászlót lebegteti, és szelíden de el szántan vitézeit a’ hartzba vezérli.”¹¹⁹ A Dobozi-regében mindezzel összhangban úgy jelenik meg ez a sajátos „androgünitás” – a kapcsolódó metszeten is –, hogy a hazáért, uráért önfeláldozó nő bátran cselekvő, férfias ideálként, ágensként áll elő, míg vitéz férje, Dobozi, a kritikus csúcsponton hezitál, jellemzően feminin, reagens érzékeny hőssé változva.

A heroinák talán leginkább az 1829-es számmal tetőző kultusza azonban érdekes módon az *Aurora* utolsó éveiben (1834–1837) visszaszorul, és a történelem helyett a kortárs civilizáció (városképek), illetve a biedermeier *Schönheitsgalerie* mintájára a női divatportrék dominanciáját hozza, a már megidézett Emmák és Emíliák képében. A fiktív hősnőknél néhányszor az életképtelenebb, bár igen artisztikus érzékenység győzelme tapasztalható a még mindig nehezen társadalmiasítható csi-szoltság-perspektívák felett – például Bajza József 1833-as *Ottília* című *Fanni*

117 Idézi: PAPP, „»Ti vagytok...”, 145.

118 SZÉCHENYI István, *Hitel* (Pest: [h. n.], 1830), I. Kiemelések tőlem – B. F. M.

119 THAISZ [András], „Auróra Hazai Almanach. Kiadá Kis Faludi Károly 1824. (16-od rét lap 316. Ára 10 ft.. V. Cz.)”, *Tudományos Gyűjtemény* 7, 11. köt. (1823): 102–107, 105. Mint Papp Júlia idézi, Thaisz máshol is említi, hogy a régebbi történetírás dicsőítette „azon elhunyt Heroináinkat, a’ kik férjeik mellett vitézül hartzoltak, s a’ legnagyobb áldozatokat tették le a’ Haza oltárára.” Vö. PAPP, „»Ti vagytok...”, 151.

(és *Bácsmegeye*)-utánzatának történetében –, máskor s jellemzőbben a hősnők a nevelődés, a képzés, a kiteljesedés útjain járnak, vagy egyszerűen csak erényes és hűséges (hősies) társak, de megeskik, hogy negatív példák valamiféle öncélú, nemzetietlen, „piperés” luxus jegyében. Mindenesetre a honleányi idealitás egyik parádés propagandaszövegeként emelendő ki Trattner Károly 1831-es *Aurora*beli elbeszélése, melyben a szimbolikus jelentőségű vidéki hősnő meggyőzi túlságosan is „módizó” városi barátnőjét saját életvitelének igazságáról.¹²⁰

A korszak eszményi embere tehát *androgün*, vagyis a valódi egyeztetés műveletének megszemélyesítője: férfias nő vagy nőies férfi, mely személyiségalakzat az *Aurora*ban férfias, mégis finom és gyöngéd, illetve elbájoló kellemű, ám méltóságos, tettekre és komoly honleányok alakjában érhető tetten.¹²¹ A férfiak „androgünitása” azonban jóval esetlegesebb, és meglehetősen „férfiasan” kontrollálja a női optimalitás képletét. Ezek a nőideálok ugyanis, legalábbis a társadalmi ranglétrán felfelé haladva, sokszor voltaképpen női „gentlemaneket” jelenítenek. Nem *identifikálódni* kell a nőkkel a férfiaknak ebben a korszakban (sem), hanem *interiorizálni* értékeiket; ugyanakkor az eszményi úriúrnők mintegy *identifikálódnak* a csiszolt úriember elvi konstrukciójával. Az interpenetratív viszony tehát voltaképpen mégsem a harmonikus egyeztetés műveletét jelenti, hanem a bekebelezés, elnyomás gender-szemponotú távlatait aktivizálja.¹²² Az első *Uránia*-szám ajánlása nagyon hasonlóan jeleníti meg címzettjét, Belezsnayné báró Podmaniczky Máriát, mint a fentebbi eszményítő nőleírások, egyben felettébb hasonló képet ad, mintha egy tökéletes gentlemanről lenne szó.

A magyarországi csiszoltság Kármánnal előretörő és legalább Széchenyiig felfelé ívelő története az európai polgárosodásra programosan rákapcsolódó kulturálódás és civilizálódás története. Az *Aurora* nőképei, úgy tűnik, egy egyre inkább sajátta tett magyaros *refinement/Geschliffenheit*-esztétika és -ideológia formájában állnak elő (ne feledjük: a csiszoltság ideológiája is hisz a hazaszeretben, a

120 PETRÓZAI TRATTNER Károly, „A' házasság égben köttetik”, *Aurora* 10 (1831): 311–364. A legjellemzőbb rész nyitó- és zárómondata: „A' két barátné rendkívül örvendett hat évi elválás után a' viszonlátásnak. [...] Következő napon Lína klavírja zárva állott; a' festékek és ecset félre voltak rakva, rokkát és orsót veve elő, megosztá Amáliával a' házasszonyi gondokat, 's úgy látszott, mind ezekben nagy gyönyörűségét találja.” Uo., 355–359.

121 Nem jelentéktelen összefüggés, hogy mindez már az ossziáni diskurzusban is megfigyelhető, lényegesnek látszó eszmetörténeti ösztönzőként. (Lásd pl. Batsányi laudációját az „olvadozó”, „áradozó” szívű érzékeny, ám fenséges, harcos dalnokról, Ossziánról: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 299.)

122 Leginkább ezen a ponton érzékelhető, hogy az egész *Uránia* és *Aurora* ugyanúgy kontrollálni és uniformizálni igyekszik, mint amit a brit viszonyokról ír Kontler László a politeness-diskurzus kapcsán. Vö. BODROGI, *Kazinczy arca...*, 79.

gentlemanek lelkes közéleti poliszpolgárok)¹²³, és egyeztetik az európaiat a hazával, még akkor is, ha ezek a hősnők egyre inkább vérbeli magyar honleányokká válnak. Mert az almanachok exkluzívabb világában mindvégig érzékeny honleányok, legjobban esetben pedig csiszolt honleányok is.

Távlatok: biedermeier

Kapcsolódó újabb műelemzéseiben Bényei Péter arra jut, hogy a *biedermeier* a polgári társadalom fokozatos kiteljesedéséhez kapcsolódó esztétikai jellegű reflexió, ilyesféle alapjellemzőkkel: urbanitás, békés otthonosság, szigetszerűség, bensőségesség, szenvedélymentesség, meghittség, megelégedettség, családiasság.¹²⁴ *A köszívű ember fiainak biedermeier-olvasatában* nála a „polgári család” lesz a legfőbb eligazodási pont, a személyiség szerveződését meghatározó elem.¹²⁵ A regényben felmagasztosul a polgári társadalom, a polgári család biedermeier életérzésként és szociokulturális közegként egyaránt, valamint az azt mind intézményében, mind egyéni identitásában keretbe foglaló nemzet és haza biedermeieres otthonossággépzete, idillje.¹²⁶ De az „érzékenység túlszelidítésének” regényeként értve Jósika *Abafiját*, Bényei e szöveget is a biedermeier távlatával kapcsolja össze „a szélsőséges szenvedélyek megregulázásának morális kötelezettségével, a házasság és a család szentségének megerősítésével”.¹²⁷ Ez az emberkép ugyanakkor az e lapokon hosszabban elemzett Fanni-reprezentáció gyökeres ellentéte: „Az egyik oldalon tehát egy olyan antropológiai tézis nyer igazolást, mely szerint az ember képes a fejlődésre, emberi potenciáljának maximális kiteljesítésére, míg a másik oldalon az ember megjobbíthatatlanságának a felfogása nyer igazolást.”¹²⁸ Sőt,

123 Erről legutóbb bővebben: BODROGI Ferenc Máté, „Csiszolt-ság-nyomok a klasszikus magyar irodalom korszakának publikációiban (Különös tekintettel az *Aurora. Hazai Almanach* zsebkönyveire)”, *Verso* 2, 2. sz. (2019): 38–72, 41–42.

124 BÉNYEI Péter, *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 126–127.

125 Uo., 133. Mint kifejti, a polgári szemlélet jut érvényre a regényben, főleg Baradlay Richárd kapcsán, akiből „romantikus huszárból biedermeier apuka válik.” Uo., 134. A tisztességes családi élet apoteózisa a finálé is, melyben Richárd a „polgári felelősség leckéjét tanulja”. Uo., 135.

126 Uo., 138.

127 Amennyiben itt „egy részeges lumpenből udvari lovaggá váló [Toldi-szerű], s érzelmi és testi eltévelyedések után a boldog házasság révébe érkező figura élettörténetét olvashatjuk”. BÉNYEI, „Az érzékenység (tú)szelidítése...”, 210, 216.

128 Vö. még: „[A] szövegek antropológiai irányultsága is – az őket közvetítő poétikai apparátushoz hasonlóan – gyökeresen különböző. A szereplői sorsalakulások teljesen ellentétes végeredménybe futnak ki: egyik oldalon (túlnyomó többségben) kiteljesedő életpályát, anyaságban visszanyert életcélt,

az *Abafi* pozitív énkiteljesítése legfőképpen azoknak az általunk is szóba hozott „antropológiai dilemmáknak a kiküszöbölése miatt lesz sikeres, melyek a *Fanni* [...] fókuszába kerülnek”¹²⁹. Az *Abafi* sikere ugyanakkor (egészíthetjük ki mind ezt) voltaképpen a *csiszolt ember* „énkiteljesítésének” sikere, aki tiszteletre méltó polgárrá, nagyérdemű honfivá változik – miként a kortárs Szontágh Gusztáv fogalmaz kritikájában –, illetve a tudományokban járatos, finom magaviseletű, „társalkodási könnyűségű”, kiválólag szép férfiúvá – miként a regény elbeszélője ünnepli főhősét.¹³⁰ A szélsőséges érzékenységek megzabolázója, a biedermeier szerelemben, mentalitásban harmóniáját megtaláló hazafi tehát lényegében finom úriemberré (*real fine gentleman*) válik, éppen a prózapoétikai sablonosság, irányzatosság következtében igen hatásos jelentőséggel. De tipikus csiszolt ember a mintaként Toldy által felmutatott Bártfayné férje, Bártfay László is, aki naplójának, illetve az e szövegeket kiadó Kalla Zsuzsa kísérőtanulmányának tükrében a „biedermeier polgár” megtestesítője is egyben.¹³¹

Megfigyelhető, hogy Bártfayné méltatásakor Toldy mennyire preferálja a család-metáforikát – az illető nem is annyira szalonvezető, mint inkább sokértelmű anya. Ez tipikus biedermeier szerepkör: derűs, kiegyensúlyozott vendéglátás a ház asszonyaként, aki a családnak és a nagycsaládnak, a társaságnak él.¹³² A biedermeier látszólag csak a belső világ integritására figyel, egyfajta második, „szobányi” világot épít fel, de fontos, hogy nyitott is a közélet, a közösség felé, ezért is kár a biedermeier politikusságán, apolitikusságán vitatkozni. A biedermeier a csiszoltság technikai megvalósulása (is) a polgárosodás folyamatában: kulturális infrastruktúra a maga bútoraival és szokásaival, preferenciáival és attitűdjeivel, melynek egyik kulcsa a modulálható (élet)térhasználat. Ennek szimbóluma a *szalon*. Mert az *magánszféraként* tágra tárható a vendégek előtt, „piaccá”, fórummá alakítható (*közszférává* tágítható), ám abból át is lehet menni a küsszobába, az olvasósarokba, a fikciós magányba (az *intim szférába*). Aki ezt megteheti, az élhet választékos közéleti és esztétikai életet. A biedermeier mint világkép és

a boldog házasságban helyes irányba térített szerelmi szenvedélyeket, s megbékélt élethelyzeteket látnunk, míg a másik oldalon a szerelem súlyától szenvedő lélek csak a megbetegedő test végső összeomlásában nyer relatív megnyugvást.” Uo., 217.

129 Uo., 219.

130 Bővebben: uo., 222, 228.

131 Öltözete, magaviselete, önmegtartóztató fegyelmezettségen, önuralmon alapuló sztoikus mentalitása, a szalonkultúrát életető társias életformája, udvarias vitakultúrája, biedermeier életstílusa és élettere mind mind határozottan összeköthetők a *politeness* éppen virágzó hagyományával. Vö. KALLA, „»Mivé egykor...”, 498–665.

132 FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848* (Budapest: Magvető, 1987), 141. Fábri a bécsi szalonvilág, pontosabban Caroline Pichler kapcsán beszél erről.

életmódeszmény, mint a „mindennapi kulturális gyakorlatok együttese”¹³³ fontos itt, mint egyfajta *Bürgerklassik*, melyben a gyűjtés (archiválás) és ápolás (feldolgozás) kultúrtechnikái¹³⁴ a politeness egyik antropológiai ideáltípusát, a *virtuosót* idézik,¹³⁵ melyben az irodalom „polgáriasul” és a polgárság „litterarizálódik”, s melyben ez a tükörszerű párhuzamosság a közvetítő anyagi kultúrában is jócskán megmutatkozik.¹³⁶ Ugyanakkor teljesen egyetérthetünk Kaszap-Asztalos Emese azon megfigyelésével, miszerint a biedermeier „jóra való polgárának” hazai megnyilvánulása főként nemesi körben zajlott (s az urbánusság sokszor udvarháziaságot jelentett, tehetjük hozzá), és összefonódott a „nemzetiesüléssel”, tehát benne a szövegek társadalmi formáló igénye, a „közéleti felelősségvállalás” is határozottan kirajzolódik.¹³⁷

Az érzékenységnek még az angolszász változata sem egyenlő a külön fogalommal illetendő csiszoltság ember- és világképével.¹³⁸ Virgil Nemoianu „szelídítésként” (*taming*) határozza meg a nyugat-európai biedermeier jelenségét, amely szerinte egy utólag túlzottan is szélsőségesnek érzékelt világlátás (a romantika) értékrendjét, ember- és világfelfogását kívánja összhangba hozni a polgári társadalom uralkodó elvárásaival.¹³⁹ Ennek inkább jelzésszerű, mintsem pontos analógiájaként az érzékenység – és persze más síkon a civilizálatlanság – „megszelídítése”, társadalmiasítása az azt Magyarországon mintegy hátulról megkerülő csinosodás program (részlegesen akár politikai beszédmódként is). A biedermeier pedig ekként az egy korszakkal továbblépő csiszoltság, amelynek már kiépült infrastruktúrája van, amit polgári kultúrának is nevezhetünk. A csiszoltság az érzékenység egy társadalmiasított lépcsőfoka, konformizálása, a biedermeier pedig mindennek egy későbbi formája, anyagi-életmódbéli berendezkedése. Ennek a folyamat-

133 KELEMEN Pál, „Az irodalmi biedermeier feltalálása: Tudománytörténet és recepciótörténet”, in *Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál, KOZÁK Dániel, KULCSÁR SZABÓ Ernő és MOLNÁR Gábor Tamás, 363–425 (Budapest: Ráció, 2011), 375.

134 Uo., 389.

135 Erről bővebben: BODROGI, *Kazinczy arca...*, 122–128.

136 Bővebben mindehhez: VADERNA, *A költészet születése...*, 35–41.

137 KASZAP-ASZTALOS Emese, „Az *Abafi* kontrasztív kontextusa – a biedermeier regény szövegvilága”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 1. sz. (2016): 98–111, 105–106. A „jóra való polgár” biedermeier eszménye izgalmasan lép párbeszédbe Hegel fentebb megidézett „derék polgár” eszményével, ismét csak a társadalmi relevanciát domborítva ki.

138 Tanulságos, hogy Hermann Zoltán az *Uránia* folyóirata kapcsán például „polgári érzékenységről” beszél: HERMANN Zoltán, „Kétnyelvű irodalom?”, in HERMANN Zoltán, *A boldogtalanság iskolája: Esszék, tanulmányok az érzékenység és a romantika korának magyar irodalmáról*, 77–83 (Budapest: Ráció, 2015), 78.

139 VIRGIL NEMOIANU, *The Taming of Romanticism: European Literature and the Age of Biedermeier* (Cambridge–London: Harvard University Press, 1984).

nak egymásból következő két fontos láncszeme bizonyos tekintetben az *Uránia* és az *Aurora* szövegfolyama. Az első periodika „társalkodónő”, míg a másik inkább „virágos mező”,¹⁴⁰ e különbség azonban a funkcionális és diszkurzív hatás-történeti korreláción mit sem változtat, miként ebből a szempontból nemzetközösség-képzeteik eltérései sem.¹⁴¹

Vaderna Gábor monográfiájában kiemeli azon szakmai véleményeket, melyek szerint a regények „társadalmi laboratóriumok”, amelyek olyan szituációkat, modelleket mutatnak fel, ahol felnagyított formában, hiperbolikus túlzásaiban tanulmányozható az ember működése konkrét társadalmi körülmények között.¹⁴² Ez utóbbi aspektus kiemelten fontos: az érzékeny embereknek ugyanis *világuk* van, a csiszolt polgároknak azonban *poliszuk*.¹⁴³ Az előbb idézett modelláló kísérletezések pedig olyan műveletek, amelyek az érzékenység határsértő radikalitásainak feltárására irányulnak¹⁴⁴ – miként a *Fanni*.

A társas művelődési folyamat részeként egy olyasféle gyakorlati életbölcesség fejlődik ki, mely megvédi az embert az aszociális viselkedésformák csábításától. Mint Vaderna mondja, az érzékenység ezen utópia kultúrája is volt, mely szerint akkor is igaz, ha olykor éppen arra használták, hogy az e kulturális modellben rejlő veszélyekre felhívják a figyelmet.¹⁴⁵ A jelen kontextus alapján azonban az látszik, hogy sokkal inkább a (nemzeti) csinosodás „utópiája” volt ez. Vaderna azt is írja, hogy az érzékenység arra is megtanította művelőit, hogyan tartsák kordában

140 Vö. még Kelemen Pál tanulmányával, mely szerint úgy vannak elhelyezve a művek a zsebkönyvekben, mint porcelánok a biedermeier vitrinben (s ahol a lakás az ember „dísztojka”): KELEMEN, „Az irodalmi biedermeier...”, 408, 413.

141 A nemzet fogalmának korabeli típusairól összefoglalólag, kiemelve egyúttal a csiszoltsághoz leginkább köthető variánst: FÓRIZS, „A széptan...”, 59.

142 VADERNA, *A költészet születése...*, 354.

143 Az „ember felvilágosodásának”, illetve a „polgár felvilágosodásának” harmonizációra törekvő, témánkhoz igencsak kapcsolódó neveléstani elképzeléséről: FÓRIZS, „A széptan...”, 73.

144 Vö. LACZHÁZI, *Társiasság...*, 161. E ponton érdemes rámutatni, hogy a „radikalitás” nem mindig jelenti ugyanazt a szakirodalomban (vö. VADERNA, *A költészet születése...*, 352.). A *Radical Sensibility* Chris Jonesnál többek között éppen a politeness atyamestereinek (Shaftesbury, Hutcheson) az ismérve, ám nála ezek a tanok az átfogó, univerzalista jelleg miatt radikálisak. Vö. Chris JONES, *Radical Sensibility: Literature and Idea in the 1790s* (London–New York: Routledge, 2016), 59–62. Az illető elgondolások ugyanakkor épp a feltételezett pánharmóniának a társadalmi közösségiséggel is egyeztetett, tehát politikai jellegű, utópisztikus „radikalitásai”, vagyis egy paradoxonnal: a *mérték* (szociális) radikalitásai. Mindez tehát éppenséggel nem az a mértékvesztő *Radikalempfindsamkeit*, amelyről Wegmann is beszél, sőt éppen ennek a Fanni- és Bácsmegeyey-féle, lényegében aszociális érzékenységnak az ellentéte.

145 VADERNA, *A költészet születése...*, 356. Vö. „A szerelemben totális módon alámerülő regényhősök elveszítik kapcsolatukat önnön világukkal, s felszámolják azt, a szerelem révén hozzájuthatnak ugyan valamiféle totalitásélményhez, ám az a való világban elpusztíthatja az egyént. Ezért indult el egy elvezetési folyamat.” Uo., 384.

annak szélsőséges formáit, s miként lehet a társadalom számára hasznos és nem mellesleg erényes polgárokat nevelni belőlük. Utóbbi eset jól mutatja azt az utat, amiként az érzékenység kifinomult polgári kultúrává alakult át, amiként az érzékeny költészet poétikai eszköztára hamarosan a biedermeier polgári kultúrájában talált folytatást.¹⁴⁶ Az utóbbi tagmondat igazságát el tudjuk fogadni, egyebekben azonban úgy véljük, csiszoltság van ott, ahol a megállapítás érzékenységről beszél. Egyetérthetünk azzal a korabeli „tétellel” kapcsolatban, miszerint „a társadalom jövője azon áll vagy bukik, hogy a világ rezdüléseire rezonáló érzékeny ember miként képes felemelkedni állandó önfejlesztése révén”,¹⁴⁷ noha szerintünk a folyamat idealisztikus végpontja a jóra való avagy derék polgár, a német *Bildungsbürger*, az angol *polished gentleman* – magyar, ráadásul női alakváltozataiban is.

146 Uo., 385.

147 Uo., 384.

Olvasó honleányok, bajszos írók

Nők a reformkori divatlapokban

Divatlap mint kiindulópont

Az 1840-es évek irodalmi színterének lényeges tényezői voltak az ekkor népszerűvé váló magyar nyelvű divatlapok. A periodikumok a korszak többretegű forrásainak tekinthetők, egyes összetételű tartalmuk miatt számos reformkorral kapcsolatos kérdéshez szolgáltatnak anyagot. Nemcsak a szűken vett évtized szépirodalmi törekvései ismerhetők meg belőlük – kik számítottak gyakran publikáló, sokat olvasott, illetve megélhetési szempontból hivatásos írónak, valamint hogyan függ ez össze a korabeli és a későbbi korok hagyományának kánonképzésével –, hanem művészeti-, társadalmi viszonyok, közéleti és politikai kérdések tekintetében szintén hivatkozási alapot jelentenek. Korompay H. János szavaival: a „divatlapok nem csak divatlapok: a kor ízlésváltásának, szemléleti jellegzettségeinek, elméleti vitáinak dokumentumait őrzik; fontos művelődéstörténeti anyagot közvetítenek, mint a szépirodalmi művek olyan kontextusa, amely nemegyszer ihletőforrásuk is.”¹

Talán éppen ez a rovatbeli és tematikus sokszínűség az oka, hogy viszonylag kevés törekvés irányult eddig a divatlapok önmagukban és önmagukért való tár-

1 KOROMPAY H. JÁNOS, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 289. A tárgyalt divatlapok irodalomkritikai szempontjainak és kezdeményeinek vizsgálatában talán Korompay H. János munkája tekinthető a legátfogóbbnak, abban az értelemben is, hogy az egyes folyóiratok párbeszédére, egymásra gyakorolt hatására nagy hangsúlyt fektet. Jelen vizsgálódásnál azonban fel kell hívnom a figyelmet arra a (talán előzetesen is sokat eláruló) tényre, hogy nők által írt szövegek nem kerülnek benne tárgyalásra, hiszen a Korompay művében vizsgált irodalomkritikai kérdések diskurzusában női szerzők egyáltalán nem játszottak szerepet.

gyalására.² Mindez nem jelenti, hogy a diskurzusból a periodikumok leválaszthatók lennének a társadalmi, közéleti kontextusról, hiszen a korabeli események, viszonyok nagyban hatottak rájuk, ahogyan a lapok maguk szintén formálói voltak az olvasóközönség és az irodalmi szcéna átalakulásának. A divatlapok megközelítése különböző munkákban azonban sokkal inkább probléma-specifikusnak tekinthető, konkrét kérdések köré rendeződik, mint például egy-egy jelentős szerző publikációs munkásságának vizsgálata. Természetesen nem vitatni akarom a folyóiratok némely kiragadott elemének tárgyalását és forrásként való felhasználásának létjogosultságát, pusztán arra kívánok rámutatni, hogy a reformkori divatlap mint médium, a maga vegyes összetételű rovataival, egy olyan kutatási terület, mely számos lehetőséget rejt magában. A lapszámokat vizsgálva kaphatunk képet arról, hogyan működtek azok egészben, sajtóorgánumként a korabeli olvasók számára. Mindezzel nem azt feltételezem, hogy az olvasók a címlaptól az előfizetési felhívásig haladva fogyasztották volna a lapokat, sőt, a különböző olvasórétegeknek szánt rovatok egymás mellé rendezése és kontextualizálása ennek a tanulmánynak az egyik kulcskérdése.

Jelen vizsgálódás szintén problémaközpontú és aköré a kérdés köré rendeződik, hogyan pozicionáltak a nőket az 1840-es évek divatlapjai, a *Regélő Pesti Divatlap*, a *Pesti Divatlap*, a *Honderü* és az *Életképek*.³ Kiindulópontomat azonban maguk a periodikumok jelentik, elemzésemben elsősorban arra koncentrálok, milyen szerkesztői gyakorlatok figyelhetők meg a nők megjelenítésében, egyrészt olvasókként történő megszólításukban, illetve nőkről írt elemző szövegekben, valamint abban, mennyiben biztosítottak női szépíróknak publikációs teret. A nőkhöz fordulás és a velük való számvetés a divatlapok egyik alapvető jellemzője volt, emiatt mind az olvasók szempontjából, mind a későbbi sajtó- és irodalmi törekvéseket illetően lényeges lehet ezen folyóiratok hatásának mérlegelése a nők 19. századi időszakai sajtójában játszott szerepére vonatkozóan.

- 2 T. Erdélyi Ilona utal is erre a *Regélő Pesti Divatlap*ról írt könyvében, felhívva a figyelmet ezen folyóiratok vizsgálatának lehetőségeire, valamint arra, hogy a korszak szempontjából miért volna lényeges behatóbb elemzésük: „A korabeli lapokban megjelent vezércikkek vagy apróhirdetések, színházi beszámolókat vagy politikai levelezések nemcsak sokrétűen, széleskörűen ábrázolják a kort, hanem minden másnál jobban visszaadják levegőjét.” T. ERDÉLYI Ilona, *Irodalom és közönség a reformkorban: Regélő Pesti Divatlap*, Irodalomtörténeti füzetek 69 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 5.
- 3 A *Regélő Pesti Divatlap* (1842–1844) szerkesztői Garay János és Erdélyi János; a *Pesti Divatlap* (1844–1848) szerkesztője Vahot Imre; a *Honderü* (1843–1848) szerkesztője Petrichevich Horváth Lázár; az *Életképek* szerkesztői Frankenburg Adolf (1844–1847) és Jókai Mór (1847–1848).

Sajtótörténet és irodalmi pozíció

A reformkori divatlapok indulásánál többfajta szempontot érdemes figyelembe venni. Egyrészt lényeges a hazai, irodalmi periodikumokkal való kapcsolatuk, az a hagyomány, nevezetesen az almanachoké és évkönyveké, melyre támaszkodtak.⁴ Különösen feltűnő ez a hatás az első magyar nyelvű divatlap, a *Regelő* esetében, de a(z 1843-ban, a későbbi lap előfutáraként, ugyanúgy Frankenburg Adolf szerkesztésében megjelenő) *Magyar Életképek* is merít azok struktúrájának tanulságaiból. Emellett fontos megemlíteni az 1828-ban induló első hazai divatlapot, a német nyelvű *Spiegel*t, mely a tárgyalt periodikumok mindegyikét túlélte, és fennállásuk alatt jelentős konkurenciát jelentett. A divatlap-típus szempontjából a hazai hagyomány mellett a külföldi párhuzamok említése sem elhanyagolható, a folyóiratok ugyanis főként francia és német minták alapján építkeztek. A rovatok összetettsége (művészeti tudósítások, társaséleti események, mulattató rovatok), valamint a felépítés (főlap és melléklet/tárca) azok struktúráját követi.

A külföldi minták nyilvánvalóan nagy hatással voltak a divatlap műfajának kialakulására, azonban a szerkesztők egyik fontos törekvésüknek éppen a hazai, rendszeresen kiadott és minőségi, művészeti – elsősorban irodalmi – folyóirat-típus kialakítását tartották. A lapok szempontjából a különböző nyomdatechnikai eljárások is lényegesek: hetente, illetve heti kétszer jelentek meg, laptól (és azon belül is évfolyamtól) eltérő minőségű kidolgozottsággal, esztétikai értékű szövegtükörrel. A technikai sokszorosítás lehetővé tette a gyakori megjelenést, a színes divat- és arcképek nyomását, mely a lapok népszerűsítésében, illetve profiljuk kialakításában is fontos szerepet játszott. Bár a divatlap megnevezés nem kizárólag az öltözködési szokásokkal, hanem művészet-/olvasásnépszerűsítő törekvésekkel úgyszintén összefüggésbe hozható, a témának szentelt rovatok mellett a színes képek adása, különösen kezdetben, az egyik leginkább kiemelt reklám-stratégiának számított.

A társadalom és a társadalmi nyilvánosság átalakulása szintén meghatározónak számított a sajtó korabeli jelentőségének növekedésében. A polgárosodás, az urbanizáció, Pest-Buda sajtóközponttá alakulása, valamint a postaviszonyok fejlődése és a vidéki olvasóközönség szerepének megnövekedése mind hatottak a reformkor folyóiratirodalmának viszonyaira. Mint Fábri Anna rámutat, „[a] város

4 Papp Júlia kifejezetten a technikai viszonyok, valamint a szórakoztatás és ennek műfajokra gyakorolt hatása miatt mutat rá a felvilágosodás kori előzmények jelentőségére. PAPP Júlia, „»Ti vagytok a' polgári erény 's nemzetiség védangyali...«: Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában”, in *A zsolttártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, 141–161 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014).

fejlődésében természetesen igen nagy szerepe van a nyilvános élet fokozatosan táguló köreinek. A sajtónak is. / Ez a kor Európa-szerte az újságírás fellendülésének kora. Angliában, Franciaországban és a német államokban valóságos újság-alapítási láz tör ki.⁵ Mindezzel összefügg a szélesebb olvasóközönség megszólításának igénye és lehetősége; a fent említett okok miatt az adott sajtóorgánumok egyrészt több emberhez juthatnak el, másrészt minél több előfizető szerzésével a lap is sikeresebbnek számít, ezért válik fontossá az eddig még nem, vagy kevésbé megszólított olvasórétegek felé fordulás.

A divatlapok indulása mindezen (a sajtót általánosan befolyásoló) tényezőkhöz köthető, kiindulópontjuk pedig a női közönség megnyerése. A női olvasók számának megnövekedése szintén társadalmi változásokhoz kapcsolható (nevelési kérdések, szalonélet jelentősége);⁶ a 19. század elején az irodalmi piacon egész Európában egyre több, kifejezetten a nőkre koncentrált folyóirat(-típus) tűnik föl.⁷ A reformkor divatlapjainak tekintetében sajtótörténeti alapvetésnek számít a nők felé fordulás, a tudományos lapoktól való megkülönböztetés és a szórakoztatás, valamint az olvasás népszerűsítésének előtérbe helyezése.⁸ Morvai Zsuzsanna szintén említi a női lapok század eleji kialakulásánál a nők igényeinek szerkesztői mérlegelését, mely szerint „[a] kifejezetten nők számára szánt időszakos sajtóorgánumokat nevezhetjük női lapoknak, amelyek kielégítik a nők társadalmi, gazdasági és alkati helyzetéből adódó szükségleteit és igényeit”, azonban a 30-as, 40-es évek divatlapjait mégsem tekinti klasszikus értelemben vett női lapoknak.⁹ Éppen a tematikus sokszínűség nehezíti a divatlapok célzott közönségének meghatározását, mert bár vezércikkeikben, felhívásaikban, alcímükben egyértelműen a nők felé fordulnak, ez inkább nőket is megnyerni akaró stratégiaként értelmezhető. A divatlapok ugyanis nem kis mértékben támaszkodtak a férfi közön-

5 FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848* (Budapest: Magvető, 1987), 550.

6 Bár a magyar szalonok jelentősége némileg különbözik más országokban betöltött társadalmi szerepüktől. Vö. LÁSZLÓ Ferenc, „A nők mint a reformkori társas élet főszereplői”, in *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna és VÁRKONYI Gábor, 161–170 (Budapest: Argumentum, 2007), 165. A kérdéshez részletesebben lásd FÁBRI, *Az irodalom magánélete...*

7 Ehhez a kérdéshez lásd: Helga BRANDES, „The Literary Marketplace and the Journal, Medium of the Enlightenment”, in *German Literature of the Eighteenth Century: The Enlightenment and Sensibility*, ed. Barbara BECKER-CANTARINO, The Camden House History of German Literature 5, 79–104 (New York: Camden House, 2005), különösen 79–85.

8 T. ERDÉLYI Ilona, „Az irodalmi divatlapok”, in *A magyar sajtó története I.: A kezdetektől a fordulat évéig*, szerk. BUZINKAY Géza és KÓKAY György, 435–465 (Budapest: Ráció, 2005), 435–436; T. ERDÉLYI, *Irodalom és közönség...*, 6.

9 MORVAI Zsuzsanna, „Női lapok indulása a 19. század elején és a nők olvasóvá érése”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 11, 9. sz. (2002): 34–39, 34–36.

segre, elsősorban továbbra is a férfiakat tekintették olvasóknak, nőknek bizonyos rovatokat, szövegeket szántak; ez utóbbiak esetében az ezirányú címzés rendszert szövegileg is tetten érhető. Ezt a kérdést árnyalja, hogy nem húzható éles választóvonal férfi és női közönség számára publikált szöveg között, nem vágható szét egy-egy példány nemek szerint determinált rovatokra.

Mindemellett a periodikumokhoz kapcsolódó korabeli kritikában megfigyelhető egy olyan közelítésmód, mely hajlamos a népszerűsítő, szórakoztató, elsősorban nőkhez kapcsolt rétegeket megkülönböztetni az irodalomkritikailag magasabb szintűnek értékelt szövegek (a férfiak) területétől.¹⁰ A kifejezetten az egyik nemet vagy csoportot célzó lapszerzési stratégiák – ahogyan ez a divatlapok esetében is megfigyelhető, melyek az olvasók közösségigényére is hatni kívántak (itt egyébként nemcsak a nők, hanem a magyar nyelvet ápolók közösségére szintén érdemes gondolni)¹¹ – kulcsfontosságúnak számítottak a nyilvánossághoz való viszonyban, még akkor is, hogyha a címben, programban megnevezett, közös identitással rendelkező csoport illúzió volt.¹² A divatlapok szerkesztői nyilvánvalóan tisztában voltak közönségük sokféleségével, melyet a lapokban nemhogy nem kendőztek el, hanem sokszor kifejezésre is juttattak. Gondoljunk itt a(z akár nyelviileg is jelölt) *férfi olvasó* és *olvasónő* megszólítás, a *leány*, *hölggy*, *anya* kifejezések, illetve a *városi*, *vidéki polgár* fogalmak gyakori használatára.

Fontos leszögezni, hogy az 1840-es évek magyar nyelvű divatlapjai sajátos lap-típust képviseltek, a korábban említett hagyományok inkább kiindulópontoknak, hatásoknak tekinthetők.¹³ Műfaji meghatározásuk nem egyszerű; mikor erre tesz kísérletet, T. Erdélyi Ilona (Mátray Gábor *Regélőjének* célkitűzéséből kiindulva) definícióként elsősorban a tudományos és politikai lapoktól való elkülönítést ragadja meg, továbbá, mint írja:

10 Vö. Laurel BRAKE, *Subjugated Knowledges: Journalism, Gender and Literature in the Nineteenth Century* (Basingstoke: Macmillan, 1994), 30.

11 A sajtó 19. századbeli közösségi, különösen nemzeti identitásformáló szerepét Kirsten Belgium is hangsúlyozza a később nálunk is olvasott és a század második felében női sajtóorgánumokra hatást gyakorló *Die Gartenlaube* című családi lappal kapcsolatban. Belgium kitér arra, hogy a női és férfi olvasók közötti különbségtétel a népszerű irodalom, és a nők otthoni, domesztikált szerepével is összefüggésben áll. Kirsten BELGUM, „Domesticating the Reader: Women and Die Gartenlaube”, *Women in German Yearbook* 9 (1993): 91–111.

12 Vö. Jennie BATCHELOR, „Connections, which are of service... in a more advanced age: *The Lady's Magazine*, Community, and Women's Literary Histories”, *Tulsa Studies in Women's Literature* 30, no. 2 (2011): 245–267, különösen 247–250.

13 A részletes vizsgálatnak ezért nem képezi részét az 1833 és 1841 között működő *Regélő* (illetve az 1835–1839-ben megjelenő *Rajzolatok a' Társas Élet és Divatvilágból*), mert bár kétségtelenül megalapozta, különösen a *Regélő Pesti Divatlap* szerveződését, mint sajtóorgánum jóval kiforrottabb, és másfajta gyakorlatok szerint működik, mint a tárgyalt folyóiratok.

[a]z elhatárolást folytathatjuk: a divatlap nem szemle és nem családi lap, nem néplap és nem szépirodalmi folyóirat, nem magazin és nem napilap, de mindegyikből hoz valamit. A divatlap tehát az a kulturális sajtóorgánus, amely a kor- és közön-ségienyt szolgálta ki, s amely minden egyes rovatával egy-egy önálló lapot pótol.¹⁴

A reformkori divatlapok viszonylag rövid működésük alatt meghatározták a kor-szak irodalmi életét, a nemzeti irodalom fontosságát szorgalmazták. Széles kö-rű tudósításokat közöltek, nemcsak művészeti eseményekről, hanem közéleti té-mákról is. Bár eleinte élesen elhatárolódtak tőle, az évtized második felében egy-re gyakrabban beszivárgott a lapokba a politika. Célkitűzésük több szempontból összetett: magas szintű irodalmat közölni és szórakoztatni, művészeti események-ről tudósítani és kritikusként fellépni, a női közönseget megszólítani és a tudós férfiak számára is releváns maradni. Mindezt kibővíthetjük a főváros és vidék, több társadalmi réteg egyidejű megszólításával (mely az egyes lapok elkülöníté-sének, valamint egymás felé gyakorolt kritikájának egyik alappillére), valamint a cenzúra szempontjával (azon belül maradni, ugyanakkor megfogalmazni a saját – akár közéleti kérdéseket érintő – nézeteket).

A periodikumok elterjedtségének, hatásának szempontjából az előfizetők kér-dését szintén érdemes röviden mérlegelni. Pontos adatok feltárása azonban meg-lehetősen problematikus, ugyanis a tárgyalt lapok egyike sem közölt előfizetői listát, a kiindulópontot jelenleg főként szerkesztői levelezések, visszaemlékezések jelen-tik; ezekben az esetekben azonban mindig számolni kell a túlzások, emlékezet-beli tévedések lehetőségével. A korszakhoz kapcsolódva Bisztray Gyula tárgyalta az adatok felkutatásának nehézségét, és az egyetlen pontos adatként a Jókai által megnevezett 1500, majd 1848-ban már csak 400 előfizetőt említi.¹⁵ *A magyar sajtó története a Spiegel* esetében 3000, a tárgyalt négy lap esetében pedig átlag 2000 állandó előfizetővel számol,¹⁶ ez a szám azonban, a lapok indulását és az 1848-as évet tekintve, különösen magasnak tűnik. Az előfizetők meghatározásakor a foglalkoztatott munkatársak száma, valamint a szerzőknek fizetett honorárium is számításba vehető, ezek alapján az *Életképek* esetében több állandó olvasót va-lószínűsíthetünk. Eközben szintén figyelembe kell venni, hogy a *Honderü* tehe-tősebb rétegre és támogatókra számíthatott, mint a vele egyidőben megjelenő két lap, így kevesebb előfizetővel is képes volt magas honoráriumot fizetni a szer-

14 T. ERDÉLYI, *Irodalom és nyilvánosság...*, 199–200.

15 BISZTRAY Gyula, „Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsege az 1840-es és 50-es években”, *Magyar Könyvszemle* 83, 2. sz. (1967): 177–183.

16 T. ERDÉLYI, „Az irodalmi divatlapok”, 440.

zöknek. Pontos előfizetői adatok hiányában ezek azonban inkább feltételezések, maguk a lapok (és egyébként a visszaemlékezések is) csak arra vonatkozóan szolgáltatnak biztos információt, hogy a prenumerálók száma a szerkesztők szomorúságára mindig túlságosan alacsony volt. A divatlapok közönségét és hatókörét tekintve azonban azt is érdemes szem előtt tartani, hogy egy előfizető a legtöbb esetben nem egyetlen olvasót jelentett: családok, olvasókörök, szalonok és kávéházak példányait bizonyosan többen forgatták.¹⁷

Lelkes honleányoknak címezve

A divatlapok, noha nem kizárólag a női ízlés és nőknek szánt írások szerint szerveződtek, elsősorban a női olvasóközönséget célozták meg.¹⁸ A periodikumok mindegyike kiterjedt indulásakor a női közönség szerepére, vagy akár az évfolyam előlapján is feltüntetheti a nőknek szánt címezést. A *Regélő Pesti Divatlap* 1843-as événél például „A’ dicső magyar haza’ szebbkeblű hölgyeinek nyelvünk és nemzetiségünk védangyalainak, a’ magyar honleányoknak”¹⁹ megszólítás olvasható. Mennyiben értékelhető azonban a divatlapok címezése kiadói stratégiaként, nevezetesen, hogy egy eddig még kevésbé kiaknázott olvasóközönséget hódítsanak meg, növelve ezzel a példányszámot? A gazdasági szempontok nyilvánvalóan nem választhatók le a kérdésről, a tárgyalt lapoknak egyértelműen sokat számított, hogy nem egy szűk tudósréteg számára jelentek meg, ahol a szerzők (alkotó és kritikus férfiak) egymás között diskurálnak, hanem a társadalom szélesebb rétegére támaszkodhattak. A női olvasók szempontja azonban szorosan összefügg a nevelés és a nemzeti irodalom kérdésével, azzal a törekvéssel, hogy magyar nyelvű irodalmat olvassanak a háztartásokban, a nők művelését ugyanis ez segítheti elő és teheti fogékonyrá a nemzeti irodalomra. Az erről folytatott diskurzus egyre hangsúlyosabbá vált az évtized során, a „leánynevelő intézetek ügyének gyakorlati eredményeivel párhuzamosan a nőnevelési irodalom felduzzadt. A közéleti és

17 A *Regélő* egyébként időnként közölt előfizetői listát, bár ezeken rendszerint kizárólag a női olvasókat emelték ki. A *Regélő* női előfizetőinek hatáskörével kapcsolatban vö. FÁBRI, *Az irodalom magánélete...*, 559.

18 Főként a lapok programja, illetve egyes szövegek címezése, megszólítása jelöli meg a női olvasókat elsődleges olvasóközönségként. Ezt ugyanakkor azzal együtt érdemes mérlegelni, hogy a struktúra nem mindig a nők elsődlegességét tükrözte, például rendszeresen kerültek nem kifejezetten nőknek szánt cikkek a folyóiratok elejére (ezek esetében a szerkesztői megjegyzések tájékoztatnak is erről).

19 A felirat eredetiben csupa nagybetűkkel szedett, ugyanakkor egy-, illetve kétszavas sorokra tördelt, a különböző sorok betűi eltérő méretűek.

politikai kérdésekkel is foglalkozó divatlapok [...] számos cikket közöltek, melyek a nők jogviszonyait, művelődési lehetőségeit vizsgálták.”²⁰ Az 1840-es években a vizsgált médium képezte a nőképzéssel kapcsolatos vita elsődleges színterét,²¹ mely összekapcsolódott a reformpolitika megkerülhetetlen gondolataival (a nemzetiséggel és a polgárosodással), valamint a nőkről való hagyományos és újszerű elképzelésekkel.²²

A *Regélő Pesti Divatlap* elsőszámú szépirodalmi lapnak nevezte magát, célja az volt, hogy irodalmi tartalom tekintetében vezető szerepet töltsön be, és jelentős olvasmánnyá válhasson. A lap közönségében a nőknek a következő szerepet szánták a szerkesztők:

Csak így hiszszük, hogy nem csak miveltebb magyaraink, de lelkesebb honleányainknak, sőt finomabb úrhölgyeink 's a' pamlag-körök' méltánylását is megnyerendi az új Regélő; mert a' gondos és gyengéd anya tétova nélkül adhatja azt szép leánya' kezeibe, 's a' szende szűz pirulás nélkül hallgathatandja meg társalgását, fogadhatja el legmeghittebb látogatásait; szóval, nem felejtők, kiknek irunk. – Ajánljuk a' szíves magyar vendégszeretet' melegkeblű részvételébe.²³

A folyóirat második felét a tárca (illetve: *Tárcza*) képezte, mely főként a tudósítások, híradások, tehát kevésbé a szórakoztatás tere volt. A lap legelső *Tárczájában* hangsúlyozták a férfi és női közönség szem előtt tartását: bár rámutattak, hogy az itt olvasható, szellemi- és társasélettről szóló cikkek elsősorban a férfiakat érdeklik, olyan tárcát kívántak vinni, mely nők számára is hasznos lehet. Fontos leszögezni, hogy a *Regélő Pesti Divatlap* ekkor, 1842-ben, a kizárólagos magyar

20 FEHÉR Katalin, *Sajtó és nevelés Magyarországon: 1777–1849* (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2005), 299.

21 A neveléssel, különösen a nőneveléssel kapcsolatos vita (mely nem előzmény nélküli) számos, a korszakban lényegesnek számító szövege jelent meg ekkor a tárgyalt periodikumokban. Tanulmányomban azonban nem kívánom részletesen, minden publikált írást megemlítve tárgyalni ezt a kérdést, hanem a divatlapok nőkkel szembeni viszonyulására és a kérdés divatlapokon belüli térnyerésére fókuszálok, különös tekintettel a női szerzőktől származó munkákra. A reformkor neveléssel kapcsolatos diskurzusát több helyen tárgyalták már, a téma részletes áttekintéséhez lásd FEHÉR Katalin, *Sajtó és nevelés...*, 289–303; FEHÉR Katalin, „*Neveljünk polgárokat!*”: *Nyilvánosság és nevelés a reformkorban* (Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2006); előzményekhez: FEHÉR Katalin, *Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon* (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2017). Lásd továbbá a következő kötetet, mely nemcsak részleteket tartalmaz a korszak jelentős szövegeiből, hanem bibliográfiát is minden kapcsolódó, ekkor megjelent munkáról: FÁBRI Anna, szerk., *A nő és hivatása: Szemlélmények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999).

22 FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 121–122.

23 A SZERKESZTŐSÉG, „Előszó”, *Regélő Pesti Divatlap* 1, 1. sz. (1842): 1–2, 2.

nyelvű irodalmi periodikum. A *Regélő* számos szövegben – akár beszélekben is – szerepet kap, és úgy pozicionálódik mint a korabeli irodalom elsődleges forrása. Jó példa erre Pirkler Adolf nőknek szóló írása, melyben női olvasóegylet létrehozását szorgalmazza, ahol elsősorban nem politikai témájú szövegeket, hanem „zsebkönyveinket, Almanachjainkat, a’ mind inkább kedves ’s tartalomdús Regélőt, Vörösmarty, Kölcsey, Kisfaludynk’ munkáit, Jósikánk’ regényeit, Garaynk’ verseit, ’s több e’ féle szív, és észderítő, ’s pipere asztalkákat ékesítő könyvecskét” olvastatna.²⁴ Nemcsak szerzőket nevez meg, hanem külön kiemelve („a’ mind inkább”) említi saját médiumát; ez az eljárás egyébként összekapcsolható azzal, a divatlapokra általában jellemző törekvéssel, hogy a saját jelentőségüket, irodalmi értéküket folyamatosan hangsúlyozni kívánták. A megjelentetett szövegek, különös tekintettel a prózára, azzal a céllal (is) készültek, hogy a lapban megjelenő magyar nyelvű irodalom legyen az, melyet a haza hölgyei olvasnak, és általa művelődnek.

A *Regélő Pesti Divatlap* nőkhez való sajátos viszonya nem maradt visszhang nélkül. Mikor Petrichevich Horváth Lázár lapkiadási céllal folyamodványt nyújtott be, éppen ezt a kérdést kritizálta, ezzel indokolta saját folyóirata szükségességét:

Ez divatlap leend, nőknek szánt mulattató lap, millyennek Garay’ Regélőjének kellett volna lenni. [...] A’ Regélő inkább férfiaknak, mint nőknek szerkesztett lap. Garayban nincs elég finom tapintat sem a’ női gyöngédség iránt, sem annak megválasztásában, mely cikkek volnának azok, mellyek nőket érdekelnek, figyelmöket lekötik, ’s mellyek őket hitványságok’ kedvelésétől elvonva, fogalmukhoz mért becsebb, szivképzőleg mulattató, vagy untatás nélkül tanító olvasmányokhoz szoktassák. Vannak a’ Regélőben cikkek gyakran, mellyek nőknek épen nem valók. [...] Úgy látszik, Garay nem sokat forgott nők’ társaságában, nem ismeri azok’ gondolkodását, érzelmét, vágját, ’s azért nem is tudja eltalálni, mi nekik való. Bölcs gondolat tehát, egy más lapot nők’ számára kezdeni: – de ezt aztán egészen másként kellene szerkeszteni, mint a’ mostani Regélő van. A’ Regélő fenmaradhat mulattató olvasmányúll férfiaknak, kiknek az tetszik.²⁵

A folyamodványt a *Regélő Pesti Divatlap* egész terjedelmében közölte, egyedüli megjegyzésként annyit fűzve hozzá, hogy kommentárt sem érdemel. Garay ezzel mintegy azt érzékeltette, hogy azok számára, akik a lapot olvassák, nyilvánva-

24 PIRKLER Adolf, „Ígénytelen szózat városunk szépeihez”, *Regélő Pesti Divatlap* 2, 95. sz. (1842): 1102–1103, 1103.

25 Idézi: *Regélő Pesti Divatlap* 1.2, 97. sz. (1842): 1129. (*Pesti posta* című rovat.)

lóan nevetségesnek tűnik a megfogalmazott kritika. Azonban igen sokat elárul az a tény, hogy a személyeskedéstől nem teljesen mentes szövegnek lapjában teret biztosított, pedig a folyamodvány, még a szokottnál kisebb betűvel szedve is, nagyjából fél hasábot tett ki. Megfontolandó, hogy Petrichevich Horváth a nőknek nem való olvasmányok között Vahot Imre drámákról írt „okoskodásait” és Henszlmann Imre esztétikai értékezéseit említi, melyeket szerinte a nők kétségtelenül unnak, vagy akár sértőnek is találhatnak. Henszlmann egyik szövegének előszavában kitér rá, hogy mivel nincs magyar kritikai lap, ezért örül, hogy a(z ugyan nem kizárólag női, de mégiscsak szórakoztató) szépirodalmi *Regélő*-ben jelenhet meg jobb híján az írása, melyhez a szerkesztő a következő megjegyzést fűzi: „széptani fejtegetéseknek mindenkor nyitvák lapjaink, mert nem tartjuk a’ magyar hölgyet olly lelketlennek, kinek csak könnyű portéka kellvén, mindent mi nem mulattató’ csevegés, magától elutasítana; ’s nem kell felednünk, hogy csupa mulattatással nem messze viszzük irodalmi érdekeinket.”²⁶ Garay az olvasóközönség összetettségének szerepét hangsúlyozza – e célkitűzése 1844-ben, a *Pesti Divatlap* beharangozásában szintén fontos – és nem kívánja, legalábbis nyelvileg semmiképp, az egyes cikkeket bizonyos nemű olvasókhoz rendelni.

A *Honderü* folyamodványa és kritikája azonban nem maradt hatás nélkül, hiába utasította látszólag el a megfogalmazottakat Garay. A *Regélő Pesti Divatlap* ugyanis második évfolyamától, 1843-tól részben átalakult; a már fent említett, magyar honleányoknak szóló címmel jelent meg. A program ugyanakkor vegyesként értékelhető: több lett a szórakoztató célú szöveg, emellett pedig az eszmefuttatások, valamint a polémia és vitaindító/felelgető levelek közlése is általános lett.

A kifejezetten nőknek szánt rovatok közül kiemelkedik a *Hölgyterem* című, mely változatos, hölgyekhez kapcsolódó témákban tartalmazott viszonylag rövid szövegeket, például nők által betöltött szerepek taglalásával foglalkozott, vagy szépségről és esztétikáról írt méltatásokat közölt. Gyakoriak a különböző, más nemzetiségű hölgyekről adott leírások (granadai, sevillai nők, londoni varróleányok), melyek az egzotikum és útleírások iránti érdeklődést szolgálták, illetve olyan példákat vonultattak fel, melyekből a haza hölgyei okulhattak. (Hasonló, különböző nemzetek hölgyeit elemző írások a reformkori divatlapok mindegyikében jelentek meg.) 1843 második felévéől átalakult a rovat, immár nem a tárcában, hanem a főlap elején jelent meg, hosszabb, elemző cikkekkel a korábbi, meglehetősen súlytalan, női erényeket méltató apróságok helyett; a tárcában pe-

26 A következő szöveghez: HENSZLMANN Imre, „A’ dráma’ alap-elvei”, *Regélő Pesti Divatlap* 2.1, 3. sz. (1843): 75–82, 76.

dig elindult helyette a humoros híradásoknak szentelt *Hölgyfutár*. A főlapba áthelyezett *Hölgyteremben* jelentek meg a nőnevelésről, a nőnem jellemzéséről írt cikkek, elsőként pedig a *Mennyire vehet részt egy miveltszabadszellemtű nő az országos 's közügyekben* című írás.²⁷ A szöveg a nők szerepét a nevelés területén határozza meg, hiszen családi körben kell a gyerekeket hazaszeretetre nevelni; így tehetnek tehát szert országos hatásra a nők. A női kérdések elméleti tárgyalása azonban korántsem tölt be akkora szerepet a lapban, mint a sajtóviszonyok vagy irodalmi problémák boncolgatása. Általánosan az mondható el, hogy a nők jelentőségét főként a nevelésben látták; a közölt cikkek szerzői azt gondolták, hogy a nők úgy lehetnek a haza igaz honleányai, ha azért művelik magukat, hogy a nemzeti irodalmat képesek legyenek továbbadni.

Vahot Imre *Pesti Divatlapja* a női olvasók tekintetében hasonló gyakorlatot követett, mint elődje.²⁸ Az első szám programtervében hangsúlyozta, hogy a folyóirat középpontjában a nők és a haza állnak. A kiadványban tehát a nemzetiség és a magyar nyelv kiemelt jelentőségű volt, és ez a divatképeket és -rovatot is meghatározta: magyar hölgyeknek magyar divatról akart hírt adni. Vahot sem habozik több helyütt kijelenteni saját lapja jelentőségét. 1845 végi szerkesztői számadásában például kijelenti, hogy a divatlapokat leginkább a hölgyek olvassák, és kiemeli, hogy a *Pesti Divatlap* különös módon járult hozzá a magyar társasélet élénkítéséhez és javításához. A nők felé fordulásban a szórakoztató jelleg itt is előtérbe kerül, fennállása alatt számtalan címmel ellátott, rövid, mulattató rovatot közöl a lap. Ezek közül az első a *Fülbevalók szépeink számára*, melyben textuális szinten ismét tetten érhető, kiknek szánták a humoros töredékeket. A nők hazához és szerelemhez való viszonyát (illetve a *Pesti Divatlap* ezekről alkotott nézeteit) jól illusztrálja a következő, innen származó idézet: „Sohse habozzon a magyar hölgy a fölött: vajjon kit szeressen jobban kedvesét-e vagy hazáját, hanem szeressen csak kizárólag jó hazafit, – és így női hivatásának, honleányi kötelességének egyaránt eleget tesz.”²⁹

A *Pesti Divatlap* nőket érintő kérdésekben számos szerző írását közölte, ezek nagyrésze azonban kevésbé a diskurzusba kapcsolódni kívánó (tehát reagáló, megjelent szövegekre válaszoló) szöveggént, inkább a nőnem és szereplehetőségeit elemző kinyilatkoztatásokként értékelhető. Az itt megjelent értekező szövegek

27 „Mennyire vehet részt egy miveltszabadszellemtű nő az országos 's közügyekben”, *Regélő Pesti Divatlap* 2.2, 1. sz. (1843): 1–5.

28 Vahot Imre szerkesztőként ugyanakkor némileg másfajta lapot képzelt el és gondozott, vö. FÁBRI, *Az irodalom magánélete...*, 696–697.

29 „Fülbevalók szépeink számára”, *Pesti Divatlap* 1.1, 1. sz. (1844): 29. Kiemelés az eredetiben. F. J.

szinte egyikét sem írta nő;³⁰ a közlemények a nőknek férfiak által kijelölt és meghatározott utat állapítottak meg. A cikkek szerint elsősorban a családban és a társaséletben elfoglalt szerep fontos, az emancipációs törekvések kevésbé, a nők igaz honleányok legyenek, művelődjenek, hogy nevelni tudjanak, de ne azért, hogy a férfiak tevékenységterületeit meghódíthassák. Különös írói gyakorlatként értékelhető, hogy a *Pesti Divatlap* nőkhöz szóló cikkeinek egy része a címében kifejezetten megjelöli, hogy egy férfi szól benne az olvasó hölgyekhez. Néhány példaként említhető Tormay György *Néhány szó hazánk leányaihoz*, Boros(s) Mihál(y) *Igénytelen szózat honunk hölgyeihez* és Szarka (Nep. János) *Figyelem hölgyek! Figyelem anyák!* című cikkének írói pozíciója. A *Pesti Divatlap* sok hosszabb, több számon át megjelenő értekező, szinte rovatnak beillő írássorozatot közölt a nőkkel kapcsolatos kérdésekről: Mészáros Károly *Vázlatok a szépnem történetéből*, Vahot Imre *Szerelmi és házassági ismeretek tára: Conversations Lexikon*, valamint szintén a szerkesztő *A nőnem hivatása* című írásait. Vahot Imre nemcsak szerkesztette, hanem íróként is jegyezte a lapjában megjelenő, témához kapcsolódó írások jelentős részét (a két említett sorozat darabjaiként). *A nőnem hivatásában* fogalmazta meg a nők művelődéséről alkotott nézeteit; abban kívánt irányadó lenni, hogy a magyar nők a hazai művészet egyes területeihez miképpen viszonyuljanak, kiegészítve mindezt ipari és gazdasági kérdésekkel és a nőnevelőintézetekről alkotott elképzeléseivel. A *Pesti Divatlap* értékezeinek mérlegelésekor azt is fontos megjegyezni, hogy mikor a lap „oly sokat foglalkozik a társadalomnevelés kérdéseivel, természetesen nem minden réteg számára kínál életvezetési recepteket, csupán a tősgyökeres magyar középosztálynak, melynek veszendő jó erkölcsseit és szokásait [...] főként a szerkesztő, Vahot Imre akarta új életre kelteni.”³¹

Más társadalmi réteget szólított meg a *Honderü*, mely elsősorban az arisztokrata körökre támaszkodott. Kiinduló pozíciója azonban hasonló, mint az eddig említetteké. Petrichevich Horváth Lázár a *Vezérhangban* a magyar nyelv fontosságát hangsúlyozza, illetve sajnálatát fejezi ki azzal kapcsolatosan, hogy nincs megfelelő fórum, mely az olvasásra érdemes, művelődéshez hasznos nemzeti ol-

30 Bár nem értekező cikk, de említhető egy vers „Nina, Szegszárdról” aláírással 1845. 1. negyedéből, amely a honleányokat szólítja fel, cselekedjenek a haza érdekében, de a női identitás megjelölése könnyen lehet lírai pozíció. Egyedüli női szerzőtől származó cikk: CSISZÁR Amália, „Női szózat Erdélyből”, *Pesti Divatlap* 5.1, 18. sz. (1848): 471–472. Ez azonban inkább egy nyílt levél, nagyobb részében Erdélyről ír benne (a lap éves tartalomjegyzéke nem az értekezések, hanem a vegyes cikkek közé sorolja), a végén tér ki röviden az 1848. március 15-ei eseményeken felbuzdulva a sajtószabadság nőket érintő kérdésére.

31 FÁBRI, *Az irodalom magánélete...*, 713.

vasmányokat a hölgyek kezébe adhatná. A lap márpedig, célkitűzése szerint, ezt a hiányt kívánja pótolni:

Mit értelmiség, szellem és áldozatkészség – központosítva egy divatlapba – csak adni bír, az adva lesz. Ti meg részletekről olvassátok át azokat érdekelt figyelemmel, vegyétek át belőlük véretek és lényegetekbe a magyar nemzetiséget, az édes honszerelmet: s jutalmazva lesz az áldozat, kivíva a szent kereszthad.³²

Apró különbség a *Honderünél*, hogy itt nincsen szó kettős vagy kevert közönségről. A szerkesztői pozíció egyértelműen a nőket szólítja meg, férfi olvasókra nem történik utalás. Ez azonban nem jelenti, hogy a *Honderü* ne számolt volna férfiközönséggel, azonban tény, hogy a nők, illetve az írónők szerepének elsődlegességét ez a lap hangsúlyozta leginkább.

A Frankenburg Adolf által szerkesztett *Életképek* programja sem tért el lényegesen a többi tárgyalt periodikumétól. A lap 1843-ban *Magyar Életképek* címmel indult, a havonta megjelenő füzetek első darabjához Fáy András írt előszót. Fáy ebben a nőnevelés, valamint a megfelelő anya, feleség, polgárnő számára a magyar nyelven való olvasás fontosságát hangsúlyozta.³³ Mivel Frankenburg hiába folyamodott divatlap kiadására jogosító engedélyért, 1844-ben ezt a szépirodalmi antológiát (a *Magyar Életképeket*) alakította át és jelentette meg *Életképek* címen, immár divatlapként, előbb kétheti, majd heti rendszerességgel.³⁴ Az új évfolyam köszöntőjét, ahogyan azt Frankenburg később megfogalmazta, „»lelked honleányainkhoz« Császárr Ferencz írta az ő szokott, sok szóval keveset mondó modorában.”³⁵ Császárr megfogalmazása alapján az *Életképek* a magyar társalgást, közéletet szeretné segíteni (a magyarul olvasást, művelődést, beszélgetést), mely, a lap szándéka szerint, előre fogja mozdítani a haza ügyét. A nők szerepét az irodalmi élet szempontjából emelte ki: „Jobbadán csak férfi-munka volt, mi körül [a nemzeti nyelv felélesztése körül] eddig fáradozott, mely életre, üdülésre hozta; most azonban már felétek néz leginkább, lelkes honleányok; szilárd, erőteljes életét akkép várva biborajkaitoktól.”³⁶

Az idézett példák alapján megállapítható, hogy a *honleány* kifejezést feltehetően azért is használtak gyakran, különösen megszólításként, a divatlapokban, mert két központi célkitűzést foglalt magában: a nők és a haza szerepének hang-

32 [PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár], „Vezérhang”, *Honderü* 1, 1. sz. (1843): 1–3, 2.

33 FÁY András, „Előszó”, *Magyar Életképek* 1.1, 1. füz. (1843): I–VIII.

34 Vö. FRANKENBURG Adolf, *Emlékiratok*, 2 kötet. (Pest: Emich Gusztáv, 1868), 2:138–160.

35 Uo., 160. Kiemelés az eredetiben. F. J.

36 CSÁSZÁR [Ferenc], „Lelked honleányok!”, *Életképek* 2.1, 1. sz. (1844): 1–5, 2.

súlyozását. Az *Életképek* programja tehát egyértelműen a nőket szólította meg, ennek ellenére azonban, ha a lap egészségét vizsgáljuk, látható, hogy (a *Honderühöz* képest) erőteljesebben számolt a mindenkori férfi olvasó tekintetével, törekedett a férfiak figyelmének megragadására. A tudományos cikkek előkelőbb helyet foglaltak el a mulattató rovatoknál, és különösen Frankenburg Adolf hívta fel gyakran az olvasónők figyelmét, hogy nyugodtan ugorják át az aktuális, feltehetően őket nem érdeklő, tudományos cikkeket. Az *Életképek* (szerkesztő által írt) hosszúságú fővárosi beszámolóit, melyek gyakran érintettek közéleti kérdéseket, szintén nem kimondottan női rovatok voltak, ahogyan az irodalomkritika, illetve a kortárs hírlapirodalmat elemző írások sem. A tudományosság erőteljes jelenléte miatt a *Honderü* ezt a lapot is bírálta. Frankenburg erre adott szerkesztői reakciója hozzájárul a lap olvasóközönség felőli pozíciójának értékeléséhez:

Vannak némely jó barátink, kik azt vetik szemünkre, hogy az „Életképek”-nek sok cikkei igen „tudományosak” [...]. Lehet, hogy azon néhány jó barátink nem szeretik az aestheticát, de azért mégsem tartjuk őket olly lovagiatlanoknak, hogy hölgyeinktől minden tudományosságot megtiltani, az arrai fogékonyságot, hajlamot, vágyat megtagadni akarják és tudják; mert az aestheticát úgy tekintjük, mint egyik nélkülözhetlen ágát a’ női tanulmányoknak – tudományosságnak.³⁷

Az esztétikát eszerint egyértelműen mint a nők számára is jelentős tárgyat jelöli meg.³⁸ Az *Életképek* a tudományos értekezéseket – ha nem is minden témában – a nők művelésének körébe helyezi, önmagát úgy aposztrofálja elsősorban nőknek szóló lapként, hogy (legalábbis látszólag) tartalmát nem a nők elképzelt kedvelt tematikájához (például szerelmi elbeszélések, divat) alakítja, hanem értékes irodalmi műveket és értekezéseket közvetít feléjük, megnyitva a lehetőséget a nők szélesebb körű művelése előtt. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy ezeknek a tartalmaknak az összeállítása itt (a reformkori divatlapoknál általában) elsősorban a férfiak nőkről és szereplehetőségeikről alkotott képe által motivált. A nők arra a területre nyerhetnek bepillantást, ahova a férfiak engedik őket.

37 Szerkesztői megjegyzés a következőhöz: BEÉLY FidéL, „Aesthetica levelek IX.,” *Életképek* 3.2, 11. sz. (1845): 325–328.

38 A kritika alapját képező, Beély Fidéltől származó esztétikai levelek érdekes módon T. Erdélyi Ilona szerint éppen a hölgyekhez szóltak. „Az esztétikai meghatározásokat, a törvények kimondását kerüli, empirista módon esztetizál. Igénye csak annyi, ami akkor nem volt kevés, hogy a közönséget megbárátkoztassa a művészi látással, a tudatosabb, nemcsak a szórakoztatást kínáló, a cselekményre figyelő olvasással.” T. ERDÉLYI Ilona, „A negyvenes évek divatlapjai”, in *A magyar sajtó...*, 591–641, 621.

Ez a kérdés a politikai tartalmak szempontjából szintén izgalmas; bár eredetileg az *Életképek* is távol tartotta magát a politikai színtértől, 1847–48-ban ez a távolságtartás lényegesen csökkent.³⁹ 1847 végén, már Jókai szerkesztősége alatt, írja Berecz Károly, hogy remélhetőleg a lap női olvasói sem helytelenítik, „ha olykor-olykor mint e’ lap kitűzött iránya ’s szűk köre megengedik, gyülestermeinkbe [országgyűlésekre] egy kissé be fogunk tekinteni.”⁴⁰ Ez ismét egy olyan pozíciót feltételez, melyben a női közönség érdeklődése nem válik el élesen a férfiakétól. Jókai nézetei a nők politikai szerepvállalásáról különösen izgalmas kérdés, 1848-ban több cikket is megjelentetett ebben a témában. Az egyik név és cím nélküli cikkében igencsak parodisztikusan (például orrfújás szakítja meg a megszólalást) mutatja be a nők titkos országgyűlését:

Egy titkos clubbnak jutottunk nyomára.

A’ fölfedezés megérdemli: hogy komoly figyelmünket reá fordítsuk... *Nők tartanak titkos országgyűlést!*

Míg mi azt hisszük: hogy ők pipereasztalaik csecsebecséivel kellőképp el vannak foglalva, addig ők összeesküvést forralnak, ’s nem sokára komoly követelésekkel lépnek elő eddigi korlátlan zsarnokaik, a’ férfiak ellen.⁴¹

Az elbeszélői humor nem kis mértékben lazítja fel a téma komolyságát, közben azonban a feltehetőleg valós női figurákra alapozott szereplők szájába ad (és ezzel tár a közönség elé) emancipációs gondolatokat. *Nőszabadság!* című cikkében ugyanebben az évben (ezt névvel közli) a nők forradalmi szerepvállalását taglalja, mely szerint a férfiak védangyalaiként a nők is szükségesek a győzelemhez.⁴²

Jókai szerkesztősége alatt a női olvasók felé fordulás szempontjából a *Hölgysalon* című rovat is izgalmas kérdéseket vet föl. E rovat egyrészt azzal a céllal kapott helyet a lapban, hogy benne a nők által írt szépirodalmi szövegek megjelenhessenek, tartalmát azonban nem kizárólag női írók adták (a rovat írónők-

39 A divatlapok politikai szerepével kapcsolatban érdemes Fábri Anna meglátását mérlegelni, mely az *Országgyűlési Tudóstársók* indulásához vezet: „Mínthogy nálunk a politika fórumai kizárólag a megyei és országos (vagy kerületi) gyűlések voltak, a sajtó teljes kizárása ezekről a fórumokról azt eredményezte, hogy más, a cenzúra által kevésbé szabályozott területeken kellett – úgy, ahogy – megvívni a politikai harcokat a közvélemény előtt.” FÁBRI, *Az irodalom magánélete...*, 553.

40 BEREZ Károly, „[c. n.]”, *Életképek* 5.2 (1847): 824–827, 825. (*Pozsonyi hírek* című rovat.)

41 [JÓKAI Mór], „[c. n.]”, *Életképek* 6.1, 19. sz. (1848): 555–559, 555–556. Kiemelés az eredetiben. F. J. A monogrammal jelölt nőalakok megfeleltetéséhez lásd JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek (1848. március 19. – 1848. december 31.)*, 2. köt., s. a. r., SZEKERES László, Jókai Mór Összes Művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 641; FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 222.

42 JÓKAI Mór, „Nőszabadság!”, *Életképek* 6.1, 13. sz. (1848): 385–387.

kel kapcsolatos szerepére a következő alfejezetben is kitérek). A szerkesztői előszó szerint a *Hölgysalon* azért születik, mert a hölgyolvasók számára fenn akar tartani egy „kised cabinet”. A társaséletben, állítja Jókai, lebomlani látszanak a korlátok, mind a rang- és nemi különbségek terén, „de mégis vannak az emberi kedélyeknek percei, mikor olly jól esik hosszabbsz feszeség után egyneműek közt találkozni magunkat”.⁴³ Ezzel mintegy azt fejezi ki, hogy a hölgyek számára olyan elkülönített szalont tart itt fenn, mely csak nekik szól. Részben érvényes ez a kezdeményezés (és erre 1848-ban többször is kitér Jókai) a női szépírók felé nyitásra, azonban azzal a kitételrel, hogy a rovatban sem csak női írók szövegei jelennek meg. Jókai felhívásában így a nők egymás közötti beszélgetését a női olvasók egymás közötti párbeszédéként lehet inkább érteni, melyhez a rovatban megjelent írások szolgálnak alapul, a szövegek szerzője azonban lehetett egyaránt férfi és nő. Természetesen a nőket (elméletben) az egész lap olvasóinak tekintő pozícióval összeegyeztethető egy kifejezetten nekik szóló rovat, mégis az itt megjelenő írások *Hölgysalon* cím alá rendezése inkább élesíti az eltérő nemű olvasóközönség elkülönítését, minthogy feloldani látszana az éles határokat. Nem beszélve arról, hogy így a női szépírók szövegei, melyek ekkor mind ebben a rovatban jelentek meg, kevésbé voltak feltűnőek a férfi olvasók számára. Bár nem kizárt, hogy ők szintén érdeklődtek a rovatban közölt alkotások iránt, a pozicionálás nem segítette ezt elő. A *Hölgysalon* általában az értekező cikkek és a szépirodalmi munkák (elbeszélések és líra) – tehát a kiemelt helyet elfoglaló szövegek – után jelent meg. Jókai felütése a nőket a rovat „kizárólagos” olvasóiként nevezte meg, különösen felhívva rá a figyelmet, hogy itt nem kell tartaniuk a férfiak figyelmétől. Ahogyan a kimondottan férfiaknak szánt rovatok esetében sem zárható ki a nők érdeklődése, úgy itt sem a férfiaké. Ebben a kontextusban azonban mégis kevésbé kerülnek az itt megjelent írások a férfiak látókörébe, mintha a lap elején, vagy a Jókai által megjelölt célzott olvasóközönségre tett utalás nélkül kerültek volna az olvasók kezébe.

Nőszerezők térnyerése

A publikáló nők kérdése némileg más képet mutat, mint a női olvasók pozicionálása a tárgyalt divatlapokban. Bár a női közönség egyértelműen kiemelt jelentőséggel bírt, ezt pedig többször artikulálták a szerkesztői programok, a női írók szerepeltetése inkább egyedi jelenségnek számított, női szerzők munkáinak

43 [JÓKAI MÓR], „[c. n.]”, *Életképek* 5.2 (1847): 55–56, 55. (*Hölgysalon* című rovat.)

megjelentetésére irányuló törekvés az évtized második felében figyelhető inkább meg. Női írókra vonatkozó statisztikát a lapok szempontjából felállítani sem érdemes, bár az *Életképek*nél és a *Honderűn*él, különösen 1846 után, megfigyelhető a női szerzők számának növekedése. Ez azonban, a férfiakkal összehasonlítva, számszerűen még mindig elenyészően kevés. Emiatt inkább a lapok egymáshoz viszonyított gyakorlatára és az adott szerzőkre érdemes fókuszálni a kérdés vizsgálatánál. Általánosságban az állapítható meg az 1840-es években publikáló női szerzőkről, hogy szépirodalom tekintetében verseket alig, inkább beszélyeket, novellákat, valamint fiktív leveleket jelentettek meg, illetve fordítói tevékenységet végeztek. A lapok elméleti szövegeinek, különösen a nőket érintő kérdéseknek (nevelés, női szerepek és identitás) azonban egyaránt voltak női szerzői, hatásuk az adott médiumon belül (tehát nem a későbbi irodalmi kánonban) egyértelműen jelentősebb volt a szépíróknénál. A vitaindító, abba bekapcsolódó cikkek (illetve bizonyos szépirodalmi munkák) írása a nők közéleti szerepvállalásával szintén összefügg, ennek lehetőségei ugyanis számukra aránylag korlátozottak voltak, a nyomtatásban való megjelenés pedig utat biztosított a nyilvánosság tereihez.⁴⁴

Némileg problematikus pontosan meghatározni a divatlapok nőszerzőinek körét. A korszak folyóiratirodalmában ugyanis általános gyakorlatnak számított az álnevek, illetve a névtelenség használata, mely bonyolulttá teszi a kérdést. Különböző szerepek felvétele egyrészt írói szereplehetőséget is jelenthetett a szöveg játékos szervezőelemeként. Ez állapítható meg néhány, a folyóiratok oldalain feltüntetett női névről, amelyek tudhatóan férfiak álnevei voltak. Nők más néven történő publikálása már más kérdést jelenthetett. Ahogyan erre Török Zsuzsa rámutat, ez az írónői életpálya korabeli megítélésével szintén összefügg, mely „miatt a női szerzők nem mindig vállalták nyilvánosan az írói szereplést, és könnyen alkalmazkodtak a sajtópublikációk korabeli konvenciójához, az anonim publikáláshoz. Következésképpen számos írásuk névtelenül, álneven, vagy csupán a keresztnevük feltüntetésével jelent meg a korabeli lapokban.”⁴⁵ A tárgyalt divatlapoknál mindössze egy esetben tudjuk biztosan, hogy nő rejtőzött a férfinév mögött (Karacs Teréz publikálta egyik cikkét Tót István néven, éppen azért, hogy hitelesebb legyen),⁴⁶ illetve levelezések alapján állapítható meg néhány név nélkül közölt írás szerzője. Emiatt elképzelhető, hogy néhány férfinév alatt vagy névtelenül megjelent mű szintén női szerzőhöz köthető, ahogyan az is, hogy bi-

44 Vö. FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 125.

45 TÖRÖK Zsuzsa, „A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után: Wohl Stefánia esete a *The Scotsman*nal”, in *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 205–220 (Budapest: Reciti, 2019), 205.

46 Lásd FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 141.

zonyos női nevek férfiakat takarnak. Vannak viszont olyan nevek, amelyek csak egyetlen alkalommal tűntek fel a szóban forgó lapok oldalain, és nem lehető föl a nevezett személyről további információ. Túl sok rejtőzködő írónővel azonban nem érdemes számolni, ugyanis (ez részben összefügg a női olvasóközönség fokozott jelentőségével) a szerkesztők még névtelen szövegek esetén is gyakran fűztek megjegyzést nőktől származó írásokhoz, boldogan üdvözölve a tényt, illetve felhívva rá az olvasónők figyelmét (fokozva a közösségszervező hatást), hogy női publikációval van dolguk.

A *Regélő Pesti Divatlap* mindössze két írónő szövegét közölte, öt féléve alatt Karacs Teréztől kettő, Lemouton Emíliától pedig három elbeszélést (ebből kettő fordítás). Mikor 1844-ben beharangozzák Vahot Imre szerkesztőségét és a *Pesti Divatlap* indulását, a várható munkatársak között egyedüli nőként Lemouton Emíliát említik, érdekes módon az eredeti elbeszélések írói és nem a fordítók között. A *Regélő Pesti Divatlap* női írókról közvetített meglátásai szempontjából azonban fontos még megemlíteni Vahot Imre cikkét, melyet Wesselényi Polixéna *Olaszhoni és schweizi utazásáról* írt.⁴⁷ Az ismertetés kevésbé a megjelent munkáról, inkább a nők írói lehetőségeiről elmélkedik. Vahot Imre szerint a nőket is megilleti jog szerint az írói toll, és, bár a női szerepek szem előtt tartását és azok nem elhagyását az alkotás területén is elvárja, örömtelinek véli, hogyha magyar területen színvonalas munkák születnek:

Igaz ugyan, hogy a' női, házi foglalkozásokat egészen elhanyagló, vagy a' Birchpfeifferekkent kórságosan érzélgő, avvagy a' női tulajdonaikból kivetkőzött, kardos, szakállas asszonyirók kiállhatatlan lények; de azért tőlünk férfaktól rút szellemi zsarnokság, türelmetlen egyedáruság volna azt kivánni, miként a' nő egyedül főzőkanalat, vagy saloniasabban szólva, hímzőtűt vegyen kezébe, 's legfőlebb is némi hasznos házi jegyzékeket, vagy egy két szerelmes levelet írjon; de a' nyilvánosságra kiható irótollat csupán a' férfiak' kizárólagos birtokában engedje tündökölni.⁴⁸

A kötetről a *Honderű* is jelentetett meg bírálatot, itt a névtelen szerző (meggyőződésem szerint Petrichevich Horváth Lázár) számára kiemelt fontossággal bír, hogy női szerzőről van szó. Cikkében azt taglalja, nőként mit és hogyan lehet írni, így például megbocsátja, hogy „asszonyias kedélyességü ömlengéssel” ír, hi-

47 V[АНОТ] I[mre], „Figyelem, hölgyek! Olaszhoni és schweiczi utazás. Irta Paget Jánosné, Wesselényi Polyxena. II. kötet, 455. lap. Kolozsvártt 1842. A' kir. lyceum' betűivel. A' szerző tulajdona”, *Regélő Pesti Divatlap* 2.1, 16. sz. (1843): 498–502.

48 Uo., 499–500.

szen ennek helye van a női munkákban; a szerző honszeretetét különösen méltatja, a könyv stílusa ugyanis szerinte „minden pongyolasága mellett is, mondhatni általában kedves, fesztelen és igazi magyaros.”⁴⁹ A *Honderü* kritikájára reagálva egy újabb cikk jelent meg a *Regélő Pesti Divatlap*ban, ennek szerzője bírálta a másik lap elemzőjét és azért sem értett egyet a mű részleteinek kritizálásával, mert (elmondása szerint) Wesselényi Polixéna neme első képviselőjeként indult el hazánkban az irodalmi pályán, ezzel megnyitva az utat mások előtt is.⁵⁰

A *Pesti Divatlap* indulása után néhány évig még kevesebb női szerzőtől származó szöveget közölt. 1844-ben egy-egy beszélyt Ferenczy Teréztől és Lemouton Emíliától (utóbbi fordítás), 1845-ben pedig egyetlen útleírást Romfi Jolántól, illetve egy rövid levelet Luiza aláírással.⁵¹ 1846-ban egy szöveg sem jelenik meg női szerző nevével, 1847-ben is csak egy beszély Csiszár Amáliától. Az egyetlen félév, amikor több írást is közöl a lap írónőktől, 1848 első fele, ekkor Lemouton Emília egy elbeszélése, Csapó Vilma verse és Csiszár Amália cikke (mely a folyóirat egyetlen, nőtől származó, női kérdéseket érintő, részben elemző írása) jelenik itt meg. Ez a kis számú szöveg még inkább alátámasztja a *Pesti Divatlap* nők irányába gyakorolt pozícióját, miszerint férfiak adnak olvasmányokat nők kezébe, és az ő nézeteik jelennek meg a nőnevelés és a női szereplehetőségek kérdéseiről. Az eddigi legnagyobb számú női írás 1848-as megjelentetése ugyanakkor, bár igencsak halványan, de utal valamiféle elmozdulásra a nőszerzők szövegeinek általánossá válása felé. Ez a másik két párhuzamosan működő divatlapnál is megfigyelhető.

A reformkori divatlapok között a *Honderü* tartotta indulásától kezdve a leginkább fontosnak írónők szerepeltetését. Valahányszor szerzői körét tárgyalta (következő félévre tett ígéretekkor), első helyen mindig a nőket említette. A szerkesztő által kiemelt pozíciót azonban érdemes abban a kontextusban szemlélni, melybe maga Petrichevich Horváth Lázár helyezi, amikor 1844-ben előlapként megjelentet egy díszes írói koszorút, elől középen négy nő (Anda Róza,⁵² Karacs Teréz, Lemouton Emília és Ligeti Irma)⁵³ nevével, melyet a további munkatársak sora követ. Ez utóbbiak felsorolása azonban (bár a lista nem tartalmazza a lap ösz-

49 [n. n.], „Olaszhoni és Schweizi utazás. Irta Paget Jánosné, Wesselényi Polyxena. Kolozsvárt a királyi lyceum’ betűivel 1842”, *Honderü* 1.1, 12–13. sz. (1843): 407–408, 439–440.

50 N., „Ellenbíráló”, *Regélő Pesti Divatlap* 2.1, 39. sz. (1843): 1235–1240.

51 Feltehetően Malom Lujzáról van szó, akinek ugyanilyen „Luiza” aláírással a *Honderü*ben is jelent meg levele.

52 Álnév, gróf Bethlen Jánosné Wumpffen Beatrix rejtőzik mögötte. 1843-ban a *Honderü* nyílt levelet is jelentetett meg tőle, melyben nevének titokban tartását kérte.

53 Slachta Etelka írói álneve. Írói munkásságának értékeléséhez és a divatlapokban való publikációs tevékenységéhez lásd KATONA Csaba, „»...írónő vagyunk?!«: Az írói identitás Slachta Etelka naplóiban”, in TÖRÖK, *Nőszerzők a 19. században...*, 91–106.

szes férfi szerzőjét) lényegesen hosszabb, a négy női név, ha vizuálisan szemléljük az oldalt, teljesen elvész a férfiak hadseregében.⁵⁴

A *Honderü* tehát hangsúlyozta az írók pozícióját, évfolyamai során több női szerző munkáját jelentette meg, mint a többi divatlap, arányosan (a folyóiraton belül, férfiak által publikált szövegekkel összevetve) azonban még itt sem érzékelhetők szépirodalmi tényezőként. Igaz, az irodalmi jelentőség nem mennyiségi alapon mérhető, azonban az írók szerepe és munkássága irodalomkritikai szempontból sem kap jelentőséget. A munkákra adott reflexió főként a nőre mint szerzőre korlátozódik, kevésbé magára a megjelent alkotásra. Szépirodalom tekintetében a *Honderü* első pár évében az említett négy író munkáival találkozhatunk többször, majd mindegyikük beszélyeket (Lemouton Emília és Bethlen Jánosné fordítanak is), Slachta Etelka pedig naplószerű, levél-formában írt szövegeket közöl a lapban. Az említettekén kívül érdemes még kiemelni a folyóiratban többször publikálók közül Csiszár Amália elbeszéléseit és Malom Lujzát, aki verseket jelentet meg.

A *Honderü*ben nőktől azonban nemcsak szépirodalmi munkákat közöltek, hanem értekező szövegeket is. Ezek közül jelentősek Karacs Teréz nőnevelésről szóló írásai (egyet Tót Istvánként jegyzett), Teleki Blanka nyilatkozata, és Cserei Drusiana („Egy nő” aláírással írt) szövege a nőkérdésben nyilatkozó férfiakról, melyben azt szorgalmazza, hogy elsősorban nők írjanak a nők számára.⁵⁵ A *Honderü* lapjain folyó vita a nőket érintő kérdésekről igen sokrétű; bár számos írás jelenik meg férfaktól, akár kimondottan konzervatív nézeteket vallva, a női szerzők is teret kapnak rá, hogy kifejezzék véleményüket. Lapon belüli viták szempontjából pedig különösen érdekes Erdélyi Róza Karacs Teréz nőnevelési nézeteiről írt cikke. A szerző szerint egy nőnek legfontosabb a férjnek tetszeni, nevelni a gyerekeket, a nő ne vágyjon más szerepre: „Maradjon a nő házi körében, ápolja, nevelje gyermekeit. Nem asszonyaim! ne vágyjunk mi hivatalskéket elfoglalni, hanem ügyekezzenek mindenki betölteni saját hivatását, melly e két szóban határozódik: feleség és anya.”⁵⁶ Karacs Teréz a következő évben szintén megjelentet egy Erdélyi szövegére írt választ és, bár üdvözli a hozzászólást, hiszen általa fi-

54 Az előlap célja Petrichevich Horváth Lázár köszönetnyilvánítása a fontos munkatársak felé, valamint annak hangsúlyozása, hogy ezen jelentős szerzők mind a lapnak dolgoznak. Itt tehát nem is várható el, hogy kivétel nélkül minden, a *Honderü*ben publikáló személy neve fel legyen tüntetve, ugyanakkor szembevetendő a nők és férfiak elosztása és pozíciója.

55 Vö. FÁBRI, *A nő és hivatása...*, 196.

56 ERDÉLYI Róza, „Jegyzetek Karacs Teréz’ nőnevelésről nézeteire”, *Honderü* 3.2, 25–26. sz. (1845): 481–483; 501–503, 482.

gyelmet kap a nőnevelés ügye, az Erdélyi Róza által felvázoltakat nemcsak hibásnak, hanem – amennyiben alkalmaznák őket – károsnak is találja.⁵⁷

A *Honderü* és a nők irodalmi munkássága szempontjából még egy vitát emelnek ki, nevezetesen Zerffi Gusztáv írásának kontextusát. Az *Életképek*ben jelent meg Hiaior (Jámbor Pál) munkájáról egy kritika Tüskey Emma aláírással.⁵⁸ Hogy pontosan kitől származik a cikk, nem tudható, de a női név feltehetően csak irodalmi játék. Zerffi Gusztáv humoros cikksorozatában (melyből a tervezettel ellentétben csak két darab jelent meg) figurázza ki a nőt mint kritikust, hiszen, mint állítja, a nők szerelemre és nem írásra termettek: „jobb foglalkozást tudtam volna számodra, mint illy kegyetlen, kíméletlen tigrisnőszívyszerű kritizálás!... Avvagy olly példásan jó rendben vannak harisnyáid, hogy ráérsz illy kritikák’ írására?”⁵⁹ A gúnyos hangvétel ellenére a cikkekre mégis érkezik válasz egy névtelen hölgytől, aki nem ért egyet a nők irodalmi pozíciójának korlátozásával.⁶⁰ Petrichevich Horváth Lázár a cikk után közvetlenül a saját válaszát is közli, előbb számon kérve a hölgyön, hogy miért veszi komolyan a cikket, illetve, hogy miért nem rendszeres olvasója a *Honderü*nek (ha az lenne, bizonyára nem kritizálna ok nélkül), hogyha viszont ír, akkor nő létére irodalmunk nemesítését kellene szem előtt tartania, inkább, javasolja neki, küldjön saját munkákat.⁶¹ A következő félévben feltehetően ugyanettől a hölgytől olvasható egy levél (B. P. aláírással), amelyben kifejti, hogy noha félelmei vannak a szövegek küldésével kapcsolatosan, mindenképpen próbálkozik majd vele.⁶² A lap megszűnése miatt azonban erre már nem került sor. Ez a némi humoros színezettel rendelkező diskurzus jól illusztrálja a korszak gyakorlatait, nemcsak az álnévhasználatot, hanem a nők irodalmi fellépésének lehetőségeit vagy annak elutasítását, a nők kritikai pozícióját, illetve a szerkesztő álláspontját, aki a kritika mögött a nő tájékozatlanságára hívja fel a figyelmet.

Az *Életképek* trónoinél a *Honderü*höz hasonló jelenségek figyelhetők meg. Ez a lap is lényeges szerepet tölt be a nőnevelést érintő vita kibontakozásában és bonyolódásában, többek között Karacs Teréz, Bittner-Thurzó Jozefa és Teleki Blanka révén. Utóbbitól származik az 1848-ban névtelenül közölt *Előbb reform, aztán*

57 KARACS Teréz, „Erdélyi Róza’ jegyzeteinek átnézése”, *Honderü* 4.1, 10–11. sz. (1846): 189–191; 209–212.

58 TÜSKEY Emma, „Emléklapok egy főrangú hölgyhez. Irta Hiaior. Kiadta Petrichevich Horváth Lázár. Budán 1846”, *Életképek* 5.1, 14. sz. (1847): 444–447.

59 ZERFFI Gusztáv, „Tüskey Emma. Vagy a nőkritikus ünnepélyes megkoszorúzása antikritikus rózsákkal”, *Honderü* 5.1, 15–16. sz. (1847): 295–297; 316–317, 296.

60 EGY NŐ ERDÉLYBŐL, „Elkészt levél a *Honderü*’ szerkesztőjéhez. Zerffi úr ellen”, *Honderü* 5.2, 13. sz. (1847): 250–251.

61 [PETRICHEVICH Horváth Lázár], „Válasz”, *Honderü* 5.2, 13. sz. (1847): 251–252.

62 B. P., „Levél a *Honderü*’ szerkesztőjéhez”, *Honderü* 6, 1. sz. (1848): 9–10.

nőemancipáció! című cikk.⁶³ Egyrészt a nőemancipáció kérdésének a forradalommal összefüggő előtérbe kerülését érdemes az írásnál figyelembe venni, másrészt a női függetlenség mint téma központiá válását: már nemcsak gúnyból vagy a külföldi nadrágot hordó nőkkel kapcsolatban kerül elő a kérdés. Teleki Blanka az emancipáció szempontjából a nők szerepének átalakítását és ennek neveléssel való összefüggését is hangsúlyozza: a lányokat elsősorban ne férjhez adásra neveljék, hanem függetlenként gondolkodni tudó nőknek.

A nők tevékenységét a lapokban általában a családhoz és férjhez/apához/gyerekhez való viszonyukban tárgyalták, nagy jelentőségű ebben a diskurzusban Szabó Richárd női szerepekkel foglalkozó terjedelmes, 1844–1845-ben közölt, *A nők világa* című cikksorozata. Főként az ő munkájára reagál Cserei Drusiána (az *Életképek*ben Héthegyri Erzsébet néven jelentek meg a cikkei), aki a nők erkölcsi kérdéseiről és a szerelemhez való jogokról értekezik.⁶⁴ Cserei Drusiána több írásában is fontosnak tartotta kifejezni, hogy a nők maguk alkothatják meg identitásukat, az önállóság és a különböző szerepek lehetőségének szem előtt tartása nem mond ellent az erénynek. Az *Életképek* ezzel együtt nőktől származó, sokkal konzervatívabb írásokat is közölt: Nágorszky Bódognő szerint például a nő feladata, hogy másoknak éljen, és alárendelje magát férje akaratának. A szöveghez fűzött szerkesztői megjegyzés is rámutat, hogy meglepően szigorú a saját neme iránt.⁶⁵

Az *Életképek* a nők irodalmi szerepvállalásával foglalkozó írásokat szintén publikál. Megemlíthető ezek közül T. Jozefine a nők költészetéről írt szövege,⁶⁶ melyben aránylag élesen elhatárolja, milyen műveket írnak a nők, milyeneket a férfiak. A nők számára gyöngédséggel teljes, érzékeny művek írását tartja elképzelhetőnek, aki pedig filozofálásba kezd, mely a férfiak területe, az szerinte eltévesztette az irányt, szívnemesítés és művelés helyett inkább magát fogja nevetéssé tenni. Azonban fontosnak tartja kijelenteni, hogy a nők számára a költészet jelenti az utat a kiteljesedéshez. Ez a cikk összefüggésbe hozható a divatlapok közönséghez való viszonyával, illetve a kor általános normáival: a tudomány a férfiak területe, a nők témái, irodalom területén is, kizárólag a szépséghez és szerelemhez kapcsolódhatnak.

63 [TELEKI Blanka], „Elébb reform, azután nőemancipatio”, *Életképek* 6.1, 20. sz. (1848): 593–594.

64 HÉTHEGYI Erzsébet [CSEREI Drusiána], „A’ családi élet-nevelésről. Szabó Richardhoz”, *Életképek* 4.2, 14–15. sz. (1846): 417–421; 449–455.

65 Ehhez: N—G—SZKYNÉ [NÁGORSZKY Bódognő], „A’ nőnem erkölcstana”, *Életképek* 4.1, 10–11., 14. sz. (1846): 293–296; 325–326; 417–422; hivatkozott szerkesztői megjegyzés a 419. oldalon.

66 T. Jozefine, „Nők költészete”, *Életképek* 6.1, 5. sz. (1848): 146–147.

Az *Életképek*, a *Honderühöz* hasonlóan, több írónő munkáját közölte, ezek száma azonban eleinte igen kevés volt, az utolsó néhány évben vált inkább jelentőssé. Itt is találkozhatunk már említett szerzőkkel: Karacs Teréz, Lemouton Emília és Malom Lujza munkái jelentek meg a lapban. Rajtuk kívül legtöbbit publikáló nőként Szláv-Nagy Saroltát szükséges kiemelni.⁶⁷ Ő, Sarolta aláírással, a *Divat* című rovatot írta; e rovat, a többi folyóirat szárazabb divattudósításaitól eltérően, irodalmi szempontból is izgalmas szövegnek tekinthető. „Kedves Rózám”-nak címzett fiktív levelekből állt, melyben Sarolta képet adott az aktuális divatról, ezen kívül a társas életet érintő benyomásait is megfogalmazta, néhol már elbeszélésbe hajló részletekkel. A rovat emellett a nők lapbeli pozícióját is tükrözte több helyen, például a férfi közönség divat iránti érdektelenségében („S azt fogják tán mondani leveleim férfi-olvasói: kár illy apróságokra csak egy sornyi tért is pazarolni! Ah, ők nem tudják, édes Rózám, mit mondanak! A' divat egyik éltető erő a' hölgyekben, mellyet a' honleányi szent kötelesség sem fojthat el”).⁶⁸

Az írói álnevek kérdéséhez izgalmas adalékot jelent Frankenburg Adolf nyílt levele,⁶⁹ melyben arra panaszkodik, hogy valami zuglap (a *Honderü*) bajuzosnak gondolja Saroltát, akinek kilétét szerette volna eltitkolni. Az eredeti levél, melyet Honderina jegyez, azt kritizálja, hogy az *Életképek* írónői feltehetően nagyrészt férfiak (ez nyilvánvalóan összefügg a *Honderü* saját jelentőségének és az írónők iránti kitüntetett szerepének hangsúlyozásával):

S pedig kivált újabb időkben minő gombai bőségben keletkeznek az írónők? Hiszen csak egypár füzetében az *Életképek*nek hány új meg új írónő nem cseperedett föl a magyar irodalomnak? ott áll mindjárt á la tête: Pongrácz Nina, csábító Dudevantféle csintalanságaival, ott Ivánffy Malvina, Róza, Leona, Sarolta és Yolé. A gonosz világ ugyan, mint én is észrevettem, nem igen akarja hinni az *Életképek*' Ninácskán kívüli írónőinek bajuztalanságát.⁷⁰

Frankenburg válasza azért is érdekes, mert a kritika nem alaptalan: egyrészt ekkor alig jelent meg női írótól munka a lapban, másrészt az említettek egy része va-

67 Sarolta életéről sok információt nem tudunk, munkássága pedig, úgy tűnik, kizárólag az *Életképek*re koncentrált. Frankenburg Adolf megemlékezik róla az emlékirataiban mint „a széplelkű Szláv [Sarolta], kit a végzet nagyon korán ragadott el baráti és tisztelői köréből”. FRANKENBURG, *Emlékiratok...*, 2:162. Sarolta Budán élt és ott halt meg 1863-ban. *Hölgyfutár* 14.2, 17. sz. (1863): 134.

68 [SZLÁV-NAGY Sarolta], „[c. n.]”, *Életképek* 2.1 (1844): 60–62, 61. (*Divat* című rovat.)

69 FRANKENBURG Adolf, „Levelek Saroltához”, *Életképek* 2.1 (1844): 25–28. (Laphoz mellékelt rózsaszín papíron.)

70 HONDERINA, „Nyílt levél a Regélőhez”, *Honderü* 2.1, 9. sz. (1844): 291–294, 293.

lóban „bajuszos”, Ivánffy Malvina Adorján Boldizsár álneve volt, Yole Pompéry Jánosé. Leona és Róza fiktív levelek megszólítottjai, tehát esetükben valóban nem érdemes felvetni a valódi személy kilétének kérdését, az egyetlen „ok nélkül” megrágalmazott személy azonban Sarolta. Frankenburg a feltételezést azért is kéri ki magának, mert nemcsak munkatársnőről (többes számban fogalmaz), hanem előfizetőiről van szó. Bár nem a *Honderü* „bajusz-kritikájának” kizárólagos hatása, de a következő évben mégis megfigyelhető, hogy egyre több szöveg jelenik meg női szerzőktől.

Az *Életképek* első pár évére szintén igaz, hogy bár közölnek nők által írt irodalmi szövegeket, azok jelentőségét maga a lap elsősorban mint ritkaság jelöli. Az egyetlen írónőt, akinek a szerepét azonban kiemeli a folyóirat, az Petőfiné, akinek naplórészleteit és ábrándjait közli. Tulajdonképpen a *Hölgysalon* rovat aköré szerveződik, hogy teret adjon (a lapban egyszer sem nevezik így) Szendrey Júlia szövegeinek. A Petőfiné megnevezés kizárólagos használata a lapban szintén a kiemelt jelentőségű költő iránt érdeklődő női közönség figyelmének megragadásaként értelmezhető. A napló közlése – melyet Jókai már jó előre beharangoz – egyrészt a lap népszerűsítését szorgalmazza, másrészt párhuzamba állítható a női szerzők iránti érdeklődés fokozott növekedésével. Az első közölt részletek szinte mind a leánylét, asszonylét, házasság és szerelem témájának lírai megragadásai, később a halál és fájdalom tematikája is szövegszervező elvvé válik (a szövegek a veszteségek elviselhetetlenségéről, az ember létéről és a pusztításról szólnak, illetve arról, hogyan múlhat el a szépség a világból).

Petőfiné iránti érdeklődést tükröznek Jókai nyílt levelezéshez írt megjegyzései, melyben a több női olvasó Júliához írt verseiről számol be, illetve Sarolta is (utolsó divattudósításában) arról az általános óhajról ír, miszerint az olvasók minél többet szeretnék Petőfiné munkáit látni a lapban. A *Hölgysalon* ily módon való működése az *Életképek*ben a női írók felkérésével hozható összefüggésbe, az év elején Jókai sikeresnek ítéli a vállalkozást és elismeri az írónők fontosságát.

Elmultak az idők, midőn a' nőket guzsalyhoz és varrotűhez utasítá a' közvélemény: akkor a' férfiak kardot és lándzsát forgattak, e' fegyverek nem illettek női kezekbe, de most férfiuraimék letették a' kardot, tollat fogtak fegyverül kezökbe, 's ez nem olly nehéz: hogy női kezek is el ne bírnák. Azért csak hagyjuk: hogy a' szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját eszére, legyen férfi vagy asszony...⁷¹

71 [JÓKAI MÓR], „Szerkesztői szó”, *Életképek* 6.1, 5. sz. (1848): 145–146, 146.

A forradalom kitörése után azonban a *Hölgysalon* többet nem jelenik meg a lapban, főként más témájú – politikai, közéleti kérdések – térnyerése miatt. Abban azonban, hogy az évtized vége felé felélénkül az érdeklődés a női írók munkái iránt mind az olvasónők, mind a hazai irodalom fontossága mellett érvelő szerkesztők részéről, az írók szerepének felértékelődését láthatjuk. A női olvasóközönség egyre kiforrottabbá válása pedig a későbbi évtizedek differenciált női lapjainak fontos előzményét jelenti.

*

Bár a reformkori divatlapok vizsgálatában nem szabad megfeledkezni azok sokféleségéről – a különböző lapok eltérő hangsúlyáról és nézőpontjáról, illetve azok vegyes összetételéről, az itt publikált szövegek akár egy lapszámon belüli eltérő pozíciójáról –, a reformkor sajtójának tekintetében mégis fontos következtetéseket vonhatunk le a korszak viszonyaira, irodalmi színtereire, illetve a nőkről alkotott elképzelésekre vonatkozóan. E periodikumok alakulásában mind az olvasó-, mind pedig az írók fontos szerepet játszottak. A lapok közegét és kontextusukat vizsgálva válnak világossá azok a kulcspontok, melyek a korszak sajtóirodalmában a nők helyzetét meghatározták. A szövegek összességét böngészve általános képet kapunk a főbb, nők számára fontosnak ítélt témákról, mint amilyen a szerelem, a házasság, a nevelés, illetve az emancipáció. A vitás kérdések és az eltérő nézőpontok ütköztetése, valamint azoknak a nyilvánosságban, illetve a lapokon belüli pozíciója kiemelt jelentőséggel bír a reformkori divatlapok és a nők kapcsolatának megértésében.

MESÉK ÉS PERIODIKÁK

Andersen meséinek korai magyar recepciója (1840–1858)¹

Hans Christian Andersen (1805–1875) első mesegyűjteménye 1835-ben jelent meg. Andersen *meseként* (*eventyr*) megnevezett elbeszélései a romantikus irodalmi mese (*Kunstmärchen*), illetve a népmese műfaji hagyományából építkezve és azokat újraírva a 19. század közepe óta páratlan népszerűségnek örvendenek az európai kultúrában. Egyes mesék (*A kis hableány*, *A rendíthetetlen ólomkatona*, *A rút kiskacsa* stb.) olyan alpnarratívaként funkcionálnak, amelyek hatása csak a Grimm testvérek meséihez hasonlítható: értve ezalatt, hogy e mesék szereplői, motívumai, szüzséi rendkívül széles körben váltak ismertté, bekerültek a közbeszédbe, számos médiumban különféle formában terjednek, olyan alapvető tudás elemeiként, amelyek a populáris és az elit kultúra alkotói és fogyasztói javarésze számára ismertek és azonosíthatók. Az Andersen-mesék a szocializáció részévé váltak, maga az *Andersen* név pedig éppen olyan márka lett, mint a *Grimm*. A 19. században nem csupán a romantika irodalmában, hanem később, a századfordulón is nagyszámú mese jelent meg különféle kanonikus pozíciójú szerzők műveiként, mégis, igazi népszerűségre, hatásra, kulturális ikon státuszra csak a Grimm- és az Andersen-mesék tettek szert.²

A dolgozat e siker kezdeteit követi nyomon a 19. századi magyar kultúrában. Az Andersen-mesék megkülönböztetett státusza ellenére ugyanis e szövegek hazai megjelenésének és fogadtatásának történetére vonatkozólag nem áll rendelkezésre áttekintés, ugyanakkor az ezzel kapcsolatos szórványos megjegyzések rendre Szendrey Júlia nevéhez társítják Andersen meséinek hazai megjelenését. Szendrey

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 A Grimm testvérek – erőteljes szövegalakító eljárásaik ellenére – az általuk közölt mesék dokumentátoraiként jelentették meg magukat, míg Andersen – ha népmesei forrásokat használt is – egyértelműen a mesék szerzőjeként definiálta magát. Valdimar Tr. HAFSTEIN, „The Constant Muse: Copyright and Creative Agency”, *Narrative Culture* 1, no. 1 (2014): 9–47.

Júlia jelenlegi tudásunk szerint 1857-ben valóban elsőként tett közzé magyarul kötetbe gyűjtve Andersen-meséket. Ebben az értelemben tehát a kezdeményező gesztus mindenképpen az övé, ám így némiképpen homályban maradnak azok a korábbi publikációk, előzmények, amelyek előkészítették az Andersen-mesék önálló kötetben való megjelenését. A megjelenés módjának köszönhetően az Andersen–Szendrey-féle korpusz tehát jobban érzékelhető az utókor számára, mint azok a magyar nyelvű sajtóban megjelent Andersen-fordítások, amelyek az 1840-es évek óta tanúskodnak az Andersen-mesék ismeretéről és értékeléséről. Az Andersen-mesék hazai fogadtatása szempontunkból azért is lehet érdekes, mert nemcsak e mesék fordítása volt jellegzetes eleme a korabeli íróknak irodalmi tevékenységének, hanem ez a fajta elbeszélésmód és tárgykezelés egyértelmű hatást gyakorolt a magyar íróknak saját szerzői meséinek kialakítására is.

A dolgozatban az 1840 és 1858 között megjelent, korai Andersen-meseközléseket és ezek kontextusát, illetve fogadtatását tekintem át, kiemelt figyelemmel a sajtó szerepére. Ezt egyrészt az indokolja, hogy a sajtó mint a nyilvánosság új médiuma a 19. század folyamán egyre fontosabb szerepet játszott a szerzői életművek kiépítésében és reklámozásában, és erre éppen Andersen munkássága az egyik igen jó példa. Másrészt a sajtó hozzájárult a népmesék és az irodalmi mesék terjedéséhez, harmadrészt pedig lehetőséget teremtett arra, hogy kisebb kockázatot vállalva lehessen olyan új szereplőknek, szerzőknek és műfajoknak bekapcsolódniuk az irodalmi szövegtermelésbe, mint például a nők, illetve a mese. A sajtó az ismeretátadás és a szövegek terjesztésének (és homogenizálásának) korábban ismeretlenül hatékony formája volt, a differenciálódó sajtótermékek pedig különféle olvasói csoportokat értek el és hoztak létre.

A korabeli nyugat-európai társadalmakhoz képest gyenge kereslettel rendelkező magyar nyelvű irodalmi piacon a sajtónak alapvető szerepe volt abban is, hogy az író nők szövegei a (nők számára kijelölt) privát szférából kikerülhessenek a nyilvánosság elé, és idővel megkezdődhessen a női írás professzionalizációja (bármennyire is elhúzódóan lassú volt ez magyar viszonylatban és jóval túlnyúlt a 19. századon). Függetlenül ez esetben attól, hogy a női alkotók nyilvánosság előtti megmutatkozása (egyek korabeli értelmezők szerint felkínálkozása)³ milyen konfliktusokat és vitákat generált a 19. század során, a sajtó a lehetőség médiuma volt, hiszen a könyvpiac jóval kontrolláltabb, kockázatosabb és nagyobb

3 Már Gyulai Pál nőirókról szóló nevezetes írásának (amely eredetileg éppen Szendrey Júlia Andersen-fordításának recenziója lett volna) is megvolt ez az aspektusa. GYULAI PÁL, „Írónőink”, in GYULAI PÁL, *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908). A témáról bővebben lásd Dorothy MERMIN, *Godiva's Ride: Women of Letters in England, 1830–1880* (Bloomington: Indiana University Press, 1993).

tőkeigényű megjelenési formáihoz képest az újságok biztosította megjelenés akár egyfajta termékmintaként is funkcionálhatott: bevezethette a szerző(nő)t és alkotásait az olvasóközönség számára, és pozitív fogadtatás esetén előkészíthette a könyvpiaci önálló megjelenést is, amely a szerzői státusz megszilárdításának, az irodalomkritikai és irodalomtörténeti mechanizmusok (az „irodalmi gépezet”) megindulásának fontos eleme volt.⁴

Ami a dolgozatban bemutatandó Andersen-meséket és az ezekre vonatkozó korabeli reflexiókat illeti, ezek megítélésem szerint csupán a jéghegy csúcsát képviselik; igen valószínű, hogy Andersen nevének feltüntetése nélkül vagy pedig egyelőre feltáratlan forrásokban (ilyen forráscsoport például a 19. századi magyar gyerekirodalom) az alább bemutatandó korpuszhoz képest jóval több szöveg rejtőzik még. Az Andersen-mesék magyarországi recepciója kapcsán azt is figyelembe kell venni, hogy a korabeli középosztály, vagyis az Andersen-mesék potenciális fogyasztói bizonyára a német nyelvű sajtóközlések vagy a németül megjelent mesekötetek révén is találkozhattak e szövegekkel.

A sajtó mint a meseközlés médiuma

A sajtó és a mese műfajának összetett kapcsolatát a 19. századi angol nyilvánosság és irodalmi szövegtermelés példáján *The Victorian Press and the Fairy Tale* című monográfiájában Caroline Sumpter mutatta be átfogóan.⁵ A 19. században a nyomtatás iparszerű szövegtermelését lehetővé tevő technológiai fejlődés és az ennek nyomán létrejövő kulturális váltás érzékelése különböző attitűdöket váltott ki: nosztalgiát, pánikot, a haladás üdvözlését vagy éppen a pusztulás érzetét. Ennek egyik legjobb mutatója a ponyva (*chapbook*) ártértékelődése volt: míg a 18–19. század fordulóján a ponyvát a kulturális elit tagjai a szájhagyományozott költészet kiszorítójaként, értéktelen, silány tömegárúként értelmezték, addig a 19. század végére a ponyva – miután a naponta és hetente újabb kiadással jelentkező sajtótermékek a szövegtermelés periferiájára szorították – a nosztalgia tárgya lett, és antikváriusok, könyvgyűjtők értékes relikviájaként, népkönyvként azonosították darabjait.

4 A szerzőségről alkotott 19. századi képzetek, a szerzői státusz kialakítására vonatkozó különféle stratégiák, az irodalmi piac működése és a professzionalizáció kérdései az írónők esetében: Linda H. PETERSON, *Becoming a Woman of Letters: Myths of Authorship and Facts of the Victorian Market* (Princeton: Princeton University Press, 2009).

5 Caroline SUMPTER, *The Victorian Press and the Fairy Tale* (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

A vasút, a napi sajtó, a hírközlés sebessége a populáris kultúra hagyományos, lassabban változó, szóbeli kommunikáción, illetve időről időre nagyjából változatlan formában újramotott ponyvákon alapuló szövegbázisát megváltoztatta. Egyfelől háttérbe szorította: az alfabetizáció kiterjedésével és az olcsó napi sajtó elérhetőségével az akár magános olvasás, akár társas felolvasás, majd az olvasottak megvitatása családi, baráti, kisközösségi körben egyre inkább az emberek kulturális, társas tevékenységének részévé vált. Ez a nézet tükröződött például Arany János azon jegyzetében is, amelyet 1861-ben a *Popular Tales of the West Highlands* című skót népmese gyűjtemény ismertetéséhez fűzött, általában a „könyv- és lapirodalom” gyarmatosító hatásáról szólva:

A mi Angliában már csak kivétel, az nálunk még rendes dolog. Minden falu, minden tűzhely megannyi mesefészek, minden pórfiu egy élő gyűjtemény. Azt várjuk-e, hogy a polgárosodás, a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közülünk a népi költészet maradványait, elűzzék a tündéreket, s akkor fogunk a gyűjtéshez? Még van idő, de nem lesz soká. A mint a könyv- és lapirodalom nagyobb-nagyobb hódítást tesz a nép alsó rétegeiben, a szerint fog az élő hagyomány, a rege, a mese, sőt az eredeti *népdal* is mind gyérebb és apróbb szigetekre szorúlni, lenézés, neveltség tárgya lenni. Amazok helyét józan ismeretek, de a költészetét, félfő, bizonyos csinált, az irodalmi hangot affectáló modor foglalja el.⁶

Másrészt e kortársi véleményekkel ellentétben a sajtó – ahogyan azt Sumpter nyomon kíséri és magyar példák is bizonyíthatják – nem pusztán destruktív hatással bírt a népköltészetre. Közvetítette és széles körben terjesztette a népköltészet értékére vonatkozó tudományos nézeteket, elősegítette a népköltési szövegrögzítést gyűjtési felhívások közreadásával és népköltési gyűjteményekből származó mutatványszövegek közlésével⁷ (így tett például a *Vasárnapi Ujság* az 1860-as évektől), műfaji mintákat adott és sztenderdizált, ráadásul e népköltészeti szövegek egy része visszajutott a szóbeliségbe is (folklorizálódott). A népköltési szövegek megjelentetése nemcsak valamiféle esztétikai érték vagy művelődési eszmény érvényre juttatása mentén történt, hanem praktikus okai is voltak: a sajtótermékeknek nagy mennyiségben volt szükségük viszonylag rövid szövegekre, és a köztu-

6 ARANY János, „Nyugat-felföldi népmondák”, in ARANY János, *Prózai művek 2, 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Arany János Összes Művei 11, 65–73 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

7 Cecilia AF FORSELLES, „Oral Tradition and the Press: Interaction Between Periphery and Academic Centre in 18th-Century Finland”, in *Oral Tradition and Book Culture*, eds. Pertti ANTONEN, Cecilia AF FORSELLES and Kirsti SALMI-NIKLANDER, 50–73 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura–Finnish Literature Society, 2018).

lajdonnak minősülő (szerzői jogi igényeket nem érvényesítő, tehát szabadon hozzáférhető) folklórszövegek ezért is lehettek alkalmasak e célra.⁸

Andersen meséi

Az Andersenre vonatkozó magyar nyelvű írások túlnyomó része ismeretterjesztő, megemlékező jellegű, a nagy mesemondó és meséinek méltatásáról szól, az életút főbb állomásainak felsorolásával. A szakirodalom javarészt műelemzésekből áll.⁹ Az Andersen-mesékre, Andersen munkásságára, műveinek kontextusára, kiadás-történetére és fogadtatására vonatkozó alapvető adatokat tartalmazó írások meglehetősen ritkán bukkannak fel.¹⁰ Dolgozatom ezen fejezete ezért magyar nyelvű áttekintés hiányában a szinte követhetetlenül gazdag nemzetközi szakirodalom néhány idevágó munkájára építve próbál valamiféle vázlatos összefoglalást nyújtani Andersen meseközléseinek jellegéről és történetéről.

Andersen meséit megelőzően a dán elit kultúra színterein csupán pár évtizeddel korábban kezdődött meg a mesék megjelenése. A német romantika a dán irodalomra és filozófiára egyaránt nagy hatást gyakorolt, ami többek között a tündermese műfajának felértékelődéséhez vezetett, és olyan kísérletekhez, melyek azt próbálták meg bemutatni, milyen poétikai lehetőségei lehetnek a köznép e jellegzetes szövegtípusának a szépirodalom keretein belül. Adam Öhlenschläger

8 HAFSTEIN, „The Constant Muse...”

9 Pl. HERMANN Zoltán, „Egy mese és a romantikus kasztráció fogalma: Hans Christian Andersen: Az útitárs”, *Iskolakultúra* 16, 5. sz. (2006): 42–48; BICZÓ Gábor, „A kis gyufaárus lány: Az egzisztencia felfogásának hasonlósága és különbsége Andersen és Kierkegaard írásművészetében”, in *Közelítések a meséhez: A mese értelmezhetőségei*, szerk. BÁLINT Péter, 172–179 (Debrecen: Didakt, 2006); DALLOS Edina, „A kultúra-nátúra oppozíció egy népmesében és egy Andersen-mesében”, in *Voigtloristica: Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére*, szerk. FILKÓ Veronika, KÖHALMY Nóra és SMID Mária Bernadett, 31–37 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2010); GERGYE László, „A romantikus költészetesztétika relativizálódása Hans Christian Andersen *Az árnyék* című elbeszélésében”, *Literatura* 42, 3. sz. (2016): 189–200.

10 Kivételt képez ebből a szempontból Turóczi-Trostler József és Trencsényi-Waldapfel Imre, akik a magyar mese kora újkori és újjkori történetének forrásfeltárása során Andersen magyarországi fogadtatásával is foglalkoztak, valamint ezen túlmenően motivikus párhuzamot mutattak ki Madách Imre és Andersen művei (*Az ember tragédiája*, illetve Andersen *Ahasvérus* című, 1847-ben megjelent drámai költeménye) között. TURÓCZI-TROSTLER József, *Realizmus és irodalomtörténet (Hét kis tanulmány)*, Szellem és Irodalom VIII (Budapest: Bibliotheca, 1946). Különlenyomat a *Semiotic Studies in Memory of Immanuel Löw* című műből; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Hans Christian Andersen in Ungarn” (Odense: Andelsbogtryk, 1966): 19–66. Különlenyomat *Anderseniana* 6, no. 1 (1966); TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Ádám és Ahasvérus”, in TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, 248–290 (Budapest: Akadémiai, 1966).

1805-ben (Andersen születésének évében) színdarabot írt az *Ezeregyéjszaka* Aladdin-meséje nyomán (*Aladdin eller den vidunderlige/forunderlige Lampe* címmel), amely igen népszerű lett Dániában, majd 1816-ban egy Tieck, Musäus, Novalis, a Grimm testvérek és mások meséinek fordítását tartalmazó gyűjteményt adott ki. 1821-ben jelentek meg a Grimm testvérek meséi dánul, 1823-ban pedig napvilágot látott a dán népmesék első gyűjteménye (*Danske Folkeeventyr*),¹¹ melyet Matthias Winther állított össze, aki felcser volt Odense-ben, Andersen szülővárosában.¹²

Kiindulásként érdemes tisztázni, mekkora és milyen jellegű az Andersen-mesék korpusza.¹³ Andersen 156 rövidprózai szövegét sorolta a *tündérmesék és történetek* kategóriájába. Az Andersen-kutatás az Andersen által nem kanonizált, különféle kiadványokban elszórtan megjelent szövegekkel együtt e csoportba jelenleg 210 narratívát sorol.¹⁴ Ez a kategória csupán egy részét teszi ki Andersen szerzői életművének, hiszen emellett verseket, regényeket, színdarabokat, librettókat és útirajzokat is publikált. Meséinek első kötete 1835-ben jelent meg, akárcsak *Improvisatoren* című regénye, amely a dán regényműfaj történetében hozott fordulatot azzal az újításával, hogy a korábban jellemző történelmi miliő helyett kortárs olasz környezetben játszódott.¹⁵

Számos műfajt felölelő életműve ellenére Andersen irodalmi védjegye a mese lett. 1835 és 1841 között öt kötetben 19 mesét tett közzé. Ezek a szövegek eleinte *Tündérmesék, gyermeknek mesélve* (*Eventyr, fortalte for Børn*) címmel jelentek meg, majd az 1840-es években Andersen elhagyta a gyerekközönségre utaló alcímet, és *Új tündérmesék* (*Nye Eventyr*) címmel jelentette meg szövegeit. Az 1850-es évek második felében *Tündérmesék és történetek* címmel (*Nye Eventyr og Historier*) látta el ezeket,¹⁶ ami arra utal, hogy a szövegek kategorizációja, vagyis a

11 M[atthias]. WINTHER, samlede af, *Danske Folkeeventyr*, Første Samling (Kjøbenhavn: Den Wahlske Boghandlings Forlag, 1823).

12 Bengt HOLBEK, „Hans Christian Andersen’s Use of Folktales”, *Merveilles & contes* 4, no. 2 (special issue: The Romantic Fairy Tale) (1990): 220–232, 220.

13 A H. C. Andersen Centret honlapján Andersen életművéről különféle adatbázisokon keresztül érthető el információk: https://andersen.sdu.dk/vaerk/index_e.html, hozzáférés: 2020.09.01.

14 Johan DE MYLIUS, „»Our time is the time of the fairy tale«: Hans Christian Andersen between Traditional Craft and Literary Modernism”, *Marvels & Tales* 20, no. 2 (special issue: “Hidden, but not Forgotten”: Hans Christian Andersen’s Legacy in the Twentieth Century) (2006): 166–178.

15 GERGYE László, „Beszéd és írás viszonya Hans Christian Andersen *Improvisatoren* című regényében”, *Filológiai Közöny* 63, 3. sz. (2017): 103–116.

16 DE MYLIUS, „»Our time...”, 169–170; VASVÁRI Zoltán, „Andersen és a mese felfedezése Európában”, *Iskolakultúra* 50, 3. sz. (2009): 2–8.

hozzátársuló műfaji konvenciók, az olvasási mód, valamint a mű és az olvasó közötti paktum folyamatosan változóban volt.¹⁷

Andersen elbeszélései közül mindössze hét szövegnek van egyértelmű, közvetlen kapcsolata a népmese-hagyománnyal, emellett néhány egyéb esetben mondákat használt fel, másutt pedig motívumok szintjén mutathatók ki megféleltetések. *A kis hableány* (*Den lille Havfrue*, 1837) szüzséjét például a német romantikus költő, de la Motte Fouqué *Undine* (1811) című elbeszélése (*Kunstmärchen*) inspirálhatta, de emellett figyelembe kell venni az észak-európai országokban a félig ember, félig állat alakú tengeri lényekre (*merfolk*) vonatkozó gazdag folklórt is. Ennek kapcsán kiemelendő a széles körben ismert, a 18–19. században több variánsban dokumentált *Agnete og Havmanden* című ballada, amelyben, bár a némi szerepek ember és szubhumán lény között Andersen szerepkiosztásával éppen ellentétesek (a balladában a nő az ember és a férfi a tengeri lény), a szüzsé alapvetően ugyanúgy e kapcsolat lehetetlenségéről és tragikus következményeiről szól, mint Andersen művében.¹⁸

A népmesetípusoknak megfeleltethető (tehát egész cselekménymenetében és főbb motívumaiban a szájhagyományban élő mesetípusokra hasonlító) hét mese közül három tündérmese (vagyis tulajdonképpen mese, a nemzetközi mesekatalógus ATU 300–749 közötti típusainak valamelyikéhez sorolható,¹⁹ dánul *trylleeventyr*). A három tündérmese: *Az útítárs*, *A tűzszerszám* és *A vadhattyúk*. A további négy, folklór eredetű mese: *Kis Kolozs és nagy Kolozs*, *A kiskondás*, *Jól van, apjuk!*, *Együgyű Simon*.

A tündérmesék közül *A vadhattyúkat* (*De vilde svaner*, 1838, AaTh/ATU 451) Matthias Winther említett gyűjteményében olvashatta Andersen (*De elleve Svaner*).²⁰ Bengt Holbek (a dán és a nemzetközi folklorisztika kiemelkedő kutatója) feltételezése szerint elképzelhető, hogy *Az útítárs* (*Reisekammeraten*) és *A tűzszerszám* (*Fyrtøiet*) forrása Andersen csizmadia apja volt, mivel ezeket a meséket általában férfiak mesélték, a cipészek/csizmadiák és a szabók pedig mester-

17 Turóczy-Trostler József az európai mese történetének öt nagy kategóriáját különítette el, időrendben: 1. a középkori, 2. humanista barokk (formája szerint novella, tárgya szerint mese), 3. a felvilágosodás meséje (francia tündérmese), 4. a romantika meséje (*Kunstmärchen*), 5. az Andersen-mesék. Andersen meséit Turóczy-Trostler véleménye szerint két meghatározó (művészeti, illetve szociológiai) élmény határozza meg: a romantika és a realizmus helycseréje, illetve a polgári társadalom szerkezetváltozása. TURÓCZY-TROSTLER, *Realizmus és irodalomtörténet*, 17.

18 HOLBEK, „Hans Christian Andersen’s...”

19 Az ATU számok a nemzetközi mesekatalógus megfelelő típusaira utalnak: Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, 3 vols., Folklore Fellows Communications, 284–286 (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004).

20 HOLBEK, „Hans Christian Andersen’s...”, 229–230.

ségükből is adódóan tipikus mesemondók voltak. Ezenkívül az apa katonaviselt ember volt, márpedig a katonaság szintén a mesemondás egyik jellegzetes terepe.²¹ *A tűzszerszám* (AaTh 562/ATU 562) az *Aladdin*-meséhez (AaTh 561/ATU 561) nagyon hasonló mesetípus, amely különösen a katonák körében volt kedvelt.²² Andersen visszaemlékezése szerint korán elhunyt édesapja gyakran olvastott fel neki az *Ezeregyéjszakából*. Az *Aladdin*-mese pedig központi fontosságú volt Andersen számára.²³

Andersen első megjelent meséje *Az útitárs* volt, bár ekkor még *A halott ember, népmese Fünenből* (*Dødningen, et fjenks Folke-Eventyr*) volt a címe. Ez a szöveg a gazdag kultúrtörténeti háttérrel rendelkező *A hálás halott*-mesetípushoz sorolható (AaTh 507A/ATU 507).²⁴ A mese 1830-ban jelent meg, majd később, 1835-ben még egyszer – immár az első mesekötet sikere után – átdolgozva. Az átdolgozás során Andersen az első szövegváltozatban található irodalmi allúziókat (pl. Carlo Gozzi *Három narancs szerelmese*, Werther, Szigvárt) törölte, a szintaxis leegyszerűsödött és az egész szöveg gyerekek számára is befogadhatóvá vált.²⁵

Az útitárs első változata 1830-ban tehát még nem aratott sikert, de Andersen folytatta a kísérletezést, és 1835-ben megjelent első mesekötete már négy olyan mesét tartalmazott, amelyek hírnevét megalapozták.²⁶ Ezek közül kettő vezethető vissza szájhagyományra (*A tűzszerszám*, illetve a *Kis Kolozs és nagy Kolozs / Lille Claus og store Claus*, AaTh/ATU 1535). A kötet meséit Andersen a következőképpen jellemezte egy 1835 februárjában kelt levelében: „Néhány olyan me-

21 Uo., 222.

22 E mesék főhőse is általában egy katona. Az 1822-ben Gaal György kiadta első magyar népmesegyűjteményben, amely bécsi magyar katonák meserepertoárján alapult, szintén szerepelt. Erről a mesetípusról, Andersen meséjéről és a katonák mesemondásáról lásd David HOPKIN, „The Tinderbox»: Military Culture and Literary Culture from Romanticism to Realism”, in *A History of the European Restorations: Volume Two, Culture, Society and Religion*, eds. Michael BROERS, Ambrogio A. CAIANI and Stephen BANN, 130–140 (London: Bloomsbury Academic, 2020).

23 HOLBEK, „Hans Christian Andersen’s...”, 224; Jack ZIPES, *Hans Christian Andersen: The Misunderstood Storyteller* (New York: Routledge, 2005), 24–26, 47, 55.

24 HERMANN, „Egy mese...”

25 HOLBEK, „Hans Christian Andersen’s...”, 223.

26 Magyarul: *A tűzszerszám, Kis Kolozs és Nagy Kolozs, A borsószem királykisasszony, A kis Ida virágai*. Az első három meséről írta azt Andersen, hogy ezeket még gyerekkorában, a fonóban és komlósziúret során hallotta. A negyedik mesét Just Mathias Thiele Ida nevű kislánya inspirálta. Ez a kapcsolat azért érdekes, mert Thiele adta ki 1818 és 1823 között négy kötetben *Danske Folkesagn* címmel azt a nagy hatású dán népmonda-gyűjteményt, amely már nemcsak kéziratok történeti források alapján készült, hanem népköltési gyűjtés révén. Thiele egyik legfőbb gyűjtője egyébként éppen a már említett Matthias Winther volt, az első dán népmesegyűjtemény összeállítója. Timothy R. TANGHERLINI, ed., transl., *Danish Folktales, Legends, and Other Stories* (Seattle, WA: University of Washington Press, 2013), 22–25.

sét tartalmaz, amelyeket magam gyerekként annyira szerettem, és amelyek, azt hiszem, nem különösebben ismertek; egyszerűen csak leírtam őket úgy, ahogyan egy gyermeknek mesélném el.”²⁷

A folklór eredetű mesék kapcsán idevonható feltételelesen a szintén az első kötetben megjelent *A borsószem királykisasszony* (*Princessen paa Aerten*) című szöveg is. Ez a mesetípus ismeretlen Észak- és Nyugat-Európa szájhagyományában, ugyanakkor az orientális mesekincsben egészen Indiáig bezárólag ismertek hasonló mesék. A két év múlva megjelent mese, *A király új ruhája* (*Keiserens nye Klæder*, 1837) sem a dán folklórból származott; eredetileg az *El Conde Lucanor*-ban (egy 14. századi spanyol elbeszélésűgyűjteményben) található, amelynek német adaptációját olvashatta Andersen.²⁸

Az irodalmi és a szájhagyományozott variánsokkal való összevetés tanúsága szerint Andersen a meséket egy feltételezett középosztálybeli, polgári olvasóközönség (gyerekei)nek szánta. A köznép (felnőttek használta) meséiben előforduló szexuális utalásokat például elhagyta, ezenkívül Holbek megfigyelése szerint a mesék implicit olvasója nem falusi, hanem városi gyerek: a kutya szeme például olyan hatalmas, mint a Kerek Torony Koppenhágában, vagyis a narrátor magától értetődőnek veszi a jeles középület ismeretét, ugyanakkor részletesen leírja, elmagyarázza, hogyan is néz ki egy vidéki gazda háza és gazdasága, ami eszerint nem evidens.²⁹

Andersen tehát meseírói pályája kezdetén támaszkodott a német romantikus írók megalkotta *Kunstmärchen* műfajára (de la Motte, E. T. A Hoffmann), valamint a népmese-hagyományra is, bár már korai meséi egy részét sem feltétlenül a szóbeliségből merítette, hanem az írásbeliség közvetítésével dolgozta fel. Ugyanakkor a később védjegyévé vált mesék egyik feltűnő sajátossága, hogy nem valamiféle nosztalgikus módon fordulnak a rurális népi kultúra felé. Meséinek közege városi, kortárs tárgy-kultúrát és társadalmat sejtet, emellett Andersen kifejezetten üdvözölte a modernitás vívmányait, technológiai újdonságait; meseíró munkásságának tételmondata éppen az volt, hogy a kortárs valóságban mutassa fel a csodát.³⁰ Ezekben a mesékben a tengeralatti transzkontinentális táviró-

27 Jens ANDERSEN, *Hans Christian Andersen: A new life*, translated by Tiina NUNNALLY (New York: Overlook Duckworth, 2005), 226. https://andersen.sdu.dk/liv/tidstavle/vis_e.html?date=1835-00-00&kvartal=2&cs=d745tng67h1591aasr44tlhm12, hozzáférés: 2020.09.01.

28 Az *El Conde Lucanor* 7. meséjéről van szó, illetve Eduard VON BÜLOW „So ist der Lauf der Welt” című művéről, amely 1836-ban jelent meg a *Das Novellenbuch* 4. kötetében (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1836), 40–44; HOLBEK, „Hans Christian Andersen’s...”, 221.

29 Uo., 225.

30 DE MYLIUS, „„Our time...”

kábel, a párizsi világkiállítás vagy a nagyítóval vizsgált vízcsepp egyaránt téma lehet. Andersen a tündérmese műfaját nem találta összeegyeztethetetlennek a modernitással.

Az Andersen-mesék közege: nyomtatott források, szóbeliség, sajtó

Bár a modernitás vívmányai motívumként, témaként gyakorta felbukkannak ezekben a szövegekben, az Andersen meséit kanonizáló korabeli dán kritikák rendre kiemelték e mesék szóbeli dikcióját, és azt, hogy a szerző gazdag szájhagyományra támaszkodva alkotta meg meséit.³¹ Andersen meséi kapcsán ma egyértelműnek tűnik az *irodalmi (szerzői) mese* megnevezés, ugyanakkor Andersen és a kortársak gyakorta hivatkoztak e mesék népmesékkel való kapcsolatára. Maga Andersen önéletrajzában (*Mit Livs Eventyr*, 1855) mesetudását Odense, a tengerparti kisváros öregasszonyaitól eredeztette, akik sztereotip módon a hiteles mesemondó alakját testesítették meg, az időtlen(nek bemutatott) néphagyomány képviselőiként.³² E történeteket azonban Andersen nem pusztán dokumentálta, hanem a maga módján mondta el újra, teret adva minden általa helyesnek vélt változtatásnak (*Nacherzählung*).³³

A szájhagyományt, a (népi, dán) mesemondást középpontba állító, önértelmező és önreprezentáló szöveghez képest ugyanakkor Andersen elbeszélő stílusát a kezdetektől jelentősen befolyásolták a színházi élmények és az édesapja által felolvasott ponyvák, népkönyvek is. Bár Andersen a fonóban és a komlószüret során elhangzott mesemondásra utalt meséi forrásairól szólván, legalább ilyen fontos szerepet játszott mesetudása kialakításában édesapja felolvasása az *Ezeregyéjszakából* (ennek első dán fordítása 1757–1758-ban jelent meg), vagy Öhlenschläger *Aladdin*-feldolgozása. Ugyanakkor Andersen önéletírása a maga életét is explicite (már címével is kifejezve ezt az értelmezést) tündérmeseként állította az olvasó elé, melyben a szegény fiú győzelmet aratott a nehézségek felett, a suszter fia végül királyok társaságába jutott. Ehhez a szüzséhez nagyon is illett a korábban alacsonyabb rendűnek tekintett mese műfaja mint a megvalósítás kerete és terepe.³⁴

31 Jakob STOUGAARD-NIELSEN, „The Fairy Tale and the Periodical: Hans Christian Andersen’s Scrapbooks”, *Book History* 16 (2013): 132–154, 139–140, 142–145.

32 HAFSTEIN, „The Constant Muse...”

33 STOUGAARD-NIELSEN, „The Fairy Tale...”, 140–141.

34 Uo., 141.

Van viszont egy olyan, talán kevésbé hangsúlyozott aspektusa az Andersen-mesekorpusz sikerének, amely valóban szorosan kötődik a szóbeliséghez. Andersen ugyanis mindvégig megtartotta azt a szokását, hogy meséi első kidolgozását kisebb társaságban, majd nagyobb közönség előtt felolvasta, és a visszajelzések alapján módosította, finomhangolta. Mivel ezekre az alkalmakra rendszeresen sor került (szinte intézményesülve), így Andersen – aki Dickenshez hasonlóan híres volt magával ragadó előadasmódjáról – tulajdonképpen egy nyomtatáson alapuló kultúrában a mesemondó új alakját teremtette meg. A magán jellegű majd nyilvános felolvasásokon a szerző, aki mesét ír, egyben előadóvá is válik, hangja révén visszakerül az oralitásba a megelevenített meseszöveg, amelyet a szóbeli dikció közvetlenségével tud felruházni. Az olvasóból hallgató lesz, a szerzőből előadó, a felolvasás közösséget teremt, közvetlen, egyidejű kommunikáció részévé teszi a meseszöveget.³⁵

Andersen sikerének további fontos eleme volt, hogy a tömegmédiá növekvő olvasóközönsége számára tudott elitkulturális allúzióktól megtisztított, kortárs tapasztalatokat integráló meseszövegeket írni, amelyeket az egyre szélesebb és diverzifikáltabb időszakai sajtóban tett közzé. Számos meséje eleve a sajtóban való megjelenés számára készült, és voltak olyanok is, amelyek tematikusan utaltak az újságokra. Miközben nagymértékben támaszkodott tehát a modern tömegmédiára, imidzse ugyanilyen mértékben használta fel a folklorisztikus módon megalakított mesemondó alakját is.³⁶

1835 és 1872 között Andersen mintegy hatvan olyan mesét publikált, amelyek elsőként időszakai kiadványokban váltak elérhetővé: napilapokban, hetilapokban, kalendáriumokban, almanachokban. *A kis gyufaárus lány* (*Den Lille Pige med Svovlstikkerne*) című mesét (1846) például a *Dansk Folkekalender* szerkesztőjének felkérésére írta, aki egy három évvel korábban a *Flinchs Almanak*ban megjelent illusztrációhoz kért Andersentől elbeszélést.³⁷ A szöveg tehát a képhez készült. Andersen a sajtótermékek potenciális olvasóit is figyelembe vette, megpróbálván irányítani a szövegek befogadását, legalábbis erre utal az a (végül is sikertelen) kísérlete, hogy 1839-ben meggyőzze *A kis habléány* svéd fordítását közzétenni kívánó gyerekújság, a *Lekkamraten* szerkesztőjét arról, hogy a szöveget

35 A témáról bővebben lásd Ivan Kreilkamp monográfiáját a mesemondó alakjáról kialakított mitológiákról (Walter Benjaminsról kezdve) és az intermediális határátlépésekről a 19. századi angol irodalom vonatkozásában: Ivan KREILKAMP, *Voice and the Victorian Storyteller* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

36 STOUGAARD-NIELSEN, „The Fairy Tale...”, 142.

37 Uo., 137.

nem elsősorban gyerekek számára írta, ezért inkább az idősebb olvasóknak szánt *Läsebibliotheket*ben kellene megjelentetni azt.³⁸

Andersen esetenként meséit először nem anyanyelvén, dánul, hanem németül vagy angolul jelentette meg, mert így tudta megakadályozni és ellenőrizni a kalózkidadások, plagizált szövegek térnyerését (illetve biztosítani a maga szerzői tiszteletdíjának kifizetését). A sajtóban emellett számtalan vizuális és szöveges portré látott napvilágot róla, és a márkaépítést szolgálta a rengeteg könyvismertetés, méltatás is, ami összességében jól szemlélteti a modern szerző státuszának kialakulását.³⁹

Andersen meséi a magyar irodalomban

1840-es évek

Az 1830-as évek elején publikálni kezdő, de igazi hírnévre 1835 után szert tevő Andersen neve az 1840-es évek elejétől bukkant fel a magyar sajtóban. Az egyik első megjelenése 1840-ben nem valamely művét közli, hanem *költő*ként említve őt, a német színhátszás némely sajátosságaira tett megjegyzését ajánlja a hazai színművészek figyelmébe (vagyis Andersen költői, útirajzírói és színműíró pályakezdése nyomán azonosítja a szerzőt, regényeiről és meséiről nem téve említést) a *Honművész* lapjain:

Szinpadunk művészeinek figyelmeztetésül szolgálhatnak Andersen dán költőnek szavai a német szinpadok ros szokásairól. – Ő egy hamburgi művésznőről mondá (ki Agathát énekelt): – kellemesen énekelt, jó iskolát bizonyít, hanem mindig, ’s különösen hajlongott, midőn megtapsoltatott. – Az én dán szemem és fülem ezen német modorhoz nem volt szokva. Később láttam ’s hallottam ezt mindenhol. Valahányszor javalatot nyert a színész, mindig meghajtotta magát. – Ez olly környülállás, mellynek mindenkit fel kell rázni képzetéből.⁴⁰

A következő évben, 1841-ben viszont a *Regélő Pesti Divatlap* már Andersen meséi közül közölte kivonatossan *A’ császár új öltözete* című szöveget. Ez a közlés a kortárs európai irodalomban való meglehetősen tájékozottságot és naprakészséget

38 Uo., 139.

39 Uo., 135–136.

40 PÓLYA Endre, „Külföldi játékszin”, *Honművész* 8, 18. sz. (1840. márc. 1.): 143.

sejtet, hiszen a mese eredetileg csak négy évvel korábban, 1837-ben jelent meg, dánul. Feltehetően az ismeretlen fordító német változatból dolgozott. Andersen meséi németül először 1839-ben jelentek meg önálló kötetben, amely a *Des Kaisers neue Kleider* című szöveget is tartalmazta.⁴¹ A magyar változatot az alábbi megjegyzés kíséretében adta közre a divatlap: „A’ következő regét Andersen dán költész nem rég megjelent »gyermekregéiből« kölcsönöztük, hizelgve magunknak, hogy a’ költész barátinak kedves dolgot teendünk, ha őket e’ kellemes tréfa közlésével ez adományra figyelmeztetjük.”⁴²

Sok év előtt élt egy császár, ki uj ruhákban annyi tömérdek sokat helyeztetett, hogy minden pénzt odaadá, csak hogy mindig piperésen járhasson Katonáit föl sem vevé; szinházzal keveset törődött, ’s oda csak azért ment, csak azért sétált, hogy uj ruháit szemléltesse. A’ nap minden órájára különös öltözete volt, ’s ha valamely király, vagy császárról mondjuk: „a’ tanácsban van” – ő róla ezt kell mondanunk : „a’ császár a’ köntöskamrában van.”⁴³

A fordító nevét nem tüntették fel, a szöveg műfajára a *rege*, *gyermekrege* és a *tréfa* szó vonatkozik.⁴⁴ „A költész’ baráti”-ra való hivatkozás talán arra utal, hogy éppen ekkor, 1841 júniusában (a Medárd napi vásár idején) járt Andersen Pesten⁴⁵ (amiről *En Digtars Bazar*, *’Egy költő bazárja’* címmel 1842-ben kiadott útirajzá-

41 H[ans]. C[hristian]. ANDERSEN, *Märchen und Erzählungen für Kinder*, Aus dem Dänischen von Major v. JENSSEN, Mit drei Kupfern (Braunschweig: Druck und Verlag von Fr. Vieweg und Sohn, 1839). 1840-ben második kiadása is volt. Andersen korai német recepciójáról lásd Hans-Jörg UThER, „Hans Christian Andersen und Deutschland: Zur frühen Rezeption seiner Märchen”, in *Andersen og verden/Andersen and the World, Indlæg fra den første internationale H. C. Andersen-Konference*, eds. J. DE MYLIUS et al., 369–375 (Odense: H. C. Andersen-Centeret, Odense Universitet, 1993).

42 *Regélő Pesti Divatlap* 9, 49. sz. (1841. jún. 20.): 390–392, 390. (*Különféle* című rovat.)

43 Uo.

44 A *mese* szó alkalmazása a szépirodalomban a mai értelemben vett mesékre nem volt magától értetődő az 1850-es évekig, mivel a *mese* hagyományosan inkább a fabula műfaját jelölte, emellett a találosok, mítoszok megnevezéseként is használták. A *rege* szóval a történeti múltban játszódó és/vagy csodás elemeket is tartalmazó rövidebb elbeszéléseket jelölték. A kortárs társadalmat ábrázoló rövidprózára leginkább a *beszély* volt használatban. A *mese* és *rege* terminusok használatában átfedések is mutatkoztak ebben az időszakban. Erről bővebben: GULYÁS Judit, „A *mese* szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között”, in *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*, szerk. GULYÁS Judit, 164–241 (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 2008).

45 Naplója (*Almanak maj – juni 1841*) szerint dunai hajóútja magyar vonatkozású állomásai a következők voltak: 1841. május 28. Mohács, május 29. Baja, május 30. Pest-Buda, május 30 – június 1. Pest. Június 2-án Vác, Visegrád érintésével továbbindult Pozsonyba. Andersen éveken át vezetett naplójának bejegyzéseit lásd https://www.hcandersen-homepage.dk/?page_id=5681

ban meg is emlékezett).⁴⁶ Mint a címből is látható, ekkortájt Andersen is elsősorban költőként utalt önmagára.

Szintén 1841-ben a *Koszoru* (*Szép-Literaturai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez*) tette közzé ugyanezt a mesét egy másik fordításban, *A' király láthatatlan öltözete* címmel. Ez a szöveg jóval hosszabb, mint a *Regelő Pesti Divatlapban* megjelent változat, az eredeti (feltehetően német fordításban elérhető) szöveget követi.

Volt egykor egy király, ki szenvedélyes kedvelője volt a' szebbnél szebb uj ruháknak, ugy annyira, hogy minden pénzét odadta, csakhogy mindig a' nép előtt minél ékebb és drágább öltözetekben ragyoghasson. Ő katonáival mit sem törődött, azok tartására kevés gondot fordított, színház őt nem mulattatá s csupán azért ment oda vagy kocsizott ki hogy uj öltözetét az utcákon hullámozó vagy a színházban összegyülekvő néppel bámultassa. A nap minden órájára másmás öltözete volt – s ha egy királyról vagy császárról azt szokás mondani, hogy ő a tanácsban van, ugy itt méltán mondathaték: a király a ruhatárban van.⁴⁷

E szöveg fordítójának kilétére sem utal a szövegközlés, ugyanakkor ez is tartalmaz egy olyan paratextust, amely egyfelől a szerzőt, másrészt a szöveg olvasási módját igyekszik röviden ismertetni: „Ezen mesének szerzője Andersen híres dán költő, az igen kellemes olvasmány melly egyszersmind mély fullánkot rejt magában az emberi gyöngeségek ellen.” A két kommentár mindegyike meghatározza tehát a szerző nemzetiségét, irodalmi státuszát (költő), egyezően „kellemesnek” minősítik a szöveget, ám a *Koszorú* utal a mese rejtekező mélyebb értelmére is.⁴⁸

Öt év múlva, 1846-ban egy újabb vezető divatlapban, a konzervatívabbnak tartott *Honderűben* két részletben (tehát meglehetősen terjedelmesen) jelent meg Beöthy Lászlótól a *Hableány* című „beszély”, amely forrását a következőképpen jelölte meg: „Andersen' regéiből szabadon,” vagyis átdolgozásként értelmezhető. *A kis hableány* eredetileg *A császár új ruhájával* együtt jelent meg 1837-ben, és szerepelt a már említett, 1839-es német kiadásban is (*Das kleine Meerweib*). Úgy

46 H[ans]. C[hristian]. ANDERSEN, *En Digtets Bazar* (Kjøbenhavn: Forlagt af Universitets-Boghandler C. A. Reitzel, 1842). Az idevágó szövegrészlet magyarul: BÁCSKAI Vera, szerk., *Források Budapest múltjából I., 1686–1873*, Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai 1, 66–67 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1971); Hans Christian ANDERSEN, *Mesék és történetek felnőtteknek*, ford., összeáll., előszó KERTÉSZ Judit (Budapest: QLT Műfordító Bt, 2005), 117–136.

47 [Hans Christian ANDERSEN], „A' király láthatatlan öltözete”, *Koszoru, Szépliteraturai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 21 (1841): 17–22, 17.

48 Az Andersen-mese ezen mélyebb értelméről, többek között Freud, McLuhan, Derrida értelmezéseiről (is) lásd Hollis ROBBINS, „The Emperors's New Critique”, *New Literary History* 34, no. 4 (2003): 659–675.

tűnik, 1846-ban és ebben a kontextusban az irodalmi divatlap közönsége számára már nem volt szükséges a szerző kilétére vonatkozó magyarázat.⁴⁹

Messze, künn a tengeren, hol a víz olly kék, mintha az ég' boltjával volna összefolyva, s hol a vihar' gyermekei a testvérhullámok, vészesen űzik játékukat, – ott alatt lakik egy nép – a tengeri nép.

Oh, ne higgyétek, hogy a tenger' feneké sivatag, terméketlen földből áll; nem – az a legcsodásabb fák és növények' hazája; a kis halak ágaik között bujkálnak el, mint légben a madarak; medrét tündérvárosok, pazar fényben úszó paloták díszítik. S hol a víz legmélyebb, a tenger' közepén, pompásan emelkedik a tengeri király' palotája; falai corallok és gyöngyházakból készítvék.⁵⁰

A komáromi gabonakereskedő családból származó, számos literátor rokonnal rendelkező⁵¹ és nagyjából a Jókaival megegyező középiskolákat végzett húszéves Beöthy László (1826–1857) egyik legelső publikációja volt a *Hableány*. A pályakezdő írónak, joghallgatónak ugyanebben az évben jelent meg Kecskeméten *Hajnalka* címmel egy meséket, elbeszéléseket, verseket tartalmazó kötete,⁵² amelyről korábban, 1846 tavaszán már közreadott a *Honderü* egy rövid tudósítást egy helyi sajtólevelező tollából.⁵³ A kötet kifejezetten (fiatal) női olvasók számára készült, alcíme szerint a „szorgalmas növendék lányokkák” voltak a megcélzott közönsége.

49 Maga a *hableány* szó Bajza József *Rege a' Hableányról* című, 1829-ben a Kisfaludy Károly szerkesztette *Aurorában* megjelentetett, egy halálba menekülő boldogtalan szerelmes lányról szóló novellája nyomán vált ismertté a magyar irodalomban.

50 BEÖTHY László, „Hableány”, *Honderü* 4.2, 21–22. sz. (1846): 402–405, 425–428, 402.

51 Nagybátyja a jeles novellista, Kovács Pál volt, testvérei, Beöthy Károly és Zsigmond (valamint később majd unokaöccse, Beöthy Zsolt) is – egyebek mellett – maguk is szépirodalmi művek szerzői.

52 BEÖTHY László, *Hajnalka, Szorgalmas növendék lányokkák számára* (Kecskemét: Szilády Károly betűivel, 1846). A könyvet számon tartja Petrik Géza bibliográfiája; a mű adatai: 12-r. 2 lev. és 152 lásd PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 1. köt. (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1888), 239, de egyelőre nem sikerült belőle példányt találnom, így nem tudom, szerepelt-e ebben a kiadványban *A hableány* (illetve, hogy az Andersen-mese lefordítása, adaptálása közvetlenül összefüggésbe hozható-e Beöthy első kötetével). Szinnyei József (Beöthy rokona és barátja) visszaemlékezése szerint a kötet nyomtatási költségeit Beöthy nem tudta kifizetni Kecskeméten, ezért iskolai bizonyítványát visszatartották, őt magát végül testvére, Beöthy Zsigmond (Szinnyei sógora) váltotta ki és hozta haza. Beöthy László egy Szinnyeihez írt levelében is említette a könyvet: „az én Hajnalka című könyvem, mit gyermekek számára írtam, hamarább elkészül, már sajtó alatt van s úgy gondolom, hogy két vagy harmadfél hét múlva már téged is meg foglak belőle egy pár példánnyal ajándékozhatni.” Id. SZINNYEI József, *Komáromi históriái*, szerk. VIRÁG Jenő, s. a. r. HÍDVÉGI Violetta (Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1997), 55, 60–61.

53 KECSKEMÉTI Jancsi, „Kecskemét, tavaszhoz' 28.”, *Honderü* 4, 18. sz. (1846): 356–357. (*Vidéki futár* című rovat.)

Beöthy az 1850-es években elsősorban a korabeli magyar társadalmat kifigurázó rövid (humoros) elbeszéléseivel tett szert közismertségre, emellett színdarabokat és (korai halála miatt befejezetlen) regényeket is írt. Elbeszélő prózája Saphir, Dickens és Jókai hatását mutatta. A csodás lényekkel teli tengeri világban játszódó Andersen-mese olyannyira elütött későbbi írásainak zömétől, hogy ezt a fordítását a Beöthy-szakirodalom nem is tartja számon, annak ellenére sem, hogy nem pusztán Beöthy egyik debütáló művéről van szó (amely meglehetősen rangos helyen jelent meg), hanem a hazai Andersen-recepció egyik legkorábbi jelének tekinthető, hiszen jelen tudásunk szerint Beöthy László az első, név szerint is ismert magyar Andersen-fordító.⁵⁴

1850-es évek

Petőfi Julia

Az 1850-es években egyre több Andersen-mesefordítás jelent meg, eleinte a sajtóban és időszaki kiadványokban, majd sor került az első magyar nyelvű Andersen-mesekötet kiadására 1857-ben, Szendrey Júlia fordításában. Ezt a kötetet előlegezte meg *A vízcesep* című Andersen-mese, amelyet a *Pesti Napló* közölt 1851-ben.⁵⁵ A „Mutatvány Andersen regéiből” felcímmel megjelent mese fordítója *Petőfi Julia* volt. Ez a mese (amely a pocsolya vizében élő apró, öntudatlan, kíméletlenül tülekedő lényeket a nagyvárosi emberekkel veti össze) az 1857-ben kiadott Andersen-kötet 16 szövege között is szerepel majd (bár kisebb mértékben átstilizálva). E mesefordítást megelőzően, 1850-ben, Szendrey Júlia *Petőfi Julia* néven már két novelláját is itt, a *Pesti Napló*ban⁵⁶ közölte *A huszár boszúja*,⁵⁷ illetve *Kórházi jelenet*⁵⁸ címen.

Az Andersen-mese megjelenésének körülményei több szempontból is elgondolkodtatók. Legelőször is figyelemre méltó a mese, illetve a novellák használta

54 SZINNYEI József, „Beöthy László”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 1:885–888; ERDÉLYI Pál, „Beöthy László”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 6, 2. sz. (1896): 176–198; GEDEON Endre, *Beöthy László élete és művei* (Budapest: Nagy Sándor Könyvnyomdája, é. n.).

55 „Mutatvány Andersen regéiből, Fordította PETŐFI Julia, A vízcesep”, *Pesti Napló*, 1851. máj. 6., [2.]

56 A *Pesti Napló* című napilapot Császár Ferenc (költő, író, kritikus, jogász) alapította 1850 márciusában. Augusztusig Szenvy József szerkesztette, majd 1850–1851 folyamán Récsi Emil és Bánfay Simon.

57 PETŐFI Júlia, „A huszár boszúja”, *Pesti Napló*, 1850. nov. 20–23., [1–2], [1–2], [1–2], [1–2].

58 PETŐFI Julia, „Kórházi jelenet”, *Pesti Napló*, 1851. jan. 3., [1–2].

szerzői név: *Petőfi Julia*. Ennek különlegessége akkor tűnik ki igazán, ha figyelembe vesszük, hogy 1851 májusában Szendrey Júlia úgy publikálta ezen a néven Andersen-fordítását (és korábban novelláit), hogy nem lánykori nevét használta, de nem is a második férje, Horvát Árpád nevét, akivel 1850 júliusában kötött házasságot és akitől ekkor (1851 tavaszán) első gyermekét várta, hanem halott első férje vezetéknevét felvéve alkotta meg új nevét,⁵⁹ és így lépett ki alkotásaival a nyilvánosság elé.

A jelenlegi férj negligálása aligha lehetne ennél hangsúlyosabb, hiszen a név választása valamiféle köteléket és identitást is kifejez. A választott név sugalmazása szerint pedig Szendrey Júlia Petőfihez tartozott. A *Hölgyfutár* tudatlannak mutatkozó, ámde valószínűleg felettébb jólétesült munkatársa egy megjegyzésével éppen e szerzői névhasználatra, vagy inkább annak erkölcsi vonatkozásaira kívánta felhívni a figyelmet 1850 végén: „Petőfi Julia nevű magyar író nő lépett föl eredeti dolgozattal a »Pesti napló« tárcájában. Természetes azonban, hogy ez nem az elhunyt népszerű költő özvegye, mert hiszen az már több hónap előtt másodszor férjhez ment.”⁶⁰ A megjegyzésnek legalább kettős implikációja van: egyrészt a névhasználat kapcsán újfent tudatja az olvasókkal, hogy Petőfi özvegye (idő előtt) férjhez ment, másrészt elképzelhetetlennek tartja, hogy egy férjhez ment író nő a korábbi férje nevét használná publikációs gyakorlatában.

Másrészt a szöveg maga nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy az Andersen-mesék fordításával Szendrey Júlia már az 1850-es évek legelején foglalkozott. Az 1840-es évek végén Petőfivel közös pesti lakásukban a falon lévő képek, íróportrék sorában – a szabadságharc bukása után lefoglalt tárgyak jegyzéke szerint – ott

59 Korábban – még Petőfi életében – naplójegyzeteit méltatva hivatkoztak rá *Petőfi Júliaként*: „Végül édes Rózám azon felszólításodra: hogy e' lapok szerkesztőjét kérjem fel miszerint olvasóit mentül többször örvendeztesse meg a' szeretetreméltó Petőfi Julia elmeszüleményivel, meg kell jegyezmem: hogy e' kérelem fölösleges volna, miután a' szerkesztő jól tudja: hogy ez ohajtás általános.” SAROLTA, „Divateszmék”, *Életképek* 6, 3. sz. (1848): 86–88, 87.

60 *Hölgyfutár* 1.2, 121. sz. (1850): 492. A *Hölgyfutárt* – akárcsak a *Pesti Naplót* – Pest-Budán szerkesztették, egyike volt annak a néhány, szépirodalmat (is) közlő sajtóterméknek, melyek a szabadságharc bukása után egyáltalán megjelenhettek. Szendrey Júlia Horvát Árpádnéként Pesten élt. Igen valószínűtlen, hogy a pesti értelmiségi-lapszerkesztői körökben, melyek a hírek áramlásából éltek, ne tudták volna, hogy a *Petőfi Julia* nevet természetesen Szendrey Júlia használja. (Ha a sajtó munkatársai valóban nem tudták volna, hogy ki lehet e feltűnő, különlegesen jelentéstartó név mögött, kísérletet tehetek volna a szerző személyének felfedezésére, de nem törekedtek erre.) A *Hölgyfutárban* a mínusz hírek között leközlött megjegyzés inkább alkalmat teremtett arra, hogy nem nyíltan, hanem közvetve, újfent a botránynak minősített, súlyos erkölcsi vétségként számon tartott második házasságra hívják fel az olvasók figyelmét. Két héttel Szendrey Júlia és Horvát Árpád házasságkötése után 1850 augusztusában a *Hölgyfutár* volt az a lap, amely nevek említése nélkül gúnyosan adott hírt ugyanebben a rovatban „egy barátunk szép özvegyének” házasságkötéséről. *Hölgyfutár* 1.2, 32. sz. (1850): 127.

szerepelt Andersené is, vagyis a művei iránti érdeklődés/nagyrabecsülés már az 1840-es évek végén meglehetősen.⁶¹ Az Andersen-fordítás és azok az elbeszélések, amelyek szintén a *Pesti Napló*ban jelentek meg 1850 és 1851 folyamán Petőfi Julia neve alatt, kérdésessé tehetik azt, hogy Petőfi halálát követően valóban 1857-től, a *Három rózsabimbó* című vers megjelentetésétől számítható-e Szendrey Júlia önálló írói munkássága,⁶² hiszen úgy tűnik, a névválasztás, a fikciós elbeszélések, a szerzőként és fordítóként való fellépés, a publikálás gyakorlata a nyilvánosság előtt egyértelműen egy írói pálya kezdetét jelentik. És ezt érzékelték a kortársak is: *A hölgy-íróiság* címen 1851 decemberében megjelent, a nőszerzőkről szóló újságcikk például zárásként Petőfi Julia irodalmi műveinek értékére hívta fel az olvasók figyelmét.

A „Remény” 5-ik füzetében név és munkakör szerint elősoraltatnak jelen századunk magyar Irónői, kik között még Petőfi Julia is méltán foglalna helyet, már a boldogult magyar szellemű „Ungar” divatlap is közlött tőle sikerült fordításban az „Életképek”ből érzedús leveleket. A „Pesti Napló” műtárában is közöltettek: „Egy kórházi jelenet.” „A huszár boszúja” sat. általa irt jó dolgozatok. Remélhető, hogy még többel is diszesíteni a magyar hölgy-irodalmat.⁶³

Szendrey Júlia a műveiről készített kéziratos jegyzékeiben ezt a két novellát fel is sorolta, de *A vizcsepet* nem említette, pedig sajtóban megjelent prózafordításait számontartotta.⁶⁴ Ugyanebben a műjegyzékben szerepel ugyanakkor egy, szintén a *Pesti Napló*ban, két részletben megjelent próza is, amelyre Szendrey *Emlékezés barátánémra*, illetve *Barátnőm emléke* címmel utalt vissza, és amely a feljegyzés követte kronológiai rend szerint a két említett novella publikálásának időszakában jelenhetett meg. 1851 márciusában a *Pesti Napló*ban valóban megjelent egy *Emlékezés barátánémra* című én-elbeszélés, amelyben a narrátor egy szerelmi csalódása után férjhez adott, boldogtalan, érzelemmentes házasságban élő, önmagát (még

61 VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, „Ismeretlen Ormai Petrich-festmény Petőfi otthonából – Petőfi lefoglalt képeinek sorsa”, in *1823–1973 Petőfi*, szerk. V. NYILASSY Vilma, A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 10, 37–52 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda Kiadó, 1973), 43, 47.

62 Szendrey Júlia életműve értelmezéstörténetéről lásd GYIMESI Emese, „»Ugy jártok, mint a pillangó, mely a tűzbe száll«: Szendrey Júlia irodalmi pályájának problémakörei”, *2000* 25, 2. sz. (2013): 48–60.

63 WGH, „A hölgy-íróiság”, *Hölgyfutár* 2, 280. sz. (1851): 2011–2012, 2012.

64 A kéziratos műjegyzékeket kiadta: GYIMESI Emese, „»...sem árt, sem használ«? A Gyulai-féle nővita kontextusai”, *Első Század* 12, 2. sz. (2013): 253–273, 268–271.

anyaként is) feleslegesnek érző barátnője sorsát beszéli el.⁶⁵ E szöveg szerzőjeként azonban nem *Petőfi Julia*, hanem *H. Viola* van feltüntetve. Ez a név ezek szerint Szendrey Júlia egy újabb írói neve lehetett. Kialakítására vonatkozólag pusztán feltevésekkel élhetünk; elképzelhető, hogy a *H.* férjezett nevére utal, a *Viola* névről pedig tudható, hogy kedves lehetett Szendrey Juliának, hiszen később (1857-ben pár naponosan elhunyt) kislányát is így nevezte el.

Ez az immár Petőfi Sándor művészi támogatása és kapcsolati tőkéje nélkül megkezdett, ámde az ő hagyományaiba lépve, rá visszautalva, folytonosságot létrehozni kívánó szépírói pálya, amely novellákat és egy Andersen-mese fordítását foglalta magában, valószínűleg Szendrey Júlia második házasságából származó első gyermeke, Horvát Attila megszületésével (1851. szeptember) szakadt meg hat évre, és 1857 szeptemberében a fiairól írott, *Három rózsabimbó* című vers megjelentetésével folytatódott.

Csengery Róza

1851 után Szendrey Júlia végül is nem folytatta az Andersen-mesefordítások megjelentetését, melynek első darabját *Mutatvány* alcímmel tette közzé. 1853-tól kezdte publikálni a magyar sajtóban Csengery Róza a maga Andersen-fordításait. A Csengery Róza nevet használó fordító Csengery Antal felesége, König Róza volt, aki *A tatárka*, *A rózsatündér*, *A csalogány* és *Egy anya története* címmel adta közre fordításait 1853–1855 között a *Délibáb*ban, a *Divatcsarnok*ban, valamint a férje és a Kemény Zsigmond szerkesztette *A magyar nép könyve* című kiadványban. A szövegek mellett az „Andersen meséiből” vagy a „Mese Andersen után” kitétel utalt a forrásra.⁶⁶ Ezek a mesék dánul 1839 és 1847 között jelentek meg.⁶⁷

A tatárka lábjegyzete szerint 1853-ban létezett egy olyan terv, amely szerint Andersen válogatott meséinek gyűjteményét Csengery Róza fordításában, illusztrált kiadványként kívánták megjelentetni.⁶⁸ Nyilván az egyes szövegek publikálása az időszaki sajtóban egy ilyen mesekötet előkészítésének eszköze lehetett. A mesefordítás mint írói program ugyanakkor nem pusztán Andersen meséire terjedt

65 H. Viola, „Emlékezés barátnémra”, *Pesti Napló*, 1851. márc. 4–5., [1–2], [1–2].

66 CSENGERY RÓZA, „A tatárka (Andersen meséiből)”, *Divatcsarnok* 1, 75. sz. (1853): 1526–1527; CSENGERY RÓZA, „A rózsatündér (Andersen meséiből)”, *Délibáb* 1.2, 21. sz. (1853): 646–649; CSENGERY RÓZA, „A csalogány (Andersen meséiből)”, *Délibáb* 2.2, 1. sz. (1854): 18–19; CSENGERY RÓZA, „Egy anya története (Mese Andersen után)”, *A Magyar Nép Könyve* 2, 1–2. sz. (1855): 109–113.

67 *Rosen-Alfven* 1839, *Boghveden* 1841, *Nattergalen* 1843, *Historien om en Moder* 1847.

68 „E kis mese is egyik mutatvány Andersen meséi válogatott gyűjteményéből, mely közlő fordítása után, nemsokára képes kiállításban fog megjelenni.” CSENGERY, „A tatárka...”, 1526.

ki, hiszen Csengery Róza 1855-ben a mára elfeledett Lachambaudie meséiből is közölt fordítást,⁶⁹ viszont ezt követően nem találni nyomát további mesepublikációinak, kötet pedig neve alatt végül is nem jelent meg.

A Beöthy Lászlóval egyidős és szintén komáromi (jómódú kereskedőcsaládból származó) König Róza (1825–1904) Egressy Béni felesége volt,⁷⁰ majd 1851-ben házasodott össze Csengery Antallal.⁷¹ Az 1850-es évek elején Szendrey Júlia második házassága a korabeli társadalmi (vagy inkább erkölcsi) normák felrúgásaként értelmeződött⁷² (hiszen az újraházasodás elvileg nem lett volna normasértés, csakhogy a nemzet özvegye más kategória), ennek fényében elgondolkodtató, hogy König Róza a kortársak szemében legalább ennyire normasértő második házassága miatt esett más elbírálás alá.⁷³ A König Róza írói munkásságára vonatkozó gyér információk sorában visszatérő állítás az, hogy mind Egressynek, mind később Csengerynek német és francia művek fordításával segítette munkáját,⁷⁴ vagyis már az Andersen-mesefordításokat megelőzően is (számom-

69 CSENGERY Róza, „Mesék (Lachambaudie után)”, *A Magyar Nép Könyve* 2, 3–4. sz. (1855): 220–222.

70 Egressy Ákos visszaemlékezése szerint az 1840-es évek közepén Pesten, a Kerepesi úti Müller házában lakott több színészcsalád is, így szülei (Egressy Gábor és Szentpétery Zsuzsanna) mellett Egressy Béni és König Róza is, akiknek Petőfi gyakori vendégük volt. EGRESSY Ákos, *Petőfi Sándor életéből*, Mühlbeck Károly rajzaival, Petőfi Könyvtár XII (Budapest: Szilágyi, Kunossy és társa, 1909), 26–35.

71 SAMU NAGY Dániel, „Csengery Antal társaságai”, *Budapesti Negyed* 46 (2004): 289–312; SAMU NAGY Dániel, „König Róza, a feleség, a családanya és a dolgozó nő”, in *Évek és színek, tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, 41–48 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2005).

72 SZILÁGYI Márton, „Arany János és Szendrey Júlia: Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról”, *Tanulmányok* (Novi Sad) 1, (2019): 3–16; GYIMESI Emese, „Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata”, in *Ősszel: Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, 129–152 (Budapest: Universitas, 2018).

73 König Róza és Egressy Béni az 1840-es évek végén külön költöztek egymástól, König Róza nevelte kislányukat. Másolatban fennmaradt, töredékes levelezésük szerint 1848 nyarán Csengery Antal szerelmet vallott König Rózának, Csengery 1849. január 3-án írt levele szerint pedig ekkor már egyértelműen párt alkottak. (OSZK Kt., *Quart. Hung.* 2422). Az 1850-es évek elején házasságkötés nélkül éltek együtt Pesten, König Róza kislányával és közös gyermekükkel. König Róza és Csengery Antal Egressy Béni halála után két hónappal, 1851 szeptemberében kötöttek házasságot. König Róza és Csengery Antal (valamint Czakó Zsigmond) kapcsolatának megjelenítése a szépirodalomban, König Róza (fiktív) levelével: MILBACHER Róbert, *Léleknayvalyák – avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről* (Budapest: Magvető, 2018), 215–228.

74 SZINNYEI József, „Csengery Antalné König Róza”, in SZINNYEI, *Magyar írók élete...*, 2:263; [N. n.], „Özv. Csengery Antalné, 1822–1904”, *Vasárnapi Ujság* 51, 20. sz. (1904): 343–344 (ugyanitt születési éve 1822-ként van feltüntetve, és egy Strelisky műterméből származó időskori fotót is mellékeltek a nekrológhoz); NAMÉNYI Lajos, „Emlékezés Csengery Antalnéről”, *Az Ujság* 2, 134. sz. (1904): 12. (A színháztörténettel foglalkozó és belső információkkal is rendelkező Naményi azt is megemlítette, hogy Egressy Béni számára/nevében fordított francia színműveket König Róza az 1840-es évek-

ra egyelőre tételesen nem azonosítható) fordítói gyakorlattal rendelkezett. Férjéhez írott leveleinek tanúsága szerint (nyilván neveltetése okán) németül jól tudott (Loránt fiukat például ő tanította németül olvasni),⁷⁵ emellett leveleiben francia kifejezések is szerepelnek, de német és francia nyelvtudását az Andersen, illetve a Lachambaudie-fordítások tanúsítják a legvilágosabban.

Az Andersen-mesékről és azok fordításáról a szépirodalom iránt mélyen érdeklődő politikus-tudós férj, Csengery Antal is kedvezően nyilatkozott: „Nőm is író. Andersen gyönyörű meséit fordítja magyarra, gyermekek számára. Mire a kis Géza három-négy éves lesz, egy jókora kötet mesét kap. Ha irodalommal foglalkozik, minden nőnek ilyes dolgokkal kellene foglalkoznia”⁷⁶ – vagyis a nők irodalmi munkásságának jellegét illetően Csengery már 1854-ben azon, a pár évvel később Gyulai Pál által kodifikált állásponton volt, mely szerint ha női szerzőkről van szó, az irodalmi alkotásnak valamiképpen kapcsolódnia kell a családhoz és a gyerekekhez. Ugyanakkor Csengery nem a kézimunkázáshoz hasonlatos hasznos szabadidős (dilettáns) tevékenységként említi az írást, hanem *íróként* utal feleségére, vagyis olyan státuszt rendel hozzá, mint saját magához. A levélrészletből az is kitűnik, hogy az Andersen-mesekötet összeállítása valóban tervbe volt véve.

A (mese)fordítás nyilvánvalóan nem pusztán automatizmus, egy már megalkotott szöveg mechanikus áttétele. Ezt csupán egyetlen – valószínűleg meglehetősen önkényes – összehasonlító példával szeretném illusztrálni, a gyermeke halálával szembenező anya alakja köré épült korabeli narratívák sorából merítve.

„Délutáni idő van. A kórház teremeiben csend uralkodik, ama félelmes csend, miköz [!] kórházban szokott lenni, minek hatását hasonlítani lehet azon nyugtalanító szorongatáshoz, mely rekkenő nyári napokban ránehezedik az emberre...” Petőfi Julia 1851-ben a *Pesti Napló*-ban kiadott novellája, a *Kórházi jelenet* kezdődik így, egy középkorú asszonyról szólván, aki felnőtt fiát keresi kétségbeesetten kérdezősködve a kórtermekben a nagybetegek és haldoklók között. A narrátor a bizonytalanságtól gyötört és a hiábavaló keresés miatt szorongó nő viselkedését, érzéseinek és gondolatainak kavargását egészen árnyaltan és megkapóan tudja bemutatni:

ben, valamint megosztotta azt az anekdotát is, miszerint Jókainak és König Rózának ugyanaz volt a szoptatós dajkája Komáromban.) Mindkét nekrológ röviden szót ejt az Andersen-fordításokról is.

75 „Lorántkával olvasgatok németül, könnyen fog az nála menni, igen sokat ért és nagy könnyűséggel fordít.” Csengery Antalné Csengery Antalhoz, h. n., k. n., OSZK Kt., Levelestár, 11. sz. levél.

76 Csengery Antal atyjának, Pest, 1854. márc. 28., in CSENGERY Antal, *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*, bevezető tanulmánnyal ellátta WCLASSICS Gyula, közzétette CSENGERY Lóránt, Magyarország újabbkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1928), 445.

[Az asszony] [a]nnyira ki volt merülve, hogy szinte öntudatlanul ült le a székre, melyhez kísérelve vezeté, s itt, pár percnyi szünet után, élénken emelé föl fejét s elkezdte beszélni, önmagát biztatva és korholva előbbi gyöngeségeért. Látszott rajta, hogy a legnagyobb erőtetésébe került beszélnie, de nem mert hallgatni, mert gondolatainak nem parancsolhatott úgy, miként szavainak; látszott, hogy megnyugtató, biztató szavaival csak borzasztó, fekete gondolatait akarja elnyomni, – beszéde hangosságával, szívének félelmes, lázas dobogását túlkialtani.⁷⁷

Az asszony végül megtalálja fiát (bár a meggyötört fiatal férfiban először nem ismeri fel őt), hogy azután (a szöveg zárlatának sejtetése szerint) nemsokára el is vesztse: „hogy elváljon tőle még egyszer, de – utolszor, *föltalálhatatlanul örökre!*”⁷⁸

A nők irodalmi munkásságát 1858-ban közzétett, nagyhatású polemikus cikksorozatában leginkább a gyerek- és ifjúsági irodalomra (és néhány műfajra, így a mesére) korlátozni kívánó Gyulai Pál *Egy anya* címmel megjelent elbeszéléseinek (1866) cselekménye is azt követi végig, hogyan veszíti el egy anya gyermekét. A novella ott végződik, hogy a beteg gyermeke mellett hosszasan virrasztó, kimerült anya végül elalszik, és arról álmodik, hogy kisfia meggyógyul, ám a fiú éppen ekkor hal meg. A mindentudó narrátor ezen a ponton az olvasókhoz fordul, és őket is bevonva a dermesztő közös tudásba és várakozásba a következőképpen zárja, vagy inkább függeszti fel a szöveget:

A szobában csend volt; az éji mécs egyenlő barátságos fényt vetett az anya mosolygó s a gyermek merevült arczára. Az ablakredőnyökön át a szürkület halvány világá reszketett be, de a madarak még nem ébredtek föl. Oh ne is ébredjetek, vagy ébredjetek később, mint máskor!

Csitt, csitt, hallgassunk, ne ébreszszük fel a szegény anyát!⁷⁹

Csengery Róza *Egy anya története* című Andersen-fordításának (1855) története ott kezdődik, ahol Gyulaié véget ér: a gyerekhalállal való szembesüléssel. A haldokló gyermeke mellett virrasztó, majd elalvó anya felébredésekor észleli, hogy az öregember képében járó Halál elvitte kisfiát. A Halállal szembeszálló anya mitikus képzeteket megidéző, brutális, öncsonkító-önpusztító túlvilági utazás-

77 PETŐFI, „Kórházi jelenet”, [1.]

78 Uo., [2.] Kiemelés tőlem. – G. J. A sorokat olvasván nehéz nem gondolni arra a tapasztalatra, amelyet a szöveg szerzője szerezhett, amikor férjét próbálta meg feltalálni, életben maradásáról vagy haláláról bizonyosságot szerezni.

79 GYULAI Pál, „Egy anya. Beszélyke (Felolvasatott a Kisfaludy-társ. f. é. febr. 6-án tartott ünnepélyes közülésében).”, *Vasárnapi Ujság* 13, 10. sz. (1866): 110–113, 113.

ba kezd, hogy visszaszerezze gyermekét. A Halál üvegházában végül megtalálja azt a még dobogó szívű „kis tavaszi virágot”, amelyben fiát fedezi fel, de amikor az Isten akaratát beteljesítő Halál két életutat mutat fel előtte (nyomor, illetve boldogság), és nem fedi fel, melyik várna gyermekére, az anya Istenhez fordulva lemond a döntésről és kisfia visszaszerzéséről:

– Ne hallgass meg, ha kérésem nincs akaratom szerint, legyen meg a te akaratom!
 Ne hallgass meg, ne hallgass meg!
 S mellére csüggeszté a fejét.
 A Halál pedig elment a gyermekkel amaz ismeretlen földre.⁸⁰

A korszakban a gyerekek halála a magas mortalitási arány miatt szinte minden családot érintő, általános tapasztalat volt. A veszteség elviseléséhez a gondviselő isten akaratába és kifürkészhetetlen okaiba, valamint a túlvilági életbe vetett hit nyújtott segítséget, bár többek között éppen a Csengery család baráti körének példája tanúsíthatja, hogy még hívő és érzelmeik kimutatása terén maguknak önfegyelmet előíró férfiak számára is valójában milyen traumát okozott a gyerekek halálával való szembesülés. A református lelkészként szolgáló Tompa Mihály képtelen volt feldolgozni kisfia halálát, az őt vigasztalni próbáló Arany János lánya halála után évekig nem tudott verset írni, és a hivatali munkába menekülő, máskülönben tartózkodó magatartásáról ismert Arany László pedig unokahúga, vagyis Széll Piroska halála után az előtte álló „rémitő sivár üresség”-ről és lelki összeomlásáról írt régi barátainak („én kizökkentem életem pályájából”)⁸¹, egy helyet egészen a fenti Andersen-mese gondolatmenetét és szóhasználatát megidézve.⁸² A for-

80 CSENGERY, „Egy anya története...”, 113. Ez a mese ma már kevésbé ismert, hiszen a gyerekeknek szánt Andersen-kiadásokból hiányzik, de a korszakban Andersen munkásságának egyik emblematikus darabja lehetett. 1875-ben, Andersen 70. születésnapjára időzítve jelent meg az a kötet, amely 15 nyelven közölte az *Egy anya* fordításait. Magyar nyelvű változatként nem Csengery Róza, hanem Czanyuga József egy évvel korábban, 1874-ben kiadott fordítását adták közre. *Hans Christian ANDERSEN, Historien om en Moder i Femten Sprog*, udgiven af Jean PLO og Vilhelm THOMSEN (London–Kjøbenhavn–Leipzig: Williams & Norgate – C.A. Reitzel – F.A. Brockhaus Sortiment, 1875).

81 Arany László Lévy Józsefnek, 1886. júl. 16. MTA KIK Kt., Ms. 5983/139.

82 „A mi rettenetes három hetünk idején a hajnal első óráit, midőn rajtam volt a virrasztás sora, de betegünk állapota egy kissé rendszeren (?) csillapult, kertünkben szoktam tölteni, csendben, magánosan. Lelkem remény és kétségbeesés közt hánykódott s e tanútlán egyedüliségemben vágyva vágytam volna földre borulni, hogy imádkozzam; de gondolatban sem birtam tovább haladni ez egy eszménél: »Ne úgy legyen, a mint én akarom, hanem a mint te akarod.« Mert arra a hitre jutottam, hogy a földi embernek, ha hisz a mindenható igazságos istenben, imádsága nem lehet sem több sem más e néhány szónál; minden egyéb beszéd vagy gondolat: elbizakodott erőlködés az istenség ellen. A reánk mért csapás után megtelt a lelkem keserűséggel. Közel voltam ahhoz, hogy isten-káromlás-

dítás mint rejtekező vagy láthatatlan mesemondás⁸³ révén közzétett szöveg tehát valamiféle magyarázó elvet és vigaszt nyújthatott azoknak a középosztálybeli olvasóknak, akik, mint Csengery Róza és Csengery Antal, kénytelenek voltak sorozatosan megélni azt, hogy féltő gondoskodásuk ellenére elveszítik gyermekeiket.⁸⁴

Csengery Róza mesefordításainak meglehetősen pozitív volt a visszhangja, a *Budapesti Hírlap* anonim recenzense (Salamon Ferenc) sajtószemléjében 1854-ben így méltatta: „Másik említést érdemlő műfordítás ugyanazon lapban [a *Déliabban* – G. J.] a »Csalogány« Andersen meséiből, fordította Csengery Róza. Ha Andersen, ki dán létére anyanyelvén és németül egyaránt írja regéit, a kedélyes elbeszélő tehetségben párját keresi, úgy a műgond, melylyel fordítva van, mai irodalmunkban, midőn a nyelvvel annyi visszaélés történik, meglep és újszerűnek tetszik.”⁸⁵ Az *Új Magyar Múzeum* szintén elismerően szólt e fordításról: „Legtöbb beccsel bírnak a Délibáb januári folyamában közölt szépirodalmi munkák közül némely fordítások, név szerint A csalogány, Andersen meséiből Csengery Rózától, s Parisina, lord Byron után Szász Károlyiéi.”⁸⁶ A *Budapesti Hírlap* megemlékezett az *Egy anya története* című szövegről is: „mese Andersen után Csengery Rózától, mi az anyai szeretetet igen szépen s érdekesen példázza.”⁸⁷

Az 1850-es évek első felében a hazai sajtóban az elszórt Andersen-mesefordítások (melyek feltehetően önálló kiadvány előkészítéseként jelentek meg) mellett

ra vetemedjem, ha ily kitörést is már gondolatban el nem fojtott volna minden erőlködés tehetetlen voltának érzete s az a halovány ön-áltatás: mit tudod, nem jobb volt-e talán így?” Arany László Szász Károlynak, Budapest, 1886. aug. 12., OSZK Kt., Levelestár.

83 Gillian LATHEY, *The Role of Translators in Children's Literature: Invisible Storytellers* (New York: Routledge, 2010).

84 Arany Juliska közeli barátja volt a nála 15 évvel idősebb Csengery Antalnének – aki férjével együtt pártfogója volt Arany János lányának, akit az 1850-es évek végén hónapokon át több ízben is vendégül láttak Pesten. A Csengery családot ért veszteségekről így írt: „Nagyon-nagyon fájlalom e tekintetben a Csengeryné sorsát. Neki az élete ez: hordozza és szüli kisdedét, fölneveli 3–4–6–8 éves korukig; mikor legtöbb velők a baj, gond, nyughatatlanság; azt az időt keresztül hatolja velök szerencsésen szépek egészségesek gyermekei, s egyszer egészen váratlan jön egy torokgyík, vagy más hirtelesen ölé betegség, s akkor ragadja el őket egymásután; mint már egy ízben történt, hogy öt hét alatt hármat vesztett el. És ez így megyen évről évre; s neki mindig csak apró gyermekei vannak. Úgy hiszem most a tizenharmadik lesz. Iszonyú sors ám ez, Kedvesem!” Arany Juliska Lengyel Dánielnének, Pest, 1862. márc. 18., in ROLLA Margit, *Arany estéje* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944), 56–57.

85 „Szépirodalmi Lapszemle”, *Budapesti Hírlap*, 1854. febr. 5., 8., 1868–1869, 1878–1879, 1878. Kötetben újabban: SALAMON Ferenc, *Irodalmi írásai, 1854–1857*, 1. köt., szerk. ZABÁN Márta (Közlösvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018), 28–36, 33.

86 „A Múzeum Tárcája”, *Új Magyar Múzeum* 4.1 (1854): 193–198, 195.

87 *Budapesti Hírlap*, 1855. márc. 13., 3685. (*Napi hírek és események* című rovat.) Felsorolásszerűen említette a szöveget: *Vasárnapi Ujság* 2, 11. sz. (1855): 88. (*Szerkesztői könyvtár* című szemléjében.)

néhány apróbb megjegyzés tanúskodott Andersen meséinek lassú befogadásáról. A *Pesti Napló*-ban 1853-ban egy Harriet Beacher-Stowe elbeszéléseiről szóló bírálatban Andersent a „családi idyll” reprezentációjának alapítói között említették futólag,⁸⁸ Gyulai Pál pedig 1855-ben, Tompa virágregéit bírálva tett említést pozitívan Andersen „csinos regéiről”, melyek „nagy és kis gyermekeket egyaránt elbájoltak.”⁸⁹ Az 1850-es évek végén került sor az első kötetes megjelenésre, amely azután az 1860-as évektől az Andersen-recepció kiszélesedéséhez vezetett.

Szendrey Júlia Andersen-fordításának előkészítése a sajtóban

Mint láthattuk, Csengery Róza tehát már első Andersen-mesefordításánál jelezte, hogy idővel kötetbe gyűjtve kívánja kiadni a meséket, ám ez a kiadás végül nem valósult meg. Az 1850-es évek másik jelentős Andersen-fordítója, Szendrey Júlia, a közlés formájának kiválasztásakor ellentétes utat választott: leszámítva az 1851-ben megjelent mutatványszöveget, nem tudunk arról, hogy az 1850-es évek sajtójában további mesefordításokkal készítette volna elő egy mesegyűjtemény megjelentetését, hanem azonnal gyűjteményes formában tette közzé a fordításokat.

Bár Szendrey Júlia a sajtót nem használta arra, hogy ott egyes meseszöveget megjelentessen Andersentől (később, saját szerzői meséi esetében viszont már ezt az utat választotta), ugyanakkor az Andersen-mesekötet megjelenését (és így reklámozását, a lehetséges olvasók/vásárlók tájékoztatását) a korabeli sajtó több részletben készítette elő. Arról, hogy Andersen meséi Szendrey Júlia fordításában önálló kötetben jelennek meg magyarul, az újságok 1857 őszén kezdték tudósítani az olvasókat.

A *Vasárnapi Ujság* rövid közleménye említést tett arról, hogy a magyar sajtóban korábban már jelentek meg Andersen-fordítások, melyek célközönsége a cikk szerzője szerint elsősorban nőkől és gyerekekből áll. A szerző és a fordító azonosítása is megtörtént: Szendrey Júlia neve mellett feltüntették elhunyt férje nevét (nem a jelenlegiét), Andersen nemzeti hovatartozását eltévesztve pedig svéd írónak titulálták a szerzőt. A tudósítás szerint háromféle kiadás volt tervbe véve, vagyis differenciált olvasóközönségnek szánták a művet. E nagyközönségnek szóló közlemények újfent magyarázattal szolgáltak a mesék szerzőjének, il-

88 „Gutzkow a »Gyöngyvirágról«”, *Pesti Napló*, 1853. júl. 8., [3].

89 GYULAI PÁL, „Szépirodalmi Szemle III. Tompa Mihály versei. II. köt. 1854.”, *Budapesti Hirlap*, 1855. ápr. 27., 3898.

letve fordítójának kiletére vonatkozóan (svéd, dán író; Petőfi Sándorné, Petőfiné naplója szerzője stb.).

Készülnek a karácsoni s ujévi ajándékok könyvkiadóinknál is. Legközelebb Lampel Róbertnél jelent meg illy becses mű. A világszerte kedvességre talált svéd *Andersen* „Meséi,” mellyek egyes darabjai időszakonként már magyar folyóiratokban is láttak napvilágot s különösen gyermekek s nőknél kedélyre s képzeletre egyaránt ható kedves olvasmányokká lőnek majd minden európai nyelven. Ezen magyar fordítást most *Szendrey Julia* (hajdan Petőfi Sándorné) tollából veszi a közönség. Van belőle háromféle kiadás: népies kiadás 30 kr., csinos borítékkal 40 kr., diszkiadás, arany szegélylyel 1 ft. 12 kr.⁹⁰

A *Hölgyfutár* a fentiekhez hasonló információkból állította össze a mű várható megjelenését beharangozó közleményeit, bár itt már Andersen nemzetiségét sikerült svédről dánra javítani, illetve az elhunyt férjre való nyílt utalás helyett a fordító korábbi irodalmi munkásságából a „Petőfiné naplója” című műre hívták fel a figyelmet. Emellett ugyanakkor már „ismert író”-ként utaltak Szendrey Júliára, ezt a státuszt pedig versei biztosították számára (amelyek nem sokkal korábban láttak napvilágot a sajtó közvetítésével).

Szendrei Julia – több sikerült költemény íróője, – most *Andersen* dán író nagy hirű meséinek átfordításával foglalkozik. E művet Lampel R. adandja ki oly módon, hogy az igen szép karácsonyi és új évi ajándok leend. – E szép mesék majd minden mivel nyelvre lefordítvák, s mi örülhetünk, hogy annak magyarításával oly avatott kéz foglalkozik, melynek az érzelem-gazdag „Petőfiné naplóját” köszönhetjük.⁹¹

Közeleg a karácsony, a „családok ünnepe,” es az újév „a megemlékezések drága napja”, midőn mindenki igyekszik szivességét kinyilvánítani azok iránt, kiket szeret. A gyermekek szülőiktől karácsonyfákat, az idősebb ifjak olvasó könyveket kapnak, hogy örüljenek és okúljanak. Egy ily karácsonyi és újévi ajándékul igen alkalmas könyvre figyelmeztetjük a szülőket, melyet *Lampel Róbert* könyvvarus e napokban adott ki. Ez *Andersen* világhirű meséinek könyve, melyet magyarra *Szendrey Julia*, az ismert íróő fordított. – Hogy e mesék menyire szépen s költőileg vannak nyelvünkre lefordítva, előlegesen is minden olvasónőnk elfogja képzelni, ha újra megmondjuk, hogy e fordítás ugyanazon gyöngéd kéztől eredt, mely irodalmunkat „*Petőfiné nap-*

90 *Vasárnapi Ujság* 4, 51. sz. (1857): 558. (*Irodalom és művészet* című rovat.) Kiemelések az eredetiben. G. J.

91 *Hölgyfutár* 8, 257. sz. (1857): 1119. (*Budapesti hirharang* című rovat.) Kiemelések az eredetiben. G. J.

lójával” ajándékozta meg. E szép mesék többféle kiadásban jelennek meg. Az aranyvágású vignette-es diszkiadás ára 1 ft. 30 kr. népies formában (mely az „Ifjúsági könyvtár” második füzetét képezi,) 30 kr. s csinos olvasó kiadásban negyven pengő krajcár. Azt hisszük, valamenyi kiadás minél hamarabb el fog kelni, már csak azért is, hogy a derék író e részvét által még nagyobb munkásságra ösztönöztessék.⁹²

A *Kalauz a Hölgyfutár* közleményére reagálva, a párhuzamos fordítások meglétere utalt, és ezek, illetve az írói tevékenység nyilvánossága kapcsán etikai (?) dilemmára figyelmeztetett:

A *Hölgyfutár* nov. 10-iki számában olvassuk, hogy Szendrei Julia most Andersen dán író nagy nagy [!] híré meséinek átfordításával foglalkozik Lampel R. számára. E mű átfordításával rég foglalkozik e lapok szerkesztője is, minek tanúsága az, hogy az általa szerkesztett „Kis pajtások könyvtárában” több mese közöltetett is belőle. Ez összeütközés után az a kérdés merül föl: melyik jobb: ha valamely író titkos működése kikürtöltetik? vagy hogy némely író csak titkon működik?⁹³

Boross Mihály Andersen-fordításai

E megjegyzés nyomán elindulva valóban újabb Andersen-mesékre és egy újabb (Beöthy László és König Róza mellett szintén komáromi származású) Andersen-fordítóra lehet bukanni. A *Kalauz* egyik szerkesztője a *Kis Pajtások 6 Krajczáros Könyvtára* elnevezésű sorozat szerkesztője is volt.⁹⁴ Boross Mihály (1815–1899) Ószönyben született, földműves családban. Komáromban, Cegléden, Nagykörsön és Pápán tanult, majd 1842-ben ügyvédi vizsgát tett.⁹⁵ Petőfit és Szendrey Júliát személyesen is ismerte.⁹⁶ A szabadságharcban aktívan részt vett, amnesztiát Komárom kapitulációjakor hadbíró századosként kapott. Az 1850-es évek elején Fejér megyébe vonult vissza, Iváncsán majd Baracskán gazdálkodott, akár-

92 *Hölgyfutár* 8, 288. sz. (1857): 1251–1252. (*Budapesti birharang* című rovat.) Kiemelések az eredetiben. G. J.

93 *Kalauz* 1, 20. sz. (1857): 316. (*Hogy áll a világ?* című rovat.)

94 *Kis Pajtások 6 Krajczáros Könyvtára*, 12 füz., szerk. BOROSS Mihály (Pest: Magyar Mihál könyv-árushnál, 1857–1858). Az Országos Széchényi Könyvtárban meglévő sorozat nem teljes, a hetedik füzet hiányzik.

95 SZINNYEI József, „Boross Mihály”, in SZINNYEI, *Magyar írók élete...*, 1:1242–1246.

96 BOROSS Mihály, *Élményeim 1848–1861*, kiadja Borongó, II. füzet (Székesfehérvár: Vörösmarty Könyvnyomda, 1882), 179–180.

csak Vörösmarty Mihály (akinek kártyapartnerre volt, és aki éppen Boross közbenjárásával került a szülőfalujával szomszédos településre).⁹⁷ 1853-ban Boross két évi várfogságra ítélték, kiszabadulása után a *Vasárnapi Ujság* és a *Napkelet* munkatársa volt, népszerűek voltak a népirodalom fellendítése érdekében közreadott írásai. A *Kalauz* 1857 júniusában (tehát Szendrey Júlia Andersen-kötetének megjelenése előtt pár hónappal) indult meg, szépirodalmi és ismeretterjesztő profillal.⁹⁸

A *Kis Pajtások 6 Krajezáros Könyvtára* című sorozat részeként 1857–1858 folyamán 12 apró, illusztrált füzetke jelent meg, amelyek erkölcsnemesítő és történelmi, zoológiai, valamint irodalmi ismeretterjesztő elbeszélések mellett (amelyek sorában szerepelt például Arany János vagy Vörösmarty Mihály rövid életrajza és méltatása) szépirodalmi műveket adtak közre általában megnevezett szerzőktől (pl. Czuczor Gergelytől, Petőfi Sándortól, Aranytól, Vachott Sándortól – vagy éppen Szendrey Júliától).⁹⁹ A harmadik füzetben olvasható „*Az angyalról és halott gyermekről*”,¹⁰⁰ a nyolcadikban „*A gyufaáruló kis leányról*”,¹⁰¹ a tizedikben pedig „*A világ legszebb rózsájáról*”¹⁰² című szöveg. Egyik esetben sem tüntették fel Andersen nevét, csupán az utalhat a fordítás/kölcsönzés tényére, hogy a címek ebben az esetben idézőjelben szerepelnek.

Ez a példa is azt tanúsítja, hogy a korabeli gyerekirodalomban – a későbbi bibliográfiák és irodalomtörténeti összefoglalások számára láthatatlanul és követhetetlenül – magyar és külföldi szerzők művei jelentek meg sorra, s ezek a korszak egy egyelőre fel nem tárt (bár valószínűleg nagy hatású) szövegregpertoárját rejtik. A gyerekirodalom a modern nemzetállamokban lett a szocializáció egyik leghatékonyabb eszköze, melynek révén az is – Arany kifejezésével élve – „vérvé tanulhatta” az alapvetőnek tekintett szövegeket, ismereteket, normákat és attitűdöket, aki a későbbiekben, felnöve végül is nem lett olvasó ember.

Szendrey Júlia mesefordításainak megjelenése

Bár Szendrey Júlia Andersen-kötetén az 1858-as évszám szerepel és a szakirodalom is így tartja számon megjelenését, valójában 1857 végén (feltehetően decem-

97 Uo., 271–273.

98 Irodalmi munkásságáról és az 1850-es évek sajtóviszonyairól lásd uo., 340–346.

99 SZENDREY Júlia, „Zoltán fiamnak”, in *Kis Pajtások 6 Krajezáros Könyvtára*, 11:75–77.

100 „Az angyalról és halott gyermekről”, in uo., 3:45–50.

101 „A gyufaáruló kis leányról”, in uo., 8:32–39.

102 „A világ legszebb rózsájáról”, in uo., 10:52–58.

ber elején) jelenhetett meg, úgy, ahogyan az előzetes híradások is kalkuláltak: a karácsonyi-újévi ajándékok beszerzésének idejére időzítve. A sajtó 1857 decemberében számolt be arról, hogy a kötet forgalmazása megkezdődött. Az is tudható, hogy Szendrey Júlia kilencéves Zoltán fiának (december 15-én esedékes) születésnapjára a frissen megjelent Andersen-mesekötetet kívánta ajándékba adni (édesapja, Petőfi Sándor arcképével együtt).¹⁰³

Mivel a kötet önértelmező paratextust alig tartalmaz, különösen érdekes, miként hirdette a kötetet a kiadó:

Szép ünnepi ajándék! Lampel Róbert könyvárusnál (városháztéren) épen most jelent meg és minden hiteles könyvárusnál kapható: ANDERSEN MESÉI. Fordította SZENDREY JULIA. Három kiadásban. I. finom kiadás, szépen kötve 1 frt 12 kr. – II. finom kiadás, fűzve 40 kr. – III. kiadás (ifjuság könyvtára II.) 30 kr. – Postán bérmentesen küldve mindegyik kiadás 10 krral drágább. Andersennek ezen nevezetes regéiből egyedül német nyelven hét fordítás létezik, s ezeken kívül már minden nyelvre le vannak fordítva. – Legujabban Szendrey Julia asszony a magyar irodalmat ajándékozta meg vele és mindenesetre nálunk is, mint más nemzeteknél hasonló tetszésnek fog örövendeni. – Egyedül Andersen van azon titok birtokában, regéket elbeszélni, melyek mind az ifjak, mind felnőtteknek tetszenek, midőn is az első az előadás csudaszerű természetességétől elbűvöltetnek, és lebilincseltetnek, míg az utóbbiak gyönyörködnek finom jókedélyü gúnyorában, melylyel az átlengve van.¹⁰⁴

A *Pesti Napló* utolsó oldalán (a Miss Dzuba, idomított afrikai fekete elefánt Széna téri látványtetése, valamint a Szendrey Júlia gyerekei által is kedvvel látogatott Circus Renz, illetve Popp J. G. gyakorló fogorvos Anatherin szájvizének hir-

103 „Kedves Marikám! Most olvastam, hogy a Ráth-féle könyvkereskedés kirakatában látható Sándor képe, az t. i., mit a *Hölgyfutár* készítettett. Legyetek olyan szivesek Marnónéval, és menjetek el a Ráth kereskedésbe, talán kapható lenne belőle egy példány. Ha másképen nem adnák oda, említsétek meg, hogy a költő fiának születésnapjára akarjátok megvenni; remélem, hogy erre adnak belőle egy példányt. Zoltánt szeretném meglepni vele. Épen á propos lenne az Andersen mellé. Ha megkapjátok, azon esetre kérlek, vegyetek mingyárt valami egyszerű rámat is hozzá és üveget.” Szendrey Júlia Szendrey Máriához, h. n., é. n., in SZENDREY Júlia, *Családi levelek: Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*, s. a. r., jegyz., RATZKY Rita (Budapest: Athenaeum Kiadó, 2018), 249–250. Bár a levél nincs datálva, de a *Hölgyfutár* 1857. december 12-én tudósított a Ráth-könyvkereskedésben kiállított Petőfi-képről: „A váci-utcában Ráth Mór könyvkereskedése előtt mostanában mindig nagy közönség szokott állni, mely a kirakatban látható, »Petőfi Debrecenben« című újévi műlapunk nézésével van elfoglalva.” *Hölgyfutár* 8, 284. sz. (1857): 1233. A szóbanforgó kép a *Petőfi Debrecenben (1844-ben)* című Orlai Petrich Soma-festmény nyomán készült, a *Hölgyfutár*-ban többször is reklámozták, az előfizetők ajándékba kapták.

104 *Pesti Napló*, 1857. dec. 20., [4].

detései között) elhelyezett szöveg tehát a termék iránti érdeklődés megalapozása és a vásárlókedv felélesztése céljából hivatkozik a szerző nemzetközi sikerére, összekapcsolja az Andersen-mesék ismeretét a műveltség meglétével, és a szövegek egyedülálló karakterét abban látja, hogy azok egyszerre képesek a gyerek és a felnőtt közönségnek szólni. A *titok* szó (a különleges tudásra utalva) szintén az olvasói kedv felkeltésére szolgál.

A szerző és a műfaj ilyen fokú dicséretére benyomásom szerint azért is szükség volt, mert a korabeli magyar kultúrában távolról sem volt magától értetődő, hogy egy gyerekeknek (is) szóló mesegyűjtemény különösebb értéket képviselne, az pedig, hogy felnőttek számára is alkalmas olvasmány lenne, az olvasói elvárások és attitűdök igen nagy mértékű áthangolását kívánta meg.¹⁰⁵ Mindenesetre a kiadó által közreadott könyvreklámból az is kitűnik, hogy az előzetes tájékoztatásnak megfelelően valóban rétegzett olvasóközönséget céloztak meg, így háromféle kiadásban hozták ki a mesefordítást (két finom kiadás kötve, illetve fűzve, és az ifjúsági könyvtár számára készült edíció).

A kötet címnegyedében feltüntetett információk a következők voltak: „Andersen meséi. Fordította Szendrey Julia. Pest, 1858. Kiadja Lampel Róbert.” A szerző, a fordító és a kiadás adatai után külön lapon egy dedikáció olvasható: „Zoltán, Artila, Árpád fiaimnak.” A könyv utolsó oldalán pedig a nyomdai munka adatait tüntették fel: „Pesten, 1857. Nyomatott Wodianer F. betűivel.” A 156 lapból álló, illusztrációk nélkül kiadott kötet 16 szöveget adott közre: *A szerelmes pár, A fenyőfa, A szilárd cinkatona, A vizcsepp, A kanász, A régi ház, A királyleány és a borsószem, A rózsatündérke, A császár új ruhái, A pohánka, A pásztorlányka és a kéményseprő, A bodza-anyóka, A csintalan fiú, A kis gyúfaárus leánya, A paradicsom kertje, A gölyák.*

A címnegyed visszafogott adatközlését szemügyre véve, úgy tűnik, Andersen munkássága ekkoriban a potenciális olvasóközönség számára már jól ismert lehetett; szükségtelen volt a keresztnév feltüntetése: az *Andersen-mese*, akárcsak a *Grimm-mese* ekkorra már olyan termék lehetett, amely önálló fogalomként létezett – amit a mesekutatás később a *Gattung Grimm* kategória alkalmazásával jelzett, de használható lenne akár a *Gattung Andersen* kifejezés is, e mesei megszólalásmód intézményesülését jelezve.¹⁰⁶

105 GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában* (Budapest: Akadémiai, 2010), 63–64.

106 Ahogyan TURÓCZI-TROSTLER József fogalmazott: „Andersen neve személytelen fogalomná lett akárcsak Aisoposé.” TURÓCZI-TROSTLER, *Realizmus és irodalomtörténet*, 18. (A Grimm-mesék magyarországi kiadástörténetének is egyik jól megfigyelhető jellegzetessége, hogy Wilhelm és Ja-

A fordító lánykori nevét használta, a korabeli magyar társadalom egyik legismertebb női nevét, amelyet az 1840-es évek végén sajtóban megjelent publikációiban is használt (ugyanakkor nem tért vissza az 1840-es/1850-es évek fordulóján használt Petőfi Julia névhez).

Nem használta tehát férje nevét (Horvát Árpádné, bár a korabeli sajtó híradásai szerint különféle célokra szóló adományait ilyen néven jegyezte), ellentétben például a szintén Andersent fordító König Rózával (Csengery Róza) vagy Csapó Máriával (Vachott Sándorné), ugyanakkor az ajánlásban felsorolt három fia közül az első (Zoltán) nyilvánvalóan minden felnőtt könyvvásárlóban és olvasóban felidézte azt a nevet (Petőfi), amelyet kimondva-kimondatlanul a fordítóhoz társítottak, és amely státuszának és identitásának meghatározó eleme volt.

A két (a közvélemény által élénk érdeklődéssel kísért és nagy publicitást kapott) házasságból származó három gyerek nevének együttes felsorolása az anya és gyerekeinek (házastársi kapcsolattól független) egységét tükrözi. A *fiaimnak* ajánlás tehát egyfelől utal a könyv lehetséges befogadóinak körére, vagyis a gyerekekre mint célközönségre, másfelől a szépirodalom mezejére lépett fordító családanyai státuszát és érzelmi elköteleződését fejezi ki. Az anyai státusz hangsúlyozása pedig különös jelentőséget kap egy olyan nőtől, akit a közvélemény leginkább feleségi mivoltában ítelt meg és el. Érdekes a dán mesekötet ajánlásában egymás mellett olvasni a három (ekkor kilenc-, hat- és kétéves fiú) egységesen (az együvé tartozás jeleként) régiesnek ható, mégis újszerűnek számító, lefordíthatatlan és hangsúlyozottan magyaros (pogány, fejedelmi-uralkodói) nevét, amelyek ma ugyan közhasználatú nevek, ám a 19. század előtt nem voltak jelen a magyar keresztnév-adás gyakorlatában.¹⁰⁷

A közlésre kiválasztott meséknél nem lehetett szempont az, hogy korábban még magyarul meg nem jelent szövegeket tegyen közzé, hiszen *A császár új ruhái* az 1840-es években kétszer, *A rózsatündérke* és *A pohánka*¹⁰⁸ pár évvel korábban Csengery Róza fordításában már megjelent. Tematikusan a (boldogtalan/viszonzatlan) szerelem, az emlékezés és a felejtés, a hiúság/gög, önzés és magány képzeleti köré épülnek a mesék. *A rózsatündérke*, *A kis gyúfaárus leányka*, *A gólyák* című szövegek szerepeltetése egy gyerekeknek szánt könyvben talán zavarbaejtő lehet a mai olvasó számára. Az elsőben egy fiút megöl és lefejez szerelmének gonosz bátyja, a lány megtalálja az erdőben a holttestet, kiássa, és, mint Mathilde

kob Grimm mint különálló személyek gyakran eltűnnek a mesék mögül, mintha egyetlen személytől/entitástól származnának e mesék, „Grimm meséi”.)

107 Bár a Horvát gyerekek apja, Horvát Árpád történész maga is már ilyen különleges nevet kapott történész apjától, Horvát Istvántól 1820-ban.

108 Csengery Rózánál *A tatárka* címen. A hajdináról van szó.

Julien Sorelét, hazaviszi szerelme levágott fejét, cserépbe ülteti, melyből jázminbokor nő ki, amely végül megmérgezi a gonosz testvért. A második mese ismeretes módon a nagyvárosi tömegben is magányos gyerekhálóról, a harmadik pedig állatkínzásról és halva született csecsemőkről szól.

A rózsatündérke a negédes kellékeket (virágszellemelek) leszámítva ugyanúgy a kontrollálatlan szenvedély kegyetlen következményeiről szól, mint Szendrey Júlia *A huszár boszúja* című novellája, amely Tompa Mihály teljes felháborodását váltotta ki (nőhöz nem méltó) brutalitása miatt.¹⁰⁹ A másik két szöveg azonban, megítélésem szerint, nem rí ki a korabeli gyerekirodalom korpuszából, melyben a gyerekeket nem megfelelőnek ítélt viselkedésük súlyos következményeivel fenyegető *Schreckmärchen* éppen olyan gyakori volt, mint a halott gyerekekről, vagy a halott anyáról és árva gyerekekről szóló versek és prózai alkotások sora.

Szendrey Júlia meseismerete

A mesekönyvről közzétett kiadói reklámban említett hét német fordítás kapcsán merül fel a kérdés, hogy Szendrey Júlia melyik német kiadást használhatta a magyar szöveg elkészítése során. Mint láthattuk, Andersen meséit már az 1840–1850-es évek fordulóján ismerte, így nem volt szükségszerű, hogy egy friss kiadásból dolgozzon. A forrásként szolgáló német kiadás(ok) ismerete azért is fontos lenne, mert ezek szövegrepertoárjához *képest* lehetne érzékelni, hogy Szendrey Júlia milyen kötetkompozíciót alakított ki: milyen szövegeket válogatott össze és ezeket milyen sorrendben rendezte el.¹¹⁰

Szendrey Júliától ismert egy könyveket (feltehetően olvasmányait) felsoroló kézirat, amely 1854 körül/után keletkezhetett, de korábbi, 1840-es években kiadott művek is szerepelnek rajta.¹¹¹ Ebben Andersen neve nem szerepel, ugyanakkor a szerzői betűrendben írott lista eleve töredékes (K-tól V betűig tart), ám így is érdekes képet rajzol egy, az 1850-es években élt, átlagon felüli irodalmi és intellektuális érdeklődésű nő olvasmánytípusairól. A nagyrészt kortárs külföldi szerzők francia és német nyelvű műveit tartalmazó listán Georges Sand, Sue, Scribe, Lamartine, Uhland művei, a *Tamás bátya kunyhója* német kiadása, fran-

109 GYIMESI, „Szendrey Júlia és Arany János...”, 144.

110 A 19. századi mesefordítások alapvető jelentőségéről (különösen a dán és német irodalmi kapcsolatok kontextusában, a Grimm-, illetve az Andersen-féle narrációs mód példáján) lásd Cay DOLLERUP, „Translation as a Creative Force in Literature: The Birth of the European Bourgeois Fairy-Tale”, *The Modern Language Review* 90, no. 1 (1995): 94–102.

111 *Szendrey Júlia versei és más iratai*, OSZK Kt., Fond VII/154, [9.]

cia nyelvkönyvek, a klasszikusok közül Shakespeare drámái németül és Plutarkhosz *Párbuzamos életrajzok* című művének francia kiadása. A magyar irodalmat Kisfaludy Sándor *Regéi*, Szilágyi Virgil *Budapesti Visszhang* című divatlapja, Vahot Imre *Országgyűlési Emlék* című politikai, történeti és szépirodalmi almanachja, valamint Vachott Sándorné *Derü és boru* című regénye (1854) képviseli.

Meséket ez a töredékes lista nem tartalmaz, egyetlen kivétellel: Plutarkhosz/Plutarque után a „Ponyva irodalom” következik: „Cízio, Árgirus, s a' t.”. Az egymástól elszakított szerelmesekről, a tündérfeleségét kereső királyfiról szóló *Argirus* olyan (tisztázatlan forrásokra visszamenő) szépirodalmi mű, amely ponyvaváltozatai révén a szájhagyományozásba is bekerült, és ismeretes módon a legnépszerűbb elbeszélések közé tartozott a premodern magyar kultúrában. Abból a szempontból is jelentős a magyar mese történetében, hogy amikor a reformkori magyar irodalomban kísérletek történnek a tündérmese műfajának szépirodalmi integrációjára, Vörösmarty (*Csongor és Tünde*), Petőfi (*János vitéz*) és Arany (*Rózsa és Ibolya*) idevágó művei mindegyikénél kimutatható az Árgirus-mese ismerete és hatása.¹¹²

Mint látható, Georges Sand mellett egyetlen író szerepel a szerzők sorában. Vachott Sándorné Csapó Mária (1832–1896) neve és regényének említése Szendrey Júlia könyvjegyzékében több szempontból is érdekes. Egyrészt Szendrey Júlia Andersen-kötetének megjelenését követően Vachott Sándorné a hazai gyerekirodalom megteremtésének egyik legfőbb képviselőjeként az 1860-as évek elején több Andersen-mesefordítást is közreadott időszaki kiadványokban, illetve kötetes formában is.¹¹³ A Vachottné neve alatt első ízben 1866-ban megjelent *Mesék, kalandok, történetek* című, gyerekeknek szóló gyűjtemény második, 1875-ben megjelent kiadása pedig együttesen közölte Vachott Sándorné és Szendrey Júlia Andersen-mesefordításait, Szendrey nevének feltüntetésével válogatva az 1857-ben (illetve 1874-ben újabb kiadásban) megjelent kötet szövegeiből.¹¹⁴

Másrészt Vachottné (akárcsak König Róza és Szendrey Júlia) is példa arra, hogy az 1850-es években munkásságukat kezdő író nők férjük, családjuk révén olyan kapcsolati tőkére, publikációs lehetőségekre és mintákra tehettek szert, ami elősegítette egy, a korszakban még oly ritka önálló írói pályák kialakítását.¹¹⁵

112 GULYÁS, „Mert ha irunk....”.

113 Erről lásd DOMOKOS Mariann tanulmányát kötetünkben.

114 VACHOTT SÁNDORNÉ, ford., *Mesék, kalandok és történetek Andersen után*, 2. jav. kiad. (Budapest: Légrédy Testvérek, 1875).

115 TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye: Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114.

Míg ebből a szempontból Szendrey Júlia esetében egyértelmű kivételes pozíciója, König Róza esetében is figyelembe kell venni, hogy férje, Csengery Antal a korabeli magyar irodalmi és tudományos élet egyik legjelentősebb informális hatalommal rendelkező alakja volt. Vachott Sándorné Csapó Mária a reformkori pesti irodalmi élet számos jeles személyiségét jól ismerte, hiszen a maga családja révén Vörösmartyval és Bajzával, férje révén pedig Vahot Imre mellett Kossuth-tal és Erdélyi Jánossal került rokonságba az 1840-es években, miközben az 1850-es években írói pályája elindításában, majd alakításában mindvégig fő patrónusa volt Eötvös József. Ez a kapcsolati tőke a férj hiánya esetén is működni tudott.¹¹⁶

A Szendrey Júlia által összeírt töredékes könyvjegyzék tehát – az Árgirusponyvát leszámítva – nem tartalmaz meséket, ugyanakkor férje, Horvát Árpád könyvtárában meglepően nagy számban voltak jelen mesegyűjtemények. Horvát Árpád jelentős könyvgyűjtő volt, halála után a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára számára eladott könyveinek több ezer tételes jegyzéke tanúskodik a népmesék iránti egyértelmű érdeklődéséről: tulajdonképpen Szendrey Júlia haláláig (1868) szinte az összes fontosabb (Gaal György, Mailáth János, Erdélyi János, Merényi László, Arany László szerkesztésében kiadott) magyar vagy német nyelvű népmesegyűjteményt beszerezte könyvtára számára,¹¹⁷ ami megítélés szerint távolról sem volt bevett olvasói gyakorlat még a korszak vezető értelmiségi olvasóinak körében sem. A népmesegyűjtemények mellett La Fontaine és a Csengery Róza fordította Lachambaudie egy-egy kötete is megtalálható volt e könyvtárban.¹¹⁸ Horvát Árpád könyveinek jegyzékében egyetlen Andersen-kötet szerepel, a felesége által fordított mesegyűjtemény.¹¹⁹

Szendrey Júlia prózai műveinek és így mesefordításainak feltárása, új kiadása,¹²⁰ értelmezése még várat magára, bár az *Összes versek* megjelenése¹²¹ jelzi, milyen elgondolkodtató tanulságokkal járhat a korpusz közreadása. Ha a kiadott

116 Vachottné írói pályájának felépítése azért is érdekes, mert azonnal kötetes nagyepikával indította ezt a pályát, nem a megszokott stratégiákat alkalmazta, bár később szerzőként és szerkesztőként a sajtót és az időszakos kiadványokat is igénybe vette művei megjelenetéséhez. Uo., 101–102.

117 *Horvát Árpád könyvtára*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1887/10. A 47, 349, 444, 445, 1055, 1056, 1090, 1091, 1092. számú tételek.

118 *Horvát Árpád könyvtára*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1887/11, 941. tétel: Fables de P. Lachambeaudie, Poésies diverses, Paris, 1858; 945. tétel: Fables et oeuvres diverses de J. La Fontaine, Paris, 1841.

119 *Horvát Árpád könyvtára*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1887/10, 28. tétel.

120 Szendrey Júlia novelláit, meséit (bár feltehetően nem a teljes korpuszt) Bihari Mór adta ki. A kötet tíz szöveget tartalmaz. PETŐFINÉ SZENDREY Júlia, *Eredeti elbeszélései*, összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte BIHARI Mór, Petőfi-Könyvtár VIII (Budapest: Szilágyi, Kunossy és Társa, 1909).

121 SZENDREY Júlia, *Összes verse*, s. a. r., a kísérőtanulmányt, a jegyzeteket és az életrajzot írta GYIMESI Emese (Budapest: Kortárs Kiadó, 2018).

szövegekre támaszkodunk, akkor tudomásom szerint Szendrey Júliától egy Andersen-mesefordítás autográf kéziratának töredéke látott napvilágot. Az *Összes versekben*, amely javarészt Szendrey Júlia kéziratban maradt költeményeit tárta fel és adta közre, az *Egyéb feljegyzések*hez sorolt szövegek között szerepel egy pár sornyi szöveg, amely a *Ne bántságok, ne háborgassatok* című vers ceruzával írott variánsainak kéziratán a versek fölé írva olvasható.¹²² Szendrey Júliának ez a javításokat is tartalmazó, egy mondatnyi prózai töredéke megítélésem szerint az Andersen-kötetben 1857-ben megjelent *A bodza-anyóka* című mese egy részletének feleltethető meg („igen igen öreg feleségével; már dédszülék voltak, s nem sokára arany menyekzőjüket kellett volna megülniök, de az sehogy sem jutott eszökbe, hogy tulajdonképen mely napon keltek össze”).¹²³

Az Andersen-mesekötet fogadtatása

A *Pesti Napló*ban 1858 tavaszán folytatásokban jelent meg Gyulai Pál Majthényi Flóra verseiről és Szendrey Júlia Andersen-kötetéről írt recenziója, amely azonban a konkrét könyvek bírálatánál sokkal tágabb értelmezési keretben foglalkozott a női írás jelenségével.¹²⁴ Bár Gyulai ezzel kapcsolatban igen erőteljes fenntartásokat fogalmazott meg, Szendrey Júlia kötetéről – írása legvégén ejtve szót – alapvetően pozitívan nyilatkozott, nemcsak a *mesefordítás*, hanem a *meséírás* folytatására biztatva a szerzőt:

A fordítónő, kivéve egy pár apróbb darabot, helyes választással állítja ki füzetkáját. A fordítás is igen sikerült. A hangulat majd mindenütt szerencsésen van etalálva a magyaros színezet, mely az egészen előmlik, ment minden affectatiótól és erőltetés-től. Óhajtjuk, hogy karácsonyra újra egy füzetkével lepje meg a kis és nagy gyermekeket. Kettős hiányt fog pótolni: egy nevezetes költőt ültet át irodalmunkba s gazdagítja gyermekolvasmányainkat, melyekben oly szegények vagyunk. Mindkettő oly szolgálat, mely kétszer föléri vers- és novellaírónőink dicsőségét. Sőt nem árt, ha a fordítónő e nemben megkísért egy kis eredeti munkásságot is. Legalább egy kis eredeti mesécskéje, (A kis köpeny története. Vasárnapi Ujság), melyben Andersent oly szerencsésen utánozta, szép reményeket enged táplálnunk tehetsége felől.¹²⁵

122 Uo., 185, 268, 274. A szóbanforgó kézirat képe a 287. oldalon.

123 ANDERSEN *meséi*, ford. SZENDREY Julia (Pest: Lampel Róbert, 1858), 97.

124 A bírálat és a körülötte kialakult vita elemzéseit lásd TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).

125 GYULAI, „Írónőink”, 307.

A nyilvános és hivatalos kritika mellett Gyimesi Emese kutatásai révén lehetőség nyílt arra is, hogy kivételes módon a privát recepcióról is képet kaphassunk, méghozzá az Andersen-kötet ajánlásában megjelölt gyerekolvasók szemszögéből. Mint láthattuk, Petőfi Zoltán kilencedik születésnapjára ajándékként kapta ezt a könyvet édesanyjától. 1864-ben a kilenc éves Horvát Árpád a tőlük ekkor már külön élő bátyjának, Petőfi Zoltánnak írt levelében 1863 karácsonyára kapott ajándékai sorában két másik könyv (a *Csizmás kandúr* és egy dalkönyv) mellett említette Andersen meséit.¹²⁶ Nem tudni, hogy milyen kötetre utalhatott – talán ő is kilencévesen kapta meg az édesanyja fordította mesekönyvet. Szendrey Júlia legkisebb gyermeke, Horvát Ilona visszaemlékezésében így írt: „Nagyon büszke voltam, hogy olyan mesekönyvem van, amit édesanyám fordított magyarra: Andersen meséi.”¹²⁷ Tudjuk, hogy Szendrey Júlia Garay János özvegyének és gyermekeinek is ajándékozott a mesekönyvből,¹²⁸ és hogy Andersennek is küldött egy dedikált példányt,¹²⁹ melyet Andersen meg is kapott 1858-ban.¹³⁰

A 14 és 10 éves Horvát Attila és Árpád 1865 karácsonyára készített kéziratos újságjukban „költőné és gazdasszony” édesanyjukat ünnepelve verseit, Andersenhez hasonlatos meséit, olvasottságát és főzetudományát emelték ki: „Meséit Andersen meséitől alig lehet megkülömböztetni. Biz ez nagy áldás mikor alig van egy becsületes meseirónk.”¹³¹ A második mondat, mintha nagybátyjuk, Gyulai

126 *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában: Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona gyermekkori levelei, versei és játékaik, 1840–1870*, a forrásokat sajtó alá rendezte, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta GYIMESI Emese (Budapest: magánkiadás, 2019), 125.

127 Uo., 255. A kötet megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeumban (PIM, A 12.828), jelenleg a Petőfi állandó kiállítás részeként berendezett Szendrey-szobában (PIM, A 12.828).

128 Az 1858/1859-es tanévtől Petőfi Zoltán gimnáziumi tanulmányait megkezdve Garaynéknél lakott. A „Garaynéknak és gyermekeinek Szendrey Júlia” ajánlással ellátott Andersen-kötet megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeumban (PIM, A. 1066–P). Leírása szerint: „korabeli piros vászonkötés dombornyomásos, aranyozott címfelirattal és »golyafészek« díszítéssel”. A borítón azonban nem aranyozott golyafészek látható, hanem egy vízínövények övezte tó, amelyre éppen egy golya ereszkedik le. A vízben apró gyerekfejek. Ez a kép megfeleltethető a kötet utolsó meséjének, és azt a jelenetet ábrázolja, amikor is a golya kistestvért választ a történetben szereplő gyerekeknek. A golyák az állatkínzásra buzdító gyerekeknek büntetésből egy halott babát visznek. Horvát Ilona említett példányának szintén arany-piros borítója viszont nem ilyen, hanem növényi ornamentikával díszített.

129 A dedikált kötet Koppenhágában, a dán Királyi Könyvtárban található (a címnyegedről készült másolat *Szendrey Julie* soraival: OSZK Kt., Fond VII/286).

130 1858. december másodikán egy Henriette Scaveniusnak írott levelében számolt be erről Andersen (a dán szöveg angol fordítása): „A Hungarian edition of my Fairytales has been sent me from Hungary, These fairytales and four of the novels are now available in Hungarian, Bohemian, Russian and Polish; that’s four Slavonic languages, it is a strange lucky star that floats above my writings”. <https://andersen.sdu.dk/brevbase/brev.html?bid=9157> hozzáférés: 2020.09.01.

131 GYIMESI, *Gyermekszemmel...*, 172.

Pál írónökről közreadott cikksorozatából az egyik tételmondat parafrázisa lenne. A *Tarka Művek* címet viselő házi időszaki kiadvány több más szövegében is kimutatható az Andersen-hatás: *A dió héj* című rövid elbeszélés, amelyet Black Dick (vagyis ifj. Horvát Árpád) jegyzett, egy tengerbe esett dióhéj hányattatásait és pusztulását írja le, megszemélyesítve a kis dióhéjat, és az ő érzéseit.¹³²

Egy év múlva 1866 januárjában az újévet köszöntve édesanyjuk meséinek kiadását foglalták kívánságba – talán létezett erre vonatkozólag valamiféle terv, amiről a gyerekek (kiskamaszok) a felnőttek beszélgetéseiből értesülhettek: „Itt az újév, a hatvanhat! / Remélljük, hogy sok jót hozhat / Mama meséit kiadják. / És jók lesznek az uborkák / Marikának.”¹³³ Szendrey Júlia saját meséi önálló kötetben nem jelentek meg életében, 1868 szeptemberében bekövetkezett korai haláláig. Ugyanitt, talán kishúguk, Horvát Ilona szerzői neve (Sapphó Zelinka) alatt egy ikonikus Andersen-mese szüzséjének versbe szedett motívumai jelennek meg: „A kis leány tévedezik / Kötényébe gyufákat rak / Meggyujtja és melegedik”.¹³⁴

Az Andersen-mesék fordítása Szendrey Júlia írói újrakezdésének programjához illeszkedett. 1854-ből ismertek legkorábbi fennmaradt versei és 1856-ra tehető egy intenzívebb költői periódusa. 1857-ben nemcsak az Andersen-mesékből készített fordításai láttak napvilágot, hanem három hónappal korábban megjelent első verse is, a *Napkeletben*, *Három rózsabimbó* címmel.¹³⁵ Ez a vers – akárcsak az Andersen-mesekötet egyetlen paratextuális eleme – az anya-gyermek viszonyt tematizálta és emelte ki identitást meghatározó tényezőként. A vers korabeli fogadtatása egyértelműen elismerő volt. A *Három rózsabimbó* megjelenését további költemények publikálása követte a sajtóban, bár Szendrey Júlia életében verseinek csak egy töredéke látott napvilágot.¹³⁶

Az Andersen-kötet megjelenését viszont nem annyira további mesefordítások követték (bár ilyenre is akadt példa),¹³⁷ hanem immár Szendrey Júlia saját meséinek publikálása (*Egy kis köpeny története*, *A Mikulás*, *A lyukas mogyoró*, *A szerencsétlen narancsfá*, *A pásztorleány és a királyfi*, *A kis aranyvirág*, *A fenyőfa és a*

132 Uo., 177.

133 Uo., 184.

134 Uo., 186.

135 *Napkelet* 1, 37. sz. (1857): 604.

136 Szendrey Júlia műveinek jelenlétéről az 1850-es/1860-as évek sajtójában lásd GYIMESI, „»...sem árt, sem használnak?...”, 265–267.

137 *A rózsabokor és a csiga* Arany János lapjában jelent meg: *Koszorú* 1.1, 22. sz. (1863): 520–521. Szendrey Júlia halála után jelent meg 1868 decemberében „Az angyal”, *Fővárosi Lapok* 5, 287. sz. (1868): 1145. A hagyaték tulajdonosa, Tóth József Szendrey Júlia több művét is közzétette a korabeli sajtóban. Ebből a szempontból érdekes, hogy 1870-ben Tóth József neve alatt is megjelent egy Andersen-mese, mégpedig *A kis habléány* fordítása. *Nefejejs* 12, 10–11. sz. (1870): 108–111, 120–124.

vadrózsa), melyek egy része viszont már csak közvetlenül Szendrey Júlia halálát követően, a kéziratok hagyatékából került a sajtóhoz.

Gyulai Pál nőszérzőkről szóló cikksorozata egybeként bizonyos témákat és műfajokat javasolt, engedélyezett az íróknak. A mese egy volt ezek közül. Míg Szendrey Júlia életében megjelent versei javarészt a kritikai elismerés által kijelölt elfogadható lírai témaként az anya és gyermekei kapcsolata köré épültek, addig az egyértelműen Andersen hatását mutató szerzői meséi lehetővé tették, hogy azt a témát írja meg, amely – kéziratban maradt verseinek tanúsága szerint – folyamatosan foglalkoztatta: tragikusan elveszített szerelmét, magányát és gyötörő boldogtalanságát. A Szendrey Júlia halálát, temetését hírül adó sajtóközlemények 1868-ban szinte kivétel nélkül megemlégtették az Andersen-mesék fordítását is megemlékezésükben.

Az Andersen-mesék látens recepciója

König Róza és Szendrey Júlia 1850-es évekbeli mesefordításai kapcsán érdemes az Andersen-recepció tágabb és talán rejtettebb kontextusát is figyelembe venni. A korszak irodalomkritikai normáit meghatározó értelmiségiek (is) hálózatosan kapcsolódtak egymáshoz, és ha csak az Andersen-mesék (elismerő minősítések vagy fordítások szintjén megnyilvánuló) korai pozitív recepcióját vesszük figyelembe, ezek a kapcsolódási pontok a következőképpen néztek ki: König Róza Andersen-meséket fordított az 1850-es évek elején, amiről férje, a korabeli irodalmi tudományos élet egyik legnagyobb befolyással bíró személyisége, Csengery Antal egyértelműen jó véleménnyel volt. A másik fordító Szendrey Júlia volt, akinek legközelebbi barátja húga, Szendrey Mária volt, Gyulai Pál felesége. A Csengery, a Szendrey és az Arany család között egyfajta kapocs lehetett Gyulai Pál, aki nemcsak Arany Jánossal, hanem Csengery Antallal is bizalmas viszonyban állt: így például őt bízta meg azzal, hogy Szendrey Ignáctól feleségül kérje számára Mária lányát, s amíg Gyulai Kolozsváron pesti költözését készítette el, felesége nem is nővérénél, Szendrey Júliáéknál, hanem Csengeryékkel lakott egy házban Pesten, és töltött sok időt König Rózával.

A Szendrey Júliától Petőfi Sándor halála után távolságot tartó Arany család részéről a közvetítő Arany Juliska volt, akinek König Róza és Szendrey Mária egyaránt barátai voltak (ő maga több alkalommal is hónapokon át Csengeryéknél élt Pesten 1857 és 1860 között); 1863 augusztusában tartott zártkörű esküvőjére a menyasszony részéről csak a Csengery- és a Gyulai-házaspár volt hivatalos. A Csengery családdal az 1860-as évektől, a nagykőrösi gimnázium elvégzése után

Pestre költözvén Arany László is közeli viszonyban állt, mindennapos vendég volt náluk, Csengery Antalnak közvetlen hivatali beosztottja volt a Földhitelintézetben, aki emellett egyfajta példakép is volt számára. Ő maga, az egyik legjelentősebb magyar népmese-gyűjtemény közreadója és a népmesékről szóló alapvető értekezés szerzője szintén becsülte az Andersen-meséket: „A Grimmek meséi állnak előttem legmagasabban, ahol népmesékről van szó; de ha ezek mértékével mérem Andersent, ki kell dobnom az ablakon; pedig ez is betöltötte a maga helyét.”¹³⁸

Szendrey Júlia 1850-es évek végén megkezdett (folytatott) írói pályája kapcsán talán már nem csak halott férje, a kultikus pozícióban lévő Petőfi Sándor emléke és kapcsolatai vehetők figyelembe, hanem sógora, Gyulai Pál szerepe is. A nők irodalmi tevékenysége, pályája iránt éles kritikát megfogalmazó Gyulai, aki ezen nézeteit éppen (leendő) sógornője – egyébként elismeréssel illetett – Andersen-fordításai kapcsán fejtette ki, ugyanis e kritikától függetlenül, úgy tűnik, jó viszonyban volt Szendrey Júliával. Pesti útjai során (amíg felesége Kolozsváron élt) rendszeresen vendége volt a Horvát–Szendrey házaspárnak, csakhogy leveleiben sógoráról, Horvát Árpádról alig ejt egy szót is, Szendrey Júliáról azonban jóval gyakrabban nyilatkozik. Szendrey Júlia és Gyulai között egyfajta csipkelődő kommunikációs stílus uralkodott,¹³⁹ ám úgy tűnik, Szendrey Júlia szeretett húga férjéről kifejezetten jó véleménnyel volt,¹⁴⁰ és Gyulai is közbenjárt Szendrey Júlia publikációnak elhelyezése érdekében.¹⁴¹ Szendrey Júlia sokkal szuverénebb

138 Arany László Tolnai Lajosnak, Budapest, 1878. ápr. 4., in ARANY László, *Válogatott művei*, s. a. r., bev. NÉMETH G. Béla (Budapest: Szépirodalmi, 1960), 490. Arany János lapjaiban többször is közölte Wohl Stephanie Andersen-hatást tükröző regéit, és a szerző 1865-ben megjelent *Regékönyvéhez* ő írta az ajánlást.

139 Például: „Tegnap Tóth Kálmán új drámáját láttam. [...] Julia rám fogta, hogy csak azért nem merem tapsolni, nehogy mint kritikus felesége – téged tegyelek felelőssé.” Szendrey Mária Gyulai Pálnak, Pest, 1860. jún. 19., OSZK Kt., Levelestár. „Julia jól van s mutatta nekem nagyon elmés levelet. Ebben a Mariban valóságos írónő veszett el, különb, mint te – mondám neki bosszantásul. Sokszor vagyok nálok ebéden, tegnap tegnapelőtt is ott voltam.” Gyulai Pál Szendrey Máriának, Pest, 1864. júl. 9., OSZK Kt., Levelestár.

140 „Mert most még ezerszerte jobban szeretlek és tisztellek, mióta Julia több mindent beszélt az életről és a férfiakról – csak most látom még, hogy te kedvesem mi vagy! Julia a napokba mondta, hogy téged aranyba és gyémántba kellene foglalni, és még az sem lenne elég méltó read!” Szendrey Mária Gyulai Pálnak, Pest, 1860. jún. 19., OSZK Kt., Levelestár.

141 „Keményt tegnap figyelmeztettem az ön kijövendő regécskéjére, s előre is feldicsérem neki. Igérte, hogy elolvassa s hibáztatott: miért nem adtam át neki; szívesen kiadta volna a Pesti Napló tárczájában. Szolgáljon tudásul jövendőre.” A szóbanforgó „regécske” feltehetően az *Egy kis köpeny története (Eredeti mese)*, Szendrey Júlia első publikált szerzői meséje volt, amely a *Vasárnapi Ujság*ban jelent meg 1858. február 14-én. *Vasárnapi Ujság* 5, 7. sz. (1858): 74–76. A levél tanúsága szerint a kéziratot Gyulai juttatta el a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségének, miközben Kemény Zsigmond, a *Pesti Napló* szerkesztőjének figyelmét is már előre felhívta rá. Mint láthattuk, Gyulai Szendrey ezen alkotá-

egyeniség volt, mint a korábban említett Vachott Sándorné, és nem volt szüksége patrónusokra művei alkotása és megjelentetése érdekében (amelyek egyébként igen sokféle sajtótermékben és időszaki kiadványban láttak napvilágot),¹⁴² de Gyulai, a korabeli irodalomkritika egyik vezető alakjaként közvetve, elismerő véleményével és kapcsolatrendszerével talán elősegíthette a kedvező fogadtatást.

Úgy tűnik tehát, hogy az 1850-es években az Andersen-mesék fordítása, majd az 1850-es/1860-as években az Andersen-mesék hatását tükröző szerzői mesék megjelentetése (többek között Arany János lapjában, a *Koszorúban*) a korszak meghatározó értelmező közössége, a Csengery–Gyulai–Arany-féle irodalmi kör hallgatólagos támogatásával történt.

Összegzésként

Andersen egyes meséi első megjelenésüket (1835, 1837) követően viszonylag hamar (feltehetőleg német közvetítőszövegeket használva) megjelentek magyarul is. Az 1840-es években *A császár új ruhája* és *A kis hableány* divatlapokban, illetve szépirodalmi periodikában látott napvilágot. Ezen évtized három Andersen-meseközléséből egyelőre egyetlen szöveg fordítója ismert név szerint: a pályakezdő novellista Beöthy László, aki mesefordításával párhuzamosan éppen ifjú nők számára állított össze szépirodalmi antológiát. A nők már a kezdettől mint az Andersen-mesék lehetséges célközönsége tűntek fel, hiszen a divatlapok a művelt olvasóközönség kibővítésére törekedtek, olyan szépirodalmi és ismeretterjesztő szövegközléssel, társasági hírekkel és divattudósításokkal, amelyek a (középosztálybeli) nőket kívánták bevonni az olvasók körébe. Az 1840-es években a magyar nők tehát olvasóként találkozhattak Andersen-mesékkal, az 1850-es évektől pedig a *női írás* egyik megnyilatkozási formája lett az Andersen-mesék fordítása, majd ezt követően az Andersen-mesék inspirálta eredeti, szerzői mesék közreadása.

Az 1850-es évek első felében Csengery Róza tette közzé Andersen meséinek fordítását. A sajtóban és az időszaki kiadványokban való közlés lehetővé tette, hogy viszonylag kockázatmentesen (hiszen egy könyv kiadása sokkal költségesebb, mint egy működő sajtótermékben elhelyezett eseti publikációé) lehessen megismertetni az olvasóközönséggel a könyvpiacra bevezetni kívánt szerző termékeit, és lehető-

sáról az Andersen-kötetről írott recenziójában nyilvánosan is pozitív véleményt formált. Gyulai Pál Szendrey Júliához, Pest, 1858. febr. 9., in GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r., jegyz. SO-MOGYI Sándor, *A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4* (Budapest: Akadémiai, 1961), 343.

142 SZENDREY, *Összes verse*, 207–211.

séget teremtett arra is, hogy visszajelzéseket kaphasson az alkotó, és akár a fogadtatást is figyelembe véve formálja szövegalkotási stratégiáját. Csengery Róza meséi pozitív fogadtatásban részesültek és a kezdetektől egy tervezett mesekötet előkészítéseként láttak napvilágot – ám ez a kötet végül is nem jelent meg. Szendrey Júlia az 1850-es évek legelején egy Andersen-mesefordítást is megjelentetett a maga novellái mellett a sajtóban, ám az ekkor Petőfi Júlia néven publikáló szerző és fordító írói pályafutása 1851-ben megszakadt. 1857 végén viszont az ő fordításában jelentek meg önálló kötetben – magyarul első ízben – Andersen meséi.

A 19. századi magyar írók életművének létrehozásában a fordításnak feltehetően megvolt az a szerepe, hogy akárcsak a sajtóbeli közlés, átmenetiségével kisebb kockázatot jelentett: a fordító a szerző neve (autoritása) mögé rejtőzve tudott alkotni, egy olyan közegben, amely a női írás felé – annak vélelmezett negatív társadalmi következményei miatt – meglehetősen kritikusan viszonyult. Bár az Andersen-mesék az 1850-es évek második felétől a kialakuló gyerekirodalom korpuszához is soroltattak (így például Boross Mihály fordításai), Andersen meséinek Szendrey Júlia fordításában megjelent gyűjteménye és annak kritikai és közönségsikere rövid távon utat nyitott (az Andersen hatását magukon viselő) szerzői mesék közzététele előtt is, amelyek a női írás elfogadhatónak/ajánlottnak vélt formáját használva nyújtottak lehetőséget a női szerzők autonóm megszólalására. Egyben újabb kísérletnek tekinthetők a mese bevezetésére a szépirodalom műfaji rendszerébe.

Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom

Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások
az 1860-as években

A Vachott Sándorné Csapó Mária irodalmi munkásságát jellemző évszázados toposz szerint az életmű középpontjában legerőteljesebben a gyermek- és ifjúsági irodalommal összefüggésbe hozható művei állnak.¹ Vachottné személyében már a kortársak is elsősorban a magyar nyelvű, gyerekeknek szóló irodalom egyik hazai (és Bezerédj Amália mellett az egyedüli női) megteremtőjét tisztelték.² Sajátos módon azonban Vachottné művei közül az irodalomtörténet-írás a legutóbbi időkig szinte kizárólag csak az emlékiratait tartotta számon, egyéb művei érdemi reflexiók nélkül maradtak.³ Ennek magyarázata egyrészt a gyerekeknek szóló műveknek az irodalom rendszerén belül elfoglalt alárendelt helyzetében keresendő, hiszen a mindenkori pedagógiai elvek szolgálatába állított gyermekirodalom termékeire az esztétikai érdekelttségű irodalomtörténet-írás sajnálatos, bár érthe-

- 1 SZEMÁK István, *A magyar ifjúsági irodalom története* (Budapest: Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, 1924), 30–31; LISZTÓCZKY László, „Vachott Sándorné írói pályája”, in LISZTÓCZKY László, *A Vachott-család és a XIX. századi magyar irodalom: Tanulmányok*, 85–107, 165–169 (Gyöngyös: Konturs Kft., 2009), 93; TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzeti özvegye: Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114, 109–110. Drescher Pál híres gyermekkönyv-bibliográfiájában az 1861 és 1875 között megjelent magyar gyermekkönyvek között Vachottné nyolc munkáját tartja számon. DRESCHER Pál, *Régi magyar gyermekkönyvek 1538–1875* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1934), 100–124.
- 2 B., „Vachott Sándorné”, *Hazánk s a Külföld* 3, 5. sz. (1867. febr. 3.): 65–66; ZÁVODSZKY [SZÉCHY] Károly, „A gyermek-irodalom köréből”, *Vasárnapi Ujság* 17, 29. sz. (1870. júl. 17.): 366–367, 367; HOHENAUER Ignác, „Ifjúsági irodalom és könyvtár”, in *Paedagogiai encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára*, szerk. VERÉDY Károly, 394–399 (Budapest: Athenaeum, 1886), 397; M. SZAÁK Luiza, „A »Kisdenevelési kiállítás«-on tartott felolvasása után”, *Néptanítók Lapja* 22, 82. sz. (1889): 652–654, 654; FÁYLNÉ-HENTALER Mariska, *A magyar trónókról*, 2. kiad. (Budapest: A szerző sajátja, 1889), 77–78.
- 3 VACHOTT Sándorné, *Rajzok a multból: Emlékiratok*, 2 kötet. (Budapest: Aigner Lajos, 1887–1889).

tő módon viszonylag kevés figyelmet fordított.⁴ Ugyanakkor ma már nyilvánvaló, hogy nem lehet egymástól függetlenül értelmezni az *elit irodalmat* és a különböző társadalmi-gazdasági okok folytán abból kimaradók irodalmi- és kulturális termékeit.⁵ Másrészt Vachottné irodalmi megnyilvánulásainak különböző aspektusai azért is maradhattak feltáratlanul, mert a nők társadalmi szerepük tükrében értelmezett, az irodalom terén kifejtett tevékenysége általában véve is másodrendű jelentőséggel bír a kanonikus műveket középpontba állító irodalomtörténetírásban,⁶ így egy 19. századi középosztálybeli nő irodalmi vállalkozása részeként a női- és ifjúsági olvasók recepciójára számító szövegpublikációk duplán is hátrányos megítélés alá esnek. Vachott Sándornének a gyermek- és ifjúsági irodalom terén kifejtett munkássága rendkívül sokrétű, mely egy nagyon tudatos, elsősorban a nők- és a lányok nemzeti szellemében való nevelését középpontba állító program módszeres megvalósításának tűnik. E program teljes egészében Vachottné legfőbb pártfogója, Eötvös József művelődéspolitikai elképzeléseinek szolgálatában állt.⁷ Ezen irodalmi és egyúttal pedagógiai célkitűzéseket is szem előtt tartó részletes bemutatása, bármennyire is érdekes és fontos feladat volna, nem tárgya jelen dolgozatnak. Ehelyütt csupán az életműből néhány összetartozó szövegegyiséget szeretnék kiemelni, és a Vachott Sándorné által az 1860-as években gyűjteményes kötetben, illetve különböző időszaki kiadványokban és antológiákban elszórtan közzétett Grimm- és Andersen-mesefordítások bemutatására vállalkozom. E fordításokat az éppen alakuló magyar gyermek- és ifjúsági irodalom kontextusában értelmezem, mindezzel a korszak meglehetősen szegényesen adatolt Grimm- és Andersen- recepciójához is adalékokkal kívánok szolgálni.⁸ Ezen túl

- 4 Az irodalomtörténet felől közelítő gyermekkönyv-történetíráshoz lásd KOMÁROMI Gabriella, *Elfelejtett irodalom: Fejezetek a magyar gyermek- és ifjúsági próza történetéből, 1900–1944*. Második, átdolgozott kiadás (Budapest: Móra, 2005); HERMANN Zoltán, „Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez”, in *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikoletta, 15–31 (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2017).
- 5 Más nézőpontból ugyanezt az állítást bizonyítják a közköltészeti kutatások is. KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet* (Budapest: L'Harmattan, 2005); CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban, 1700–1800*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas, 2016).
- 6 A női szerzőség 19. századi irodalom- és társadalomtörténeti összefüggéseiről lásd TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, Reciti konferenciakötetek 4 (Budapest: Reciti, 2019).
- 7 Vachottné és Eötvös kapcsolatához lásd DEÁK Ágnes, „Pártfogói barátság védőszárnyai: Vachott Sándorné és Eötvös József”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 77–92.
- 8 A Grimm-mesék magyar fordításairól készült bibliográfiákat lásd KOZOCSA Sándor, „Grimmsche Märchen in Ungarn”, in *Brüder Grimm Gedenken I. Gedenkschrift zur hundertsten Wiederkehr des*

e forrásfeltárás eredményeinek számbavételével Vachott Sándorné irodalomkövetítői szerepköreire is árnyaltabban tekinthetünk, hiszen a világirodalom klaszikus meséinek megjelentetésével nemcsak korosztályokat (felnőtt-gyerek), illetve a női olvasók bevonásával nemeket, hanem nyilvánvalóan nemzeti kultúrákat is közelített egymás felé. A dolgozat összességében amellet kíván érvelni, hogy a 19. században magyar nyelven megjelent meseszövegek a nőnevelés és a formálódó gyermekirodalom olyan sajátos metszéspontjában állnak, amelyek a történeti szövegfolklorisztika számára is hatékony értelmezési keretet nyújthatnak.

Női művelődés és lánynevelés a korszakban (Fáy András és Vahot Imre)

A 19. század általános felfogása szerint a nők elsődleges feladata az intézményes oktatási rendszerből kiszoruló lányok megfelelő nevelésben való részesítése volt. Az a gondolat, miszerint a művelt és erényes nők a haza és a nemzet jövőjének letéteményesei, akik lányaik (és fiaik) nevelésén keresztül teljesítik be valódi hivatásukat, számos szerzőnél nyert megfogalmazást a korban. Kéri Katalin szerint a nemzetállamok kialakulásának idején, a 19. századi iskolai és a nem intézményesült lánynevelésben egyaránt kimutatható módon a legfőbb cél a hagyományos női szerepekre, az anyaságra, a háztartásvezetésre, a gazdasszonykodásra történő felkészítés volt. Ez a törekvés Európa számos pontján szervesen összekapcsolódott a nemzeti szellem művelésének és a nyelv ápolásának igényével.⁹ Vachottné életműve pontosan beilleszkedik ebbe a nemzet ügyére való tekintettel haladó,

Todestages von Jacob Grimm, Hg. Ludwig DENECKE, Ina-Maria GREVERUS und Gerhard HEILFURTH, 559–574 (Marburg: Elwert, 1963); VOIGT Vilmos „A Grimm mesék magyar fordításai”, in VOIGT Vilmos, *Meseszó: Tanulmányok mesékről és mesekutatásról*, 122–125 (Budapest: MTA-ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport, [1963] 2007–2009[!]). E jegyzékek értékelését lásd DOMOKOS Mariann, „A magyar Grimm-mesehagyomány: A Grimm-mesék megjelenése a magyar irodalomban és folklórban”, in *Kutatástörténeti, -szemléleti és módszertani tanulmányok*, szerk. KESZEG Vilmos és SZAKÁL Anna, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27, 195–225 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2019), 203–204. A magyarul megjelent Andersen-mesékről lásd RÁTH József, szerk., *Adalékok H. C. Andersen bibliográfiájához: H. C. Andersen művei magyarul*, A Nemzeti Bibliográfia Osztályának közleményei (Koppenhága: Királyi Könyvtár, 1972).

9 Az európai neveléstörténetben a 18. század utolsó harmadában változott meg az anyaság megítélése. A Pestalozzi hatását tükröző vélemények szerint a nő legmagasabb hivatása az édesanya szerepe, mely a nemzetállamok kialakulásának idején Európa-szerte összekapcsolódott a nemzeti gondolattal. Minderről részletesen lásd PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés évezredei: Fejezetek a lányok nevelésének történetéből* (Budapest: Gondolat, 2006), 110; KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nő történeti alapozással)* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), 520–538.

a női hivatásra nézve azonban konzervatív irányvonalba. Irodalmi munkásságának legtudatosabb törekvése ugyanis éppen a női szerepkör anyasággal és gyerekneveléssel összefüggő *honleányi* feladatainak meghatározása és segítése volt. Úgy vélem, hogy Vachott Sándorné szerzői-szerkesztői életműve ebben az összefüggésben értelmezhető a leghatékonyabban, hiszen munkáinak döntő többsége e célnak alárendelve jött létre, programszerűen megvalósítandó feladatának tekintette a női olvasók és női közvetítésen keresztül a gyermekek, különösen a lánygyermek megfélelő, nemzeti jellegű olvasmányanyaggal való ellátását.¹⁰ Vachottné neveléseméleti koncepciójának megértéséhez érdekes kontextust kínál Vahot Imre női hivatásról szóló terjedelmes tanulmánya, mely az 1840-es években a *Pesti Divatlap*ban jelent meg. Az írás érdekességét nem annyira az újszerű gondolatiság adja (Vahot nőfelfogása ugyanis a kor közvélekedésébe alapvetően beilleszkedik), hanem inkább a nagy hatású médiavállalkozó szerző és Vachott Sándorné Csapó Mária személyes kapcsolata.¹¹ Vahot Imre bátyja, Vachott Sándor, a népszerű költő 1843-ban vette el az akkor majdnem tizenhat éves Csapó Máriát, aki friss házasként olvashatta sógorának a nők feladatairól szóló nyolc részből álló cikksorozatát, melyet a szerző, az alcím megjelölése szerint, saját lányainak szánt, a szövegből kiviláglóan azonban valójában minden magyar nőnek címzett.¹² Vahot írásának kiindulópontja az volt, hogy a magyar nők jellemzően nem, vagy legalábbis nem megfelelő módon töltik be saját hivatásukat. Ebből a felismerésből a szerző hazafiúi kötelessége jegyében jelölte ki a női lét feladatainak szerinte legfontosabb igazodási pontjait, közülük is kiemelve a hazaszeretetet és a nemzeti irányú nevelést, különösen a lánygyerekek megfelelő nevelésben való részesítését.¹³ Mivel a nemzeti jelleg legnyilvánvalóbb módon a nyelvben ragadható meg, Vahot a *honleány nemzetiességének* egyik legfőbb jellemvonásaként a magyar nyelv és irodalom művelését határozta meg, a hazai irodalom felemelkedésének zálogaként pedig – a reformkorban nem egyedülálló módon – az új fogyasztói réteget, a női olvasókat jelölte meg, akik gyerekeikkel már kicsi korban meg kell, hogy kedveltessék a nemzeti irodalom olvasását:

10 A női olvasmányok és a nemzeti szellemű nevelés kapcsolódási pontjairól lásd KÉRI, *Leánynevelés...*, 336–340.

11 Az irodalmi esteket is szervező Vahotról lásd SZILÁGYI Márton, „Vahot Imre, az irodalmi vállalkozó: Dalidók az 1850-es, 1860-as években”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 29–49.

12 VAHOT Imre, „A magyar nőnem hivatása: Emlékirat leányaimhoz”, *Pesti Divatlap* 3, 14–15. sz.; 17. sz.; 19. sz.; 21. sz.; 23. sz.; 26–27. sz. (1846. ápr. 2., ápr. 9., ápr. 23., máj. 5., máj. 21., jún. 4., jún. 25., júl. 4.): 261–264, 281–283, 321–324, 361–365, 401–403, 441–443, 501–504, 521–523.

13 „[A] nőnem fő feladata a lánygyermeket jól nevelni[.]” Uo., 263.

irodalmunk csak úgy fog virágozni valódi módon, ha, főleg hölgyeink közt, annyira szellemi szükségé válandik az olvasás, hogy az egyesek is minél többen vágyandnak az általuk olvasott és olvasandó művek birására, lehető megszerzésére. A valódi művelt és lelkes magyar hölgynek nem azzal kell dicsekednie, hogy milly pompás gyűrűi, karpereczei, s hányféle finom kelméi ruhái vannak –: hanem arra legyen büszke, ha így beszélhet: „Ime, csinos nemzeti könyvtáramban, minden nemesebb irányu, minden jelesebb, mulattató, s nőre nézve is tanulságos magyar könyv és lap meg van a legnagyobb változatosságban, s ügyekszem azt évről évre gyarapítani!”¹⁴

A korszak kiemelkedő közügyi témái a népoktatás reformja mellett a magyar nyelvű oktatás és a nőnevelés kérdései voltak, Vahot Imre cikkében mindhárom szempont hangsúlyosan és egymással összefüggésben jelent meg.¹⁵ A női szerepkörökből (nem meglepő módon) Vahot is az anyaságot és a gyereknevelést tekintette a legfőbb feladatnak.¹⁶ A hazafias elvárásrendszerben elgondolt nemzeti művelődés és a női hivatáson belül lehetséges szerepek közül kiemelkedő (lány) nevelés tehát ennél a pontnál kapcsolódik össze az ifjúság nemzeti irodalommal való megismertetésének feladatával. Vahot a cikksorozat befejező részében egy nemzeti nőnevelő intézet felállítását is indítványozta, ahogyan írta, *a mostani nőrontó-, nőkorcsintóintézetek* helyett. Amíg azonban az intézményesült nőnevelés megvalósulásának feltételei adottak lesznek, addig is egy nőnevelő egyesület létrehozását sürgette.¹⁷ Vachott Sándorné Csapó Mária női szerepfelfogására nemcsak sógora nőideál-képe gyakorolhatott hatást, hanem rokoni kapcsolathálójára tekintve számolnunk kell mások, elsősorban befolyásos keresztapja, a kora társadalmi és politikai kérdéseire érzékeny reformer gondolkodó, Fáy András nevelésméleti elképzeléseivel is. Fáy a nőnevelés kérdéseivel kimondottan sokat

14 Uo., 402. A női olvasóknak az európai művelődéstörténetben való megjelenéséről lásd Martyn LYONS, „A 19. század új olvasói: nők, gyermek, munkások”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, ford. Sajó Tamás, 348–381 (Budapest: Balassi, 2000). A női olvasmányok és a reformkori nemzeti szellemű nevelés összefüggéseiről lásd KÉRI, *Leánynevelés...*, 336–340.

15 A kérdéskörrel bővebben FEHÉR Katalin, *„Neveljünk polgárokat”: Nyilvánosság és nevelés a reformkorban* (Budapest: OPKM, 2006).

16 „A jó magyar anya már korán megkedvelteti gyermekeivel a nemzeti irodalmat, hogy később szinte vérré válik bennük a magyar művek iránti előszeretet.” VAHOT, „A magyar nőnem hivatása”, 402–403.

17 „mert lehet-e szebb, lehet-e magasztosabb feladat, mint a hazának hű, erényes, művelt, test- és lélekben nemzetes szellemű, a közért minden áldozatra kész, derék leányokat növelni, kik mint anyák, e jeles tulajdonaikat gyermekeik szívébe már jókor beoltva, fiuról fiura, leányról leányra fogják átszállítani, s a haza, a nemzet csak így lehetend erős, nagy, boldog és dicső!” Uo., 523.

foglalkozott, nevelésméleti gondolatait, köztük például nőnevelési intézetek felállítására vonatkozó elképzeléseit már az 1810-es évektől kezdve szépírói munkáiban és közéleti írásaiban is kifejtette.¹⁸ Fáy szerint a helyes nőnevelés olyan kérdés, melynek középpontjában a nő életre való felkészítése áll, hiszen szerinte a művelt nőnek nem feladata az, hogy kilépjen a számára rendelt családi körből. Az általa elképzelt ideális nőtípus a benne rejlő tehetségét tökéletesített (azaz boldog) nő, gazdasszony és anya, aki nem felejtkezik meg mindeközben magyarságáról sem, művelt, aki azonban mindvégig megmarad a hagyományos női szerepmodell keretein belül.¹⁹ Vachott Sándornéban a sógora és keresztapja által a nők, a gyereknevelés és a nyelvművelés viszonyrendszerében megfogalmazott gondolatok termékenyítőleg hathattak. Ezt a feltevést Vachottné nemcsak a nők és a gyerekek számára alkalmas nemzeti szellemű könyv- és sajtótermékek előállításával igazolja, hanem a kiépülő nőnevelő intézményrendszerben, különösen az 1861-ben megalakult Magyar Gazdasszonyok Egyesületében,²⁰ illetve az 1868-ban létrejött Nőképző Egyesület működésében játszott tevékeny szerepével is.²¹

- 18 Fáy a nők képzéséről való gondolkodásának érdekes megnyilvánulása, hogy az 1810-es években magához vett egy egyszerű származású lányt, akit gondos nevelésben részesített, teherbe ejtett, majd feleségül vett. A házasság interpretációiról lásd VÖLGYESI Orsolya, „Fáy András »különös házassága«”, *Irodalomtörténet* 34 (84), 3. sz. (2003): 457–467. Kötetben: VÖLGYESI Orsolya, „Fáy András »különös házassága«”, in VÖLGYESI Orsolya, *Irok, szerepek, stratégiák*, 187–198 (Budapest: Ráció Kiadó, 2010).
- 19 Fáy András nőnevelési reformelképzeléseiről lásd PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés évezredei: Fejezetek a lányok nevelésének történetéből* (Budapest: Gondolat, 2006), 114–117; FEHÉR, „Neveljünk polgárokat”..., 157; KÉRI, *Leánynevelés...*, 329–332.
- 20 Vachottné szerkesztette az egyesület hivatalos sajtóorgánumát, az 1863 októberében megindult *Magyar Gazdasszonyok Hetilapját*. [N. n.], *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének rövid története (1861–1932) és Alapszabályai – 1932* (Budapest: Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, 1932), 11.
- 21 Az egyesülettel való együttműködésének egyik példája, hogy Vachottné 1869-ben a saját lakását adta bérbe a nőképző tanfolyamok céljára. FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 135. A korabeli sajtóértéslések szerint a *felolvasási nőtanoda* vezetője Vachottné, védnöke gróf Andrássy Gyuláné, pártfogója báró Eötvös József, szervezője pedig Pulszky Ferenc volt. *Vasárnapi Ujság* 16, 44. sz. (1869. okt. 31.): 605. A tanodába 13 éves kortól várták a jelentkezőket, a közzétett tantervet lásd: [N. n.], „Értesítés a nőképzőegylet által nyitandó tanfolyam tárgyában”, *Fővárosi Lapok* 6, 115. sz. (1869. máj. 22.): 460. Vachottné tervezte megjelentetni a felolvasások szövegét, és egy önálló lánynevelő intézet felállításán is gondolkodott 1868-ban, melynek támogatására Eötvös József Gönczy Pált kérte fel. Mindezekről: DEÁK Ágnes, „Deák Ferenc és Vachott Sándorné Csapó Mária”, in „Jól esik köztetek lenni...”: *Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében*, szerk. KISS Gábor, 111–132 (Zalaegerszeg: Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2015), 123–124; DEÁK, „Pártfogói barátság...”, 89, 91.

Vachott Sándorné gyermekirodalmi koncepciója

Bár Vachott Sándorné irodalmi működése megfelel egy olyan, elméletileg megalapozott, koherens, nemzeti irányultságú elvárásrendszernek, mely beilleszthető egy gyerekirodalmi fókuszú nőnevelés-történetbe, pályafutása gyakorlatilag egy családi tragédia által kiváltott kényszerhelyzetből indult.²² Noha Vachottnak nem csak gyerekeknek szóló művei maradtak fenn (kipróbálta magát az almanachköltészet és a regényírás terén is), a Vachott Sándor halála (1861) utáni évtizedben az özvegy irodalmi szerepkörét szinte kizárólag a gyermekirodalmi témaválasztás határozta meg. Vélhetőleg összefüggésben lehet ez azzal is, hogy három életben maradt kisgyermek (Károly, Erzsébet és Ida) ez idő tájt vált irodalomra fogékony korúvá.²³ Másfelől e tárgyválasztás az irodalomkritika által a nők számára kijelölt szerepnek is tökéletesen megfelelt: nyilvános, mégis a családi közegen belül megmaradó, a női pályamodell keretében értékelhető tematikáról van szó, ebből a szempontból az anyai hivatással, gyerekneveléssel összekapcsolódó szövegek közlése igazán biztonságos terep volt számára. Első igazi irodalmi sikerét a *Sziklárny Ilona* című, ifjúság számára írt *történeti beszélyével* érte el. A mű Vachottné legfőbb támasza, Eötvös József részletes utasítása alapján a gróf Károlyi-Zichy Karolina által felajánlott akadémiai pályadíjra íródott 1860-ban, mellyel Vachottné elnyerte a kitűzött 40 aranyas jutalomdíjat.²⁴ A mű bírálója, Salamon Ferenc, névtelenül publikált írásában alapvetően elismerőleg szól a *gyermekregény*ként értelmezett műről, leginkább azért, mert 1.) az a magyar irodalomban gyér számú ifjúsági elbeszélő prózát gazdagítja 2.) tárgyválasztása a magyar történelemből való, és 3.) erkölcsileg helyesnek tartott üzeneteket közvetít az olvasók felé (hazaszeretet, hősi önfeláldozás). Salamon azonban összességében mégis úgy vélekedik, hogy a történelmi tárgyválasztás nem volt túl szerencsés, tekintettel arra, hogy kevésbé harcias témákból a szerző *hajlamánál*

22 Vachott Sándort 1852-ben forradalmi tartalmú költemények birtoklásáért letartóztatták és bebörtönözték. Fogva tartása alatt megrendültek mentális képességei, melynek okán már nem tudta ellátni családfenntartói szerepét, 1861-ben halt meg. DEÁK Ágnes, „Vachott Sándor elfogatásának körülményei és dokumentumai, 1852”, *Irodalomismeret* 27, 2. sz. (2016): 40–49. Vö. még TÖRÖK, „A nemzet özvegye...”, 93–94.

23 Emlékiratában a Szemere Pállal való beszélgetésre visszaemlékezve, Szemere így értékeli irodalmi tevékenységét: „most, midőn asszonynak kellene lennie, nem asszony többé, hanem csupán anya, ki ír gyermekeiért, s ír gyermekeinek ifjúsági iratokat, hogy ha majd annyira megnöttek, hogy olvashatják, legyen egész kis magyar irodalmuk[.]” VACHOTT, *Rajzok a multból...*, 1:42.

24 A munka későbbi kiadása: VACHOTT Sándorné, *Legújabb ifjúsági iratai: Sziklárny Ilona és más beszélyek*, 1–90 (Budapest: Franklin-Társulat, 1886). A pályamű bírálói Fáy András, Lukács Mór és Peregriny Elek voltak. A pályadíj odaítéléséről lásd *Nefejejts* 2, 7. sz. (1860. máj. 13.): 82.

fogva jelesebb elbeszélést tudott volna írni. Az értékelés zárásaként a bíráló a szerzőnek azt ajánlja, hogy a jövőbeli munkáihoz a rendkívüli kalandokról szóló elbeszélések helyett inkább a *családi, háziasb* témakörből merítsen.²⁵ Salamon érvelése a korszak nőírókról alkotott elképzelései felől érthető meg, ugyanis bírálatával összecseng az írókkal kapcsolatban többször megfogalmazott (a női nemre alkalmazva pedig korábban is általánosan elterjedt) elképzelés, miszerint az íróknak élettapasztalataik és fő hivatásuk határán belül kell írói ambícióikat megvalósítaniuk.²⁶ Vachottné életműve legnagyobb, különösen az 1860–70-es években létrejött korpusza jól elhelyezhető e tematikán belül. A női- és gyerekolvasók recepciójára számítva számos különböző műfajban és irodalmi vállalkozásban kipróbálta magát. Vachottné ez irányú tevékenységéből a korai regényeit (*Derű és ború*, 1854; *Margit*, 1857; *Irma hagyományai* 1859) nem számolva is közel húsz, általa írt, fordított, illetve átdolgozott vagy szerkesztett kötet vehető figyelembe, melyeket a fiatal olvasók számára készített.²⁷ Írt verseket, meséket és elbeszéléseket, szerkesztett történelemkönyveket,²⁸ összeállított szöveggyűjteményt,²⁹ fordított kora népszerű prózairói műveiből, szerkesztett kisiskolás korú gyermekeknek szóló, vegyes műfajokat tartalmazó antológiákat.³⁰ Indított kifejezetten nőknek-, illetve gyermekeknek szóló családi lapokat (*Anyák Hetilapja*, 1861; *Szünórák* 1862; *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja*, 1863–1865; *Gyermekvilág*, 1868), ezeken kívül volt több, meg nem valósult időszaki kiadvány-terve

25 – m –. [SALAMON Ferenc], „Sziklary Ilona”, *Szépirodalmi Figyelő* 1, 45. sz. (1861. szept. 12.): 717–719.

26 Az írói életművek fogadtatásával kapcsolatban Gyulai Pál által 1858-ban kibontott híres polémia komplex értelmezéséhez lásd TÖRÖK Zsuzsa, szerk. *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Íróink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).

27 Műveinek jegyzékét lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 14:708–710; SZEMÁK, *A magyar ifjúsági irodalom...*, 30–31; LISZTÓCZKY, „Vachott Sándorné...”, 166–168; TÖRÖK, „A nemzet özvegye...”, 110.

28 VACHOTT Sándorné, *A magyar nemzet története röviden előadva: Olvasmányul s tanodai használatra fiatal leánykák számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1863); VACHOTT Sándorné, *Rövid magyarok története: 7–10 éves kis leánykák számára olvasmányul s tanodai használatra* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1864).

29 VACHOTT Sándorné, szerk., *Chrestomathia: Az ifjúság számára*, Ifjúsági Könyvtár V (Pest: Engel és Mandello, 1861).

30 VACHOTT Sándorné, szerk., *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék, dalok és versek. Természettani és történeti képek. Útleírások és népismertetések, gyermekjátékok rébuszok s. a. t. 8–12 éves gyermekek számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861); VACHOTT Sándorné, szerk., *Ünnepi ajándék: Mulattató elbeszélések, versek, mesék s adomák, 6–10 éves gyermekek számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1867); VACHOTT Sándorné, *Regék és beszélek: Mulattató olvasmányok 10–12 éves gyermekek számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1868). A *Regék és beszélek* című gyűjteményből nem találtam fennmaradt példányt.

is (*Képes Családi Lap, Családi Füzér, Olvasó-Terem*).³¹ Eötvös irányítása mellett szerkesztette az 1866-ban a Pollák testvéreknél megindított *Ifjúsági Könyvtár* elnevezésű könyvsorozatot. Az ifjúság legkülönbözőbb karakterű kiadványokkal való ellátásának igényét mutatja az a tény, hogy Vachottné az 1860-as évek első harmadában még egy speciálisan a fiatalságnak szóló kalendáriumot is szerkesztett. A kalendárium kéziratának elkészültéről, valamint a megjelentetés tervéről egy Emich Gusztávnak címzett kiadatlan levele tanúskodik. A levél szerint ugyancsak Eötvös József utasítása alapján állított össze Vachottné kimondottan az ifjúság, elsősorban a fiatal lányok szellemi szükségleteinek kielégítését szolgáló hét ívnyi terjedelmű ún. kis naptárat az 1864-ik esztendőre:

A jövő 1864-ik évre, leánykák számára egy kis naptárat állítottam össze, B. Eötvös József biztatására s utasítása szerint, melly valóságos hézagot töltend be naptár irodalmunkban, s annál inkább találhat olvasó közönségre, mert az ifjúságról, s különösen a fiatal leánykák szükségeiről, eddig meglehetősen meg volt e részben felejtkezve. A Báró által felbátorítva, azon reményben ajánlom Kegyednek e naptár kiadását, hogy olly vállalat Kegyedben biztonnal kész kiadóra találand, mellyet közérdekeink tekintetéből maga B. Eötvös is szükségesnek és hasznosnak tart, s melly mellett vesztenie anyagiképen nem lehetséges. A kézirat egyébiránt a Bárónál van, ki gyermekeim iránti nemesszívű részvéténél és pártfogásánál fogva, azt hiszem, e dologról kegyes lesz maga is Önnel bővebben értekezni. Reményilem, mintegy hét nyomtatott ívnyi lesz a kézirat, s tartalma nem csak változatos, de mindent magában foglal, mit leánykák naptárban csak megkívánhatnak.³²

- 31 Az 1850-es években *Képes Családi Lap* címen, a *Szünórák* megszűnését követően 1863-ban *Családi Füzér* címen, 1871-ben pedig *Olvasó-Terem* címen tervezett periodikákat. Vö. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 454. A *Családi Füzér* előfizetési felhívását és tartalmát lásd 1863. jan. 1-jei keltezéssel: *Politikai Ujdonságok* 9, 7. sz. (1863): 82. E vállalkozásáról maga a szerkesztő egy kiadatlan levelében így vallott: „Ezen év kezdetén »Családi füzér« cím alatt olly folyóiratot ohajtanék nagy tekintélyek bátorítására megindítani, mellynek fő, sőt egyedüli czélja az volna, hogy nyernének családi köreink méltó s változatos olvasmányt, minél élvezetesebb s tanulmányi tárgyakkal is bővelkedő tartalommal, melly befejezett »Anyák hetilapja« s »Szünórák« című vállalataimnak mintegy folytatása s tovább terjeszkedése lenne, s betölteni segítene a hiányt, mellyet e részben irodalmunkban együtt érezek én is mint anya, minden anyával.» Vachott Sándorné ismeretlenhez, [h. n.], 1863. jan. 18., OSZK Kt., Levelestár. Kiemelés tőlem. D. M. Az *Olvasó-Terem*ről lásd *Vasárnapi Ujság* 18, 18. sz. (1871. ápr. 30.): 225; [N. n.], „Néhány szó az „Olvasó-terem tisztelt gyűjtői s előfizetőihez”, *Vasárnapi Ujság* 18, 21. sz. (1871. máj. 21.): 269. Vachottné lapszerkesztés terén kifejtett tevékenységéről bővebben lásd Török Zsuzsa e kötetben olvasható tanulmányát.
- 32 Vachott Sándorné Emich Gusztávhoz, [h. n.], 1863. aug. 18., OSZK Kt., Levelestár. Vachottné kalendáriumának nem akadtam nyomára, az is elképzelhető, hogy nem valósult meg a terv.

Vachottné gyermekirodalomra vonatkozó elképzelései nemcsak az általa jegyzett kiadványokon és a meg nem valósult publikációs tervein keresztül követhetők nyomon, de ez irányú gondolatai neveléelméleti írásaiból is kirajzolódnak, melyeket a saját maga által szerkesztett lapokban rendszeresen közölt. Gyermekirodalmi programjának egyik kiindulópontját adja meg az *Anyák Hetilapjában* 1861 tavaszán közölt *Szoktassuk gyermekeinket az irodalmat szeretni* című írásban.³³ Az anyanyelvi irodalom fiatalsággal való megismertetésének teleologikus értéke az irodalom szempontjából az, hogy a gyerekek olvasmányaikon keresztül belenevelődjenek a felnőtt irodalomba.³⁴ Vachottné cikkében megfogalmazza azt a saját maga számára is követendő célt, miszerint a háztűzhely körül forgó nő hazafias kötelessége jegyében a gyermekeket el kell látni *nekik megfelelő* olvasmányokkal annak érdekében, hogy a kicsik mielőbb megszeressék az olvasást és ezen keresztül az anyanyelvi irodalmat.³⁵ A női hivatás legfontosabb feladatát Vachottné számára tehát a gyerekeknek való művek alkotása és pártolása jelentette. A nemzeti irodalom megismertetését középpontba állító hazafias programjában Vachottné a(z ekkor még) a hivatalos oktatási intézményrendszeren kívül maradt lányok nevelésére külön figyelmet szentelt, melyet mindenkor a „háziasság határai” között képzelt el:

A fejlődő leányka szobájába tehát, igen jó volna becses könyveket gyűjtögetni össze apródonkint, egész kis könyvtárt, – íróasztalkája fölé pedig egy pár nagy hazafis költőnk arcképét, mintegy, figyelmeztetésül: hogy *a háziasság határai közt a honleányi kötelességek kifejtésére is nyílik tér.*³⁶

Ezek az elképzelések összhangban álltak Fáy András, Eötvös József és Vahot Imre a gyermekeit a nemzeti irodalommal idejekorán megkedveltető jó anyára vonatkozó elképzeléseivel.³⁷ A fejlődő leánykák adekvát olvasmányai olyan eszközként jelentek meg a Vachottné által is képviselt felfogásban, melyekkel a háziasság

33 VACHOTT Sándorné, „Szoktassuk gyermekeinket az irodalmat szeretni”, *Anyák Hetilapja* 1, 6. sz. (1861. máj. 11.): 43–44.

34 A felvilágosodás korának hazai nevelésügyi törekvéseiről lásd FEHÉR Katalin, *Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017); FEHÉR Katalin, „Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában”, *Magyar Könyvszemle* 116, 1. sz. (2000): 89–94.

35 „Hogy egyébiránt idejekorán szokjék egyik főélvezeteül tekinteni az olvasást, tanuló könyvein kívül folytonosan el kell a gyermeket látnunk korához illő olvasmányokkal.” VACHOTT, „Szoktassuk...”, 43.

36 Uo., 44. Kiemelés tőlem. D. M.

37 VAHOT, „A magyar nőnem...”, 402–403. Vö. „Tanítsuk a kicsinyekkel először is azt megértetni: hogy minden mivel, s nagy nemzetnek van egy szent kincse, melyet még áldozatokkal is pártolni és szeret-

keretei között maradv a *háziassági hajlamok* fejlesztésén túl a *honleányi érzemnyek* kifejlődése is elérhető. Vachottné koncepciója szerint a felnőtteknek írt irodalomtól elkülönülő, az önálló, gyereknek szóló irodalom léte több szempontból is jelentőséggel bír, de lényegét tekintve mindig alárendelődik különböző pedagógiai és nemzeti céloknak. A megfelelő gyermekolvasmányoknak egyaránt be kell töltenie különböző kognitív és morális (például értelemfejlesztő és *szívet nemesítő*, valamint *nemzeti érzéseket gerjesztő*) funkciókat. Vachottné írásaiból kibontakozó elképzelése szerint a fiataloknak adandó olvasmányok a kognitív képességeket tekintve elsősorban a gyermeki értelmet, a figyelmet és az emlékezetet fejlesztik, ezáltal pedig a tanulást készítik elő hatékonyan, tartalmukat tekintve pedig az erkölcsi nevelés megvalósításának fontos eszközei. Vachottné érvelése szerint mindezek végső célja az, hogy a gyermekben a kötelességérzetet megszilárdítsa.³⁸ A korszak nevelélméletében vezérgondolat volt a különböző korosztályokba tartozó gyerekek érzelmi és intellektuális igényeit eltérő olvasmányanyaggal kielégítő *fokozatosság* elve.³⁹ Az Engel és Mandello pesti nyomdászok által 1860-ban megindított *Ifjusági Könyvtár* elnevezésű könyvsorozat (ami későbbi a Pollák testvéreknél indult újra) már tervezett programjában is érzékelhetően reflektált erre az elvárásra. A kiadványsorozat megindításának fő motivációja annak felismerése volt, hogy „nemzeti irodalmunknak egyik életbevágó nagy hiánya az, hogy oly ifjusági iratai nincsenek, melyek a 7 és 14 éves lelkeket szellemileg táplálhatnák, fejleszthetnék.”⁴⁰ Ezt a hiányt Eötvös József és Fáy András ismerték fel, akik az *Ifjusági Könyvtár* kezdeményezői és legfőbb támogatói voltak. A sorozat első három kötete egyszerre jelent meg 1860 novemberében, 1861-es év

ni tartozik, s ez: irodalma. [...] Ki hazáját szereti, annak a hon nagy fiait, s a hazai irodalmat is szeretnie kötelessége – ezt meg kell értetni jól a gyermekkel.” VACHOTT, „Szoktassuk...”, 43–44.

38 „szóval mindent ez egy cél felé irányozni; mindennel oda hatni, hogy a kötelességérzet, mely nélkül sem férfiúi, sem női jellem nem képzelhető, idejekorán fölébredjen a gyermekben, s alapja legyen lelki erejének és tulajdonainak.” VACHOTT Sándorné, „Gyermek-olvasmányokról”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 2, 12–13. sz. (1864. márc. 24–31.): 89–90; 97–99, 89.

39 NEMÉNYI Imre, *Ifjusági könyvtárak és ifjusági olvasmányok a nevelés szolgálatában* (Budapest: Lampel Róbert, 1902), 231–232.

40 Az Engel, Mandello és Walzel pesti nyomdatulajdonosok által a 7–14 éves korosztálynak szánt *Ifjusági Könyvtár* elnevezésű, 12 részesre tervezett sorozat előfizetési felhívását, részletes programtervét és létrejöttének hátterét lásd ENGEL, MANDELLO és WALZEL, „Előfizetési fölhívás ifjusági könyvtárra”, *Politikai Ujdonságok* 6, 20. sz. (1860. máj. 17.): 318. A sorozat tervéről és megvalósult köteteiről lásd DOMOKOS Mariann, „Nagy István Grimm-meséi és az *Ifjusági könyvtár* elnevezésű kiadványsorozat”, in Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 28, szerk. SZAKÁL Anna és TEKEI Erika (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020), kézirat, megjelenés alatt.

számmal.⁴¹ Kánya Emília, az első hazai lapszerkesztő (*Családi Kör*) nő, népszerű író, épp e sorozatban jelentette meg Vachottnéval közösen írt *Beszélyek* című elbeszélés-gyűjteményét. Emília az első három kötetről felkérésre készített recenziójában egy szabályos ismertetés helyett az újonnan megjelent olvasmányok apropóján felhívta a figyelmet annak veszélyére, hogy ha a gyermek nem az értelmi képességeinek megfelelő könyvet olvas, akkor az fejlődésére nézve milyen *veszedelmet* rejt magában.⁴² A fiatalokra leselkedő veszélyt Emília abban jelölte meg, hogy az érettségi szintnek nem megfelelő olvasmány a gyermek rossz, káros hajlamait táplálhatja (a *szertelen ábrándozást* vagy, ahogy mondja, a *kisasszonykodhatnámi* hajlamot), éppen ezért korosztályonként más-más jellegű olvasmányokat ajánlott. Érdeemesnek tartom hosszabban idézni Kánya Emília korcsoportokhoz rendelt műfaji kategorizálását, mivel úgy tűnik, hogy a vele több közös vállalkozásban is együttműködő Vachottné is azonos állásponton volt e téren:

Kétségtelen igazság tehát, hogy a mi felnőtteknek hasznos, üdvös, az a gyermeknek ártalmas, sőt veszedelmes lehet. [...]

Legfőbb feladat, hogy gyermekeinknek mindjárt azon kortól kezdve, a melyben olvasni tudnak, és az olvasási vágy bennük ébredezni kezd, „csakis olyan könyveket” adjunk kezébe, a melyek fölfogási képességükhöz legyenek mérve, és melyeket annál fogva tökéletesen nem csak érteni, de élvezni is tudnak: 6–7 éves gyermekeknek apró meséket, kivált versbe szedetteket; 8–10 éveseknek kisebb elbeszéléseket, melyeknek tanulsága az ő lelki világukból van merítve, 10–13 éveseknek történelmi elbeszéléseket, fölváltva a hazai és világtörténelemből, (kivált a görög és római korból); akkor kezd fakadozni a szív, és akkor fogamzanak meg benne a haza és embe-

41 FEKETE Mihály, *Olvasó könyvecske kezdők számára*, Ifjúsági Könyvtár I (Pest: Engel és Mandello, 1861); GRIMM, *Gyermek s házi regék Grimm után I–II*, ford. NAGY István, Ifjúsági Könyvtár II–III (Pest: Engel és Mandello, 1861). Vachottné a sorozat következő két kötetét jegyzi, a IV. kötetet Kánya Emíliával közös szerzőségben. [KÁNYA] Emília és VAHOT Sándorné, *Beszélyek*, Ifjúsági Könyvtár IV (Pest: Engel és Mandello, 1861). Az ötödik, ifjúsági olvasókönyvnek készült kötetet önállóan szerkesztette: VACHOT Sándorné, szerk., *Chrestomathia: Az ifjúság számára*, Ifjúsági Könyvtár V (Pest: Engel és Mandello, 1861).

42 Hasonló retorikával él a gróf Zichy János miniszter felkérésére készült Szemák István-féle ajánló könyvjegyzék, mely az *Ifjúsági Könyvtárjegyzék* című folyóiratban korábban megjelent, a könyvtárak számára beszerezhetőnek minősített azon könyvek betűrendes jegyzéke „melyeket az ifjúságnak a vallás-erkölcsi és hazafias nevelés, valamint az általános műveltség szempontjából vagy legalább erkölcsi *veszedelem* nélkül lehet olvasni.” SZEMÁK István, szerk., *Ifjúsági könyvtárjegyzék a középfokú iskolák ifjúsági könyvtárai számára* (Budapest: k. n., 1912), 4. Kiemelés tőlem. D. M.

riség iránti szeretet szent érzelmei. 13–16 évig végre természettudományi, történelmi, és népismertetési leírásokat.⁴³

Vachottné műveiben a korosztályoknak megfelelő fokozatosságot következetesen alkalmazta, különböző korú gyerekeknek más-más tartalmú olvasmányt kínált, miközben tanulságos és hasznos, az erkölcsi és hazafias kötelességérzetet fejlesztő olvasmányokat igyekezett írni.⁴⁴

A gyerekirodalom történetét szemlélő áttekintések többféleképpen periodizálnak, azzal azonban többnyire egyetértenek, hogy önálló, öncélú gyerekirodalom csak a 18. században jelent meg Európában. Szemák István periodizációja szerint a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom kezdeti, kísérletező időszaka a 18. század közepétől a 19. század utolsó harmadáig (Győry Vilmos felléptéig) tartott, a század végén Benedek Elek neve már egy új, virágzóbb korszak gyerekirodalmát fémjelzi.⁴⁵ E századvégi fellendülésben az 1860-as évek törekvései fontos előkészítő szerepet játszottak, a magyar gyerekirodalom szárnypróbálgatásait a 19. század közepétől lassan, de kimutatható módon egyre élénkülő visszhang kísérte.⁴⁶ Ezen törekvések megvalósulásának egyik fő motorja éppen Vachott Sándorné volt, akinek munkássága a magyar nyelvű, nemzeti jellegű gyerekirodalom kibontakozásában fontos előkészítő szerepet játszott.

43 EMILIA [KÁNYA Emília], „Ifjúsági iratok”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3, 49. sz. (1860. dec. 10): 1607–1610, 1608–1609. Ez a tematika gyakorlatilag az Ifjúsági Könyvtár programtervével áll összhangban. Emília saját lapjában, a *Családi Körben* is leközölt egy recenziót a két mű három kötetéről. *Családi Kör* 1, 7. sz. (1860. nov. 25.): 110. Vachottné és Kánya Emília kapcsolatáról tudjuk, hogy Vachottné rendszeresen publikált a *Családi Körben*, és 1861-ben közös elbeszéléskötetet is kiadtak. Kánya Emília emlékiratai szerint Vachottnéval egykor iskolatársak voltak. Vö. TÖRÖK, „A nemzet özvegye...”, 110.

44 A legkisebb olvasóknak a következő műveit ajánlotta: VACHOTT, *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék...*; VACHOTT, *Rövid magyarok története...*; VACHOTT, *Ünnepi ajándék...*

45 SZEMÁK, *A magyar ifjúsági irodalom...*, 36; DRESCHER, *Régi magyar gyermekkönyvek...*, 14; KOMÁROMI Gabriella, „Ez is irodalomtörténet! Gyermekirodalmunk másfél évszázada”, in KOMÁROMI Gabriella, *Gyermekkönyvek titkos kertje: Tanulmányok, esszék, kritikák*, 17–39 (Budapest: Pannonica, 1998).

46 Itt kell megemlíteni Gáspár János *Csemegék...* című népszerű gyerekirodalmi antológiáját, mely Bezerédj Amália *Flóri könyve* mellett az egyik legkorábbi magyar gyerekkönyvként kanonizálódott. Vö. VITA Zsigmond, „Gyermekirodalmunk bölcsőjénél”, in VITA Zsigmond, *Tudománnyal és cselekedettel*, 243–281 (Bukarest: Irodalmi Kiadó, 1968). Ennek harmadik, 1863-ban megjelent, átdolgozott kiadásáról Arany János is elismerően szólt: ARANY János, „Csemegék”, in ARANY János, *Prózai művek 2, 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Arany János Összes Művei 11, 496, 837–839 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

Mit olvassanak a gyerekek?

A Vachott Sándorné által is támogatott Magyar Gazdasszonyok Egyesülete az 1863. augusztus 5-én tartott választmányi ülésen véleményezett egy nők és hajadon lányok számára készített kézikönyvet, melyet Medve Imre az egyesület jóváhagyásával *Magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában* címen 1864-es dátummal jelentetett meg Heckenast Gusztávnál. A háziasszony teendőit sokféle szempontból segítő, művelődéstörténetileg is rendkívül érdekes tanácsadó műben a nők és a gyermekek számára ajánlható olvasmányokról külön könyvlistákat közölt a szerző.⁴⁷ A *legszükségesebb és válogatottabb szív és elmét képző gyermek-könyvek lajstromá[val]* a szerző a gondos anyáknak kívánt segítséget nyújtani. A körülbelül félszáz tételt számláló jegyzékben többnyire magyar szerzők művei szerepelnek, több közülük Vachott Sándorné Csapó Mária nevéhez fűződik.⁴⁸ Vachottné a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* című periodikában 1864 tavaszán folytatásokban tette közzé a *Gyermek-olvasmányokról* című cikkét, melyhez egy Eötvös József felkérésére összeállított könyvjegyzéket is mellékelte azon kiadványokról, amelyeket „irodalmunk eredetiben s fordításokban ez ideig felmutathat.” Vachottné hazafias programjában természetesen az eredeti, magyar művek állnak első helyen, de legfőbb szempontja mégis az, hogy egyáltalán *legyen* megfelelő, magyar nyelvű, gyerekeknek szóló olvasmányanyag. Írásában is tükröződik az a közhelyszerűen ismételt fordulat, miszerint a hazai gyerekirodalom története szervesen összekapcsolódik a fordítások és átdolgozások történetével.

Mi, fájdalom eredetit, vajmi keveset mutathatunk fel e részben; többnyire fordításokból áll gyermekeink kis magyar könyvtára, s ha az áll is, hogy a gyermek mindennél csak gyermek, s olvasmányait inkább korához, mint nemzetiségéhez kell mérni, mindamelllett a mélyebben gondolkozó nem fogja tagadhatni, hogy gyermekeinkre is szükséges hazai irodalom, hogy a mindenre fogékony kiseded szellemi fejlődésére nézve csaknem nélkülözhetetlen, hogy magyar kebelből jött hangok gyakorolják olvas-

47 MEDVE Imre, *Magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában: Kézi és segédkönyv nők és hajadonok számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1864). A könyv a Magyar Gazdasszonyok Egyesületének jóváhagyásával jelent meg. A nők olvasmányairól a 65–79., a gyermekek olvasmányairól a 79–82. oldalakon ír.

48 Vachottné négy művét említi meg: két történelemkönyvét, a *Sziklárny Ilona* című elbeszélését és a *Szünórák* című antológiáját. Uo., 81–82.

mányaiban is az első benyomást szívére, hogy összeforrjon ifjú keble a nemzet érzésével, s a hazaszeretet még a játszó szobában egyesüljön lelkében a kötelességérzettel.⁴⁹

Elképzelhető, hogy Vachottné tudott Medve Imre jegyzékéről, hiszen a kézikönyvet jóváhagyó egyesület hivatalos, éppen általa szerkesztett lapjában közölte dolgozatát és könyvlistáját, utóbbi a Medve-féle könyvjegyzék kibővített formában való folytatásának is tekinthető. E cikkében Vachottné korábbi írásánál világosabban és határozottabban sürgette a *külön kis gyermekirodalom* megteremtését, és hangsúlyozta a magyar nyelvű irodalmon keresztül a hazaszeretetre való nevelés fontosságát. Vachottné cikke egy újabb felhívás az anyanyelvi gyermekirodalmi művek alkotására és pártfogására, melyet a női hivatás egyik legnemesebb feladataként értelmezett. Mindennek különös hangsúlyt ad az a tény, hogy a magyar gyermekirodalom alapító atyjaként számontartott Benedek Elek is majd csak évtizedekkel később, az 1880-as években lépett fel ilyen igénnyel.⁵⁰ Vachottné az általa egybegyűjtött könyvjegyzéket – a nagyon tanulságos megszólítás szerint – *íróink s olvasónőink* figyelmébe ajánlotta, az írókat újabb művek alkotásában való közreműködésre, a női olvasókat pedig az előbbieket pártfogására ösztönözte. Vachottné gyermekirodalmi könyvlistája bővebb és részletesebb a Medve Imre által közölt jegyzéknél, jellegükben azonban azonosak: mindkettejükénél csak magyar nyelvű művek szerepelnek, az eredeti művek vannak túlsúlyban, de a legnépszerűbb külföldi művek magyar fordításait/átdolgozásait is megemlíti. Vachottné könyvjegyzéke mintegy hetvenöt tételt listáz, melyben műfajilag heterogén szöveganyagot kínál mindkét nembeli gyerekek számára, és köztük saját munkáiról sem feledkezik meg.⁵¹ Igyekszik a fiatalok olvasmányigényének széles

49 VACHOTT, „Gyermek-olvasmányokról”, 89.

50 Benedek Elek a nagyjai terület képviselőjeként 1888. február 9-én elhangzott híres felszólalásában a magyar ifjúsági irodalmat *szánalmasan szegénynek* minősítette. Ebből az alapállásból szorgalmazta a gyermekirodalom állami intézményrendszerének kiépítését, melynek egyik elemeként felvetette, hogy a Közoktatásügyi Tanács a forgalomban lévő gyermek- és ifjúsági műveket értékelje, és tájékoztassa a szülőket a megfelelően ítélt olvasmányokról. P. SZATHMÁRY Károly, szerk., *Az 1887–1892. évi országgyűlés képviselőházának naplója*, 27 köt. (Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1888), 3:136–139. Benedek Elek politikai pályájáról és első felszólalásáról lásd HEGEDŰS Imre János, *Benedek Elek* (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 2015), 41–42. Beszédének gyermekirodalom-történeti szempontú elemzését lásd VÉGH Balázs Béla, „Parlamenti beszéd a gyermekirodalomról”, *Csodacseruza* 8, 40. sz. (2009): 5–9.

51 Vachottné munkái közül az alábbiak szerepelnek a listában: VACHOTT, *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék...*; VACHOTT, *A magyar nemzet története...*; VACHOTT, *Rövid magyarok története...*; valamint az eredetileg 1862 márciusától augusztusig periodikaként megjelenő, majd kötetben is kiadott VACHOTT Sándorné, szerk., *Szünórák: Mulattató és tanulságos olvasmányok családi körök számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1862).

skaláját lefedni: ABC-s és olvasókönyvek (Erdélyi Indali Péter, Vachott Sándorné) mellett egyszerűbb verseket, meséket és kisebb történeteket (Bezerédj Amália, Lukács Pál, Horkai Antal, Ney Ferenc, Majer István, Bodrogi Lajos [Bajza Jenő] és Wildermuth Ottilie), regényeket és más elbeszéléseket (Jókai Mór, Fáy András, Remellay Gusztáv, Győry Vilmos, Cervantes), ismeretterjesztő olvasmányokat (Sárváry Eőry Andor, Danilovics Mihály, Georg Christian Raff) és életvezetési tanácsadó műveket is ajánl (Jósika Júlia, Vörös Eszter). A könyvjegyzéken a legtöbb művel szereplő szerzők Erdélyi Indali Péter, Lukács Pál és Horkai Antal mellett a német gyerekirodalom nagy klasszikusai, a moralizáló olvasmányairól ismert Christoph von Schmid és Franz Hoffmann. Az utóbbi két szerző a lista mintegy harmadát jegyzi, ami nem meglepő, hiszen műveiket a korszakban kiemelkedő népszerűség övezte nálunk, már azelőtt is, hogy megjelentek volna magyar fordításaik. A külföldi gyerekirodalomból a német műveken kívül a francia (La Fontaine, Louise Swanton Belloc, Eugénia Foa) és az angol (Frederick Marryat) irodalomból is válogatott Vachottné. A legnépszerűbb európai ifjúsági könyvek közül a listán szerepel Campe Robinson-adaptációja Vajda Péter fordításában, valamint Cervantes *Don Quijote*-ja Karády Ignác átdolgozásában.⁵² Feltűnő módon hiányoznak azonban jegyzékéből az európai gyermekirodalmi kánont a 20. században alapjaiban meghatározó Grimm- és Andersen-mesék.

Vachott Sándorné és a mesék

A mesék terjedésében a szóbeliség mellett a nyomtatott írásbeliségnek is fontos, ám nem kellőképpen körvonalazott szerepe van. A folklorisztika számára éppen ebből a szempontból bírhat jelentőséggel a nyomtatott meseszövegek fordítás- és kiadástörténete. Az ugyanis a módszeres forrásfeltárások nélkül is világosan látszik, hogy mire az intézményes keretek között zajló, nagyarányú folklórgyűjtések megindultak nálunk a 20. században, addigra egy hatalmas magyar nyelvű, írásbeli meseszövegtörzs volt forgalomban, amely a társadalom széles (még olvasni nem tudó) rétegeit is elérte, és ezáltal jelentősen befolyásolta a népmeseszöveg-hagyományt. A Grimm- és Andersen-mesék folklorizációja a magyar nyelvű szóbeliségből az 1900-as évek legelejéről adatolt. A szájhagyományból feljegyzett Grimm-mesékkal Berze Nagy János Hevesi gyűjtésében találkozunk először

52 Végh Dániel szerint Florian *Le Don Quichotte de la jeunesse* című, az ifjúságnak szánt, az eredeti regényt lerövidítő szövegét követte a magyar átdolgozó. VÉGH Dániel „Apokrif magyar Don Quijoték a 19. században”, *Filológiai Közlemények* 55, 1–2. sz. (2009): 49–60, 52–54.

(1907) kimutathatóan,⁵³ Andersen egy, az odensei emberekről szóló novellisztikus meséjének variánsa pedig Kálmány Lajos egyházaskéri gyűjtésében bukkan fel (1914).⁵⁴ Az Andersen- és a Grimm-mesék azonban már jóval korábban is ismertek lehettek a társadalom legkülönbözőbb rétegei között. Egyrészt a polgári és arisztokrata olvasók számára németül is hozzáférhetőek voltak e meseszövegek, másrészt a 19. század első felétől kezdve, változó intenzitással ugyan, de a hazai könyvpiacra folyamatosan jelen vannak magyarul is. A különböző karakterű népszerű olvasmányok (időszaki kiadványok, gyerekmeskönyvek, iskolai olvasókönyvek, ponyvák) révén elérhetővé vált, sokszor szerzői név feltüntetését mellőző fordítások, átdolgozások és adaptációk hatására pedig az alsóbb társadalmi rétegek meseismeretét is számottevően befolyásolták a Grimm- és Andersen-mesék.⁵⁵

A továbbiakban Vachott Sándorné Csapó Mária által az 1860-as években közölt, eddig szinte semmilyen kutatói figyelemben nem részesített Grimm- és Andersen-mesefordításokat mutatom be. E meseszövegeket Vachottné különböző kiadványaiban jelentette meg, az Andersen-meséket tartalmazó fordításkötetén kívül saját szerkesztésű periodikáiban és gyermekirodalmi antológiáiban. Ezek, a Jacob és Wilhelm Grimm, valamint Hans Christian Andersen mesegyűjteményeiből származó szövegközlések az európai mesekönyvtermés hazai fogadtatása szempontjából is különös figyelmet érdemelnek, tekintettel arra, hogy a legkorábbi magyar nyelvű Grimm- és Andersen-meseszövegközlések közé tartoznak. Vachottné 1860 és 1868 között (legalább) húsz alkalommal publikált Andersen- és/vagy Grimm-meséket magyarul, összesen legalább harminchat meseszöveget. Mindebből a szakirodalom szinte egyedül csak az önálló kötetben megjelent Andersen-fordításgyűjtemény nyolc meséjével számol, ami az eddig feltárt, Vachottnéval kapcsolatba hozható Grimm- és Andersen-szövegek kevesebb mint negyedét jelenti.⁵⁶

53 BERZE NAGY János, *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok-megyéből*, Magyar Népköltési Gyűjtemény IX (Budapest: Athenaeum, 1907). Néhány évvel a mesegyűjtemény megjelenését követően Elisabet Róna-Sklarek a kötet öt népmeséjéről mutatta ki, hogy azok mintái a Grimm testvérek *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményében kiadott könyvmeséi voltak. Elisabet RÓNA-SKLAREK, „Einige Grimmsche Märchen im Ungarischen Volksmunde”, in *Philologiai dolgozatok a magyar–német érintkezésről*, szerk. GRAGGER Róbert, 3–15 (Budapest: Hornyánszky, 1912). A Grimm-mesék folklorizációjáról lásd még SOLYMOSSY Sándor, „Idegen mesék meghonosodása”, *Ethnographia* 24, 1. sz. (1913): 1–8.

54 KÁLMÁNY Lajos, szerk., *Hagyományok. Mesék és rokonneműek*, 2 köt. (Vác: Néphagyományokat Gyűjtő Társaság, 1914) 1:107–112, 208 (*A kis Kolozs mög a nagy Kolozs*).

55 A Grimm-mesék recepciótörténetéről bővebben lásd DOMOKOS, „A magyar Grimm-mesehagyomány...”

56 Voigt Vilmos a magyar nyelvű Grimm-kiadványokat szemlélő bibliográfiájában ugyan nem, de egy tanulmányában utalt arra, hogy Vachottné többek között közölt Grimm-fordításokat is: VOIGT Vil-

Mielőtt rátérnék a forrásfeltárás konkrét eredményeinek ismertetésére, érdemes néhány szót ejteni arról, hogy a mese műfaja egyáltalán hogyan jelenik meg Vachottné irodalmi munkásságában, milyen kép rajzolódik ki a meséről való elképzeléseiről írói, fordítói és szerkesztői tevékenységében. Kiinduló megállapításom az, hogy életművében a mese folklórként és szépirodalmi műfajként egyaránt folyamatosan, évtizedeken keresztül jelen van. Ez nem csak a Grimm- és Andersen-mesék közléseiben nyilvánult meg, de számos alkalommal publikált saját maga és mások által írt meséket és mesefeldolgozásokat (többek között Czuczor Gergelytől és Gyulai Páltól, különösen az *Ünnepi ajándék* című antológiájában találunk sok, anonim meseközlést).⁵⁷ Folklórismeretének számos lenyomata őrződött meg műveiben, visszaemlékezéseiben is többször utalt különböző népköltési műfajokkal való közvetlen tapasztalataira.⁵⁸ Maga is közölt gyerekjátékok, népdalt, mondafeldolgozást⁵⁹ és népmesét is, ez utóbbit Merényi László gyűjtéséből.⁶⁰ Fontos utalni ehelyütt Vachottné saját meseíró gyakorlatára, Andersen-stílusában megfogalmazott fiatal lányoknak szóló meséi olykor folklórforrásokból is

mos, „A Grimm mesék magyar fordításai”, in *Meseszó: Tanulmányok mesékről és mesekutatásról*, 122–125 (Budapest: MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2007–2009 [1963]); VOIGT Vilmos, „Németországból, Ausztrián keresztül Magyarországra: Grimm hatása a magyar népmesére”, *Acta Ethnologica Danubiana. Az Etnológiai Központ Évkönyve* 14 (2012): 27–36, 31.

57 VACHOTT, *Ünnepi ajándék*...

58 Első meseélménye édesanyjától (Csajághy Erzsébet) származik, gyakran utal tőle hallott tündérmesékre (lásd például VACHOTT, *Rajzok a multból...*, 1:16–17). Az élő folklórral való közvetlen kapcsolatot jellemzi, hogy férjével, Vachott Sándorral feldolgozandó költői nyersanyagként történeti mondák után érdeklődtek 1843-ban, a Mátrában töltött nászútjuk alatt is: „Gyöngyösről átmentünk Parádra is; megnéztük a siroki vár romjait, s a legenda meghallgatását, mely felőle keringelt, annál kevésbé mulasztánk el, mert férjem költői feldolgozásul, szívesen jegyezgetett fel minden e félet.” Uo., 1:241. A palóc folklórral kapcsolatos közvetlen élményei megjelennek Eugénie Foa egy művének magyarosított átdolgozásában is, melyben egy mátravidéki palóc pórno szájába adta Vachottné a történeteket: VACHOTT Sándorné, „Dajkám meséi: Regényféle az ifjuság számára. Magyarosított átdolgozás Foa Eugénie után”, in VACHOTT, *Legújabb ifjusági iratai...*, 93–257.

59 Lásd VACHOTT, *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék...*, 40–42. Mondafeldolgozása eredetileg a *Zalai Közlöny*ben jelent meg, különnyomatként: VACHOTT Sándorné, *Hadi lovag: Monda*, Zalai Közlöny Könyvtára 2 (Nagykanizsa: Bátorfi Lajos, 1888).

60 MERÉNYI László, „Az obsitos”, *Anyák Hetilapja* 1, 29–30. sz. (1861. okt. 19., 26.): 228–229; 233–234. A meseközléshez fűzött lábjegyzet szerzője (véltetőleg a szerkesztő) állítása szerint a mese mutatvány a következő évben megjelenő *Sajóvölgyi eredeti népmesékből*. E gyűjteményben valóban szerepel egy, *Az obsitos* című tréfás mese, ez azonban nem azonos a Vachottné által közölt mesével. Vö. MERÉNYI László, „Az obsitos”, in *Sajóvölgyi eredeti népmesék*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1862), 1:211–217. Merényiről bővebben lásd DOMOKOS Mariann, „A mesegyűjtő Merényi László”, in DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmesészszegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, 192–220 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015).

táplálkoztak.⁶¹ A mese Vachottné nevelésméleteének alapvetően fontos, kiinduló alapeleme, ugyanakkor gyermekirodalmi koncepciójában (illeszkedve a kor elit irodalomesztétikai felfogásához) nem a legmagasabb rendű olvasmányként jelenik meg, sőt, érzékelhető bizonyos leminősítés írásaiban a *dajkamese* irányában. A mesét egyértelműen gyermekműfajként kezelte, ezen belül is a legkisebb gyerekek számára tartotta megfelelő pedagógiai eszköznek. A meséket a gyerekek felé közvetítőknak, azaz elsősorban a gyerekgondozásban, kisgyerekeknél illetékes női olvasóknak ajánlotta. Felfogásában a mese leginkább a 6–10 évesek (különösen a kislányok) szellemi szükségleteinek kielégítésére szolgáló irodalmi termék, melynek legfőbb feladata a későbbi olvasmányok befogadásának megkönnyítése és előkészítése.⁶² Vachottné szerint a mese olyan narratíva, amely könnyed nyelvezeténél és egyszerű cselekményvezetésénél fogva kifejezetten alkalmas arra, hogy a kicsik érdeklődését felkeltse, és kötelességérzetet alakítson ki bennük.⁶³ A 19. század végi hazai közgondolkodásban általánosan elterjedtek voltak a mese pedagógiai hasznosságára vonatkozó nézetek.⁶⁴ Az a folyamat, amelynek során a mese végérvényesen gyermekirodalmi műfajjá vált, éppen Vachottné működésének idején zajlott le a magyar irodalomban. Míg ugyanis a mese a reformkorban még érvényes poétikai lehetőség volt, a 19. század utolsó harmadának pedagógiaelméleti írásaiban visszavonhatatlanul a gyermekirodalom érdekszférájába került.

61 Lásd például *Szünórák*beli meseközléseit: „Az utolsó tündér: Mese. Fiatal leánykáknak”, „A tükör: Mese. Fiatal leánykáknak” és „Álom, a gyöngyvirágról: Mese fiatal leánykáknak”, in VACHOTT, *Szünórák...*, 35–42; 101–107; 165–169; a *Gyermekvilág* címlapképeihez írott elbeszéléseit: „A kis gyöngyvirág-árus leány”, „A kis vöröshagyma-árus leány”, in VACHOTT, *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék...*, 93–95; 209–211, illetve visszaemlékezéseiben a *Mesém a multból* című fejezet tündérkirályról, napkirályról és holdkirályról szóló történeteit, utóbbi része egy népdalközlés is. VACHOTT, *Rajzok a multból...*, 1:180–188.

62 „Még az egyszerű dajkamesék által is nyernek gyermekeink, a mennyiben figyelemre ébrednek, s a figyelem értelmet fejleszt s nélkülözhetetlen kellék a későbbi tanuláshoz.” VACHOTT, „Gyermek-olvasmányokról”, 89.

63 „Már a meséknek, mikkel az anya gyermeke figyelmét először lekötöni igyekszik, a kötelességérzet megalapítása felé kell törekedniök.” Uo.

64 A pedagógus és kultúrpolitikus Neményi Imre a mesét az éppen iskolába lépők számára tartotta a legalkalmasabb olvasmánynak: „A mese előnye, hogy az életnek minden viszonyait, a gyermek felfogásának megfelelő naív alakban adja elő és mint a néplélek közvetlen megnyilvánulása, észrevétlenül mintegy belelopja a saját fájának jellemvonásait a gyermek lelkébe. Az iskolázás kezdetén pedig alig képzelhető alkalmasabb eszköz, mint a mese, arra nézve, hogy áthidalja a gyermeknek addig folytatott szabad és gondtalan életmódja és az iskolai élet között tátogó borzasztó űrt.” NEMÉNYI, *Ifjúsági könyvtárak...*, 227.

E folyamathoz Vachott Sándorné a gyerekirodalom keretein belül elgondolt megszövegléseivel hatékonyan járult hozzá.⁶⁵

Vachottné és a fordításirodalom

A gyermekirodalom története elválaszthatatlan a műfordításoktól, melyek leggyakrabban ad usum delphini átdolgozott, lerövidített és a gyerekkorú befogadók számára fogyasztható formában jelennek meg (napjainkban is). A gyerekeknek készített (azaz az elit irodalmi kánonon kívül elhelyezkedő) fordítások készítése során jellemző, hogy a fordítók/átdolgozók sokkal szabadabb szövegkezelési gyakorlatot folytatnak.⁶⁶ A nemzetközi gyerekirodalom-történeti kutatások fordításelméleti reflexióiban egyre inkább előtérbe kerül a közvetítő, a fordító személye, annak a felismerésnek köszönhetően, hogy a külföldi műveket adaptáló személyek gyermek-, illetve irodalom-felfogása mindig meghatározó, a társadalmi elvárások mentén alakuló módon formálja az alapul vett szövegeket is.⁶⁷ A dolgozat terjedelmi keretei nem teszik lehetővé Vachottné műfordításainak részletes ismertetését, néhány művet azonban mindenképpen szeretnék megemlíteni, tekintettel arra, hogy Vachottné irodalmi szerepkörének egyik legfontosabb részét képezte fordítói működése. Ennek során (ahogyan munkássága egyéb aspektusaiban is) Eötvös József nyújtott neki szakmai irányítást.⁶⁸ Vachottné első-

65 Erről bővebben lásd DOMOKOS Mariann, „Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban”, in *Ethno-Lore XXXV. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, szerk. ISPÁN Ágota Lídia, MAGYAR Zoltán és LANDGRAF Ildikó, 457–512 (Budapest: MTA BTK, 2018), különösen 480–500. A tündérmesének a nemzeti irodalom rendszerébe való beillesztési kísérleteiről lásd Gulyás Judit monográfiáját: GULYÁS Judit, »Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?« *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

66 Zohar SHAVIT, *The Poetics of Children Literature* (Athens, GA: University of Georgia Press, 1986), 17. Tóth Rezső, az ifjúsági irodalom elméletének évtizedekig meghatározó szakembere, nálunk a századforduló táján fogalmazta meg, hogy a gyerekirodalom fordításakor nem elvárás a szigorú és pontos tolmácsolás, hanem helyesebb a szabadabb átdolgozás alkalmazása. A szerző meglátása az, hogy „A Grimm-mesék, az Andersenek így átdolgozva, magyar nevekkal, magyaros nyelvel s fordulatokkal, jó író kezében azt a hatást kelthetik, hogy eredeti magyar művek.” TÓTH Rezső, *A magyar ifjúsági irodalom s a népiskolai ifjúsági könyvtárak* (Budapest: Athenaeum, 1905), 19–20.

67 Riitta OITTINEN, *Translating for Children* (New York–London: Garland, 2000).

68 Vachottné az Eötvös műveiből készült válogatáskötet előszavában írja 1871. március 19-én: „Talán, mert a családi boldogságot senki nála szentebbnek nem tarthatta, [...] azért jelölte ki előttem az ő [Eötvös] keze az utat, melyen azontúl működnöm kelle: az irodalmi s nevelési tért.” VACHOTT Sándorné, szerk., *Babérlombok báró Eötvös József műveiből* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1871), o. n. Vachottné 1863 októberében indította meg *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* című lapját, vélhetőleg ennek szerkesztésével kapcsolatban látta el Eötvös praktikus tanácsokkal, így arra vonatkozólag is, hogy mit for-

sorban korának népszerű prózaíróit fordította.⁶⁹ E téren kifejtett munkásságából nagy sikernek örvendett a lányokat megcélzó *Fenn és alant* című regényfordítása Olga Eschenbach (Johanna Hering) után,⁷⁰ vagy az amerikai író, James Fenimore Cooper indiánregény-sorozata, melyet éppen ő közvetített először a magyar olvasóközönség számára.⁷¹

Vachottné Andersen-közleményei

Vachott Sándorné nevével mindenekelőtt összeforrt egy Hans Christian Andersen meséiből magyar nyelvű válogatást nyújtó fordításkötet. Vachottné az 1860-as évek közepén *Mesék, kalandok s történetek Andersen után* címmel nyolc mese fordítását közölte önálló kötetben, évszám és a fordító feltüntetése nélkül.⁷² E kötet az 1865-ben újraindított, Eötvös József által irányított, ám ténylegesen Vachottné által szerkesztett *Ifjusági Könyvtár* sorozat részeként jelent meg.⁷³ A kö-

dítson le a tervezett lap számára: „A dolog mozgásban van, a program megvan, számolhat vezércik-
kekre tőlem, szerezni fogok másoktól, *megmondom, mit fordítson*, egyébiránt a fődolog saját vállain
fekszik, s főképp most, midőn az alföldi nyomor következtében minden percem el van foglalva, ép-
pen nem támaszkodhatik reám.” Eötvös József Vachott Sándornénak, h. n. [1863.] jún. 23., in EÖT-
VÖS JÓZSEF, *Levelek, s. a. r.* OLTVÁNYI Ambrus (Budapest: Magyar Helikon, 1976), 364–365, 365.
Kiemelés tőlem. D. M.

- 69 Többek között Ida lányával közösen fordított angol írók műveiből; fordításaik önálló kötetben is megjelentek. Ebben Vachottné egy Dickens-átfordozást közölt: VACHOTT Sándorné, ford., átdolg., „Haranghangok: Sylvester éjjeli történet”, in *Ifjusági iratok: Angol remekírók műveiből*, szerk. VACHOTT Sándorné, 1–98 (Budapest: Franklin-Társulat, 1876). A flamand prózairodalom egyik megteremtőjeként számon tartott Conscience Hendriktől is fordított: VACHOTT Sándorné, ford., „A fősvény: Elbeszélés az ifjúság számára”, in VACHOTT, *Legújabb ifjusági iratai...*, 283–423.
- 70 ESCHENBACH Olga, *Fenn és alant*, ford. VACHOTT Sándorné, Ifjusági Könyvtár (Pest: Pollák Testvérek, 1865). Második kiadása évszám nélkül jelent meg Légrády kiadónál. Ismertetését lásd *Nefejejts* 8, 8. sz. (1866. febr. 25.): 95. Egy korabeli könyvjegyzék e regényeket a 8–12 éves korosztálynak ajánlja. HOHENAUER, „Ifjusági irodalom és könyvtár”, 398.
- 71 VACHOTT Sándorné, ford., *Vadöllő: Cooper beszéléi után* (Pest: Légrády, 1868); VACHOTT Sándorné, ford., *Az útmutató: Cooper beszéléi után* (Pest: Légrády, 1870); VACHOTT Sándorné, ford., *Az útmutató: Cooper beszéléi után az ifjúság számára báró Eötvös József utasítása szerint átdolgozva*, 2. kiad. (Budapest: Légrády, é. n.); VACHOTT Sándorné, ford., *Bőrharsnya: Cooper beszéléi után* (Pest: Légrády, é. n. [1870 után]); VACHOTT Sándorné, ford., *A vadfogó: Cooper beszéléi után* (Pest: Légrády, 1871); VACHOTT Sándorné, ford., *Az utolsó mobikán: Cooper beszéléi után* (Pest: Légrády, 1873).
- 72 VACHOTT Sándorné, ford., *Mesék, kalandok s történetek Andersen után*, Ifjusági Könyvtár (Pest: Pollák Testvérek, é. n.).
- 73 E sorozat nem teljesen azonos Engel és Mandello azonos című könyvsorozatával. Ezen újabb könyvsorozat feltehetőleg az előző sorozat újraindítása lehetett, melynek első kötete Vachottné *Fenn és alant* című regényfordítása volt. Az új sorozatról lásd *Nefejejts* 8, 8. sz. (1866. febr. 25.): 95.

tet népszerűségére jellemző, hogy néhány év leforgása alatt több kiadást is megért. Az első kiadásban a következő mesék jelentek meg: *A kis tengeri leány* (EK 8), *Az utitárs* (EK 7), *A repülő bőrönd* (EK 16), *A homokember* (EK 19), *A boldog család* (EK 46), *A len* (EK 49), *Az ugrók* (EK 31), *A hókirályné* (EK 27).⁷⁴ A magyar Andersen-kiadványokat szemlélő Ráth József szerint e kiadás 1866-ban Polláknál jelent meg, ezen kívül a kötetnek még két további kiadását adatalja 1867-ből és 1871-ből, melyeket az időközben Légrády névre váltó kiadó jegyez.⁷⁵ Petrik Géza úgy tudja, hogy a könyv 1867-ben a Légrády testvéreknél jelent meg háromféle kiadásban, különböző olvasói igények kielégítését figyelembe véve, színes képekkel, fekete képekkel és kép nélküli változatokban.⁷⁶ Lisztóczy László Vachottné műveiről készített, többször publikált jegyzékében a fordításkötet megjelenési dátumaként hol 1866, hol 1867 szerepel, mindannyiszor kérdőjelesen. Ezen kívül Lisztóczy a kötet egy második kiadását is adatalja, 1871-ből.⁷⁷ A közgyűjteményekben őrzött példányok impresszumadatai alapján az Andersen-kötetnek volt legalább egy évszám nélküli kiadása (Pollák), egy tartalmában ezzel azonos 1871-es kiadása (Légrády) és egy bővített, másodikként jelzett kiadása is 1875-ből (Légrády).⁷⁸ A korabeli sajtó 1875 decemberében számolt be a bővített kiadásról. Ez utóbbi az előző kiadások terjedelmének mintegy harmadával egészült ki, és szintén volt egy drágább, színes és egy olcsóbb, fekete-fehér tónusú változata.⁷⁹ Összességében véve a Vachottné által szerkesztett *Ifjusági Könyvtár* Andersen-meséinek az 1860-as évek második felétől fogva legkevesebb három alkalommal megjelent hat kiadásáról tudunk. A *Mesék, kalandok és történetek Andersen után* című változatban megjelent bővített kiadás az előző kötetek teljes szöveganyaga mellett további hat mese fordítását is tartalmazza. Ez a hat mese korábban Szendrey

74 A mesék mögötti számok a nemzetközi gyakorlatban az Andersen-mesék megjelölésére használt sorszámokra utalnak (*Eventyrkode/ EK*. Az *eventyr* szó dánul tündérmesét jelent).

75 RÁTH, *Adalékok...*, 44.

76 PETRIK Géza, szerk., *Magyar könyvészet 1860–1875: Jegyzéke az 1860–1875. években megjelent magyar könyvek- és folyóiratoknak* (Budapest: Magyar Könyvkereskedők Egylete, 1885), 9. Petrik Géza leírásában az első kiadás helyesírásától eltérően a cím *Mesék, kalandok és történetek*, Vachottné neve pedig Vahott névalakban szerepel.

77 LISZTÓCZY László, „Vachott Sándorné munkái”, in VACHOTT Sándorné, *Rajzok a múltból: Emlékiratok (Szemelvények)*, vál., szerk. FÜLÖP Lajos és LISZTÓCZY László, 41–44 (Gyöngyös: Vachott Sándor Városi Könyvtár, 2007), 42. (itt szerepel kérdőjelesen 1866 mint kiadási év) és LISZTÓCZY, „Vachott Sándorné...”, 85–107, 165–169, 166–167.

78 VACHOTT SÁNDORNÉ, ford., *Mesék, kalandok és történetek Andersen után*, 2. jav. kiad. (Budapest: Légrády Testvérek, 1875). A színes címlapon olvasható a sorozat címe: *Ifjusági Könyvtár II. Báró Eötvös József utasítása szerint*.

79 Vö. *Fővárosi Lapok* 12, 284. sz. (1875. dec. 12.): 1279; *Magyarország és a Nagyvilág* 11, 51. sz. (1875. dec. 19): 669.

Júlia neve alatt jelent meg, először 1857-ben (1858-ra datált kötetében), majd halála után 1874-ben is.⁸⁰ Szendrey Júlia Andersen-fordításai közül 1875-ben a következő meséket közölte újra Vachottné: *A fenyőfa* (EK 26), *A szilárd czinkatona* (EK 12), *A régi ház* (EK 44), *A császár új ruhái* (EK 9), *A pásztorlányka és a kéményseprő* (EK 32), *A kis gyufaárus leányka* (EK 37).⁸¹

A fentiekből is világos, hogy a Vachottné szerkesztette Andersen-kötet nemcsak kiadási éveit tekintve problematikus, hanem a fordító személyét/személyeit illetően is kérdéseket vet fel. A köteteken ugyanis a fordító neve sehol sincs feltüntetve, a címlapokon pedig csak a cím és az *Andersen után* megjelölés szerepel. Vachott Sándorné neve csak a rövidebb kiadások szennycímlapjainak versóján szerepel, ott is kizárólag a sorozat szerkesztőjeként jelenik meg: „Ifjúsági könyvtár. Szerkeszti Báró Eötvös József utasítása szerint Vachott Sándorné”, éppen ugyanúgy, mint a sorozat többi darabja esetében.⁸² Tekintettel arra, hogy a korabeli recepcióban sem találtam közvetlen nyomát annak, hogy Vachottné fordítója vagy csupán sorozatszerkesztőként közreadója volt-e az Andersen-meséknek, felmerül a kérdés, hogy mi bizonyítja, hogy ténylegesen Vachott Sándorné fordította az általa közzétett Andersen-meséket. A bővített kiadásban név nélkül megjelenő Szendrey-fordítások pedig e bizonytalanságot éppenséggel nem gyengítik.⁸³ Úgy tűnik, hogy egyelőre csak közvetett érvekkel lehet alátámasztani azt a feltevést, mely szerint Vachottné fordította volna a kötet elsőként megjelent nyolc Andersen-meséjét. Annyi bizonyos, hogy 1.) a gyerekirodalom terén Eötvös József szorgalmazására számos művet (műrészletet) fordított le Vachott Sándorné az 1860-as évektől kezdve (Cooper, Dickens, Eschenbach, Hendrik Conscience, Foa stb.); 2.) Vachottné időszaki kiadványaiban is számos Andersen-mesét közöl, fordító megjelölése nélkül (erről bővebben szólok még); 3.) a *Mesék, kalandok*

80 Az újraközölt Szendrey-fordítások forrása: SZENDREY Júlia, ford., *Andersen meséi* (Pest: Lampel, 1858). Második, fametszetekkel illusztrált kiadása 1874-ben jelent meg. Az 1. kiadás eltérő impreszumadatokat közöl, a címlapon 1858-as, az utolsó lap hátoldalán 1857-es dátum szerepel. A kötet valójában 1857-ben, a karácsonyi vásárra jelent meg, háromféle kiadásban: a legolcsóbb *népies* vagy *népkiadás* mellett volt egy *csinos borítékkal* ellátott, valamint egy drága, aranysebélyes diszkiadás is. Erről lásd a sajtóbeszámolókat: *Budapesti Hírlap*, 1857. dec. 18., [3.] és *Vasárnapi Ujság* 4, 51. sz. (1857 dec. 20.): 558.

81 VACHOTT, *Mesék, kalandok...*, 2. kiad., 144–196.

82 Vachottné mint fordító neve általában minden munkáján következetesen szerepel: az Eschenbach és a Cooper-fordítások esetében átdolgozóként/fordítóként és sorozatszerkesztőként egyaránt feltüntetik a nevét. A Franklinnál publikált ifjúsági irataiban (VACHOTT, *Ifjúsági iratok...* és VACHOTT, *Legújabb ifjúsági iratai...*) szintén szerepel külön átdolgozóként vagy fordítóként is a neve.

83 További, az írói tulajdonjoghoz tartozó kérdéseket vet fel, hogy hogyan jelenhetett meg az elhunyt Szendrey Júlia Andersen-fordításainak közel fele (két általa jegyzett Lampel-kiadású kötet után) 1875-ben nevének említése nélkül.

dok s történetek című kötet fordítását a szakirodalom a 19. század vége óta egyértelműen Vachottnéhoz kapcsolja.⁸⁴

A magyar nyelvű Andersen-mesék fordítástörténete (eddig ismereteink szerint) az 1840-es évekig vezethető vissza; kezdetben periodikákban elszórtan bukkantak fel magyarul Andersen-mesék, majd Csengery Antalné König Róza 1853-ban már képes kiadásként tervezte megjelentetni saját fordításait.⁸⁵ Az elsőként számon tartott magyar nyelvű, kötetbe szerkesztett Andersen-fordításgyűjteményt Szendrey Júlia jegyzi (1857/1858), melyet fiainak, az akkor 9, 6 és 2 éves Petőfi Zoltánnak, Horvát Attilának és Árpádnak ajánlott. Ezzel a gesztussal egyértelműen a gyerekirodalomban jelölte ki saját Andersen-mesefordításainak helyét.⁸⁶

A hatvanas években a gyűjteményes kötet publikálásán kívül, azt megelőzően és azt követően is, Vachott Sándorné több (legalább hét) Andersen-mesét közölt időszaki kiadványaiban, illetve az olvasni már tudó gyerekeknek összeállított antológiáiban (*Anyák Hetilapja*, *Gyermek-Világ*, *Szünórák*, *Gyermekvilág*). Ezen meseközlemények közös jellemzője az, hogy egyik sem szerepel a *Mesék, kalandok s történetek* című kötetben, valamennyi Andersen (egy helyen Anderson) nevének megjelölésével került publikálásra, és a fordító neve egyiknél sincs feltüntetve.

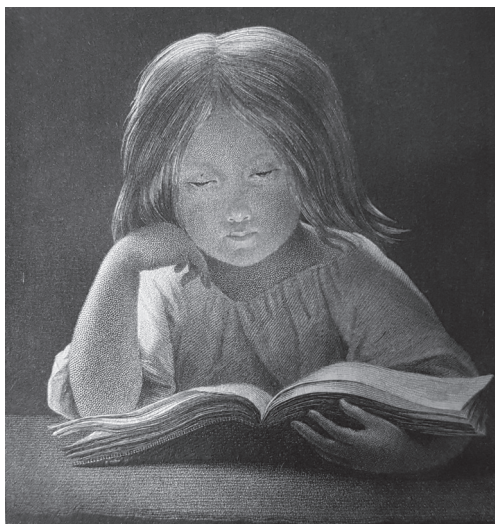
Vachottné *Gyermekvilág. Elbeszélések, regék, mesék, dalok és versek* című, egyes műfajokat bemutató szépirodalmi és ismeretterjesztő antológiáját eredetileg 1860 végén kezdte el füzetes formában folytatásokban megjelentetni. A 8–12 éves gyerekeket megcélzó gyűjtemény egyike volt Vachottné legnépszerűbb ki-

84 A legkorábbi általam ismert adat, ami Vachottnéhoz mint fordítóhoz (átdolgozóhoz) rendelte a kötetet 1889-ből származik, és feltehetőleg a sorozat címlírásából indult ki: FÁYLNÉ-HENTALLER, *A magyar írónökről*, 77.

85 A *Divatcsarnok*ban megjelent *A tatárka* című mese fordításához fűzött szerkesztői megjegyzés szerint: „E kis mese is egyik mutatóvány Andersen meséi válogatott gyűjteményéből, mely közlő fordítása után, nemsokára képes kiállításban fog megjelenni.” CSENGERY Róza, „A tatárka: Andersen meséiből”, *Divatcsarnok* 1, 75. sz. (1853): 1526–1527. Nincs tudomásom arról, hogy megjelent-e Csengeryné Andersen-kötete, azonban az ötvenes években számos alkalommal közölt elszórtan Andersen mesefordításokat. Csengery Róza mesefordításainak eddig feltárt darabjairól lásd GULYÁS Judit, „Női műfaj volt-e a mese? Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók”, in TÖRÖK, *Nőszerzők a 19. században...*, 293–335, 333. Az 1840–1860-as évekbeli Andersen-recepcióhoz lásd Gulyás Judit e kötetben közzétett tanulmányát.

86 Arra vonatkozóan, hogy a gyerekek hogyan fogadták édesanyjuk meséit lásd Horvát Árpád keltezetlen levelét: „Én is igen kíváncsi vagyok meséidre, ha van még időd kedves anyám, igen kérnénk, hogy csinálj még egyet, vagy pedig fordíts egyet az Andersenből.” Horvát Árpád Szendrey Juliának, d. n., in *Bagolyröpte Pest felett: Szendrey Júlia nemzetsége*, bev., szerk. BUZA Péter (Budapest: Budapesti Városvédő Egyesület, 2016), 163. Ratzky Rita a levél tartalma alapján azt 1866-ban keletkezettnek tekintti. RATZKY Rita, „Szendrey Júlia Andersen fordításairól”, in *Szendrey Júlia: Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*, szerk., s. a. r. RATZKY Rita, 186–240 (Budapest: Athenaeum, 2018), 190.

adványainak. 1861-ig hat füzetben, azonos fejezetbeosztással, folyamatos lapszámozással, időszaki kiadványként látott napvilágot Heckenast Gusztávnál. Az első két füzet 1860. december 12-ig már biztosan megjelent, hiszen ekkor számolt be a vállalkozásról Arany János *Szépirodalmi Figyelője* az *Értesítő* rovatban.⁸⁷ A füzeteket összegyűjtve 1861-ben külön kötetben is kiadták, melyet a korabeli recepció nagy tetszéssel fogadott.⁸⁸ A *Gyermekvilág*ban többek között Petőfi Sándor, Arany János, Vörösmarty Mihály, Gyulai Pál, Szász Károly, Lévy József költeményei, Fáy András

Illusztráció a *Gyermekvilág* című kiadványból

és Czuczor Gergely meséi, Jókai Mór, Eötvös József és Vachottné elbeszélései, valamint Xantus János népismertetési szerepelnek. Az olvasmányanyagot gyermekjátékok és különböző fejtörők (rébuszok, talányok) is színesítették. A *Gyermekvilág* szerkesztése során Vachottné láthatólag törekedett arra, hogy minél több magyar szerző művét közölje, azonban számos külföldi szerzőtől (Herdertől, Dickenstől, vagy a svájci természettudós, Johann Jakob von Tschuditol) is olvashatunk benne fordításokat és átdolgozásokat. A *Gyermekvilág* negyedik, ötödik és hatodik füzetében egy-egy Andersen-mese jelent meg *Hüvelykecske* (EK 5), *A rút kiskacsa* (EK 25) és *A kis Ida virágai* (EK 4) címen, a szerkesztő valamennyit külön műfajmegjelöléssel látta el (*mese*).⁸⁹

87 „Kiáltó szükségét pótol Vachott Sándorné »Gyermekvilág« című csinos füzetével, melyek száma 6-ra van határozva, s kettő már megjelent, Heckenastnál. Külső és tartalom egyaránt kedves: mindenik füzet egy-egy aczél s több fametszettel van ékesítve a gyermek-kedély világából.” *Szépirodalmi Figyelő* 1, 6. sz. (1860. dec. 12.): 94.

88 VACHOTT, *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék...*; M. SZAÁK, „A »Kisdednevelési kiállítás«-on...”, 654.

89 „Hüvelykecske: Mese. Andersen után”, in VACHOTT, *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék...*, 147–158; „A rút kis kacsa: Andersen után. Mese”, in *uo.*, 194–203; „A kis Ida virágai: Andersen után. Mese”, in *uo.*, 241–248.

Az *Anyák Hetilapja* című periodika Vachott Sándorné szerkesztésében 1861. április 6-tól december 28-ig jelent meg. A kiadvány a nők számára szerkesztett szépirodalmi lapok sorába illeszkedett, és különösen az anyai hivatást, és ezen belül a gyerekevelés feladatait tematizálta. A szerkesztői beköszöntő eligazításul szolgál arra vonatkozólag, hogy a lap milyen olvasmányanyagot tekint elsődrendűnek, kiknek szánja azokat, és mik voltak a kiválasztás szempontjai. Vachottné a mese műfaját ehelyütt külön is kiemeli, mint olyan narratívát, amely a *türelmetlen kicsinyek* szórakoztatására különösen alkalmasnak mutatkozik.⁹⁰

Vachottné az *Anyák Hetilapjában* 1861 májusában egy Andersen-mesét közölt három részletben. E közlemény, tudomásom szerint, *A vad hattyúk* (EK 13) című mese legkorábbi magyar fordítása, melyet a szerző nevével együtt tettek közzé.⁹¹ Vachottné *Szünórák* című vállalkozása az 1861 decemberében megszűnt *Anyák Hetilapjának* volt a folytatása, és az egész család lapja kívánt lenni. Szinnyi József bibliográfiai-biográfiai adattára szerint 1862 márciusától augusztusig jelent meg. A havonta egyszer kiadott periodika, a *Gyermekvilághoz* hasonlóan, önálló kötetben is megjelent Heckenast Gusztávnál 1862-ben. A *Szünórák* egy Andersen-mesét közölt, *A csalogány* (EK 23) címűt, *kis leánykáknak* címezve.⁹² 1868 áprilisában a *Gyermek-Világ* című, csupán néhány számot megért képes ifjúsági hetilapban még két, illusztrációval ellátott Andersen-mese jelent meg, *A harang* (EK 34) és az *Öt szem egy borsóhüvelyben* (EK 64) című.⁹³

A számadatokat összegezve azt mondhatjuk, hogy kötetben nyolc (majd a második kiadásban további hat), antológiákban és periodikákban elszórva 1868-ig pedig még további hét Andersen-mese jelent meg Vachottné szerkesztői szerepvállalásának jóvoltából. Összesen tehát (a bővített kiadás Szendrey Júliától átvett hat szövegét nem számolva) tizenöt Andersen-mese magyar fordítása hoz-

90 „Hogy minden fejtörés nélkül s kényelemmel mesélhessünk a gyakran türelmetlen kicsinyeknek, apró beszélykéek vagy meséknek is nyílik tere lapom hasábjain, s mellé alkalmi verseket tűzünk, s hogy legyen mivel méltólag kezdeni s végezni a napot, szép gyermekimákat is.” VACHOTT Sándorné, „A Nőkhöz”, *Anyák Hetilapja* 1, 1. sz. (1861. ápr. 6.): 1–2, 2.

91 „A vad hattyúk: Mese Andersen után”, *Anyák Hetilapja* 1, 5–7. sz. (1861. máj. 4., 11., 18.): 36–38; 45–46; 53–55. Erről bővebben DOMOKOS Mariann, „A bátyjait kereső lány-típus (ATU 451) a 19. századi populáris olvasmányokban és a szóbeliségben”, in *Ethno-Lore XXXVI. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, szerk. ISZÁN Ágota Lídia és MAGYAR Zoltán, 303–333 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2019).

92 „A csalogány: Mese. Anderson [!] után. Kis leánykáknak”, in VACHOTT, *Szünórák...*, 336–344.

93 „A harang: Mese. Andersen után. Képpel”, *Gyermek-Világ* 1, 2–3. sz. (1868. ápr. 19., 26.): 13–14; 23–24; „Öt szem egy borsóhüvelyben: Andersen után. Képpel”, *Gyermek-Világ* 1, 3. sz. (1868. ápr. 26.): 13–14; 19–21.

ható kapcsolatba Vachott Sándorné Csapó Mária 1860-as évekbeli szerkesztői, illetve feltételezhetően fordítói munkásságával.

Vachottné Grimm-közleményei

Vachott Sándorné legnépszerűbb kiadványai kisiskolás korúak számára összeállított antológiái voltak. Ezekben kisebb részben saját versei, elbeszélései is olvashatók, többnyire azonban mások szépirodalmi és ismeretterjesztő munkáiból válogatott szövegeket. A *Gyermekvilág* című gyűjtemény nemcsak az Andersen-recepció szempontjából érdemel figyelmet, hanem a Grimm-mesék tekintetében is kiemelkedő jelentőséggel bír. Vachottné ugyanis 1860–61-ben ebben a kiadványban tette közzé a legtöbb Grimm-fordítást. A Grimm név megjelölésével ellátott, első magyar nyelvű gyűjteményes Grimm-mese kiadás az 1861-es évszámmal közölt két kötetes *Gyermek s házi regék Grimm után* című munka volt.⁹⁴ A folklorisztikai köztudatban az első magyar Grimm-fordítóként a mesék átdolgozója, Nagy István neve rögzült, azonban nála már jóval korábban mások is jelentettek meg magyarul Grimm-meséket. Nagy István munkája nem a magyar Grimm-mesefordítások kezdete, sokkal inkább egy hosszú évtizedek óta zajló folyamat betetőzése volt. Nagy fordítását megelőzően ugyanis elszórtan és kötetbe rendezve is, számos alkalommal jelentek meg Grimm-mesefordítások, jellemzően a szerzők és gyakran a fordítók feltüntetése nélkül, ahogyan ezt Vachottné is tette.⁹⁵

A Grimm testvérek *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) című kötetéből⁹⁶ összesen tizenkét mese és négy gyermeklegenda magyar fordítását, valamint egy további mese átdolgozását közölte a *Gyermekvilágban* Vachottné.⁹⁷ Az 1. fü-

94 NAGY ISTVÁN, ford., *Gyermek s házi regék. Grimm után*, 2 köt., Ifjúsági Könyvtár 2–3 (Pest: Engel és Mandello, 1861).

95 Gyűjteményes kötetben már a negyvenes években közölt Grimm-meséket Kossuth Lajos fiainak nevelője, Karády Ignác. Kossuth Vachott Sándor nagybátyja volt, egy időben Kossuth titkáráként tevékenykedett, feltehetőleg Vachottné személyesen is ismerte. KARÁDY Ignác, *Regék: Nagyobb gyermekek számára alkalmazásként Karády Ignác* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1847).

96 Brüder GRIMM, hg., *Kinder- und Haus-Märchen*, 2 Bände (Berlin: Realschulbuchhandlung, 1812/1815). Az első teljes kiadást változó tartalommal még a fivérek életében további hat kiadás követte (1819, 1837, 1840, 1843, 1850, 1857). Először 1825-ben jelent meg egy ötven mesét tartalmazó illusztrált, kommentárok nélküli válogatáskötet a fivérek meséiből. Ez az ún. „kis kiadás” hozta meg a népszerűséget a Grimm-meséknek. Olyannyira sikeresnek bizonyult e kiadás, hogy még a fivérek életében tíz kiadása jelent meg (1825, 1833, 1836, 1839, 1841, 1844, 1847, 1850, 1853, 1858).

97 GRIMM, „Mogyoróvessző”, in VACHOTT, *Gyermekvilág: Elbeszélések, regék, mesék...*, 43; „Isten tápláléka”, in *uo.*, 43–44; „Zöldi úr”, in *uo.*, 46–47; „Édes kása”, in *uo.*, 47–48; „Csipkerózska”, in *uo.*, 62–70; „Mária pohárkája”, in *uo.*, 76; „A tizenkét apostol”, in *uo.*, 76–77; „A három fonó leány”, in

zetben legenda megjelöléssel a *Mogyoró vessző* (KHM 210) és az *Isten tápláléka* (KHM 205), illetve a *Zöldi úr* (KHM 41) és az *Édes kása* (KHM 103) című szövegek jelentek meg, mesék műfajmegjelöléssel; a 2. füzetben a *Csipkerózsza* (KHM 50), a *Mária pohárkája* (KHM 207), *A tizenkét apostol* (KHM 202), *A három fonó leány* (KHM 14) és *A szalmaszál, parázs és babszem* (KHM 18) láttott napvilágot. Vachottné a *Gyermekvilág* 3. füzetében önálló rovatban közölte *A vén szultán* (KHM 48), *A gabnakalász* [!] (KHM 194) és *A bagoly* (KHM 174) című Grimm-mesék fordítását. Ugyanebben a számban jelent meg *A szerencse fia* című mese, *Rege. Grimm után* megjelöléssel, ennek a textualizációja azonban jelentősen eltér a többi Grimm-közleménytől. E szöveg, bár a Grimm testvérek *Die Zwei Brüder* című (KHM 60) meséjét követi, azzal mégsem teljesen azonos, nem fordítás, inkább a Grimm-mese rövidített adaptációjának tekinthető. Az a tény, hogy a szöveg nem a Grimm testvérek meséinek sorába illesztve jelenik meg a füzetben, illetve hogy, eltérően a többi Grimm-közleménytől, nem mese, hanem rege műfajmegjelöléssel jelenik meg, azt jelzi, hogy e szövegközlést a többi Grimm-közleménytől elkülönítetten kezelte a szerkesztő.⁹⁸ A 4. füzetben *Az eszes szabócska* (KHM 114) és *A félszeghal* (KHM 172) fordítását olvashatjuk, végül a 6. füzetben az *Orsó, csürlő és tú* (KHM 188), valamint *A városi zenészek* (KHM 27) című meséket találjuk.⁹⁹ Meg kell említeni, hogy az 5. füzetben is szerepel egy mese *Grimm után* megjelöléssel, mely a Grimm testvérek korabeli recepcióját tekintve is tanulságos közlemény, hiszen nem a Wilhelm és Jacob Grimm által jegyzett mesegyűjteményből, hanem a velük csak névrokon, Albert Ludwig Grimm antik regegyűjteményéből származik.¹⁰⁰ Az a tény, hogy a *Dädalus és Ikarus. Rege az őskorból* című szöveget ugyanúgy egy bizonyos, pontosabban meg nem határozott „Grimm” nevű szerzőhöz kapcsolta Vachottné, mint azt valamennyi KHM-ből származó meseszöveg esetében tette, azt sugallja, hogy a Grimm testvérek neve (egyáltalán az, hogy itt szerzőpárosról van szó) ekkor még nem forrt teljesen össze a KHM-ben megjelent szövegekkel. Az antik

uo., 82–84; „A szalmaszál, parázs és babszem”, in uo., 84–85; „A szerencse fia. Rege”, in uo., 101–112; „A vén Szultán”, in uo., 127–128; „A gabnakalász[!]”, in uo., 129; „A bagoly”, in uo., 129–131; „Az eszes szabócska”, in uo., 171–173; „A félszeghal”, in uo., 174.

98 A Vachottné által közölt változatból hiányzik az eredeti kerettörténet, amelyben a gazdag aranyműves ráveszi a szegény seprűkötőt arra, hogy az űzze el otthonról saját ikerfiai, mert azok megették aranymadarának szívét és máját, ezzel pedig mágikus hatalomra tettek szert. A kisgyerekek számára szövegeket közzétevő átdolgozó vagy erkölcsileg nem megfelelőnek, esetleg túl hosszúnak, vagy kevéssé indokoltnak tarthatta a bevezető epizódot, mert az egészet elhagyta, és végül a közölt meséátdolgozásban csak egy fiú (a szerencse fia) indul útnak. „A szerencse fia”, in uo., 101–112.

99 Az idegen városnév (Bréma) említése helyett csak a „közel város” szókapcsolat szerepel a fordításban. 100 „Dädalus és Ikarus: Rege az őskorból. Grimm után”, in uo., 227–231.

mitológiai hagyományból ismert *Dädalus és Ikarus*-közlemény szó szerint meg-
egyezik a katolikus pap Horárik János által *Görög-római ősrégék* címen 1859-ben
és 1860-ban kiadott kötet azonos című fordításával.¹⁰¹

Az *Anyák Hetilapja* 1861 augusztusának négy számában összesen három
Grimm-mesét közölt Vachottné, *A hét holló* (KHM 25), *Tövis közt az uzsorás!*
(KHM 110) és *Fi- és nővérke* (KHM 11) címeken, az utóbbit folytatólagosan két
közleményben.¹⁰² Ezek a mesék a legismertebb Grimm-történetek közé tartoz-
nak. E tényt jól tükrözi, hogy Nagy István mindegyiket lefordította, illetve már
Karády Ignác is beválogatott a három szövegből kettőt korábbi Grimm-kiadá-
sába.¹⁰³ Az *Anyák Hetilapjában* megjelent Grimm-szövegek sokkal hűségesebb
fordításnak tűnnek, mint az inkább átdolgozásnak tekinthető Nagy István-féle
magyarítások, kisebb módosítások azonban e szövegekben is előfordulnak. Ap-
ró, ám sokat sejtető változtatás, hogy a *Der Jude im Dorn* című Grimm-meseszö-
veg fordításában a zsidó megjelölés nem szerepel, helyette *kecske szakállu uzsorás-
ról* szól a történet.¹⁰⁴ A fordító személye ezeknél a szövegeknél sincs feltüntetve.

A *Szünórák* című családi lapban, az említett Andersen-mese mellett, *A hat
hattyú* (KHM 49) című Grimm-mese jelent meg.¹⁰⁵ A mese végén, a gonosz meg-
büntetésének leírásában, a fordító ismét igen tanulságos változtatást eszközölt:
a gonosz asszonyok büntetése az eredeti verzióban cölöphöz kötözés és hamuvá
égetés volt, ám e kegyetlenséget a fordításban száműzetésre enyhítették.

Végül Vachottné *Ünnepi ajándék. Mulattató elbeszélések, versek, mesék s ado-
mák, 6–10 éves gyermekek számára* címen 1867-ben megjelent antológiájára érde-

101 „Dädalus és Ikarus”, in *Görög-római ősrégék Grimm A. L. után*, ford. HORÁRIK János, 3 köt., 2. kiad. (Pest: Boldini Róbert, 1860), 2:2–9.

102 „A hét holló: Mese. Grimm után”, *Anyák Hetilapja* 1, 19. sz. (1861. aug. 10.): 149–150; „Tövis közt az uzsorás! Mese. Grimm után”, *Anyák Hetilapja* 1, 20. sz. (1861. aug. 17.): 157–158; „Fi- és nővérke: Mese. Grimm után”, *Anyák Hetilapja* 1, 21–22. sz. (1861. aug. 24., 31.): 164–165; 172–174.

103 Vö. „A hét holló”, in NAGY, *Gyermek s házi regék*, 1:140–145; „A zsidó”, in *uo.*, 2:124–133; „Palika és Hajnalka”, in *uo.*, 1:80–92; „A két testvérke”, in KARÁDY, *Regék...*, 20–25; „A zsidó a tövis közt”, in *uo.*, 170–174.

104 A *The Dance Among Thorns/Tánc a tüskebokorban* (ATU 592) mesetípusba tartozó történetek a ko-
ra újkor óta ismertek tréfásmeseként. Kezdetben antiklerikális színezetűek voltak, majd a 17. szá-
zad végétől egyre inkább antiszemita jellegűvé váltak azáltal, hogy a bűnös szerzetest a zsidó alakjá-
ra cserélték. A mese ma közismert változatát Jacob és Wilhelm Grimm publikálta először 1815-ben.
Ennek szövegén később jelentős módosításokat hajtottak végre, főleg a zsidó alakját ábrázolták rész-
letesebben és negatívabban. A mesetípusról bővebben lásd LISZKA József, „Szent Péter muzsikája,
avagy a Tüske fogta zsidó: A gyerekfolklórtól Auschwitzig?”, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*
19, 2. sz. (2017): 97–123.

105 „A hat hattyú: Mese kis leánykáknak. Grimm után”, in VACHOTT, *Szünórák...*, 245–249. Az adatra
Török Zsuzsa hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

mes még kitérni. Vachottné kiadványai közül e kötet tartalmazza a legtöbb mesei elbeszélést, de közülük csak két Grimm-mesét sikerült azonosítani (a kötet egy szövegénél sincs forrás megjelölve). A két Grimm-szöveg a következő: *A hét holló* (KHM 25) és a *Hatan utazták be az egész világot* (KHM 71). Az előbbi, a szerzőt és a műfajmegjelölést nem számítva, szó szerint megegyezik az *Anyák Hetilapjában* 1861-ben azonos címen közölt meseszöveggel, minimális helyesírásbeli eltérésekkel.¹⁰⁶

Vachottné a Grimm testvérek meséi és gyermeklegendái közül 1860 és 1867 között négy kiadványában összesen huszonegy szöveg magyar változatát adta közre, melyek közül egy mesét két alkalommal is közölt. A Grimm-szövegközlések nagy része megközelítőleg pontos fordításnak tekinthető, egynél azonban szabaddabb szövegalkatást érvényesített az átdolgozó. A Grimm-mesék 19. századi magyar fogadtatástörténetét tekintve Vachottné tevékenysége kiemelkedő jelentőségű, részben azért, mert koncepciózusan, éveken keresztül közölt Grimm-meséket a magyar olvasóközönség számára, másrészt pedig azért is, mert az első Grimm szerzői névvel megjelent magyar nyelvű mesegyűjtemény megjelenésével egy időben kezdett hozzá ehhez az áldozatos közvetítői munkához, mellyel az anyanyelvi gyerekirodalom megerősítését kívánta szolgálni.

Összegzés

Dolgozatom középpontjában az 1860-as években Vachott Sándorné Csapó Mária által különböző kiadványokban elszórtan közölt Grimm- és Andersen-mesefordítások állnak. Úgy vélem, hogy e szövegfordításokat nem elszigetelten kell szemlélni, hanem érdemes az éppen születőben lévő gyerekirodalom, valamint a nőnevelés kontextusában vizsgálni őket. Ennek érdekében e meseközléseket Vachottné gyerekirodalmi elképzeléseinek és e mentén megvalósított vállalkozásainak tükrében értékelem. A Vachottné által közreadott mesefordítások háttérben Eötvös József művelődéspolitikai elképzelései álltak, irodalmi munkásságában programszerűen jelentkezett a női szerepkör anyasággal és gyerekneveléssel összefüggő feladatainak meghatározása. Szerzői és szerkesztői életművében e kötelezettségek teljesítéséhez nyújtott hatékony segítséget: a maga számára is elérendő célnak tekintette a női olvasók és női közvetítésen keresztül a gyerme-

106 VACHOTT, *Ünnepi ajándék...*, 86–90 és 91–94. E kötet közöl egy *A hamupipőke* című mesét is, ám ez a jól ismert történetnek nem a grimmi változata, hanem a 17. századi francia (Perrault-féle) szöveg adaptációja. Vö. uo., 79–84.

kek, különösen a lánygyermek megfelelő, nemzeti jellegű olvasmányanyaggal való ellátását. Ebben az összefüggésben az ismert meseszövegek magyar nyelvű fordításai jó választásnak bizonyultak, ugyanis azok nem csak pedagógiai, hanem irodalmi célokra is szolgáltak, és az eredeti, magyar gyermekirodalom kialakulásában jelentettek fontos lépcsőfokot. Emellett a történeti folklorisztika számára a meseszövegek fordítás- és kiadástörténetének vizsgálata a folklorizáció, a „népivé válás” jelenségéhez nyújthat termékeny értelmezési keretet. Annak meghatározása, hogy a Vachottné által publikált mesefordítások hol helyezkednek el ebben a folyamatban, mennyiben járultak hozzá a Grimm- és Andersen-mesék elterjedéséhez és népszerűvé válásához, még további, a jövőben elvégzendő kutatásokat igényel.

LAPSZERKESZTŐK

A nőreprezentáció mint piaci tényező

A Családi Kör sikere és megszűnése

A Kánya Emília (1828–1905) alapította és szerkesztette *Családi Kör* című hetilap több szempontból is kivívta mind a sajtó-, mind a nőtörténeti kutatások figyelmét. Megkerülhetetlen hivatkozási ponttá vált „a Monarchia első női lapszerkesztőjéről” szóló diskurzusban,¹ de önmagában a lap sikere is fontos tényező a 19. századi magyar sajtó kontextusában. Az eddigi *Családi Körről* szóló elemzések szerint ugyanis nemcsak a folyóirat húszéves fennállása ritka a korszakban (1860–1880), de az a jelenség is, hogy létezésükor élen járt a női olvasókat célzó lapkiadások piacán.²

Elsősorban nem az előfizetők száma tekinthető kiugrónak, sokkal inkább a folyóirat működésének kontinuitása. Sajnos, Kánya Emília hagyatéka nem sok információval szolgál a konkrét vásárlói bázist illetően: a *Családi Körről* kapcsolatosan egyedül az annak mellékleteként tervezett beszélygyűjteményhez szükséges kérelem maradt fenn; pontos előfizetői adatokról nincs tudomásom.³ Az eddigi Kánya Emíliát, illetve lapját tárgyaló tanulmányok is csupán becslésekbe bocsátkoznak: Fábri Anna 1000 fölöttire teszi 1862. évi előfizetőit,⁴ Deák Ágnes a későbbi évekre vonatkozóan 1500–1900-as bázist számol.⁵ Összevetésképp

1 E diskurzusról bővebben lásd BOZSOKI Petra, „»A magyar feminizmus uttörője«? Kánya Emília a kulturális emlékezetben”, *Literatura* 45, 1. sz. (2019): 33–51.

2 Vö. TÖRÖK Zsuzsa, „Folyóirat-irodalom a 19. század második felében: A *Vasárnapi Újság* sajtóbibliográfiája alapján”, *Alföld* 62, 3. sz. (2011): 44–51, 48–49.

3 Kánya hagyatéka: Evangélikus Országos Levéltár, Fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, *A Családi Körről* kapcsolatos dokumentumok.

4 FÁBRI Anna, „Függelék”, in KÁNYA Emília, *Réges-régi időről*, kiad. FÁBRI Anna és KISS Bori, utószó FÁBRI Anna, 280–322 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1998), 283.

5 DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon (1861–1867)* (Budapest: Osiris Kiadó, 2018), 97. Buzinkay Géza szerint a napilapok esetében a jövedelmezőséghez legalább 1200, a hírlapbélyeg bevezetését követően pedig legalább 1500 előfizetőre volt szükség. BUZINKAY

pen, az *Anyák Hetilapja* előfizetői körét az első félév végén kevesebb mint 200-ra, a *Magyar Bazárét* (még Szabó Róbert szerkesztésében) a kiegyezés körül 2500-ra,⁶ a *Vasárnapi Ujságét* 1862-ben körülbelül 7000-re, a *Politikai Ujdonságokét* 6000-re, 1867-ben előbbiét 4200-ra, utóbbiét 5100-ra, a *Pesti Hölgy-Divatlapét* teljes fennállása során 1150–1700-ra becsülik.⁷ A példányszámok vagy az olvasók tekintetében még bizonytalanabb a helyzet. A kiadók üzleti titokra hivatkozva nem hozták nyilvánosságra a terjesztési mutatókat, a közvetett adatok pedig sokszor töredékesek.⁸ Az olvasók száma azért nehezen körvonalazható, mert többen kölcsönkönyvtárakban, egyletekben, kávéházakban, olvasóköri körökben fértek hozzá a sajtókiadványokhoz; vagyis az eleve töredékes előfizetői adatok nem fedik az olvasók csoportját.⁹

Ha a tőkés lapkiadás kontextusában egy sajtótermék sikerét működésének időtartamában, viszonylag stabil fennállásában határozzuk meg, akkor elmondható, hogy a Bach-korszak után a századfordulóig Magyarországon a női olvasókat célzó lapok közül a *Családi Kör*, valamint a Wohl Janka és Wohl Stefánia által szerkesztett *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* (1873–1901) tekinthető kiemelkedőnek. A *Családi Kör* népszerűsége tehát leginkább húsz évig tartó létezésének tényében határozható meg. Ritkaságjellegét a szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóiratok körében jól illusztrálja a *Szépirodalmi Figyelő* (1860–1862) vagy a *Koszorú* (1863–1865) mindössze kétéves fennmaradása. Arany János levelezéséből tudjuk, mekkora munkával és nehézségekkel járt a korszakban e lapok szerkesztése, finanszírozása.¹⁰

Géza, *Magyar hírlaptörténet: 1848–1918* (Budapest: Corvina Kiadó, 2008), 33. Ez a szám a hetilapok esetében nyilván arányosan kevesebbet jelentett.

- 6 NAGYDIÓSI Gézáné, „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPEL Eszter, 193–229 (Budapest: OSZK, 1958), 205, 213.
- 7 DEÁK, *Suttogások és hallgatások...*, 96–97.
- 8 BUZINKAY Géza, „Újságok és újságolvasók Ferenc József korában”, *Magyar Könyvszemle* 119, 3. sz. (2003): 383–387, 386.
- 9 Vö. LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs–Budapest–Prága* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2002), 113–151. Az olvasókra vonatkozóan egyedül a társadalmi hovatartozásuk tekintetében derül ki némi információ: a rejtvény-rovatban a nyertesek nevét rendszerint felsorolja a szerkesztő; családnevük arra enged következtetni, hogy a *Családi Kört* zömében közép- és felső-középosztálybeli nők olvasták.
- 10 Lásd például: „Az aesth. részbe senki sem akar írni, – a szépirodalom részben egy-két név kimeríti a jó írókat. Így vers dolgában már a jövő számban olyat ugrom lefelé, hogy a nyakam töröm ki.” Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1860. nov. 15., in ARANY János, *Levelezése, 1857–1861*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Arany János Összes Művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 467; „A Figyelőt vagy át kell alakítanom – vagy megszűnik. 400 előfizetővel nem megy. A mulattatót részt szaporítom, a kritikait korlátoznom kellene. Concentrálnom minden szépirodalmi erőt vagy a javát legalább. Díszesebb,

Jelen tanulmány a *Családi Kör* sikerének és megszűnésének lehetséges okaival foglalkozik. A dolgozat első felében azokat a szempontokat elemzem, amelyek vélhetően szükséges, de nem elégséges feltételei voltak eredményes működésének. Ezt követően arra keresem a választ, vajon mi lehetett a folyóirat specifikuma, amely megkülönböztette és kiemelte a többi női olvasóknak szóló magyar lapok sorából az 1860–70-es években. Tézisem szerint Kánya folyóiratának különlegességét a női szépírók, illetve a honleányi szerep középpontba állítása jelentette, ami azt mutatja, hogy a 19. századi Magyarországon a középosztálybeli női szerepekről szóló diskurzusra nem csupán a nőemancipációs eszme, a nemek egyenlőségére való törekvés megnyilvánulásaként, de komoly piaci tényezőként is érdemes tekintenünk.

A lapindítás körülményei

Noha a magyar sajtótörténeti kutatásokból tudjuk, hogy 1860-ban hatósági engedély kellett a lapkiadáshoz,¹¹ mégis elmondható, hogy az 1860-as évek *történeti kontextusa* kifejezetten kedvezett a *Családi Kör* létrejöttének. Már éppen véget ért a Bach-korszak; volt igény és lehetőség is arra, hogy nőknek szóló lapok (egyáltalán bármilyen sajtótermékek) jelenjenek meg. Ezt támasztja alá Szinnyei József statisztikai elemzése, amely szerint 1850-ben kilenc, 1854-ben húsz, 1861-ben ötvenkettő, 1862-ben pedig már hatvanöt magyar hírlapról és folyóiratról van tudomásunk.¹²

Hasonló megállapítás tehető a *diskurzív és sajtótörténeti kontextusról* is. Az utókorban ún. „második irodalminő-vitaként” emlegetett polémia azt szemlélteti, hogy a női szerepek változásáról szóló diskurzus az irodalmi mezőben is jelen volt.¹³ Ebből adódóan, minthogy – a későbbiekben látni fogjuk – a *Családi Kör*ben központi szerepet kaptak a középosztálybeli női szerepekről szóló ta-

bővebb tartalmú lapot adnom. Nevét is változtatnom.” Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. szept. 24., in ARANY János, *Levelezése, 1862–1865*, s. a. r. Új Imre Attila, Arany János Összes Művei 18 (Budapest: Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014), 131. Arany szerkesztői tevékenységének nehézségeiről és kontextusairól bővebben: FAZEKAS Júlia, „Hogyan alakította folyóiratait Arany János? Szerkesztői tevékenysége a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* című lapok kontextusában”, in „Ősszel”: *Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, 71–93 (Budapest: Universitas Kiadó, 2018), 84–90.

11 Vö. BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, 35, hozzáférés: 2020.01.24, <https://mek.oszk.hu/03100/03157/03157.pdf>

12 SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1894-ben”, *Vasárnapi Ujság* 41, 6. sz. (1894): 91–97, 97.

13 Erről legátfogóbban lásd a Gyulai Pál *Írónőink* című szövegéről és kontextusairól szóló tanulmánykötetet: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016).

nácsadó cikkek, a népszerűség nem meglepő. Ráadásul a vita több szövegét is a *Családi Kör*ben publikálták,¹⁴ ami szintén olvasókat hozhatott: miként egy vita mindig ráirányítja a figyelmet önmagában az adott sajtótermékre is, úgy e jelenség a *Családi Kör* esetében, akár szándéktól függetlenül is így történhetett. Létrejöttekor a Vajda János-féle *Nővilág* (1857–1864), amelynek már alcímében – *Hettilap a magyar hölgyek számára* – is látható a konkurencia lehetősége, éppen az 1860-as években kezdett hanyatlani, annak köszönhetően, hogy Vajda politikai okokból eltávolodott a laptól, majd az ellene történő bojkotthirdetést követően a kiadó meg is szüntette azt.¹⁵

Kánya nem egyedül szerkesztette a *Családi Kört*: az alapítást követően maga mellé fogadta Szegfi Mór író, újságíró (későbbi férjét), valamint Szokoly Viktor hírlapírót. Kánya *Réges-régi időről* című emlékiratának¹⁶ tanúsága szerint, valamint az „impreszum” alapján úgy tűnik, a fő munkálatokat (a szövegek beszerzését és szerkesztését, a kommunikációt a szerzőkkel, a tanácsadó cikkek írását) Kánya Emília végezte; Szegfi a korrektúráért felelt; Szokoly a „hírek rovatért”, illetve a „gyakorlati teendőkért”; az előfizetési pénzeket pedig a kiadó intézte.¹⁷ A fenti szempontok mellett a folyóirat létrejöttéhez, működéséhez minden bizonnyal nagyban hozzájárult a szerkesztők kulturális és társadalmi tőkéje:¹⁸ Kánya hono-

14 A vita szövegei megjelenésük sorrendjében: GYULAI Pál, „Nők a tükör előtt”, *Koszorú* 1, 1–7. sz. (1863): 7–12, 32–38, 55–60, 78–83, 102–107, 126–131, 149–154; EMILIA, „Néhány szó a nőnem érdekében”, *Családi Kör* 4, 8–11. sz. (1863): 85–87, 102–103, 114–115, 121–123; Gy. P. [GYULAI Pál], „Színházi dolgokról III.”, *Koszorú* 1.2, 5. sz. (1863): 116–118, 118; [KÁNYA] Emília, „[c. n.]”, *Koszorú* 1.2, 6. sz. (1863): 141. (*Nyilatkozatok* című rovatban); Gy. P. [GYULAI Pál], „Válasz a nyilatkozatokra”, *Koszorú* 1.2, 6. sz. (1863): 141–143; Szerkesztő [KÁNYA Emília], „Gyulai Pál a tükör előtt”, *Családi Kör* 4, 33. sz. (1863): 625; ARANY János, „Nyilatkozat”, *Koszorú* 1.2, 8. sz. (1863): 189–190. A vitát ismertette: TÖRÖK Zsuzsa, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája”, *Irodalomtörténet* 42, 4. sz. (2011): 475–489, 485–488; FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 97–109.

15 Vö. NAGYDIÓSI, „Magyarországi női lapok...”, 203.

16 1905-ben bekövetkező halála előtt néhány évvel kezdett dolgozni *Réges-régi időről* című emlékiratán, amely 1998-ban jelent meg Fábri Anna és Kiss Bori gondozásában. KÁNYA, *Réges-régi időről*. A szöveg megszakadt, de még épp elért a lejegyzés jelenéhez, mielőtt írója meghalt.

17 Vö. uo., 181–182.

18 A társadalmi és kulturális tőke fogalmát Pierre Bourdieu-tól kölcsönözöm; a neveltetés során megszerzhető tudást, képzettséget, valamint a különböző csoportokhoz, formális és informális intézményekhez tartozást, s a mindezeknek köszönhető erőforrásokat értem alatta. Vö. Pierre BOURDIEU, „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke”, ford. BOGDÁN Éva, in *A társadalmi rétegződés komponensei: Válogatott tanulmányok*, szerk. ANGELUSZ Róbert, 156–177 (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1999).

rácior értelmiségi, pest-budai és evangélikus származása.¹⁹ Mint önéletírásában utal rá, családi és baráti honorácior közegéhez tartoztak az úgynevezett „irodalmi Deák-párt” tagjai, például Arany János, Tompa Mihály, Szász Károly, Gyulai Pál, Pákh Albert, Csengery Antal; de a honorácior közegeen kívül a korszak „evangélikus elitje” is rendszeresen megfordult náluk, például Tavassy Lajos, a Székács, a Prónay vagy a Podmaniczky család.²⁰ A műveltségismény nemcsak a férfiak, de a nők számára is alapvető volt e környezetben,²¹ ami fontos szerepet játszhatott abban, hogy amikor Kánya saját válása miatt önfenntartásra kényszerült,²² azt értelmiségi munkával látta és *láthatta* el. Már magára a lapalapításra is Pákh Albert, a *Vasárnapi Ujság* akkori szerkesztője buzdította; a létrehozáshoz szükséges kérelem benyújtásakor pedig apja is elkísérte őt.²³ Nem mellékes szempont a siker kérdésében az sem, hogy a *Családi Kör* 1864-től a Pesti Jótékony Nőegylet hivatalos lapjaként működött.²⁴ Amint Lakatos Éva kutatásaiból kiderül, minél biztosabb testületek álltak az egyes periodikák mögött, azok annál kisebb mértékben voltak kitéve az üzleti konkurenciaharc törvényeinek.²⁵ A Pesti Jótékony Nőegylet nyilván nem számított akkora intézményi bázisnak, mint egy egyház, állami hivatal vagy politikai párt, mégis jelentősebb társadalmi tőkét jelenthetett; hozzájárulhatott az olvasói bázis stabilitásához.

19 Apja Kánya Pál (1793–1869), evangélikus gimnáziumi igazgató, az evangélikus egyház levéltárnoka és a pesti német gyülekezet jegyzője volt.

20 KÁNYA, *Réges-régi időkről*, 9–76.

21 Erről bővebben: BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 30, 3. sz. (2019): 19–54, 25–26.

22 Kánya Emília 1847-ben házasodott össze Gottfried Feldingerrel, egy vagyonos temesvári birtokos-kereskedő fiával, aki később, válásuk után nevét Földényi Frigyesre változtatta. Négy gyermekük született. 1857-ben elváltak, majd Kánya 1861-ben házasságot kötött Szegfi Mór újságíróval; házasságukból négy gyermek született. Kánya Emília életpályájáról lásd Fábri Anna és Kiss Bori összefoglalóját: KÁNYA, *Réges-régi időkről*, 282–286; vö. TÖRÖK, „Kánya Emília...”.

23 Lásd KÁNYA, *Réges-régi időkről*, 179–182.

24 Vö. *Magyar sajtóbibliográfia (1850–1867)*, összeáll. V. BUSA Margit (Budapest: OSZK, 1996), 150–151.

25 LAKATOS Éva, *Sikersajtó a századfordulón: Sajtótörténeti megközelítések* (Budapest: Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2004), 16.

Piaci és szerkesztői fogások

A sajtótörténeti kutatások alaptézise, hogy a folyóiratszerkesztést elsősorban üzletként érdemes felfogni: a magasabb példányszám eladásáért folyó harc, a profitszerzés a tőkés lapkiadás kulcskérdése volt,²⁶ ezért a sajtóval kapcsolatos kérdésekre csak úgy tudunk hiteles választ adni, ha ebből az alapvetésből indulunk ki.²⁷ Ebből adódóan a *Családi Kör* esetében is fontos számba venni, hogy azok a praktikus szempontok (kiadóválasztás, gazdasági tevékenységek, a szerkesztő, a szerzők és az olvasók kapcsolata), amelyek minden lapkiadás alapfeltételei voltak, miként értelmezhetők a piaci logika szempontjából.

A *Családi Kör*t kezdetben az Engel és Mandello adta ki, majd Emich Gusztáv, Kertész József, végül Khór és Wein. Az elsőként *választott kiadó* valószínűleg jó védjegy lehetett, ugyanis az Engel és Mandello viszonylag magas társadalmi és szimbolikus tőkével rendelkező férfi és női írók (pl. Beniczkyné Bajza Lenke, Deák Ferenc, Wohl Janka, Pulszky Ferenc, Fáy András, Salamon Ferenc) munkájáért felelt. A döntés azonban nemcsak előremutató, de érthető is volt. Az Engel és Mandello több, eredetileg izraelita származású szerző írását jelentette meg.²⁸ Minthogy a korszakban a zsidó asszimiláció szorosán összefonódott az evangélikusokkal,²⁹ a kiadóválasztás ily módon, felekezeti szempontból is adott volt. De emellett személyes okokból is kínálkozott, ahogyan például az alábbi részletben is olvasható Kánya emlékiratában: „Engel és Mandello voltak a kiadók. Ez idő

26 E kérdésről a brit sajtóra fókuszálva lásd Ros BALLASTER, Margaret BEETHAM, Elizabeth FRAZER and Sandra HEBRON, *Women's Worlds: Ideology, Femininity and the Woman's Magazine* (London: Macmillan, 1991), 77–85. Magyar kontextusban a tőkés termelésnek a sajtó jellegére gyakorolt hatásáról: NEMES György, „A kapitalista sajtó kibontakozás”, in *A magyar sajtó 250 éve, I.*, szerk. NEMES György és DEZSÉNYI Béla, 155–162 (Budapest: Művelt Nép, 1954).

27 LAKATOS, *Sikersajtó...*, 16. Ez természetesen csak alapvető kiindulópontot jelent; nem pedig azt, hogy az üzleti jelleg a maga nyersségében érvényesült volna minden időszakban. Például a reformkorban vagy az azt megelőző időszakban a periodikák nagy része főúri vagy mecénási támogatással jelent meg, és a századforduló után a nagytőkés csoportosulások létrejöttével is kevésbé volt kitéve a sajtó a piaci hullámnak. Uo., 16–17.

28 Lásd BALLAGI Mór, *Gróf Széchenyi István* (Pest: Engel és Mandello, 1860); WOHL Janka, *Költevényei* (Pest: Engel és Mandello, 1861).

29 Lásd például a Ballagi család vagy a Wohl nővérek, az „első zsidó protestáns írónők” esetét. KOVÁCS Ábrahám, „Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete”, *Confessio* 31, 3. sz. (2007): 109–125; TÖRÖK Zsuzsa, „A Wohl nővérek keresztvíz alatt: Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete”, *Századvég*, 2. sz. (2013): 41–58. A Kánya család jó viszonyt ápolt mindkettejükkel. Vö. KÁNYA, *Réges-régi időről*, 35, 48. A jelenség okairól lásd KOVÁCS Ábrahám, „Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon”, *Századok* 140, 6. sz. (2006): 1531–1550.

tájt vette el Mandello Ignác kedves Győryné barátnőm szépséges leányát, Tercsit feleségül, és így nem kellett keresnem soká.”³⁰ Mint Kókay György könyvkereskedelemről írt monográfiájából kiderül, a század második felében a nagy könyvkiadó részvénytársaságok (Arthenaeum, 1868; Franklin Társulat, 1873; Singer és Wolfner, 1885) megjelenése alaposan megváltoztatta a magyarországi kiadói viszonyokat.³¹ Ennek köszönhetően az Engel és Mandello is megszűnt. Az emlékirat beszámol róla, hogy a kiadó csődbe jutását a lap is nagyon megsínylette, amire személyes és takarékpénztári kölcsön útján találtak megoldást.³²

A gazdasági tevékenységet elemezve úgy tűnik, hogy Kánya Emília és szerkesztőtársai a díjazás tekintetében is megfelelő stratégiát választottak. Összevetve a többi sajtókiadvánnyal, a *Családi Kör* átlagos árkategóriával dolgozott: évi 12 Ft-ba került, ami nem változott a húsz év alatt. (1860-ban a *Nővilágra* és a *Pesti Hölgy-Divatlapra* 8, a *Hölgyfutár*ra 17, a *Vasárnapi Ujságra* a *Politikai Ujdonságokkal* együtt 10, 1876-ban 12 Ft-ért, a *Magyar Bazár mint a Nők Mukakörére* 1877-ben 10 Ft-ért lehetett előfizetni egy évre.) Bevétele természetesen reklámokból, hirdetésekéből is származott: egy hirdetés ára egy háromszor hasábozott sorért 6 krajcárba került. A melléklet „ajándékképpen” tartalmazott divatképet, szabásmintát, regényeket is. E gesztussal a folyóirat kifejezetten követte a 19. századi magyar sajtótermékek jellemző előfizetőcsalogató-fogásait, amelyek minden adandó alkalmat igyekeztek megragadni, hogy különféle ajándékokkal „kedveskedjenek” az előfizetőknek, hogy azokat minél több szállal a laphoz kössék.³³ Szerencsés gesztusnak bizonyult emellett a rendszeres honorárium fizetése is. Emlékiratában Kánya azt írja, akkoriban nem minden szerkesztő, illetve kiadó honorálta az írókat és költőket.³⁴ A *Családi Kör* elköteleződését (nyilvánvalóan már csak anyagi szükségből is) meghálálták a szerzők szövegeikkel.³⁵

30 KÁNYA, *Réges-régi időről*, 181.

31 KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 114–119.

32 KÁNYA, *Réges-régi időről*, 192–193.

33 A *Nefelejts* például könyveket, regényillusztrációt, sorsjegyet ajándékozott; a *Hölgyfutár* ékszereket. LAKATOS, *Sikersajtó...*, 39. Az előfizetőkért folyó versenyről a korszak sajtójában lásd uo., 38–50.

34 „Egyre szaporodtak híveim és előfizetőim, és az írói gárda sűrűen keresett fel dolgozataikkal, amelyeket az akkori viszonyokhoz mérve, tisztességesen honoráltunk. Amit akkor nem minden kiadó vagy szerkesztő tett. Talán azért is, sohasem voltam szűkében a dolgozatoknak, és a legjobb nevű írók sem restelltek közreműködni az első női lap és olvasói érdekében.” KÁNYA, *Réges-régi időről*, 183.

35 Általában másod- és harmadrangú szerzők publikáltak a lapban, de olyan nevekkel is találkozunk, mint Arany János, Asbóth János, Tompa Mihály, Jókai Mór, Eötvös József vagy Mikszáth Kálmán. A honorárium jelentőségének nagyszerű példája a következő levélből kirajzolódó eset: „Tisztelt Nagysád! Van szerencsém 6 verset küldeni lapjába. Igen sajnálom: hogy szivességből vagy lovagiaságból nem írhatok, de beteg szemeimnek egy év óta tartó gyógyittatása, a sok ide oda utazás miatt meglehetősen ki vagyok merülve. [...] Feleségemet egy *tavaszi mentével* akarom meglepni, s e tekintetben

További általános, de fontos szerkesztői elvnek tekinthető az *olvasókkal folytatott kommunikáció*. Lipták Dorottya 19. századi osztrák, cseh és magyar családi hetilapokat elemezve arra a megállapításra jutott, hogy azok sikere nagyrészt azon múlt, a szerkesztőknek milyen kapcsolatot sikerült kialakítani az olvasókkal.³⁶ Fő példája a *Vasárnapi Újság* (szerk. Pákh Albert, Nagy Miklós, Hoitsy Pál, 1854–1921) és a *Zlatá Praha* című cseh családi lap (szerk. Ferdinand Schulz, 1884–1929), amelyeknek fontos üzleti fogása volt a familiáris hangnem, valamint hogy szerkesztői egyenként válaszoltak az olvasói levelekre. E technikával a folyóiratok egyenrangú partnereket és bensőséges viszonyt formáltak, ami lehetővé tette, hogy az olvasók „családiasnak”, vagyis magukénak érezzék a kiadványt.³⁷ E szerkesztői elv tudatos és népszerű fogásnak bizonyult Európa-szerte: a 19. század közepén működő brit női olvasókat célzó lapokról szóló sajtótörténeti kutatások például nem is csupán a szerkesztők, valamint az olvasók közötti kommunikációról számolnak be, hanem az olvasók egymás közötti levelezéseiről is az újságok hasábjain. Margaret Beetham az egyik legnépszerűbb viktoriánus korabeli középosztálybeli nőket célzó folyóirat, az *Englishwoman's Domestic Magazine* (szerk. Samuel Orchart Beeton, 1852–1879) „társalgási” rovatát olyan textuális közösségnek nevezi, amely nemcsak szerepközvetítő és -tudatosító funkcióval bírt, de kifejezetten létre is hozta a „középosztálybeli angol nők” közösségét (sőt, annak utópiáját is) a sajtóban.³⁸

Kegyedet néztem ki áldozatul. Méltóztassék e versek értékét s a né tán születendő mente árát egybe vetni, s eligazodást eszközölni. A mértékeket küldöm. A kelme tiszta fekete legyen s inkább sima, mint nem. A nő nem idős. A gomb és zsinórzat fekete gombkötő munka. *Minden esetre* az úgy nevezett *hevesi* mente lenne. [...] Ha szükség: még pénzt vagy verset küldök. (bár úgyhiszem: e 6 elég lesz e folyó évre); csak kielégítőleg diszes öltönyt kérnék készíttetni. Kérem Nagysádat, legyen e tekintetben őszinte irántam. Becses választát mindenesetre várom. Még azért esedezem: méltóztassék e verseket átnézni, s a tévedéseket, elnézéseket kijavítani, mert felette nagy kinnal irtam le. Végre: hogy e mente-historiát méltóztassék titokban tartani, valamint a versek vételét is; jaj lenne nekem a szerkesztőktől, kiknek évek óta ígérek verseket, s e napig semmit se küldtem. [...] Teljes tisztelettel vagyok alázasos szolgálja, Tompa Mihály.” Tompa Mihály Kánya Emiliának [Miskolc, 1861. febr. 4.], in TOMPA Mihály, *Levelezése, 1839–1862; 1863–1868*, s. a. r., jegyz., BISZTRAY Gyula, 2 köt., A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 6–7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1864), 1:359–360. Kiemelés az eredetiben. B. P.

36 LIPTÁK, *Újságok és újságolvasók...*, 155.

37 Uo., 155–159.

38 Margaret BEETHAM, *A Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Woman's Magazine, 1800–1914* (New York: Routledge, 1996), 59–70, 209. Illetve lásd még Jessica P. Clark elemzését arról, hogy milyen fontos funkciója volt a sajtóbeli társalgási rovatnak: értelmezésében az *Englishwoman's Domestic Magazine* hasábjain a női szépségről folytatott levelezések kifejezetten keretet és alapot adtak az olyan, nagyobb tétellel bíró vitáknak, mint például a fűzőviselés. Jessica P. CLARK, „»Will

A magyar periodikák közül a *Vasárnapi Ujság* mellett, noha kisebb teret adva, a *Hölgyfutár*, a *Virágcsokor*, a *Divatvilág*, a *Pesti Hölgy-Divatlap* vagy a *Divatcsarnok* is követte az olvasókkal folytatott párbeszéd technikáját. E folyóiratokban a „Válasz az előfizetők kérdéseire” rovat kétféle kommunikációs formát tartalmazott: a szerkesztők vagy a kéziratokkal kapcsolatos kérdésekre, illetve a lapot érintő olvasói megjegyzésekre, kritikákra válaszoltak, vagy pedig megrendelői levelezéseket bonyolítottak: a kiadványok közvetítésével megrendelhető ruhák, könyvek, ékszerek stb. szállításával kapcsolatos információkat közöltek. A legspeciálisabban a Wohl nővérek éltek e fogással: a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, hasonlóan a brit mintákhoz, nemcsak a szerkesztő és az olvasók, hanem az olvasók egymás közti kommunikációjának lehetőségét aknázták ki. Az előfizetők olvasnivalókat, kottákat, szépségápolási, háztartási, öltözködési tanácsokat, szerencsehozó rigmusokat cseréltek egymás között; családtagokat, hajdani iskolatársakat, levelezőpartnereket kerestek; sőt, szabályos beszélgetőcsoportok is kialakultak egyes témák kapcsán; vagyis a társalgásnak, az üzleti és kulturális cseréknek biztosítottak teret.³⁹ Nem véletlenül nevezte Seneca Tracy a „női lapokat” „virtuális közösségnek”,⁴⁰ és találóan nevezte Mészáros Zsolt a Wohl nővérek lapját „szalonnának”;⁴¹ egybehangzóan azokkal az elméletekkel, amelyek a női (és a későbbi feminista) sajtót közösségi térnek, nyilvános szférának tekintik, ahol a nők számottevő társadalmi tevékenységet végeztek.⁴²

A *Családi Kör* csatlakozott e tendenciához, jóllehet, a folyóiratban csupán a szerkesztő és az olvasók párbeszéde volt jelen. Kánya minden újításról hírt adott, amelyek a lapot érintették, közölte az összes helyesbítést, a rejtvényeket az olvasók küldték be, a nyertesek nevét mindig felsorolta a következő szám végén. Előfizetési felhívásai nyájas, az olvasóknak lekötözött hangnemben szólaltak meg.⁴³

You Give Me Your Opinion?«: Mundane Beauty in the *Englishwoman's Domestic Magazine*, 1860–75”, *Victorian Periodicals Review* 52, no. 3 (2019): 540–565.

39 Mészáros Zsolt, „Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A *Magyar Bazár* és olvasóközönsége”, *Magyar Könyvszemle* 133, 3. sz. (2017): 297–313, 310.

40 Seneca TRACY, „The History of Women's Magazines: Magazines as Virtual Communities”, hozzáférés: 2020.02.06, http://besser.tsoa.nyu.edu/impact/s94/students/tracy/tracy_hist.html.

41 Mészáros, „Női hálózatok...”, 309.

42 Vö. Maria DiCENZO, Lucy DELAP and Leila RYAN, *Feminist Media History, Suffrage, Periodicals and the Public Sphere* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011).

43 Vö.: „Részletesen soroltam elő lapom irányát és működését; mert csak ilyen módon fejezhettem ki a legméltóbban forró hálámat azon nemes részvért, melylyel eddig találkozám, és csak ennek alapján lehet bátorságom, ujjal felkérni hazánk művelt leányait, hogy ezentul se vonják meg lapomtól szives részvétüket, sőt terjeszszék azt olyan körökben, a hol még eddig nem ismernék. Sem érdemetlenre, sem háládatlanra nem pazarolják szives pártfogásukat.” [KÁNYA] Emilia, „Olvasóinkhoz”, *Családi Kör* 2, 11. sz. (1861): 173.

A *Megbízások tára* rovatban egyenként válaszolt az olvasói levelekre: hol divat-, egészség- és életmódbeli tanácskérésre, hol a lappal vagy mellékleteivel kapcsolatos ügyekre felelt, hol részvétet nyilvánított hozzátartozók halálesetekor. (A beérkező leveleket ez esetben nem közölte.) A „magánlevélben válaszoltam” üzenetek arra utalnak, a szerkesztő nem csupán a folyóirat ügyeivel kapcsolatos koordinátorként, valamint életvezetési tanácsadóként lépett fel, hanem bizonyos tekintetben „magánügyekről” is levelezett nőtársaival.⁴⁴ Emellett közölt olyan cikkeket, amelyek az általa írt vagy publikált tanácsadó szövegekre válaszoltak, sőt, akár vitatkoztak is velük;⁴⁵ de periodikusan olyan nyílt leveleket is írt az olvasókhoz, amelyek a lap sikereiről, működéséről adtak tájékoztatást.⁴⁶ Figyelemre méltó, hogy e cikkekben a szerkesztő a folyóirat elismertségével kapcsolatban nem a *Családi Kör* vagy önmaga kiválóságát hirdette, hanem az olvasókra, a közösségi célokra helyezte a hangsúlyt: a középosztálybeli nők⁴⁷ művelődéshez való hozzáféréseinek ünneplése jelent meg ezekben az írásokban.

Mindezek mellett hozzájárulhatott a *Családi Kör* hosszantartó működéséhez a megfelelő *mintaválasztás* is. Amikor Kánya Emília kitalálta lapja fő irányvonalait, közkedvelt sajtótermékekből merített, mely mintákat azonban nem szolgai módon másolta. A címből és rovatstruktúrából részben az a lehetőség adódik, hogy az ún. „családi lapokat” tekintsük a *Családi Kör* műfaji előzményének. Varga Zsuzsanna például – joggal – a német *Gartenlaube* (1853–1944) című periodikát nevezi meg közvetlen rokonának;⁴⁸ de a *Családi Kör* felépítése és borítója a *Vasárnapi Ujságot* is idézheti. Meglátásom szerint azonban a *Családi Kör*

44 Az egyik előfizetési felhívásban egyenesen barátnői szerepet oszt a *Családi Kör*nek: „A husvét szent ünnepén köszönt be lapunk ezen száma, az utolsó ez évnegyedben, hölgyeinkhez. Legyen tehát szabad a magam részére is kikérni néhány percet a kedves ünnepi órákból, és azt tartom, hogy nem lesz elveszve az az idő, ha elgondolkodnak rajta, mennyire ügyekezett e lap a lefolyt évnegyedben is *megfelelni a hű barátnő hivatásának*, mint egyesítette mindig a szépet a jóval, a mulattatót és szíveritőt a haszonnal és lélekemelővel.” [KÁNYA] Emília, „Tisztelt előfizetőinknek!”, *Családi Kör* 16, 13. sz. (1875): 306. Kiemelés tőlem. B. P.

45 JULIA, „Nyílt levél Emiliához”, *Családi Kör* 2, 16–17 sz. (1861): 250–252; 267–268.

46 [KÁNYA] Emília, „Levél az olvasókhoz”, *Családi Kör* 2, 12. sz. (1861): 192.

47 Sem Kánya Emília, sem a többi cikk szerzője nem differenciálta nézeteit a társadalmi státuszra és az életkorra vonatkozóan; szempontjaikból azonban jól látszik, hogy azok az elvek, amelyeket általánosan „nőkérdésként” aposztrofáltak, kizárólag a felsőbb társadalmi státuszú, azon belül is inkább a középosztálybeli, fiatal és középkorú magyar nők kérdését érintették. Ezért a továbbiakban én is ekképpen fogom emlegetni a célzott olvasóközöniséget.

48 Zsuzsanna VARGA, „Translation, Modernisation, and the Female Pen: Hungarian Women as Literary Mediators in the Nineteenth Century”, in *Worlds of Hungarian Writing: National Literature as Intercultural Exchange*, ed. András KISÉRY, Zolt KOMÁROMY and Zsuzsanna VARGA, 75–92 (Madison–New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press, 2016), 86.

esetében kifejezetten családi lapról mint műfaji besorolásra nem beszélhetünk; noha Kánya folyóirata egyértelműen merített azok hagyományából. Lipták e csoport jellemzőjeként azt emeli ki, hogy azok az ifjúságot célozva is foglalkoztak ismeretterjesztéssel, hogy magas fokú sokoldalúságra törekedtek (mind a rovatok változatossága, mind a szöveg–kép-arány tekintetében), valamint hogy az olvasóval folytatott rendszeres kommunikációnak köszönhetően kifejezetten partner-olvasókat formáltak.⁴⁹ A *Családi Kör* esetében az ismeretterjesztő szövegek kevésbé az ifjúság nyelvén szólaltak meg, a szintézisre törekvés pedig az említett lapokhoz képest szűkebben, sokkal inkább a (felsőbb társadalmi státuszú) nőket érintő témák tekintetében jelent meg. Emellett Kánya folyóirata az olvasók partnerként kezelésén, illetve a művelő jellegén túl tanácsadó típusú is volt: nagy teret és hangsúlyt kaptak a középosztálybeli női szerepekről szóló oktató jellegű életvezetési cikkek.

A magyar sajtó történetében a *Családi Kör* nevével a „közművelődési sajtó” fogalmánál találkozunk. A műfaj ismérveként a műveltség terjesztésének célkitűzését szokták megnevezni; politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és irodalmi területekről származó ismeretek közvetítésével.⁵⁰ Az 1860-as évek közepe volt a közművelődési sajtó magyarországi meggyökerezésének ideje, ezért sem véletlen, hogy prototípusának, a *Vasárnapi Ujságnak* a szerkesztője győzte meg Kányát Emíliát az alapítás ötletéről.⁵¹ Kánya „lapja tehát úgy lett közművelődési lap, hogy közben specifikusabb is lett: társadalmi és kulturális természetű volt, műveltséget közvetített – olvasótáborát pedig nők alkották.”⁵² Nagy Miklós, a *Vasárnapi Ujság* Pákh Albertet követő szerkesztője, a következőképpen fogalmazott folyóirata célkitűzéséről:

Kettős célt kellett megvalósítani a „Vasárnapi Ujság”-nak: gondosan megválogatott, irodalmi olvashányt nyújtani a közönségnek, izlését művészi képek bemutatásával fejleszteni; másik fő célja volt, hogy hű tükre legyen a magyar közéletnek, tájékozást nyújtson a külföld közérdekű eseményeiről, szellemi és társadalmi mozgalmairól, s a közhasznú ismeretek terjesztésével hozzájáruljon a műveltség előbbre viteléhez.⁵³

49 LIPTÁK, *Újságok és újságolvasók...*, 53–77, 155–175.

50 KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/2, 1867–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 209.

51 Uo., 209–210.

52 Uo., 210.

53 NAGY Miklós, „Az olvasókhöz”, *Vasárnapi Ujság* 52, 32. sz. (1905): 505–506, 505.

A *Családi Kör* küldetése is pontosan ebben ragadható meg, csak kifejezetten a középosztálybeli nőket érintő témák tekintetében. Kánya Emília a korszak közkedvelt műfaját, a családi lapok, valamint a közművelődési sajtó mintáját használta folyóiratához, s gondolta tovább női olvasókra fókuszálva.

* * *

A *Családi Kör* indulásának körülményeit, illetve piaci és szerkesztői fogásait elemezve úgy tűnik, hogy Kánya Emília jelentős társadalmi és kulturális tőkével rendelkezett, amit tudatosan is használt. A fent részletezett technikákat azonban, mint láttuk, nem csak ő alkalmazta, és nyilvánvalóan nem ő volt az egyetlen a nőknek szóló sajtókiadványok szerkesztői közül, akiknek kedvezett a kontextus, illetve a családi és egyéb neveltetés. A 19. század második felében olyan szerkesztők nevéhez fűződött női olvasókat célzó magyar folyóirat, mint például Vachott Sándorné Csapó Mária, Egglöfstein Amália, K. Beniczky Irma, Majthényi Flóra, Nagy Ignác, Bulyovszky Gyula, Vajda János vagy Friebeisz Ferenc. E lapok azonban a *Családi Kör*höz képest vagy rövidebb vagy pedig kifejezetten kérészerűtűek voltak.⁵⁴ Egyedül a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* közelítette meg, sőt, aztán túl is szárnyalta a *Családi Kör* működésének időtartamát. A következőkben ezért azt vizsgálom, hogy a fent elemzett, az induláshoz valószínűleg nélkülözhetetlen szempontokon túl melyek lehettek azok a tényezők, amelyek hosszan tartó működést, stabil olvasótábor nyújtottak a *Családi Kör* számára; vagyis melyek lehettek azok az összetevők, amelyek megkülönböztették versenytársaitól.

54 A Bach-korszak végén, illetve lezárulását követően Kánya folyóiratán kívül a következő női olvasókat célzó lapok jelentek meg 1880-ig, a *Családi Kör* megszűnéséig: *Nővilág* (1857–64), szerk. Vajda János; *Nefejejts* (1859–75), szerk. Bulyovszky Gyula; *Pesti Hölgy-Divatlap* (1860–70), szerk. Király János; *A Divat* (1866–76), szerk. Áldor Imre és Csukássy József; *Divat-Nefejejts* (1875–76), szerk. Friebeisz Ferenc; *Hölgyek Lapja* (1877–87), szerk. Milassin Vilmos; *Anyák Hetilapja* (1861), *Szünórák* (1862), *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* (1863–65), szerk. Vachott Sándorné Csapó Mária; *Virágcsokor* (1862), szerk. Majthényi Flóra; *Divatvilág* (1867), szerk. K. Beniczky Irma; *Nők Lapja* (1871–72), szerk. Egglöfstein Amália; *Divat* (1870–1872), *Nők Munkaköre* (1872–73), *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* (1873–1904), szerk. Wohl Janka és Wohl Stefánia.

Az 1880 után induló női olvasókat célzó lapok listája a századfordulói: *Magyar Háziasszony* (1882–83), szerk. K. Beniczky Irma; *Magyar Gazdasszonyok Lapja* (1884–1885), szerk. Sággy Józsa; *Divatcsarnok* (1886–88), szerk. Pávics Ilona; *Divat Salon* (1888–1924), szerk. Fanghné Gyujtó Izabella, Szabóné Nogáll Janka; *Az Évszak* (1895–1899), szerk. Fáylné-Hentaller Mariska; *Jókai Magyar Nők Lapja* (1897–98), szerk. Beksics Gusztávné.

A siker kulcsa?

A *Családi Kör* népszerűségének fő okát sajátos arculatában látom. A korszak női olvasókat célzó sajtótermékei közül találunk olyat, amely egy-egy témára vagy rovatra specializálódott, de akadtak olyanok is, amelyek igyekeztek minél átfogóbb benyomást kelteni. A Majthényi Flóra-féle *Virágcsokorban* például a szépirodalmi rovat dominált; a fordításokat, illetve a nagyrészt sokadrangú magyar férfi szerzőktől származó verseket és elbeszéléseket rendszerint egy-egy rejtvény, valamint néhány színházi darabról szóló hír keretezte. A Vachottné-féle *Anyák Hetilapja* főként anyáknak szóló tanácsadó- és szépirodalmi szövegekre specializálódott. Velük ellentétben a K. Beniczky Irma-féle *Divatvilág*, a Vajda János-féle *Nővilág*, a Király János-féle *Pesti Hölgy-Divatlap* vagy a Wohl nővérek szerkesztette *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* a rovatok sokféleségével törekedett az eladhatóságra. E lapok jelentős művelődéstörténeti források lehetnek: ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a 19. század második felében milyen olvasmányokon nevelődtek az értelmiségi nők Magyarországon, a szépirodalmi, autobiografikus, illetve illem- és neveléstani munkák mellett e folyóiratok rovatai kiváló támpontot adhatnak.

A *Családi Kör*t ez utóbbi csoporthoz hasonlóan rendkívüli sokszínűség jellemezte. Tartalmazott ismertetőket női és férfi történelmi alakokról, legendákról, tudományos ismeretterjesztő cikkeket, tanácsadó szövegeket, verseket és prózát, fordításokat, írói portrékat, vitacikkeket, recepteket, rejtvényeket, divatképeket elemzéssel, híreket, beszámolókat kiállításokról, könyvmegjelenésekről, közgyűlésekről, kitüntetésekéről vagy a női szerepek és jogok alakulásáról világszerte. A folyóiratok tematikai sokszínűsége, illetve a működés hossza közti kapcsolat egyértelmű: a specifikusabb lapok rövidebb életűnek bizonyultak, ami azt mutatja, hogy az akkori sajtóviszonyokban a tartósabb idejű eladhatósághoz elengedhetetlen volt a heterogén jelleg. Az átfogóbb lapok közül azonban a *Családi Kör* két szempontból is kitűnik: a női szépírók hangsúlyosabb és változatosabb szerepeltetésével, valamint a középosztálybeli nőknek szóló tanácsadó szövegek sokaságával, a honleányi szerepkör tudatos népszerűsítésével.

A női szépírók hangsúlya és változatossága

Ha végiglapozzuk a *Családi Kör* versenytársainak évfolyamait, az a határozott benyomás alakulhat ki az olvasóban, hogy Kánya folyóiratában a női szépírók felülreprezentáltságáról beszélhetünk. Hogy e hipotézis ne csupán benyomás maradjon, a következő statisztikai elemzés lehet segítségünkre. Hogyan alakult a *Csalá-*

di Körben, valamint a többi konkurens lapban a férfi és női szépirodalmi szerzők aránya és változatossága? Hány különböző női szerzőtől származó szépirodalmi írást közöltek e lapok? A kérdés megválaszolásához azokat a női olvasókat célzó magyar folyóiratokat vizsgáltam, amelyek a *Családi Kör* húszéves fennállása alatt működtek; tehát amelyek, még ha nem is beszélhetünk teljes mértékben ugyanarról az olvasói bázisról, de jelentős konkurenciát jelenthettek.⁵⁵ A statisztikai elemzés során a társadalomtudományok egyik gyakran alkalmazott módszerét, a *véletlen kiválasztás elvét* alkalmaztam; ami azt teszi lehetővé, hogy az alapsokaságból vett minta, a folyóiratok esetlegesen kiválasztott évfolyamai alapján vonjunk le következtetéseket a teljes sokaságra vonatkozóan.⁵⁶

A *Családi Kör*ből öt, valamint az ahhoz (struktúra, tematika, ezáltal potenciális olvasóközönség tekintetében) leginkább hasonló lapokból (*Nővilág*, *Nefejejts*, *Pesti Hölgy-Divatlap*) három évfolyamot választottam ki viszonylag véletlenszerűen. A konkurencia szempontja miatt mindegyiknél számított, hogy – amennyiben lehetséges volt – megközelítőleg fedjék a *Családi Körben* vizsgált intervallumot. A *Családi Körrel* egyidőben működő, de kevésbé hasonló (például kevésbé sokszínűsége törekvő) *A Divat* című lapból egy, a *Hölgyek Lapjából* három évfolyamot választottam ki; a csupán egyetlen évig működő *Virágcsokor* esetében értelemszerűen egyetlen évfolyammal dolgoztam. A *Divatvilágot* és a *Magyar Bazar mint a Nők Munkakörét* ezúttal kihagytam a vizsgálatból, mert e folyóiratokban eleve jóval kisebb, inkább csupán kiegészítésként funkcionáló szépirodalmi rovatról, ezáltal eleve kevesebb szépirodalmi szerző jelenlétéről beszélhetünk.

Fontos szempontot jelentett, hogy – mivel kérdésem kifejezetten a szép-, nem pedig a közírók jelenlétére és változatosságára vonatkozott – kizárólag az „eredeti” szépirodalmi szövegek (prózák és versek) szerzőivel számoltam; nem foglalkoztam tehát az irány- és tanácsadócikkkel, a tárcákkal, valamint a fordításokkal. Az elemzés több szempontból sem pontos és teljes körű. Nem kalkuláltam például a csupán monogrammal szereplőkkel, hiszen esetükben nem egyértelmű, hogy női vagy férfi alkotóról beszélhetünk-e. Őket az adattorzítás elkerülése miatt nemlétezőnek tekintettem; az „összes szerző száma” listára sem kerültek fel. Nem vettem figyelembe azt sem, hogy az egyes alkotók hány szöveget publikáltak a lapban: ugyanakkora értékűnek számított a statisztikában az is, akinek csupán kettő, az is, akinek kilenc írása jelent meg az adott évfolyamban. A szépírók reprezentációja tekintetében ugyanis elsősorban azok *változatossága* érdekelt,

55 Lásd a mellékletet.

56 Earl BABBIE, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, ford. KENDE Gábor és SZAITZ Mariann (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 213–214.

nem pedig az adott férfi vagy női szerzői nevekhez kötődő szövegek mennyisége és aránya. Emellett minden bizonnyal torzítja a „valós” képet az álneves szerzők kérdése is: ki tudja, hogy bizonyos férfi nevek mögött nem női alkotó rejtőzködött-e. Az alapvető kérdésfelvetésem azonban arra vonatkozott, hogy amikor egy korabeli olvasó kinyitotta ezeket a lapokat, *megközelítőleg* milyen képet érzékelt a szépirodalmi rovatban a férfi és női szépírói jelenlét tekintetében.⁵⁷

Az elemzés arra világított rá, hogy a *Családi Kör* több szempontból is kiemelkedő teljesítményt nyújtott. Az adatok egyértelműen azt mutatják, Kánya Emília folyóirata eleve többféle szerzővel dolgozott a szépirodalmi rovatban, mint bármely más kortársa. Lapja a női szépírók változatossága tekintetében is kiugrónak bizonyult: számszerűen is több női író és költő publikált a periodikában. Emellett az adott folyóiratok női és férfi alkotói közötti százalékos megoszlás tekintetében is élen járt.⁵⁸ Ráadásul 1867-től a szerkesztő elindította a folyóirat mellékleteként a *Magyar Hölgyek Könyvtára* című sorozatot is.

A korabeli női olvasókat célzó sajtókiadványok között a női szépírók jelenlétének és változatosságának hangsúlya kétféleképpen is értelmezhető. Ha a nőtudományok fogalomkészletével közelítünk, akkor azt mondhatjuk, a *Családi Kör* a női és férfi szépírók arányának kiegyenlítésére törekedett, igyekezett az irodalmi mezőben halványabban látszó női írókat és költőket, valamint az írást mint a nők által is végezhető (professzionális) tevékenységet láthatóvá tenni.⁵⁹ A női szerzők reprezentálása azt az elköteleződést bizonyíthatja, hogy a folyóirat tuda-

57 A statisztikai analízis gyakori eszköz a women's studies és a sajtótörténet metszéspontján elhelyezkedő elemzésekben. Jó példa a – szintén véletlenszerű mintavételre építő – Ellen Miller Casey tanulmánya, amely az *Athenaeum* folyóirat 1860 és 1890 közötti évfolyamaiban vizsgálta a nők által írt regények, valamint az azokról születő kritikák százalékos arányát. Ellen Miller CASEY, „Edging Women Out? Reviews of Women Novelists in the »Athenaeum« (1860–1900)”, *Victorian Studies* 39, no. 2 (1996): 151–171. Magyar kontextusban a női szerzők reprezentációjára vonatkozóan hiánypótló Gyimesi Emese munkája, amely a *Hölgyfutár* és a *Nővilág* lapszámaint vizsgálta. Különbőség, hogy Gyimesi szűkebb időintervallumot vizsgált (1859–1862), emellett elemzésének kiindulópontja a szerzők nemének és a publikált verseknek az aránya volt: kérdése arra vonatkozott, x költemény közül hánynak volt szerzője nő az adott évfolyamban. GYIMESI Emese, „»A kilencvenkilencedik múzsa«: Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája kapcsán”, in TÖRÖK, *Angyal vagy démon...*, 41–64. Fontos példa továbbá Borgos Anna és Szilágyi Judit statisztikai elemzése a *Nyugatban* publikáló női szerzők arányával kapcsolatban. BORGOS Anna és SZILÁGYI Judit, *Nőírók és trónok: Irodalmi és női szerepek a Nyugatban* (Budapest: Noran Könyvesház, 2011), 9–13.

58 Mindezek mellett Kánya folyóirata a külföldi női szép- és közírók írásainak fordításközlése tekintetében is számottevőnek tekinthető.

59 A nőtudományok szempontjairól, fogalomkészletéről és annak történetéről legátfogóbban: Joan WALLACH SCOTT, „Women's History”, in Joan WALLACH SCOTT, *Gender and the Politics of History* [1983], 15–27 (New York: Columbia University Press, 2018).

tosan is hozzájárult az értelmiségi női szerepek szélesítéséhez, az írói-költői szerep elképzelhetővé tételéhez a nők számára, a szépírói szakma társadalmi nemi kódoltságának formálásával. Emellett, ha a *Családi Körre* mint a sajtópiac résztvevőjére tekintünk, a női alkotók hangsúlya marketingeszközként, a keresletet növelő gazdasági döntés eredményeként is interpretálható. A sajtó- és irodalomtörténet nem egyedi jelenségről van szó: Christa Bürger értelmezésében Friedrich Schiller például mint folyóiratkiadó épp azokat a nők által írt szövegeket közölte a *Hórákban* és a *Múzsálsalmanachjaiban*, amelyeket mint esztéta elvetett; szélesebb olvasóközönség megnyerését remélte, amit – ezek szerint – a női szerzői nevek szavatoltak.⁶⁰ Kánya lapjának sikere azt mutatja, a „második irodalminő-vita” után, kihasználva a megélenkült érdeklődést a téma irányában, minél több női szépíró nevével megtölteni egy folyóiratot nagyszerű piaci fogásnak bizonyult a 19. századi magyar kulturális mezőben is.

A honleányság mint védjegy

A női szerzők szerepeltetése mellett a másik szempont, amelyben a *Családi Kör* eltért többi, inkább sokszínűsége törekvő konkurens társától, a honleányi szerep hangsúlyos témává emelése, tudatos népszerűsítése volt. Mint arra már többen is rámutattak, a nemzet fogalma köré épülő politikai nyelv jelentősen átalakította a nemekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokat is.⁶¹ Nira Yuval-Davis tézise szerint a társadalmi nem és a nemzet modern diskurzusainak kölcsönösen egymást befolyásoló jellege nem csak a 19. század és nem is csak az európai kultúra sajátja. Meggyőzően bizonyítja, hogy a nemzet újratermelésének folyamatában évszázadokon át a nők biológiai, kulturális és szimbolikus értelemben Európán kívül is jelentős szerepet töltek be.⁶²

60 Christa BÜRGER, „»A nők dilettantizmusa«”, ford. Sz. ZEHÉRY Éva, *Helikon* 40, 4. sz. (1994): 510–518, 511.

61 Vö. Lois A. WEST, „Feminism Constructs Nationalism”, in *Feminist Nationalism*, ed. Lois A. WEST, 11–36 (New York: Routledge, 1997); Mrinalini SINHA, „Nations in an Imperial Crucible”, in *Gender and Empire*, ed. Philippa LEVINE, 181–202 (Oxford–New York: Oxford University Press, 2004); Tamar MAYER, „Gender ironies of nationalism: setting the stage”, in *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, ed. Tamar MAYER, 1–22 (London: Routledge, 2000); Ann McCLINTOCK, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest* (New York: Routledge, 1995); magyarul pedig jó összefoglaló: KERESZTY Orsolya, *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon, 1867–1918* (Sopron: Novum Eco, 2010), 46–54.

62 Nira YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet*, ford. SZABÓ Valéria (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2005).

Magyarországi kontextusban a 19. században a nemzet fogalmának társadalmi nemi vetülete a honleányság népszerűsítésében figyelhető meg. A reformkortól kezdve tanácsadó cikkek sokasága hirdette: egy felsőbb társadalmi státuszú leány és nő legfőbb feladata (életkortól függetlenül) a nemzet szolgálata. E szolgálatnak többféle módját gondolták el, ezek közé tartoztak a jótekonyság, a nemzeti egyletagságok, a forradalom sérültjeinek ápolása stb. Legfőbb eszköze pedig a feleség- és elsősorban az anyai szerep betöltése volt, hiszen az elgondolás szerint a családanya az, aki jó honfit és honleányt szülhet és nevelhet a haza számára.⁶³

Tematikáját, rovatait, illetve a szerkesztő cikkeit elemezve úgy tűnik, célját a *Családi Kör* a honleányi szerep tudatosításában jelölte ki. Számtalan, a fiatal és középkorú középosztálybeli női szerepeket témává emelő szépirodalmi írás jelent meg hasábjain; emellett minden egyes számnak fontos pillérét jelentették a nőknek szóló tanácsadó szövegek mind a privát, mind a publikus szférában betöltött szerepekről, gazdasszonyi teendőkről, a felsőbb társadalmi státuszú nők oktatáshoz, munkához, önfenntartáshoz való hozzáféréséről; de állandó rovatot jelentett a szerkesztő női példaképeket felmutató sorozata is. Ezek az írások mind a honleányi szerep elemeiről és népszerűsítéséről szóltak; akár áttételesen (például csupán említve a honleányságot), akár közvetlenül (például a női példaképek-rovat címe *Honleányok képcsarnoka* volt, de számtalan életvezetési cikk témája expliciten is e köré szerveződött). Szemléletesen illusztrálják ezt a szerkesztő azon terjedelmes, akár több hónapig folytatásokban megjelenő tanácsadó írásai, amelyek átfogó képet igyekeztek nyújtani a középosztálybeli női szerepekről, a kívánatos életmódokról és viselkedésmintákról. Ezen írások közös jellemzője, hogy a megszólaltatott témák, életterek a sokféleség ellenére nem váltak széttartóvá; egyetlen elv köré csoportosultak: mindegyiket a honért munkálkodó nő képe szervezte.⁶⁴ A húszéves évfolyam áttekintése alapján a lapról alkotott általános benyomás úgy is megfogalmazható, hogy a *Családi Kör* kifejezetten a „Hogyan legyünk jó honleányok?” kérdése köré épült.

A honleányság mint a korszak kurrens témája és szerepe a többi nőt célzó sajtókiadványban is előkerült, de jóval kisebb hangsúllyal; közvetetten. A *Pesti Hölgy-Divatlap* például néhány gazdasszonyi praktikát leszámítva nem közölt

63 Lásd *A nő és hivatása* című szöveggyűjtemény vonatkozó részeit: FÁBRI Anna, szerk., *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 57–148.

64 Vö. [KÁNYA] Emilia, „Társaséleti teendőink I.”, *Családi Kör* 1, 5. sz. (1860): 73–74; [KÁNYA] Emilia, „Hazám hölgyeihez”, *Családi Kör* 2, 13. sz. (1861): 193–194; [KÁNYA] Emilia, „A nőről”, *Családi Kör* 5, 35–47. sz. (1864): 818–820, 850–852, 866–869, 890–894, 914–917, 944–948, 892–894, 986–989, 1010–1013, 1034–1038, 1067–1069, 1082–1084, 1106–1109; különösen: 1108–1109.

tanácsadó cikkeket; a lapban a divattudósítások, történelmi beszélgetések, versek, a bel- és külföldi hírek, illetve a külföldi irodalom magyar fordításai domináltak. A *Nővilágban*⁶⁵ és a *Divatvilágban*⁶⁶ találkozunk középosztálybeli női szerepekről szóló írásokkal, de csupán elvétve jelent meg némelyikben a „honleány” kifejezés és szempont; nem tűnik oly mértékben központi jelentőségűnek, mint a *Családi Körben*. Nagydiósi Gézáné is, a 19. századi „női lapokról” szóló összefoglaló munkájában a túlzott külföld-centrikusságot rója fel a *Divatvilág* szerkesztőjének.⁶⁷ A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* többnyire felső-középosztálybeli nőket célt, afféle „szalonhölgyeket” képzett: a szépirodalmi írások sokasága mellett rengeteg divattal, az otthon berendezésével és szépségápolással kapcsolatos cikket tartalmazott; tudósításai inkább koncertekről, nőegyleti gyűlésekről, bálokról, kiállításokról, eljegyzésekről szóltak; divatképein is túlnyomórészt ékszereseket viselő zongorázó „hölgyek” láthatók. Az ún. „nőkérdésről”, tehát a nők képzéséről, oktatásáról, családanyai teendőiről, a nemek egyenlőségéről és viszonyáról szóló témák csupán elvétve jelentek meg, és azok sem honleányi keretkezésűek.⁶⁸ Szemléletes, hogy a *Magyar Bazár* a *Családi Körhöz* hasonlóan tartalmazott női portrékat jellem- és életrajzzal, de míg Kánya Emília folyóiratában e példaképek (a rovat címe és a cikkek tartalma tekintetében is) mind „jó honleányok”-ról szóltak, addig a Wohl nővérek lapjában ugyanezen rovat énekesnők, színésznők vagy egyleti vezetők portréjára épült. A *Családi Körrel* párhuzamosan működő nőket célzó folyóiratok közül csupán az *Anyák Hetilapja* említhető, amely hangsúlyosabban előtérbe állította a honleányság témáját.⁶⁹ Vachottné folyóirata azonban specifikusabb volt; az anyaságra koncentrááló tematikájával eltért a töb-

65 Vö. KEMPELEN Riza, „A nők világa”, *Nővilág* 1, 1. sz. (1857): 9–10; BOSSNYÁK S-LY Riza, „A nő iránytűje”, *Nővilág* 3, 34. sz. (1859): 614–615.

66 K. BENICZKY Irma, „Mit tanuljanak a nők?”, *Divatvilág* 1, 19. sz. (1867): 434–437; VERES-BENICZKY Hermin, „Egy nemes terv a nők érdekében”, *Divatvilág* 1, 9. sz. (1867): 208–209; K. BENICZKY Irma, „A nők hivatása”, *Divatvilág* 1, 3–12. sz. (1867): 59–60, 82–83, 104–106, 130–132, 153–156, 175–177, 199–202, 223–224, 246–248, 274–276.

67 „Heckenast kiadja Beniczky Irma szerkesztésében a *Divatvilág*-ot, amely »rangkülönbség nélkül az összes magyar hölgyvilág« számára jelenik meg, »a széppel összekötve a hasznost, a női foglalkozás minden ágában őszinte barát és gondos kalauz akar lenni«. Hibája, hogy sokat vesz külföldről és bár hangoztatja a magyar nemzeti divat legtökéletesebb képviselését, ezt bemutatnia nem sikerül.” NAGYDIÓSI, „Magyarországi női lapok...”, 217. Kiemelés az eredetiben. B. P.

68 Vö. „A nő helyzete a társadalomban”, *Magyar Bazár* 8, 3. sz. (1872): 46–47. Egyébként nem saját szerzőségű cikk, hanem Apulejus *Nyugot Európa és Hazánk* című szövegéből vették át.

69 Vö. VACHOTT Sándorné, „A nőkhez”, *Anyák Hetilapja* 1, 1. sz. (1861): 1–2, 1. Valószínűleg nem véletlen az egybeesés: Vachottné és Kánya között közvetlen szakmai kapcsolat volt; közös beszélgyűjteményt adtak ki: [KÁNYA] Emilia és VAHOT [sic!] Sándorné, *Beszélelyek* (Pest: Engel és Mandello, 1861).

bi, szerteágazóbb témával és célközönséggel dolgozó periodikától; talán részben ennek is köszönhető csupán néhány hónapos fennállását.⁷⁰

A *Családi Kör* honleányságot középpontba emelő jellege egyrészt sajtótörténeti szempontból figyelemre méltó. Minthogy a honleányi szerep betöltésének igyekezete jól ismert elköteleződést jelentett a korszakban, a folyóirat sikerét minden bizonnyal befolyásolta, hogy e népszerű témát tette védjegyévé. Másrészt nőtörténeti szempontból, a honleányság karakterét tekintve tanulságos. Nem mindegy ugyanis, hogy a *Családi Kör* a „Hogyan legyünk jó honleányok?” kérdésre nem téma- vagy rovatspecifikus, hanem sokszínű folyóirattal válaszolt. A heterogén jelleg azt reprezentálja, hogy a kanonikus honleányi szerep betöltéséhez a fent felsorolt témák ismeretének *összességére* szüksége van: a követendő, hazáért munkálkodó értelmiségi női szerepmoddellnek kívánatos eleme volt a képzettség, a műveltség, az önfenntartás képessége, a reflexió a saját nemi szerepeire, a családayai és háztartási teendők megfelelő ellátása, sőt elfogadott és üdvözlendő eleme volt az írói pálya is. Harmadrészt a lap sikere a honleányság történetét tekintve is meghatározó. Népszerűsége azt tükrözi, ezek szerint a honleányi szerep terjesztése és elemzése bírt akkora súllyal a korabeli értelmiségi közbeszédben, hogy eladhatóvá tudott tenni egy folyóiratot húsz éven át. Korábbi, a Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatot elemző tanulmányomban arra a következtetésre jutottam, hogy a honleányság Kánya számára egyszerre jelentett védelmet, követendő mintát, tovább formálni kívánt szerepet; általánosságban pedig a korabeli magyar középosztálybeli női szerepek szervezőelvének tekinthető.⁷¹ A *Családi Kör* profiljának és népszerűségének szempontja azzal egészíti ki az állítást, hogy a honleányság mindezek mellett *piaci tényező*ként is értelmezhető; olyan *védjegy*-ként, amely eladhatóvá tette a sajtóterméket.

A Családi Kör megszűnése

Egy sajtótermék sikerének lehetséges magyarázatát kiválóan példázhatják megszűnésének okai is. Kánya Emília emlékiratában a *Családi Kör* szerkesztésének befejezése kudarcként jelenik meg; okát a narrátor a költségek emelkedéséhez, valamint a szerkesztő egyedül maradásához köti (Szegfi Mór egy lőcsei középisko-

70 A Vachott Sándorné által szerkesztett *Anyák Hetilapjáról* lásd e kötetben Török Zsuzsa tanulmányát.

71 BOZSOKI „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár...”

lába ment tanítani, ezért a munka addig rá eső része Kánya Emíliára maradt).⁷² Meglátásom szerint azonban a lap tüzetesebb szemügyre vételével egyéb magyarázatot is találunk. A húsz évfolyam ugyanis bizonyos tekintetben változott: csökkent a számok terjedelme,⁷³ ritkultak Kánya cikkei, tanácsadó szövegei, véget ért a rejtvény és az olvasói levelek rovat, vagyis egyre kevesebb teret kapott a lapban a szerkesztő és az olvasók közötti kommunikáció. A rovatok struktúrája megmaradt, ami tükrözhet megbízhatóságot, de egyben egyhangúságot is. A profil mellett a honleányi szerep és annak hangsúlya is változatlan maradt.

1875-ben a *Honleányok képcsarnoka* rovatban példaként jelenik meg Bischitz Dávidné, aki zsidó nőként „forrón szereti a hazát, a melynek nyelve az ő ajkairól és az ő szívéből gyermekei ajkaira és szívébe száll át[.]”⁷⁴ Kijelentését ismertetője a következőképpen egészíti ki:

[a] család lelke az anya, a mely nyelven ő beszél, az a nyelv oltódik a gyermek lelkébe, ezen gondolkodik és érez, a mint ezt neve is mutatja: anyanyelv. Magyar ajku anyának magyar ajku gyermekei vannak, még akkor is, ha az apa más nyelven beszél. A mint tehát a zsidó hölgyek a magyar nyelvet teszik uralkodóvá családjaik körében, 5–6 év alatt négy-ötszáz ezerrel kevesebb német ajk lesz a hazában, és ugyanannyival több magyar.⁷⁵

1878-ban Wöber Györgynét mint „buzgó honleányt” „honfitársait” szolgáló jótékonykodása, illetve kiseddóvíntézet-alapítás miatt méltatja.⁷⁶ Báró Vay Miklósné pedig ugyanezen évfolyamban azért tűnik fel példaképként, mert „német nő létére magyar mágnáshoz menvén férjhez, magyar nő lett, nem csak megtanulta

72 „Így történt, hogy szeptemberben elfogadta a löcsei főreál iskolába való meghívást, és a jóistenre és reám bízta a lap sorsát, meg gyermekeinket, akik hárman jártak még iskolába. A lap már ugyan szerényebb jövedelmet hajtott, de olyan leszállított igényeknek, azt hittem, még megfelel, és éjjelt nappallá téve erőmegfeszítéssel dolgoztam, csak hogy fenntarthassam a »Családi Kör«-t meg édes jó gyermekeimet. [...] minden, a lap körüli kiadás jelentékenyen megrágtult. A papír, a nyomdaköltség, az írói díjakat nem lehetett, nem szabad volt leszállítani [...]. Voltak emberek, akik felhasználták az én ügyefogyott gyakorlatlan eljárásomat: [különféle] összegeket préseltek ki belőlem, hol kölcsön alakjában, hol dolgozatok fejében, melyeket sohasem adtak át. Egész hajsza folytatódott körülöttem, de mert a közönségben mégiscsak találtam visszhangot, némi támogatást, azt hittem, ez csak időszaki pangás[.]” KÁNYA, *Réges-régi időkről*, 206.

73 Az 1860-as évfolyamok minden száma 16 lapnyi terjedelmű volt; 1875-ben már csak 12-t számolhatunk.

74 „Bischitz Dávidné”, *Családi Kör* 16, 43. sz. (1875): 1008–1011, 1011.

75 Uo., 1009.

76 „Wöber Györgyné”, *Családi Kör* 19, 8. sz. (1878): 170–172.

nyelvünket, de szívvvel, lélekkel e nemzeté lett, s gyermekeit is tiszta magyar szel­lemben nevelte”, emellett „mint családanya is példás nő volt”.⁷⁷

A *Családi Kör* megszűnését illetően fontos kontrollpélda a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*. A fentiekkel szemben ugyanis a Wohl nővérek lapjában – szintén a portrérovatban – 1877-ben azért jelenik meg méltató életrajzi ismer­tető Gerster Etelka énekesnőről, amiért kassai születése után Velencében, Párizs­ban és Berlinben tanult, s megtiszteltetés­ként tűnik fel, hogy számos országot be­járó turnéja mellett abban az évben Magyarországon állt színpadra.⁷⁸ Míg tehát a *Családi Kör*ben a legfőbb erény a nemzeti hűség, a családanyaság, a magyar nyel­ven nevelés, illetve a hont szolgáló jótékonykodás volt, addig a *Magyar Bazár*ban ugyanezen időszakban ennek nyoma sincs. Míg Kánya folyóiratában a honleány­ság végig (vita)témává tett jelenség, addig a Wohl nővérek lapjában e női szerep csupán elvétve volt jelen, akkor is magától értetődően, említés szintjén kezelve.

A különbség részben azon ismereteinkkel áll összefüggésben, amely szerint 1860-ban Magyarországon más politikai nyelven szólalt meg és másként tevődött fel kérdésként a nemzethez tartozás eszméje, mint 1880-ban.⁷⁹ Részben pedig az olvasóbázis eltéréseivel magyarázható. A *Magyar Bazár* nemcsak az előkelő „sza­lonhölgyek” nőideálját közvetítette, de egyben – ezzel összefüggésben – olvasói tekintetében is inkább felső-középosztálybeli vásárlókhöz kötődött. A 19. század második felében működő brit női lapok megkülönböztetésére találó fogalom­pár született. Elemzőik szerint az *Englishwoman's Domestic Magazine* olvasótábo­rát a „nők” („women's press”), ezzel szemben a *The Queen*, a *The Lady's Pictorial* vagy a *Gentlewoman* című lapokét a „hölgyek” („ladies' press”) alkották. Míg az *Englishwoman's Domestic Magazine* a háziasságra, családra, gyereknevelésre, az otthoni és érzelmi munkára, addig a „hölgyeket” célzó lapok a külső megjelenés­re, a társasági kellemre, az ízlésre helyezték a hangsúlyt. Egyikük a középosztály­beli, másikuk a felső-középosztálybeli nőideál létrehozásában tevékenykedett.⁸⁰ Megszorításokkal ugyan, de e megkülönböztetés találó lehet a *Családi Kör* és a *Magyar Bazár* közötti eltérés megragadására is. Kánya folyóirata inkább „nőket”, a Wohl nővéreké inkább „hölgyeket” formált. A *Családi Kör*ben hangsúlyosabb volt a szerkesztő arcéle; a lap a művelés mellett kifejezetten *nevelni* szándékozta olvasóit, ezért is tartalmazott oly sok honleányságról szóló tanácsadó szöveget. A *Magyar Bazár* (például a levelező rovattal) nagyobb teret és szabadságot adott

77 „Báró Vay Miklósné”, *Családi Kör* 19, 22. sz. (1878): 506–507.

78 „Gerster Etelka”, *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* 12, 9. sz. (1877): 65.

79 A 19. század utolsó harmadának politikai eszmetörténeti átrendeződéséről TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 71–77.

80 BALLASTER, BEETHAM, FRAZER and HEBRON, *Women's Worlds...*, 93–98.

az olvasóknak, a művelés mellett inkább *szórakoztatni* kívánt, s kisebb hangsúlyt helyezett a szerkesztői jelenlétre. E célkitűzésbe pedig kevésbé fért bele a honleányi életmodell nyomatékos hirdetése.

A *Magyar Bazár* töretlen sikere 1904-ig, valamint a *Családi Kör* megszűnése 1880-ban azt tükrözi, a 19. század utolsó negyedében a honleányi szerepkör témává és védjeggyé tétele már nem bírt akkora súllyal, mint húsz évvel korábban, már nem tudott eladhatóvá tenni egy folyóiratot. E problémáról a *Réges-régi időkről* is beszámol:

A „Családi Kör”, igaz, meghalt, az író toll kiesett a kezemből, legkedvesebb foglalkozásomnak vége szakadt, elvesztettem azt a női kört, amelynek élni, amelyért működni olyan édes feladat volt. De – talán nem is kellett többé. *Más fordulatot vett itt a világ, más igényeik támadtak a nőknek. Egyszerre lettem ósdi, egy más világból való és végtelenül boldogtalan.* Később Murány Lajos és Vadnay Károly biztatására írtam még egy-egy beszélyt – ez volt csendes kimúlása az én írói pályámnak.⁸¹

A két lap története azt szemlélteti, hogy a sajtóban közvetített nőképek formáló erővel bírtak a női szereprepertoárra nézve, de a sajtókiadványoknak ugyanakkor lépést is kellett tartaniuk az adott kontextussal, s felmérni, mely nőképek eladhatók. A 19. század második felében Magyarországon a női szerepek tudatos reprezentációjára, formálási igényére tehát nemcsak a nemek egyenlőségére törekvő elköteleződésként, illetve a társadalmi változásokra való reakcióként, de komoly piaci tényezőként is érdemes tekintenünk.⁸²

Összegzés

Bíró Lajos szépíró és újságíró 1911-ben a következőképpen fogalmazott *A sajtó: Szociológia, politika* című könyvében: „A sajtó annyi, mint a társadalom, amelyben él, az író csak azt írhatja, aminek a befogadására a tömeg elő van készítve. A közönség véleményének hullámvázát követni, ez a legnagyobb lapsikerek tit-

81 KÁNYA, *Réges-régi időkről*, 208. Kiemelés tőlem. B. P.

82 Nem egyedi jelenség, hogy a nemi szerepekről és azok formálási igényéről szóló diskurzus a gazdasági haszonszerzés eszközzé válik. Ha csak a magyar sajtótörténeti kontextusnál maradunk, jó példák a 19. századi élclapok, amelyek amellet, hogy reagáltak a társadalmi változásokra, kifejezetten e téma változatos megragadásának köszönhetően eladhatóságukat. Elemzésükről lásd FABÓ Edit, *A magyar dualizmus kori karikatúrák és paródiák: A nőkkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében*, PhD-értekezés, kézirat (Budapest, 2007).

ka. Nem lenni okosabbnak, jobbnak, európaibbnak, modernebbnek, mint a közönség.”⁸³ A *Családi Kör* sikere értelmezésben annak köszönhető, hogy teljes mértékben az imént felsorolt elveket követte. Nem akart „európaibb”, „modernebb” lenni; például nem hozakodott elő a női választójog propagálásával,⁸⁴ vagy – a korszakban többnyire pejoratív felhanggal használt⁸⁵ – „női emancipáció” kérdésével. Odafigyelt tehát közönsége igényeire. Mindeközben azonban nem csupán az addig uralkodó szerepmintákat reprezentálta, hanem hangsúlyt helyezett a női szépírói szerepre, és központi elemmé tette a korszak kurrens középosztálybeli női szerepideálját; részt vett a honleányi szerep tudatosításában, népszerűsítésében, illetve határainak kitolásában.⁸⁶

A *Családi Kör* sikerének és megszűnésének okai mellett érdemes a jelenséget társadalom- és kultúrtörténeti tünetként is szemlélnünk. Kánya folyóiratának esete azt illusztrálja, hogy egy nőknek szóló lap sikeréhez a 19. század második felében Magyarországon nélkülözhetetlen volt a jelentős társadalmi és kulturális tőke, illetve azok tudatos használata, de mindenképpen szükség volt olyan specifikumra is, amely eladhatóvá tette azt. A *Családi Kör* esetében e sajátosság a női alkotók változatossága és hangsúlya, a (társadalmi szintet is érintő) ún. „nőkérdésekről” szóló értekezések sokasága, a honleányi szerepre fókuszálás, vagyis a középosztálybeli nők ügyeinek és szerepeinek tudatos középpontba helyezése volt.

Az a jelenség, hogy a *Családi Kör* a tőkés lapkiadás, annál tágabban pedig a kapitalista berendezkedés kontextusába illeszkedik, elválaszthatatlan a folyóirat tartalmától, de a magyar sajtó- és nőtörténetben betöltött szerepétől is. Hajlamosak vagyunk úgy elbeszélni bármely eszme (például a női emancipáció) vagy társadalmi változás (például a nemi szerepek formálódásának) alakulását, mint

83 BÍRÓ Lajos, *A sajtó: Szociológia, politika* (Budapest: Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1911), 4–9; idézi LIPTÁK, *Újságok és újságolvasók...*, 155.

84 Pedig megtehetette volna, ugyanis a *Külföld* rovatban többször is olvashatjuk a női választójog – akár megszorításokkal érvényes – bevezetésének üdvözlését a világ különböző pontjain.

85 A korszak „női emancipációról” alkotott általános vélekedéseiről lásd BORBÍRÓ Fanni, „»A nő szüli ugyan a férfiút, de a férfi alkotja a törvényt«: A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon”, *Arkádia*, hozzáférés: 2020.02.10., http://www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete; KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alappozással)* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), 377–381; az emancipált nő megítélésének változásáról a 19. századi magyar sajtóban: Edit FABÓ, „La place de la femme dans la presse hongroise du 19e siècle: Changement des stéréotypes traditionnels”, *Cahiers Daumier*, n° 5 (2011): 40–54; a fogalom ellentmondásos használatáról Kánya Emiliánál és a *Családi Kör*ben: BOZSOKI Petra, „Kánya Emília diszkurzív közege: A *Családi Kör* női szereprepertoárja és politikai nyelve”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 580–602, 590–594.

86 A honleányi szerep elemeinek bővítését itt fejtettem ki részletesebben: BOZSOKI, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár...”

önös érdektől mentes, tiszta elköteleződések eredményét. A *Családi Kör* története nem ezt igazolja: népszerűségének és megszűnésének okai azt tükrözik, hogy a nemi viszonyokról szóló diskurzus centrumba emelése, a női szerepek elemeinek bővítése, a nemi meghatározottságból adódó korlátok szabadabbá, változatosabbá tétele nem volt mentes a piaci szempontoktól, ezért nem is lehetséges őket a tőkés viszonyok logikájától függetlenül értelmezni. Úgy tűnik, 1860 és 1880 között a honleányi szerep rendkívül népszerű, mondhatni, *eladható szerepmóde*ll volt, mindeközben azonban kimeríthetőnek is bizonyult.

A női szépirodák százalékos eloszlása a korabeli lapokban 1860 és 1880 között

A vizsgált folyóirat	A vizsgált évfolyam	Az összes szerző száma	A női szerzők száma	A női szerzők százalékos eloszlása
<i>Családi Kör</i>	1860	93	30	32%
	1863	75	12	16%
	1866	86	18	21%
	1869	79	14	18%
	1872	81	12	15%
<i>Nővilág</i>	1859	52	4	8%
	1860	31	4	13%
	1862	16	3	18%
<i>Nefelejts</i>	1859	65	14	22%
	1860	27	2	7%
	1864	60	8	13%
<i>Pesti Hölgy-Divatlap</i>	1866	51	9	18%
	1870	52	6	12%
	1871	46	6	13%
<i>Hölgyek Lapja</i>	1877	22	2	9%
	1878	48	5	10%
	1879	47	5	11%
<i>A Divat</i>	1868	35	4	11%
<i>Virágcsokor</i>	1862	18	3	17%

Női szerepek és lapszerkesztés

Vachott Sándorné dilemmái

Noha köztudott, hogy a Monarchia első női lapszerkesztőjeként Kánya Emiliát tartjuk számon, kevésbé ismert tény, hogy Vachott Sándorné Csapó Mária hat évvel Kánya Emiliát megelőzően már próbálkozott volna lapszerkesztéssel. Csak-hogy az ő lapindítási kérelmét az 1850-es évek első felében az illetékes rendőri hivatal nem hagyta jóvá.

Vachottné lapszerkesztéssel kapcsolatos első tervei abban a magánéleti krízishelyzetben születtek, mely férje 1852-es elfogatása, bebörtönzése, majd a fogságból elborult elmével való szabad lábra bocsátása után családi életüket gyökeresen forgatta fel.¹ A Vachott börtönből való szabadulását követő két évet a család korábbi lakhelyükön, Nagyrédén töltötte, reménykedve a családfenntartó gyógyulásában. Vachott állapota azonban nem javult, és ezzel egyenes arányban romlott a család anyagi helyzete is. E kritikus pénzügyi állapot kényszerítette Vachottnét az irodalmi pályára, melyen kezdetben egyrészt saját regények megjelentetésével, másrészt férje költeményeinek újrakiadásával próbálkozott.² Ebben a szorult anyagi helyzetben merülhetett fel, hogy lapszerkesztés révén is pluszjövedelem-

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Köszönettel tartozom Szilágyi Mártonnak, illetve az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének, hogy az 1860-as évek női lapszerkesztőivel kapcsolatos kutatási projektet befogadta.

- 1 Vachott Sándor 1852 decemberében való elfogatásáról és letartóztatásáról lásd DEÁK Ágnes, „Vachott Sándor elfogatásának körülményei és dokumentumai, 1852”, *Irodalomismeret* 27, 2. sz. (2016): 40–49.
- 2 Vachottné első regénye 1854-ben jelent meg: VAHOT Sándorné CSAPÓ Mária, *Derű és boru*, kiad. TÓTH Lőrincz és VAHOT Imre, 2 köt. (Pest: Müller Gyula, 1854). Vachott Sándor költeményeinek második kiadása 1856-ban hagyta el a nyomdát: VAHOT Sándor, *Összes költeményei*, kiad. VAHOT Imre, 2., bőv. kiad. (Pest: Müller Gyula, 1856). Vachottné írói pályájáról lásd korábbi tanulmányomat: TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye: Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114.

hez juthatna. Mivel Vachottné ekkor még alig rendelkezett az írói-szerkesztői pályán kamatoztatható előzetes tapasztalattal, az ötlet gazdája vélhetően annak a pártfogói körnek az egyik tagja volt, mely baráti társaság Vachott Sándor író/költőtársaiból, illetve a korszak irodalmi elitjéből állt, és Vachott megbetegedése, majd halála után segítette feleségét majd özvegyét a mindennapi életben és az írói pályán.³ A lapszerkesztés gondolata akár Vachottné sógorától, Vachott Sándor öccsétől, Vahot Imrétől is származhatott, a *Regélő Pesti Divatlap*, majd a *Pesti Divatlap* reformkori szerkesztőjétől, aki viszont bőven rendelkezett ezirányú tájékozottsággal.

Vachottné mindenesetre már 1854-ben, hat évvel Kánya Emília vállalkozása előtt folyamodott lapindítási engedélyért az illetékes pest-budai rendőri hivatalhoz.⁴ Folyamodványa értelmében *Képes Családi Lap* címmel kiadandó folyóirata, mely 1855 elején indult volna, „a női hivatásoknak, az anya, a feleség, a háziasszony feladatainak” lett volna közlönye. Kérvényében azt is kiemelte, hogy „[e]z az első eset, amikor Magyarországon egy nő felajánlja gyöngye erejét a hírlapirodalom göröngyös, de hasznos mezejének művelésére.”⁵ Hiába hangsúlyozta azonban vállalkozása kivételes jellegét és rendkívüli hasznosságát, Joseph Protmann pesti rendőrigazgató, a korabeli sajtóellenőrző rendszer gyűlölt alakja, visszautasította kérvényét. A visszautasítás indokai között öt szempont is szerepelt: Vachottné szellemes és tehetséges nő volt ugyan, de „egyszersmind igen szenvedélyesen magyar érzésű”; nem lakott a pest-budai rendőrség területén (márpedig a hatósági

3 Vachottné pártfogóiról: DEÁK Ágnes, „Pártfogói barátság védszárnyai: Vachott Sándorné és Eötvös József”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 77–92.

4 Vachottné a kérvény megfogalmazásában és benyújtásában is férfi támogatói segíthették. Emlékiratában 1853 első hónapjaira visszaemlékezve jegyzi meg, hogy mindaddig egyetlen kérvényt sem fogalmazott életében, hiszen nem volt abban a helyzetben, hogy arra szüksége lett volna. Bebörtönzött férje szabadon bocsátása érdekében tanult meg kérvényeket fogalmazni: „Hogy soha életemben ez ideig semmiféle kérvényt vagy folyamodást nem írtam, igen természetes, miután arra semmi szükségem nem volt, – sőt ha láttam volna is eféle iratot, mint reám egyáltalán véve nem tartozót figyelembe sem vettem. / Most eljött az ideje, hogy megtanuljam azt is, eljött az ideje, hogy férjem megmentéséért kérvényeket, folyamodványokat írjak. / Máriássy Zsigmondné [egy pesti özvegyasszony] volt az, kitől e mesterséget megtanultam, és írtam azután, anyanyelvünket mellőzni kényszerülve, német nyelven kérvényeket Sándoromért, olyan hangon, olyan szavakkal, hogy még annak is, kinek kőből volt a szíve, meg kelle indulnia.” VACHOTT Sándorné, *Rajzok a multból: Emlékiratok*, 2 kötet. (Budapest: Aigner Lajos, 1887–1889), 2:277–278.

5 A folyamodványt ismerteti: ANGYAL Dávid, „A magyar hírlapirodalom, 1849–1860”, in FALK Miksa és KECSKEMÉTHY Aurél, *Elkobzott levelezése*, szerk., bev., jegyz. ANGYAL Dávid, 1–222 (Budapest: Kiadja a Pesti Lloyd-Társulat és a Magyar Történelmi Társulat, 1925), 120–121. Vachottné beadványát említi: KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 454.

engedélyeztetés előfeltétele volt, hogy a szerkesztőnek a kiadási helyen legyen lak-helye);⁶ az iparrendtartás szerint nőknek nem szoktak iparüzésre engedélyt adni, annál kevésbé időszakos nyomtatványok kiadására;⁷ férje politikailag kompromittált volt, és Pesten már úgysis elég lap működött.⁸

Vachottnénak aztán, kérvénye elutasítása folytán, még hét évet kellett várnia, hogy 1861. április 6-án megindítsa *Anyák Hetilapja* című vállalkozását. Közben azonban a női szerkesztő által koordinált női lap gondolata Pákh Albert sugallatára Kánya Emíliában is felmerült,⁹ aki 1860. október 4-én indította útjára húsz évig fennálló *Családi Kör* című periodikumát. Az engedélyt ő is még Protmanntól kapta, egy „nagyon kellemetlen látogatás”¹⁰ végül kevésbé bosszantó eredményeként, de az ügy érdekében atyja kíséretében a budai várban Benedek Lajos főkoronmányzót is felkereste személyesen.¹¹ Az 1861 áprilisában induló *Anyák Hetilapjára* az akkor már Pesten élő Vachottné bizonyára Joseph Worafka rendőrigazgatótól kapott engedélyt, aki 1860 őszén váltotta a pest-budai rendőrigazgatóság élén Protmannt. Az engedéllyel kapcsolatosan azonban pillanatnyilag nem állnak rendelkezésre források.

Vachott Sándorné lapszerkesztői tevékenysége esztétikai, társadalmi és gazdasági kritériumok metszéspontján elemezhető. Ebben a tanulmányban az esztétikai-társadalmi szempontok határán maradok, és azt vizsgálom, hogy az általa szerkesztett lapokban, főként az *Anyák Hetilapjában* és a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjában* megjelenő nőkép hogyan viszonyult Vachottné saját, a társadalmi-mediális nyilvánosságban (kényszerűen) felvállalt írói-szerkesztői szerepértelmezéséhez.¹²

6 Vö. DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon (1861–1867)* (Budapest: Osiris Kiadó, 2018), 13. Vachottné ekkor, tehát 1854-ben még Nagyrédén lakott családjával.

7 Noha Angyal Dávid tolmácsolásából nem derül ki, hogy maga Vachottné lett volna a lap kiadója is, az iparrendtartásra vonatkozó utalás értelmében erről lehetett szó, hiszen lapszerkesztéshez nem kellett iparendély.

8 ANGYAL, „A magyar hírlapirodalom, 1849–1860”, 120–121.

9 Kánya Emília emlékirata értelmében voltaképpen Pákh Albert vetette fel számára az ötletet, hogy női lapot szerkesszen. Vö. KÁNYA Emília, *Réges régi időről: Egy 19. századi trónó emlékiratai*, szöveggond. FÁBRI Anna és KISS Bori (Budapest: Kortárs Kiadó, 1998), 179.

10 Uo., 181.

11 Uo., 180–181.

12 Másutt Vachottné társadalmi kapcsolataiból, főként pártfogójával, Eötvös Józseffel való viszonyából kiindulva a mentorára maximálisan támaszkodó, pártfogolt női lapszerkesztő alakját vázoltam fel: Zsuzsa TÖRÖK, “Mother of Three and Widow of the Nation: Mrs Vachott as Protégé-Editor”, *Journal of European Periodical Studies* 6, no. 1 (2021), megjelenés előtt.

Mire tehát 1861. április 6-án Vachott Sándorné szerkesztésében megjelent az *Anyák Hetilapja* első száma, Kánya Emília *Családi Köre* már féléves múlta tekinthetett vissza. Míg azonban a *Családi Kör* a tágabb értelemben vett középosztálybeli női olvasóközönséghez szólt,¹³ Vachottné periodikája a nők szűkebb rétegét, kifejezetten az anyákat szólította meg. Deák Ágnes kimutatása szerint csupán 300 példányban jelent meg,¹⁴ és rendkívül rövid életű volt: utolsó, 39. száma 1861. december 28-án jött ki nyomdából. Kiadótulajdonosa Heckenast Gusztáv volt, aki Eötvös József, Vachottné fő pártfogója tanácsára és többszöri felszólítására vállalta el a lap kiadását;¹⁵ a lapot Heckenast és Landerernél nyomtatták. A vállalkozás voltaképpen kudarcos volt, nem sikerült számottevő előfizetőre szert tenni, ezért Heckenast már az első félév leteltével meg akarta szüntetni, Eötvös azonban arra kérte, kísérletképpen legalább az újévig tartsa fenn a lapot.¹⁶ A lap előfizetői száma azonban bizonyára nem növekedett, hiszen a kiadó 1861 végén megszüntette kiadását.

Vachottné nyilvánvalóan előzetes tapasztalok nélkül lépett a szerkesztői pályára, Eötvös József irányítására hagyatkozva, és autodidakta módon, útközben tanulva bele a lapszerkesztésbe.¹⁷ Nem lehetett könnyű helyzetben, hiszen bár Ká-

13 A Kánya Emília által szerkesztett *Családi Kör*ről lásd Bozsoki Petra tanulmányát jelen kötetben. Lásd még korábban: BOZSOKI Petra, „Kánya Emília diszkurzív közege: A *Családi kör* női szereprepertoárja és politikai nyelve”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 580–602.

14 DEÁK, *Suttogások és hallgatások*, 314.

15 Vö. Eötvös József Heckenast Gusztávnak, 1861. szept. 3., in EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus (Budapest: Magyar Helikon, 1976), 333–334.

16 Vö. Eötvös József Heckenast Gusztávnak, 1861. szept. 3., in EÖTVÖS, *Levelek*, 333–335. E körülményekről értesülve Deák Ferenc a lap érdekében Kemény Zsigmondhoz magánlevelet intézett. Vö. DEÁK Ferenc, *Beszédei*, összegyűjt. KÖNYI Manó, 2. kiad., 6 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1903), 3:292–293. A levelet a *Pesti Napló* 1861. október 24-i számának első oldalán is közzétették.

17 Hogy Vachottné milyen mértékben támaszkodott Eötvös József irányítására, azt Eötvös egyik, 1863 júniusában írt, a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjának* elindulását megelőző, kissé enervált levele is jól példázta: „Annyira el voltam foglalva, hogy nem jöhettem, azonkívül azért, hogy a programot átnézzem, nincs is szükség reá, teljesen meg lévén győződve, hogy azt Ön éppen oly jó[l] teheti, mint én. Átalján véve sokkal inkább el vagyok foglalva, mint hogy minden egyes dolognak átnézésére ráérnék. A dolog mozgásban van, a program megvan, számolhat vezércikkekre tőlem, szerzení fogok másoktól, megmondom, mit fordítson, egyébiránt a fődolog saját vállain fekszik, s főképp most, midőn az alföldi nyomor következtében minden percem el van foglalva, éppen nem támaszkodhatik reám. – A jelen esetben, mint már utolszor mondom, legcélszerűbb, ha a program kiadására, előfizetések hirdetésére, egyszóval mindenre nézve, mi a lap megindítását illeti, Heckenast tanácsával él, ki minden másnál több lapot indított meg, s ezért legjobb, ha azt, minek nyomtatása ez alkalommal szükséges, nála nyomtatja, már csak azért is, mert meg vagyok győződve, hogy ő éppen Kegyeddel szemközt minden nyereszkezésről lemond. – Segédszerkesztővel szerződni e percben egészen felesleges, arra később is idő van, sajnálom, hogy a Hollánné által ajánlott egyedem nem nevezte meg, hogy arról előbb is kérdezősködhettem volna. – A hét folytán valószínűleg párszor be kell mennem, mikor, nem

nya Emília példája inspirálhatta, a korabeli elképzelés szerint a lapszerkesztés férfi munkakör volt. Mind Kánya, mind pedig Vachottné esetében azonban e tény fokozhatta saját női mivoltukkal és helyzetükkel kapcsolatos tudatosságukat, mely szükségszerűen a szerkesztői szerepkör performatív megéléséhez vezetett. Más szóval női identitásukat nem mint eleve létezőt élték meg, hanem én-azonosságukat az írás és szerkesztés aktusa révén újra meg újra létrehozták, folyamatosan alakították. Hiszen, miközben az írás-lapszerkesztés révén férfias munkára kényszerültek, folyamatosan szükségét érezték annak, hogy háziasságukat és a korabeli elgondolás szerint „természetes” nőiességüket hangsúlyozzák. Nem arról van szó, hogy e probléma elméletileg foglalkoztatta volna őket, hanem egyszerűen arról, hogy nyilvánvalóan tudatában voltak a megalkotottság, a teatralitás énreprezentációban játszott jelenlétével és szerepével.

Az *Anyák Hetilapja* hangnemében komoly, megjelenésében egyszerű volt: illusztrációkat, képeket nem közölt, a szövegeket kéthasábos tördelésben jelenítette meg. Változatos műfaji repertoárt kínált olvasói számára: folytatásos elbeszéléseket, költeményeket, nőneveléssel kapcsolatos külföldi fordított cikkeket, tanácsadó szövegeket, megbízható forrásokon alapuló („igazi”, tehát nem fiktív anyáktól származó) autobiografikusként megjelenített, „Egy anya” aláírással közölt cikkeket, külföldi klasszikusok aforizmáit, gyermekjátékokat, időnként gyermekimádságokat, mesefordításokat,¹⁸ morális felhanggal fűszerezett jeles magyar nők és férfiak portréit és időnként társadalmi és politikai híreket egyaránt közölt. A programnyilatkozat szerint: „Feladatul tűzém ki: a női életből dicső példákat állítani föl, s mellé család-életi árnyképeket, mint intő példáit a hibás nevelésnek; továbbá beszélgetni kissé átalában a nevelés felől, – gondolkozni, tanácskozni, vajjon mint volna lehetséges legjózanabb módon gyermeink testi és lelki épségének eszközlése.”¹⁹ A lap műfaji jellemzőiben tehát sem külön-

tudom, de mihent időm lesz, meglátogatom, azonban azért kérem, ne függessen fel semmit, s éljen távollétemben Gyulai tanácsával. Ön sokszor mondá, hogy más asszonyoknál praktikusabban tudja felfogni a tárgyakat. Mutassa meg most, ha a gazdasszonyok észreveszik, hogy mindég csak tanácsokat vár és követ, állása sokkal nehezebb s kellemetlenebb lesz, mint az másképp lenne. – Ég áldja meg Önt, s ha levelem kissé száraz, ne vegye rossz néven. Annyi dolgom van, hogy nem tudom, hol áll fejem, s ehhez még jól sem érzem magamat. Mihent lehet, meglátogatom, ha csak egy perc-re is, de ne várjon reám, s végezze dolgait.” Eötvös József Vachott Sándornénak, 1863. jún. 23., in EÖTVÖS, *Levelek*, 364–365.

18 Vachottnénak az *Anyák Hetilapjában* közölt Andersen- és Grimm-mesefordításairól lásd Domokos Mariann tanulmányát jelen kötetben.

19 VACHOTT Sándorné, „A Nőkhez”, *Anyák Hetilapja* 1, 1. sz. (1861): 1–2., 2.

bözött a külföldi hasonló családi és ezen belül anyáknak szánt lapoktól.²⁰ A szövegek szerzői között egyaránt találunk férfiakat és nőket, a cikkek pedig részint névjelzéssel, részint névjelzés nélkül jelentek meg.²¹ A folyóirat elképzelt olvasóinak minden tagja a gyermeknevelés napi feladataival állt szemben, a lap tehát az anyacentrikus család közegében helyezte el elsődleges célközönségét. A szövegek egyrészt azt feltételezték, hogy az anyaság az olvasók identitásának legfontosabb eleme, másrészt pedig egy olyan eszmény, mely felé az olvasónak folyamatosan törekednie kell. Ily módon az *Anyák Hetilapja* egyetlen szövegében sem reflektált a női egzisztencia olyan más aspektusaira, mint például a hajadonság/vénkisaszszonyság vagy az özvegység, de még az anyai szerepkörrel összefonódó gazdaszszonyi teendőkre sem.

Következésképp, míg a való életben Vachottné továbbra is a segítségre szoruló özvegy szerepében jelent meg pártfogói előtt,²² az *Anyák Hetilapja* szerkesztőjeként, a nyomtatott nyilvánosságban kizárólag anyaként szólt olvasóihoz. A saját névjelzésű írások mellett valószínű, hogy ő volt a szerzője a névtelenül vagy az „Egy anya” pszeudonimával közölt cikkeknek is. Írásainak közös jellemzője, hogy Vachottné saját anyasággal kapcsolatos tapasztalataival legitímálta a nyomtatott nyilvánosságban nőként felvállalt szerzői jelenlétét. Ahogy az *Anyák Hetilapja* beköszöntő szövegében fogalmazott:

Nem azért vállaltam e nem könnyű feladatot, mintha magamat más nőknél s anyáknál avatottabbnak vélném, – de én is anya vagyok, s így a hiányt e részben épen oly élénken érzem, mint bárki más, s ha már helyzetem úgy hozta, hogy irodalmilag nyilvánosan is kell foglalkoznom, legalább honos s ismerős téren kívánok működni, hogy mintegy elhitesse magammal, miként szokott körömben folytatom dolgaimat.²³

20 Angolszász vonatkozásban alapvető fontosságú összefoglaló munka e tekintetben: Margaret BEETHAM, *A Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Woman's Magazine, 1800–1914* (London–New York: Routledge, 1996).

21 Az *Anyák Hetilapja*ban a következő szerzőktől jelentek meg szövegek: Fáy András, Flóra, Garay János, Görög Imre, Irma, Jámbor Pál, Jolán, Jósika Júlia, Kempelen Győző, Kempelen Riza, Lolli, Losonczy László, Medgyes Lajos, Mária, Petőfi Sándor, Reményi Katalin, Szász Károly, Székács József, Szendrey Júlia, Teréz, Tokay Gábor, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Vachott Sándor, Vachott Sándorné, Vörös Eszter, Vörösmarty Mihály, Wohl Janka, Zilahy Károly. A listában szereplő személyek közül többen halottak már 1861-ben, Vachottné tehát számos újraközölt szöveget használt az *Anyák Hetilapja* egyes számainak kitöltéséhez. A lapban közölt cikkek nagy részét pedig nyilvánvalóan ő írta, illetve fordította.

22 Erről lásd tanulmányom: TÖRÖK, „A nemzet özvegye...”

23 VACHOTT, „A Nőkhez”, 1.

A folyóirat megindítását, amellet, hogy egy piaci úr betöltését (a női lapokon belül kifejezetten anyáknak szóló kiadvány) szolgálta, és Vachottné családjának megélhetéséhez járult (volna) hozzá, az az anyasággal kapcsolatos előfeltevés is meghatározta, mely szerint az anyaság nem csupán ösztönös tevékenység, hanem nagyon fontos összetevője a szellemi nevelés útján történő folyamatos önképzés és önreflexió. Szintén az *Anyák Hetilapja* programnyilatkozatában olvasható:

A termékeny hirlapirodalom napjainkban már mindenre kiterjeszté ágait, – s a nők számára is nyújt szépirodalmi és divatlapokat.

De vajjon elég-e ez a nőnek? vajjon ha az asszony anyja is egyszerismind, nem foglalkoznék-e örömeit oly olvasmányokkal is, mely szent hivatását, mint tükör, híven visszaadná, mely felmutatná egyszerű s oly magas kötelességeit, mely óhajtásait fennhangon mondaná ki, s a legkisebbtől a legnagyobbig, eszébe juttatná hetenkint, mivel áldozhat a háziasság oltárán, mint asszony – anya – és honleány.²⁴

Az öltözködésre, a testi szépség kimunkálására koncentráló divatlapokkal szemben az *Anyák Hetilapja* nőiség-fogalma középpontjában nem a fizikális, hanem a belülről fakadó, spirituális szépség áll. E spiritualitás, mint ahogy a lap több cikkéből kiderül, egy keresztény anyaság-képből ered, melynek legfontosabb összetevője Vachott Sándorné esetében evangélikus felekezetiisége volt.²⁵ Az anyai identitás, melyet a folyóirat közvetített olvasói számára, ily módon lényegében önvizsgálaton és önszabályozáson alapult. Ennek egyik leglátványosabb példája épp egy Vachottné által naplórészletként, tehát az önreflexió textuális eszközeként közölt írás a lap augusztus 10-ei számában.²⁶ A cikk szerint az elbeszélő első gyermeke megszületése után mint anya először indul templomba „meghálalni a jó Istennek, hogy érdemesnek tartott magasabb hivatásom betöltésére.” A templomba lépve és megszokott helyére közelítve döbben rá először, hogy mindaddig csak ösztönös szeretetét fejezte ki gyermekével szemben, de nem számolt el magával komolyan arra vonatkozóan, hogy „mik az anyának a szereteten kívül kötelességei.” A templom terében döbben rá elkövetkező feladataira: hogy ezen túl mindenről le kell mondania, mi házán kívül elfoglalta vagy élvezetet nyújtott számára, hogy gyermekének hű és gondos anyja lehessen; hogy kötelessége kétszeresen háziasnak lenni; hogy még többet kell művelnie magát, még többet

24 Uo.

25 Az *Anyák Hetilapja*-típusú kiadványok Margaret Beetham szerint főként evangélikus közösségekben születtek. BEETHAM, *A Magazine of Her Own?...*, 54.

26 VACHOTT Sándorné, „Egy anya naplójából”, *Anyák Hetilapja* 1, 19. sz. (1861): 151.

kell tanulnia, hogy később gyermekének tanítója lehessen; hogy törekednie kell a tökéletesbülésre, hogy méltó példa lehessen gyermeke előtt. A szöveg aztán egy minden eddiginél hangsúlyosabb önreflexiós jelenetben ér véget: „Leborúltam a kis bölcső mellett, és újra kellett imádkoznom és hálát adnom, hogy e gyermek az én gyermekem, hogy én adtam neki kedves életet, hogy én szerethetem őt s áldozhatom magamat jövőjének.”

Az evangélikus felekezetiségben központi szerepet játszó olvasás, mint a vallásgyakorlás legfontosabb eszköze az *Anyák Hetilapja* szövegei értelmében az anyák önképzésében és gyermekeik, de különösen lányaik nevelésében is kulcsfontosságú szerepet tölt be. A fiatal lány képében megjelenő olvasó, akit célszerű a tiltott, nem illő ismeretektől megóvni, Vachottné lapjának több szövegében is előkerül. Már rögtön a lap 2. számában, *A jó ízlés míveléséről* című cikkben.²⁷ A szöveg szerint a képzőművészeti és zenei nevelés mellett az olvasmányok játszáka a legfontosabb szerepet a lányok ízlésének nemesítésében. Egyáltalán nem mindegy azonban, hogy az anyák milyen olvasmányokat engednek meg lányaiknak. Vachottné ajánlata: „Jól meg kell választani leányaink olvasmányait, s kerülni minden kedély-izgató, hatást-vadászó s ferde-irányú műveket, melyek ízlést rontva, csak tévútra vezetik a hajlékony képzelő erőt. Csak a tiszta, nemes szépség előtt nyiljék meg szívünk s hajoljon hódolva kedélyünk.”²⁸

Az olvasás természetesen nemcsak a jó ízlés kiművelésének, hanem a hazafias nevelésnek is kulcsfontosságú eszköze. Az anyák nemcsak a házias hajlamokat kötelesek már a bölcsőtől fogva leányaik szívébe oltani, hanem „szent feladatuk” a honleányi érzelmek fejlesztése is.²⁹ Vachottné szerint fontos, hogy az anyák már kora gyermekkortól megértessék kicsinyjeikkel a hazai irodalom fontosságát és az anyanyelv szeretetét, mint a polgárosodás, a polgári nemzet alapját. Célszerű a gyerekeknek már kiskortól „felfogásukhoz mért” költeményeket tanítani, megismertetni őket egy-egy nagy hazai költő, híres közéleti személy életrajzával.³⁰ „A fejlődő leányka szobájába [...] igen jó volna becses könyveket gyűjtögetni össze apródonkint, egész kis könyvtárt, – íróasztalkája fölé pedig egy pár nagy ha-

27 VACHOTT Sándorné, „A jó ízlés míveléséről”, *Anyák Hetilapja* 1, 2. sz. (1861): 11–12.

28 VACHOTT, „A jó ízlés...”, 12.

29 A honleány fogalma a reformkortól válik a 19. század nőkkel kapcsolatos társadalmi diskurzusának fontos részévé, és lesz az 1860-as évek periodikumainak kurrens témája. Lásd erről Kánya Emília kapcsán: BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 30, 3. sz. (2019): 19–54. Vö. még Bozsoki Petra jelen kötetben olvasható tanulmányával.

30 VACHOTT Sándorné, „Szoktassuk gyermekeinket az irodalmat szeretni”, *Anyák Hetilapja* 1, 6. sz. (1861): 43–44, 43.

zafi s költőnk arczképét, mintegy, figyelmeztetésül: hogy a háziasság határai közt a honleányi kötelességek kifejtésére is nyílik tér.”³¹ Nem csoda, hogy Protmann rendőrigazgatónak már 1854-ben feltűnt, hogy Vachott Sándorné „szenvedélyesen magyar érzésű”, hiszen az *Anyák Hetilapja* szerkesztője nemzeti érzelmeit hét évvel később sem rejtette véka alá: kitűnik ez nemcsak a folyóirat különféle tanácsadó cikkeiből, hanem jeles magyar nők és férfiak textuális portréit megalkotó sorozatából,³² valamint a kiadónak, Heckenast Gusztávnak a lap első számában megjelent programnyilatkozatából is:

Hazánk nagy fontosságú időszakot él, s épen oly nagy jelentésű jövőnek néz elébe, melyben inkább mint valaha van szüksége fainak összes erejére, hogy egyesülten – a legmagasztosb polgárerényektől lelkesítve – a hon dicső jövőjének alapját vessék meg. De kérjük: vajjon ki képes e polgárerények csiráját azok szívébe oltani, kiknek hivatása a hazát erőssé és nagygyá tenni? Nemde mindenekelőtt a művelt nemes anyai szív, mely minden nagy, jó és szép iránti fogékonysága és lelkesedésében az egykori nagyság termékeny magvait hinti el a gyermek tüzes lelkébe, ki egykor hona büszkesége leend, és a leányka szelid szívébe, ki egykor az igaz hazafit boldogítani, s erényei hatalmával a hazának újabb újabb nemzedéket nevelni fog?

Drága hazánk anyjait elősegíteni szent hivatásukban, a nevelésben – és valódi nemes, erkölcsös családélet megalapításában, mely minden nemzetek szerencséje és jólétének szülő forrása, – ebben őket erősíteni és buzdítani – ez leend a főntebbi vállalatnak nemes feladata.³³

A szerzői és szerkesztői névhasználatban Vachottné az általa szerkesztett periodikumokban mindvégig következetesen kitartott a Vachott Sándorné névváltozat mellett. Férjezett asszonyként és többgyerekes anyaként mutatva ily módon be magát olvasóinak egyrészt lehetőséget teremtett számára, hogy az anyaság, az anyai gondoskodás megbízható forrásaként jelenjen meg olvasói előtt, másrészt pedig arra is, hogy a korszakban uralkodó és a nemiséggel kapcsolatos társadalmi normákat megerősítse. A névváltozatnak azonban kettős jelentése is lehetett a korabeli olvasók számára. Az *Anyák Hetilapja* első számának 1861. április 6-án

31 Uo., 44.

32 A névsor önmagától beszél; a megjelenés sorrendjében a következő személyekről közölt életrajzi ismertetést az *Anyák Hetilapja*: Deák Ferenc, Eötvös József, Teleki László, Szalay László, Arany János, Fáy András, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Czuczor Gergely, Tompa Mihály, (Horogszegi) Szilágyi Erzsébet, Zrínyi Miklós.

33 HECKENAST Gusztáv, „Az »Anyák hetilapja« hirdetése a kiadó részéről”, *Anyák Hetilapja* 1, 1. sz. (1861): 7.

való megjelenése után három nappal, április 9-én halt ugyanis meg Vachott Sándor. Azok számára tehát, akik jól ismerték Vachottnét, a szerkesztői névhasználat akár özvegyi státusát is jelölhette, a szélesebb olvasóközönség számára azonban egyszerűen csak férjezett állapotának volt kifejezője.

Vachottné komoly erőfeszítései ellenére sem sikerült azonban a folyóirat szerencsétlen végét elkerülni. Megfelelő számú előfizető hiányában Heckenast 1861 végén beszüntette kiadását. Eötvös József Heckenastnak 1861. szeptember 3-án írt levelében a politikának a lap hasábjairól való kizárásával magyarázta a folyóirat sikertelenségét. Az 1860. október 20-án kiadott, a birodalmi centralizációval szakító októberi diploma és az 1861. november 5-ei, az alkotmányosságot felfüggesztő uralkodói rendelet közötti időszakban vagyunk ugyanis, amikor a politikai élet a figyelem középpontjában állt. Eötvös, levele értelmében, bízott azonban abban, hogy egy ilyen vállalkozás, ha akkor nem is, de később sikerre számíthat.³⁴ Persze, mindehhez hozzáteendő, hogy egy periodikum sikere jóval több tényezőtől függ, mint kizárólag a politika jelenléte, vagy annak mellőzése hasábjain. A szerkesztő személye, társadalmi kapcsolathálója, az olvasóközönséggel való kapcsolattartás módja, a lap külalakja, materiális jellemzői, a megjelenés helyének és idejének szerencsés összjátéka, stb. mind fontos összetevők a siker elérésében.

Noha az *Anyák Hetilapja* rövid ideig tudott piacon maradni, fennállása idején lényeges funkciókat töltött be. Vachottné számára a lapszerkesztés fórumot teremtett, hogy a nyomtatott nyilvánosságban is anyaként jelenjen meg, és ily módon is megerősítse magát e szerepkörben; a szerkesztés mellett a folyóiratban közölt saját cikkei is fontos részét képezték e stratégiának. Az olvasók számára a lap egy létező vagy elképzelt közösségnek, az anyák közösségének jelölője volt, mely kapcsolatteremtésre is lehetőséget teremtett. Egy olyan felületet biztosított számukra, ahol szövegek szerzőiként tapasztalataikat megoszthatták, és a közölt cikkek révén az anyai feladatokra és szerepkörre vonatkozó útmutatást és támogatást is kaphattak. Nem utolsó szempont pedig az sem, hogy a lap voltaképpen jóváhagyta és megerősítette a korszak uralkodó ideológiáját, az anya figurája köré szerveződő családias életmódot, ugyanakkor egy olyan tudásmodellt érvényesített, amely elsősorban házi tapasztalatokon alapult, és amely a folyóirat révén közösségivé és megoszthatóvá vált.

Az elkerülhetetlen vég azonban már a folyóirat első félévének végén látszott, ezért Vachottné és támogatói, közöttük bizonyára maga a kiadó, Heckenast Gusztáv is, más megoldásokon gondolkodtak. Az *Anyák Hetilapja* utolsó két számában

34 Vö. Eötvös József Heckenast Gusztávnak, 1861. szept. 3., in EÖTVÖS, *Levelek*, 333–334, 334.

közölt, egy új kiadványra történő előfizetési felhívásból³⁵ kiderül, hogy az elmúlt hónapok tapasztalatai világossá tették számukra, hogy egy szűkebb olvasórétegre, kizárólag az anyákra számító kiadvány nem biztosítja a lap fenntartásához és jövedelmező működéséhez szükséges előfizetők számát. A meghirdetett előfizetési felhívásban ezért tágabb olvasóközönseget, nemcsak az anyákat, hanem az egész családot kívánták megszólítani új, *Szünórák* című kiadványukkal. Az új kiadvány nemcsak tartamában ígért újdonságokat, hanem formai megjelenésében is. Hetilapból havonta megjelenő, „díszesen kiállított” füzeté alakult, mely az *Anyák Hetilapjától* eltérően képeket is közölt, „hogy csinos külsejében a szem is örömet találjon.”³⁶ A *Szünórák* fennmaradt példányai arra utalnak, hogy Heckenast kétféle megjelenésben is értékesítette őket. A füzetes, havonta megjelenő előfizetés mellett a periodikum egybekötve, kötetben is megvásárolható volt. A füzetes kiadás folyamatos lapszámozással jelent meg, amelyet egybekötötték, a kötetes változatban azonban az egyes füzet számokat formailag nem különítették el egymástól, a hozzájuk tartozó borítólapokat nem kötötték be a könyves kiadásba, a kötet elejére pedig az egész kiadvány tartalmát egybefoglaló tartalomjegyzéket illesztettek. A *Szünórák*ból összesen hat füzet jelent meg 500 példányban, és az első füzet 1862 februárjában hagyta el a nyomdát.³⁷ Félévnél tovább azonban e kiadvány sem bizonyult fenntartásra és jövedelemszerzésre érdemesnek. Tartalmát az *Anyák Hetilapjában* közölt előfizetési felhívás kielégítően ismerteti:

Nem szükség mondanom, hogy magammal komolyan számot vetve indítom meg füzetemeimet, s együtt érezve minden anyával a hiányokat, melyek az irodalom terén családéletünkre nézve, kellőleg betöltve még nincsenek, mellőzni fogok minden nap- s időhöz kötött érdekű dolgot, miket szépirodalmi s divatlapjaink, különben is nagy bőségben nyújtanak, egyedül családi szempontból indulva ki, csak a lélek s izlés nemesítése, s tanulmányi tárgyak lesznek szemeim előtt.

Történeti és topographiai tárgyak; episodok, egyes nagy embereink életéből; a régi s az újabb kor nevezetes férfiai s asszonyainak életírásai; földtani s természetrajzi tárgyak; hazai és külföldi népszokások rajzai, valamint ujonnan felfedezett népismereteseik; találmányok, nagyszerűbb építmények s világcsodák festései; utazások

35 VACHOTT Sándorné, „A haza hölgyeihez”, *Anyák Hetilapja* 1, 38–39. sz. (1861): 297–298, 305–306.

36 Természetesen nem divatképeket, hanem a magyar kulturális és politikai élet jeles férfainak arcképét: II. Rákóczi Ferencét, Eötvös Józsefét, Széchenyi Istvánét, Kazinczy Ferencét, Arany Jánosét.

37 Arany *Szépirodalmi Figyelőjének* 1861. március 20-i száma említi az első füzet megjelenését: „A Vachott Sándorné szerkesztette »Szünórák« című folyóirat első füzete már közkezen forog, érdekes, tanulságos tartalommal, kivált hölgyeink részére.” *Szépirodalmi Figyelő* 2, 20. sz. (1862): 319. (A *Vegyes* című rovatban.)

s uti kalandok; érdekesebb adomák egyes nagy emberek életéből; mesék; mondák; erkölcs nemesítő életképek s izlést mivelő arany mondatok; értekezések a zene, irodalom, s egyéb művészetekről, helylyel-közzel egy-egy új s feladatommal öszhangzó költeménynyel füszerelve, képezik vállalatom tartalmát, mely minél változatosb, élvezetesebb s tanulságosabb lesz, annál inkább megfelelhet céljának; – azon célznak t. i. hogy az olvasás szükségének érzete [...] családéletünkben is folytonosan s méltólag legyen ápolva s táplálva.³⁸

Vachottné igyekezett az előfizetési felhívásban meghirdetett ígérétenek eleget tenni, és nézőpontját szélesíteni, tehát nemcsak az anyáknak, hanem a család többi tagjának, főként a gyerekeknek és a fiatal lányoknak az érdeklődését kielégíteni, és képzésük folyamatában hasznos kiadványt nyújtani. Ennek megfelelően a *Szünórák* az anyaság³⁹ mellett a női egzisztencia olyan más aspektusaira is reflektált, mint a háziasszonyiség,⁴⁰ a hajadonság⁴¹ vagy akár az özvegység,⁴² a feleség, a háziasszony, a gyermek- és fiatal lány szerepkörét és feladatait természetesen a korszak elképzelt és elvárt normarendszerébe illesztve. Vachottné, a *Szünórák* utolsó, 1862 júliusában megjelent füzetéhez illesztett zárszava értelmében ugyanazon év őszétől folytatni kívánta kiadványát, ám ennek több füzete végül megsem jelent meg.

1863. január 1-jén azonban ismét új kiadvánnyal próbálkozott volna, melyet *Családi Füzér* címen hirdetett. A hirdetés értelmében, míg a *Szünórák az Anyák Hetilapja* folytatása volt, az új kiadvány e kettő „egyesülése s szélesbitése” lett volna, mely évi tíz füzetben jelent volna meg. A *Szünórák*hoz hasonlóan az új lap olvasóközönségként az egész családot jelölte meg, a legkisebb gyermekektől a nagyobbakig, az ifjaktól a felnőttekig.⁴³ Megjelenésére azonban már nem került sor, mert Eötvös József közbenjárásával Vachottné a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjának* szerkesztői posztját kapta meg.⁴⁴ Ily módon az addig a *Családi Füzér*

38 VACHOTT, „A haza hölgyeihez”, 297, 305.

39 VACHOTT Sándorné, „Az anya (Életkép)”, *Szünórák* 1, 1. füz. (1862): 1–17.

40 VACHOTT Sándorné, „A háziasszony (Életkép)”, *Szünórák* 1, 2. füz. (1862): 65–74.

41 VACHOTT Sándorné, „A hajadon (Életkép)”, *Szünórák* 1, 3. füz. (1862): 129–133.

42 VACHOTT Sándorné, „A gyermek (Életkép)”, *Szünórák* 1, 4. füz. (1862): 193–195.

43 A *Családi Füzér* korabeli hirdetése: *Politikai Ujdonságok* 9, 7. sz. (1863): 82. Arany János lapja, a *Koszorú* is tudósított az új folyóirat megindításának szándékáról: *Koszorú* 1.1, 8. sz. (1863): 191. (A *Vegyes* című rovatban.)

44 Vö. Eötvös József Vachott Sándornénak, 1863. jún. 23., in EÖTVÖS, *Levelek*, 364–365.

re jelentkező előfizetőket a Gazdasszonyok Egyesületének kiadványához próbálta átirányítani.⁴⁵

A *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* a Magyar Gazdasszonyok Egyesületének volt a közlönye (tehát a kiadótulajdonos az egyesület volt), és Emich Gusztáv nyomtatásában jelent meg, 1863 utolsó negyedében 1000, 1864-ben 800, 1865 első két negyedében 500, harmadik negyedében 400, utolsó negyedében pedig 600 példányban adták ki.⁴⁶ Az egyesület 1861. március 15-én tartotta alakuló ülését, elnökévé özvegy Damjanich Jánosné Csernovics Emiliát választották, és pártfogói között a nemzet egy másik özvegye, Batthyány Lajosné Zichy Antónia is ott volt. Az egyesület létrehozásában ugyanakkor Deák Ferenc és Eötvös József támogatása is nagy szerepet játszott.

Három fő célt tartottak szem előtt: hogy terjesszék az anya magasztos hivatásával kapcsolatos elgondolásokat a nemzet minden osztályánál; hogy kifejtsék a feleség hivatásával kapcsolatos elképzeléseket, és hogy eszközöljék a háziipar számos ágának művelését és terjesztését; hogy meghatározzák, és széles körben megismertessék a honleányi kötelességeket, és hogy mindezen szerepek betöltésére serkentsék a hölgyeket.⁴⁷ Mindezt kiállítások és versenyek rendezésével, pályázatok kiírásával, nőnevelő intézetek, cseléd- és gazdasszonyképzők, óvodák és bölcsődék alapításával, a háziipar fejlesztéséhez szükséges vállalatok létrehozásával kívánták elérni. Hogy eszméiknek fórumot teremtsenek, Zichy Pál Ferencné Kornis Anna grófnő anyagi támogatásával hozták létre 1863 októberében a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapját* az Egyesület kiadásában.

Az *Anyák Hetilapjához* hasonlóan hetente egyszer, csütörtökön⁴⁸ megjelenő *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* nemcsak anya- és feleség szerepben szólította meg női olvasóit, hanem háztartásvezető, a családtagok és a cselédek viselkedését

45 A *Vasárnapi Ujság* tudósítása szerint: „(»A magyar gazdasszonyok hetilapja,«) mint ígérve volt, e hó elsején csakugyan megindult. Szerkesztője Vachott Sándorné fölkéri a lap gyűjtőit, hogy ivateket Emich Gusztáv kiadóhivatalába (barátok tere 7. sz.) mielőbb beküldeni sziveskedjenek. Ugyanő értesíti azon gyűjtőit és előfizetőit, kik »Családi füzér« című vállalatát támogatni ohajtották, hogy e vállalatot épen azért nem indította meg, hogy a »Magyar gazdasszonyok hetilapja«-nak, mint közhasznubb és szükségesebb vállalatnak szerkesztését elfogadhassa; azért a »Családi füzér« előfizetőit is ez új lapjával elégit ki, remélve hogy azok a szélesebb téren működő cserét szivesen elfogadják.” *Vasárnapi Ujság* 10, 41. sz. (1863): 367. (A *Mi ujság?* című rovatban.)

46 DEÁK, *Suttogások és hallgatások*, 316–317.

47 *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének rövid története (1861–1932) és Alapszabályai* (Budapest: Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, 1932), 35.

48 „»A magyar gazdasszonyok hetilapja«, egy minden csütörtökön megjelenő közlöny a gazdasszonykodás terén. Bevezető cikkét b. Eötvös József írta. Szerkeszti Vahot Sándorné.” *Sürgöny*, 1863. okt. 3., [2.] (A *Napi ujdonságok* című rovatban.)

felügyelő gazdasszonyokként, valamint erős nemzeti elkötelezettséggel bíró honleányokként is. Vezércikkei gyakran foglalkoztak a női jótékonykodás kérdéskörével, emellett a lap különféle műfajú irodalmi szövegeket és számos, a háztartás vezetésével kapcsolatos írást jelentetett meg. A kiadvány rendszeresen tudósította olvasóit háziipari kiállításokról, valamint olyan intézmények létrehozásáról, amelyek célul tűzték ki, „hogya hazánk bármely osztályának szegény sorsra jutott leányai tiszta erkölcsű, gondos, ügyes, szorgalmas háziasszonyokká, a közjóért buzgó, kötelességtudó lelkes honleányokká képeztessenek.”⁴⁹

Vachottné három gyermek anyjaként és egyedüli családfőként a szerkesztés révén ismét megfelelő eszközre talált tehát, hogy a neveltetéséből és a korszak uralkodó normarendszeréből adódó nemi identitásával kapcsolatos sztereotípiáknak hangot adjon, és arra buzdítsa olvasóit, hogy mindennapi életükben ezeknek megfelelően járjanak el: családi körük boldogítása mellett mozdítsák elő a nevelés és a jótékonykodás ügyét, pártolják a hazai irodalmat és művészeteket, terjesszék a nemzetiséget még öltözetükben is, megtartva a magyar viseletet, buzdítsák hazaszeretetre gyermekeiket, egyszerre kötelességeiket pontosan töltsék be.⁵⁰ S noha addig is jelentetett meg gyermekeknek szóló kiadványokat, a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjának* hasábjain szólalt fel immár szerkesztői minőségben a magyar nyelvű gyermekirodalom megteremtésének szükségessége mellett is.⁵¹

A folyóiratban megjelent cikkeiben azonban Vachottné már azokra az élethelyzetekre is reflektált, amelyekkel a korszak idealizált nőképe nem kívánt számolni. 1863 decemberében a karácsonyi ünnep kapcsán fogalmazott írásába például áttelesen ugyan, de önnön özvegyi státusát és gyermekei árvaságát is belerejtette:

Az árva gyermek kétszeresen árva karácson estéjén, s a szegény asszony, ki fáradságos munkával keresi mindennapi kenyerét, ha csak egyetlen zöld ágacskát, s aranyozott almát vagy diót nyújthat az este gyermeke számára, már elfeledé a bút és gondot, mely különben annyira nyomja, gyermeke ártatlan öröme megjutalmazá minden keserveért...⁵²

49 *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének...*, 10.

50 VACHOTT Sándorné, „Háziasszonyi számvetés az év utolsó óráiban”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 1, 14. sz. (1863): 111–112.

51 VACHOTT Sándorné, „Gyermek olvasmányokról”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 2, 12. sz. (1864): 19–20. Ugyanitt állított össze egy bibliográfiát is az akkor rendelkezésre álló gyermekirodalmi kötetekről: VACHOTT Sándorné, „Gyermek-olvasmányokról”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 2, 13. sz. (1864): 97–99.

52 VACHOTT Sándorné, „Karácson”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 1, 13. sz. (1863): 81–82.

1864 végén pedig, Szalay László halálának évében, a hátrahagyott családot ajánlotta a nemzet gondviselésének figyelmébe, hasonló módon ahhoz, ahogy a nemzet özvegye szerepkörben férje betegsége és halála után ő maga is e társadalmi szolidaritásra támaszkodott:

Mennyi szép s köztük nagy név hullott le csillagként az élet egéről, s mennyi forró könyöntözte e fényes csillaghullást! A sir, mely felett Szalay László halhatatlan nevének betűi ragyognak, intó nemzeti emlék is egyszersmint, mert ő szeretett családot hagyott hátra, s végfohásza bizalom volt, melylyel e család minden tagját, a nemzet gondviselésére bizta...⁵³

Vachottné régi dilemmája volt, hogy noha minden törekvésében igyekezett megfelelni a korszak eszményi nőideáljának, özvegye mégis arra kényszerítette, hogy nő léte re kilépj en házi környezetéből és a társadalmi nyilvánosságban íróként és szerkesztőként kevésbé nőies szerepköröket vállaljon fel. S noha ő maga családj a eltartásáért jövedelmező munkára kényszerült, s a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjában* 1864 júniusában *Hivatásunkról* című cikkében a hasonló sorsra jutott asszonyok esetében a jövedelemszerzést megengedhetőnek tartotta, véleménye a nők hivatalviselésével szemben egyértelműen elutasító volt:

Hiba, ha felülemelkedni egyes előítéleteken semmi körülmények között nem birunk, s asszonyra nézve kizárólag csak azt tekintjük hivatásnak, hogy házi dolgait végezze, mert vannak esetek, mikben a balsorsra jutott s talán előzvegyült nő minden gyermekeire s egész családjára nézve, s helyzetétől kényszerítve, szerettei javáért még azt is meghozza áldozatul, hogy jövedelmező munkát keressen, – de még sokkal nagyobb hiba, ha a családéletben férj mellett is úgy tekintjük az asszonyt, mint kereső társat, s nem mint megtartóját férje szerzeményének. Mert hogy a nő gyermekei nevelésére, férje boldogítására s egész háztartására gondosan felügyeljen, s betöltse honleányi s jótékonyági kötelességeit is, s még ezeken felül a házi körön kívül is foglalkozzék: – az valóságos képtelenség.⁵⁴

Egy következő írásában, tovább gondolva a kényszerhelyzetüknél fogva munkát vállaló özvegyek helyzetét, egész sor munkalehetőséget gyűjtött össze tájékozásdásul a rászorulóknak. A cikkben felsorolt munkakörök között a következőket

53 VACHOTT Sándorné, „Az év végén”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 2, 52. sz. (1864): 309.

54 VACHOTT Sándorné, „Hivatásunkról”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 2, 25. sz. (1864): 193–194, 193.

említi: nevelőnő, társalkodónő, gazdasszony vagy kulcsárné valamely úri háznál, tehetség esetén képzőművészeti vagy zenei pálya, „szerényebb állású s tehetségű asszonyok” esetében divatárusnő, szabónő, kesztyűsöknel és cipőkészítőknél bedolgozó, kesztyű, szalag, ruhakelme, csipke, fehérnemű tisztítására szakosodott tisztítónő, illetve a „legalsóbb rendű asszonyok” esetében a mosónői munkakör.⁵⁵ A társadalmi elképzeléssel összhangban megfogalmazott véleménye a női hivatásról és írása a lehetséges női foglalkozásokról ugyanakkor a női szerepekkel kapcsolatos korabeli normarendszer súlyos ellentmondásairól is tanúskodik. Míg ugyanis e normarendszer határozott körvonalakkal húzta meg az ideális középosztálybeli nőiség határait, a mindennapokban előálló élethelyzetek korántsem voltak mindig ennyire ideálisak, a túlélés érdekében pedig e helyzetekre valamilyen megoldást kellett találni. A korszak nőiséggel kapcsolatos szemléletét tehát olyan súlyos feszültségek szőtték át, amelyek e nőiség-fogalom ellentmondásosságára is fényt derítenek.

Noha a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* jóval nagyobb példányszámban jelent meg, mint az *Anyák Hetilapja*, szintén nem vált hosszú időn keresztül fenn tartható sajtóorgánummá. Két éves fennállás után 1865. szeptember 28-án szűnt meg. Az *Anyák Hetilapjához* viszonyítva azonban már nem kizárólag anyaként szólította meg női olvasóközönységét. A *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjának* hasábjain a nőiség a háziasszággal szoros összefüggésben határozódik meg. A női szerepek itt már az otthonteremtéssel kapcsolatosan fogalmazódnak meg, melynek praktikus (háztartásvezetés), gazdasági (kiadások irányítása, ésszerű elosztása, a férj vagyonának megtartása) és morális (gyermek nevelése, spirituális és erkölcsös irányítása) vonatkozásai voltak.

Vachottnénak a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapját* követően még két sikertelen lapszerkesztési kísérlete volt. Az első ezek közül 1868-ban, amikor *Gyermek-Világ* címen jelentetett meg ifjúsági képes hetilapot, melynek kiadója ezúttal ifj. Deutsch Mór volt. A kiadvány azonban csak négy számot ért meg, április 12-i indulása után a május 4-i, 4. lapszámot több nem követte. 1871 tavaszán ismét és vélhetően utoljára tervezett lapszerkesztői munkát végezni. *Olvasó-Terem* címmel több korabeli lapban is hirdetett folyóirata, melyet Heckenast Gusztáv adott volna ki, azonban végül mégsem indult el.⁵⁶

55 VACHOTT Sándorné, „Női foglalkozásokról”, *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* 2, 27. sz. (1864): 210–211.

56 A tervezett lapról a *Pesti Napló* hirdetése árul el a legtöbbet: „(Uj hetilap) Heckenast Gusztáv május 1-étől Vachott Sándorné szerkesztése mellett uj heti lapot indit meg, mely »Olvasó-terem« czimmel a tudomány, a művészet és irodalom terjesztését tűzte feladatául. Képviselője lesz különösen a női érdekeknek, különösen pedig a pesti »nőképzőegylet«-nek. Előfizetési díj májustól december végeig

Vachottné szerkesztői munkásságának korabeli megítélésével kapcsolatosan legfeljebb Arany Jánosnak a *Szépirodalmi Figyelő*ben tett megjegyzése hozható fel példaként. Arany az *Anyák Hetilapjának* második negyedévre való előfizetési felhívását ismertetve jegyezte meg: „A magyar anyák többségéről majdnem ha-zaárulás volna föltennünk, hogy ők inkább a divat piperéinek hódolnak, mint azon nevelési magasztos érdeknek, melyet Vachott Sándorné lapja oly benső hivatás érzelmével törekszik képviselni.”⁵⁷ Hasonlóan pozitívan vélekedett a *Szegedi Hiradó* 1864-es évfolyama a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapjának* elmúlt egy évéről, a lap és az egyesület jótékonyági munkáját emelve különösen ki. A *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* – írja – „egy évi pályafutása alatt méltó és eleven közlönye volt azon sokoldalulag működő nemes egyesületnek, mely még egyfelől árvákat nevel, a másik részben ezreknek szerezte meg az inség nehéz idején az életföntartó falatot[.]”⁵⁸

E lapok korabeli hasznosságuk és a bennük rejlő nemzeti-morális üzenetek mellett azonban más tanulságok belátására is alkalmasak. Arra például, hogy a gyermeknevelést kizárólag női feladatnak tekintették, az *Anyák Hetilapjához* hasonló, férfiaknak és főként apáknak szóló kiadványok ugyanis nem léteztek a korszakban.⁵⁹ Másrészt, mivel e kiadványok elsődleges célközönsége a középosztálybeli nők közül került ki, a női viselkedés kifejezetten polgári modelljét nyújtották olvasóiknak. Végül pedig, e folyóiratok a nőiségnek egy kizárólag nagyvárosi verzióját hozták létre, hiszen e női lapoknak nem ismeretes korabeli vidéki változata, kivétel nélkül mindenik a fővárosban, Pesten jelent meg.⁶⁰

Vachott Sándorné szemszögéből nézve, a lapszerkesztés lehetőséget teremtett számára azoknak a kulturális értékeknek az alakítására, formálására, ame-

4 frt. A lap mindig hétfőn jelenik meg.” *Pesti Napló*, 1871. ápr. 27., [2.] (Az *Irodalom* című rovatban.) A lapot hirdette még: *Fővárosi Lapok*, 1871. ápr. 26., 429. (A *Fővárosi hírek* című rovatban.) *Magyar Ujság*, 1871. ápr. 26., [3.] (A *Krónika* című rovatban.) *Vasárnapi Ujság* 18, 18. sz. (1871): 225. (Az *Irodalom és művészet* című rovatban.) Valószínű, hogy nem gyűlt össze megfelelő számú előfizető, és a kiadó végül nem tartotta érdemesnek elindítani a lapot. A *Pesti Napló* és a *Vasárnapi Ujság* a szétosztott előfizetési ívek vissza nem érkezése miatt tolta át a lap indulását májusról júniusra, de végül akkor sem indult el. *Pesti Napló*, 1871. máj. 17., [3.] (A *Különfélék* című rovatban.) *Vasárnapi Ujság* 18, 21. sz. (1871): 269. (Az *Irodalom és művészet* című rovatban.)

57 *Szépirodalmi Figyelő* 1, 41. sz. (1861): 655. (A *Vegyes* című rovatban.)

58 *Szegedi Hiradó* 6, 78. sz. (1864): [3.] (A *Tudomány, irodalom és művészet* című rovatban.) A híradás utolsó mondata az 1863-as országos aszályra és az egyesületnek az ezzel kapcsolatos jótékonyági tevékenységére vonatkozik.

59 Egyébként máshol sem. Vö. Margaret BEETHAM, „Thinking Back Through our Mother’s Magazines: Feminism’s Inheritance from Nineteenth-Century Magazines for Mothers”, *Nineteenth-Century Gender Studies* 6, no. 2 (2010): [1–17], [2.]

60 Vö. angolszász vonatkozásban BEETHAM, *A Magazine of Her Own?...*, 7.

lyek kontextusában ő maga is jelentéssel ruházta fel létezését. Lapszerkesztőként nemcsak elszenvédője volt a korabeli, nőiséggel kapcsolatos vitáknak, hanem aktív résztvevője is a vitát érintő fogalmak alakításának; kiadványai olyan felületként is funkcionáltak, ahol a korabeli női szerepekkel kapcsolatos jelentések nemcsak létrejöttek, hanem akár meg is kérdőjeleződtek.⁶¹ Vachottné számára, aki nem győzte hangsúlyozni, hogy özvegysége, tehát kényszerű helyzete terelte a pályára, komoly dilemmát jelentett írói és szerkesztői működésének, tehát a nyomtatott nyilvánosságban vállalt szerepének összeegyeztetése a nők számára előírt, és a nőktől elvárt korabeli szerepekkel. Ám épp a lapszerkesztés teremtett számára lehetőséget, hogy a női szerepekkel kapcsolatos elképzeléseket ő maga is megerősítse, így módon találva a korszak ideológiájába, és a nőírókkal kapcsolatos elvárásokba simuló legitimációs eszközt. Hiszen ahogyan az *Anyák Hetilapja* beközönlő szövegében fogalmazott, ő „még az irodalom terén is csak női hivatása körében” kívánt mozogni.⁶²

61 Vö. angolszász vonatkozásban uo., 5.

62 VACHOTT, „A Nőkhez”, 1.

„Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.”

A Magyar Bazár (1866–1904) szerkesztői és kiadói háttéréről az Athenaeum iratanyaga alapján

A női lapok szerkesztőségeinek összetételéről, munkájáról, a munka körülményeiről, gazdasági-jogi-technikai környezetéről egyelőre keveset tudunk a 19. század második felére vonatkozóan. Ha korabeli képi ábrázolásokat keresünk, szintén a női újságírás láthatatlanságával szembesülünk. Erre nyújt szemléletes példát a *Magyar Salon* című képes folyóirat 1888. januári száma, amelyet az akkori magyar sajtó áttekintésének és ünneplésének szenteltek. Rajzillusztrációinak nagy része szerkesztőségi irodákat mutat be, de kivétel nélkül férfialakokkal benépesítve. A nők egyedül nyomdai segéderőként, mint gépleányok és újságkihordók tűnnek fel, holott a hazai sajtórepertóriumokat és -bibliográfiákat böngészve, ha kis számban, de találkozunk velük vezető pozíciókban, mint lapalapító, laptulajdonos, kiadó, főmunkatárs vagy szerkesztő.¹

Az utóbbi évek nemzetközi folyóirat-kutatásai szintén arra hívják fel a figyelmet, hogy a nők sokrétű módon vettek részt a lapkészítésben, sőt nem ritkán kezdeményező, irányító szerepet vittek mind szellemi, mind üzleti téren.² Nálunk a 19. század tekintetében Vachott Sándornén, Kánya Emílián vagy a Wohl nővéreken kívül még kevéssé ismert a nők ilyen irányú törekvése a magyarországi

1 A szépirodalmi folyóiratok szerkesztőinek 11 %-át nők alkották a 19. század második felében. TÖRÖK Zsuzsa, „Folyóirat-irodalom a 19. század második felében: A *Vasárnapi Újság* sajtóbibliográfiája alapján”, *Alföld* 62, 3. sz. (2011): 44–51, 47–48. E sajtóbibliográfia a szépirodalmi folyóiratokhoz sorolta a divatlapokat is.

2 Lásd Sharon M. HARRIS and Ellen GRUBER GARVEY, ed., *Blue Pencils & Hidden Hands: Women Editing Periodicals, 1830–1910* (Boston: Northeastern University Press, 2004); *Tulsa Studies in Women's Literature* 30, no. 2 (Fall 2011) „Women and Anglo-American Periodicals” című tematikus számát; Marianne Van REMOORTEL, *Women, Work and the Victorian Periodical: Living by the Press*, Palgrave Studies in Nineteenth-Century Writing and Culture (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015); Marianne Van REMOORTEL, “Women Editors and the Rise of the Illustrated Fashion Press in the Nineteenth Century”, *Nineteenth-Century Contexts* 39, no. 4 (2017): 269–295.

nyomtatott sajtóban.³ Hasonló a helyzet a nőknek szánt sajtóval, amelynek feldolgozottsága ugyancsak erős hiányokkal küzd, miközben tematikában és műfajban gazdag és változatos lapcsoportról van szó. A hazai sajtótörténeti kutatásokban elsősorban a nők médiareprezentációival, illetve a múlt századelő feminista periodikáival foglalkoztak, de a magyar női sajtót átfogó, azt definiáló munkák nem születtek, leszámítva néhány tanulmányt, amelyek közül Nagydiósi Gézné 1958-ban megjelent, a 19. századra vonatkozó összefoglalója tekinthető mindmáig a legteljesebbnek.⁴ A szisztematikus és korszerű áttekintés hiányában és a terjedelmi korlátokból fakadóan általános következtetések levonására vagy széleskörű összehasonlításra magam sem vállalkozhatom, helyette egy divatlap esettanulmányán keresztül kívánok adalékokkal szolgálni a dualizmus kori női lapok szerkesztői és kiadói hátteréhez. Ebben nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a fennmaradt kiadói iratanyagok, nevezetesen a 19. század második felének egyik legjelentősebb kiadó- és nyomdavállalata, az Athenaeum levéltári anyaga.⁵

- 3 Kánya Emília szerkesztői és írói pályájáról lásd FÁBRI Anna, „Emília: Az első magyar szerkesztőnő”, *Műhely* 15, 4. sz. (1992): 16–20; SZAFFNER Emília, „Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör”, *Magyar Könyvszemle* 114, 4. sz. (1998): 353–371; TÖRÖK Zsuzsa, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája”, *Irodalomtörténet* 92, 4. sz. (2011): 475–489; BOZSOKI Petra, „Egy női karrier elbeszélésének nehézségei: Kánya Emília emlékiratairól”, *Verso – Irodalomtörténeti folyóirat* 1, 1. sz. (2018): 25–45; BOZSOKI Petra, „Kánya Emília diszkurzív közege: A *Családi Kör* női szereprepertoárja és politikai nyelve”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 580–602; BOZSOKI Petra, „Bővülő értelmiségi szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”, *Irodalomismeret* 30, 3. sz. (2019): 19–54; BOZSOKI Petra, „»A magyar feminizmus uttörője«? Kánya Emília a kulturális emlékezetben”, *Literatura* 45, 1. sz. (2019): 33–51; A Wohl nővérek divatlapszerkesztői tevékenységéről lásd MÉSZÁROS Zsolt, „A *Magyar Bazár* és a 19. századi magyar divatlapkutatás új perspektívái”, in *CERTAMEN IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, GÁLFI Emőke és WEISZ Attila, 81–93 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017); Vachott Sándorné lapalapító törekvéseiről lásd TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye: Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114; és Török Zsuzsa e kötetben olvasható tanulmányát.
- 4 NAGYDIÓSI Gézné, „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, 193–229 (Budapest: OSZK, 1958). Jómagam Margaret Beetham konstruktivista felfogását veszem alapul, aki nem valamifajta közönség tételezett alakból, hanem a kontextusból és a megszólításból indul ki: az nevezhető „női” lapnak, amelyik explicit módon pozicionálja olvasóit „nőkként”. Margaret BEETHAM, *A Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Woman's Magazine, 1800–1914* (London–New York: Routledge, 1996), VIII.
- 5 Az id. Emich Gusztáv által alapított nyomda és könyvkereskedés 1868-ban alakult részvénytársasággá Athenaeum néven. Többek között a Magyar Tudományos Akadémiának dolgoztak, és a könyvkiadás mellett olyan lapokat jelentettek meg, mint a *Pesti Napló*, a *Fővárosi Lapok* vagy a *Borsszem Jankó*. A vállalat történetéről lásd SZABÓ László, *Athenaeum: Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből, 1868–1918* (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1918); BÁNÁTI Ágnes és SÁNDOR Dénes, *A százszentendős Athenaeum (1868–1968)* (Budapest: Akadémiai

A Nemzeti Levéltárban őrzött fond szerződéseket, üzleti leveleket, éves jelentéseket, ülési jegyzőkönyveket tartalmaz, ami igazi aranybánya lehet az új, tudományközi szempontokat érvényesítő sajtó- és médiatörténeti kutatások számára, hiszen számos értékes információt rejt a kiadóvállalat, illetve orgánumi működéséről, a könyv- és lapkiadás folyamatairól és szereplőiről, gazdasági aspektusokról, a szerzők és munkatársak kötelességeiről, jogairól, díjazásairól, mozgásteréről, vagy a nyomdatechnikáról. Jelen tanulmányban ezen iratok, különös tekintettel a szerkesztői szerződések alapján vizsgálom a kor vezető divatlapja, az Athenaeum által kiadott *Magyar Bazár* (1866–1904) kapcsán a kiadó–szerkesztő viszonyt, valamint a szerkesztők lehetőségeit, juttatásait és feladatait.

Szerkesztő keres kiadót, kiadó keres szerkesztőt

Az Athenaeum irattárában szerencsésen megőrződtek a *Magyar Bazár* szerkesztőivel kötött szerződések. Közülük az első férfi volt, majd őt két-két nő követte, név szerint: Szabó Richárd, Wohl Janka és Stefánia, ifj. Lónyay Sándorné és Hentaller Elma. A szerződések mellett az igazgatósági ülések jegyzőkönyvei segítenek körvonalazni a kiadói szempontokat, a szerkesztői munka kereteit, a szerkesztő és a kiadó közötti viszony alakulását.

A közel negyven éven át működő *Magyar Bazár* indulása az 1866-os évhez és Szabó Richárdhoz kötődik.⁶ Megjelenéséről már előző év végén hírt adott a hazai sajtó. A *Sürgöny* a következőképpen számolt be róla: „Szabó Richárd új-évre egy magyar »Bazár« című szépirodalmi és divatlapot indít meg, mely a berlini Bazar-nak magyar kiadása leendő, szépirodalmi eredeti tartalommal.”⁷ A lap tulajdonjogával Szabó Richárd rendelkezett, a kiadási jogot Emich Gusztávra ruházta át, akivel korábban már együtt dolgozott az általa szerkesztett *Gyermekbarát* és *Ifjúsági Lap* (1861–1864) kapcsán. Kettejük megállapodása szerint a kiadót illette minden bevétel, cserébe gondoskodott a lap technikai és nyomdai kiállításá-

Kiadó, 1968); KISS István, *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti Könyvtár 35 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

6 Szabó Richárd (1820–1873) novellaíróként indult, legismertebb munkája volt a *Nők világa* (1847) című prózakötete, majd a sajtóban helyezkedett el. Munkatársa lett az *Üstökösnek*, *A Honnak*, női- és ifjúsági lapokat szerkesztett (*Divatcsarnok*, *Gyermekbarát*, *Ifjúság Lap*, *Magyar Bazár*). A nőközönség kedvelt írójaként tartották számon. Életéről és pályájáról bővebben lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 13:259–261.

7 „Napi ujdonságok”, *Sürgöny*, 1865. dec. 16., [2.]

sáról és terjesztéséről, a szerkesztő pedig a tartalomért felelt. Emich a szerkesztésre (beleértve a tiszteletdíjakat) évnegyedenként 400 forintot fizetett, 133 forint 33 1/3 korona havonként előleges részletekben. Ha az előfizetők száma az 1600 főt meghaladta, a szerkesztési díj negyedévenként 500 forintra, 1800 és 2000 fő között 600 forintra emelkedett, 2000-en túl pedig minden egyes előfizető után negyedévenkénti osztalékkul 60 koronát állapítottak meg. Szabó nem kívánhatott más kiadót Emich vagy jogutódja beleegyezése nélkül és fordítva. Halála esetén a tulajdonjog Emichre vagy jogutódjára szállt, amennyiben a lap fennállásáig az özvegynek, míg ezt a nevet viseli, vagy előbbi halála esetén örökösének havonként 50 forintot fizet. Ennek beszüntetésekor a tulajdonjog visszakerül a családhoz.⁸

A szerződés a szerkesztőnek kedvezett, ezért módosítása az Athenaeum javára visszatérően napirendre került a társulat ülésein. Három év múlva Szabó módosított szerződést nyújtott be a kiadó nyomására, amely a vállalatnak a korábbinál „tetemesen előnyösebb” konstrukciót ígért, így elfogadták.⁹ Az új szerződés nagyjából ugyanazt foglalta írásba, mint az előző. Különbséget a szerkesztői díjazásnál találunk: 1600 és 2000 közötti előfizetőszámnál évnegyedenkénti osztalékkul minden példányért 25 koronát, 2000 felett minden további példányért 30 koronát állapítottak meg. Ennek oka a szerkesztő ösztönzése lehetett, hogy még inkább érdekelt legyen a lap színvonala emelésében és a terjesztésben. A megrendült kiadói bizalom jeleként értelmezhetjük azt is, hogy a szerződés egy évről szól, az 1870. január 1. és 1871. január 1. közötti időszakra.¹⁰ Ha a *Magyar Bazár* számait nézzük, akkor azt látjuk, hogy 1868-ban 2200 példányban nyomták, 1869 elején lecsökkent 1878-ra, hónapokkal később viszont ismét 2200 példányra emelkedett.¹¹ Az Athenaeum azonban továbbra sem volt elégedett Szabó Richárd munkájával, és az általa hozott pénzügyi mutatókkal, ugyanis az előfizetői tábor növekedésének dacára az 1869-es évre 1200 forint veszteséget könyvelt

8 *Szerződés a Magyar Bazár kiadására*, 1866. febr. 2., Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Z 1508, 1. cs., 5. i. sz. A hozzáillesztett 1868. július 7. keltezésű kiegészítés értelmében ifj. Emich Gusztáv, mint az édesapja, id. Emich Gusztáv meghatalmazottja az okmányt minden joggal és kötelezettséggel átruházta az 1868. június végén megalakult Athenaeumra.

9 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1869. dec. 4., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 37. i. sz.

10 *Szerződés a Magyar Bazár kiadására*, 1869. dec. 4., Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 1. cs., 5. i. sz.

11 *Fővárosi Lapok*, 1868. okt. 7., 919; *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1869. febr. 1., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 22. i. sz.; *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1869. okt. 3., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 33. i. sz.

el a *Magyar Bazárnál*. Emiatt bizottságot küldtek ki, hogy a kevésbé prosperáló lapok szerkesztőivel egyeztetve javaslatot tegyenek a helyzet orvoslására.¹² A későbbi fejlemények tükrében a kiadó és a szerkesztő közötti viszony megnyugtató rendeződése helyett inkább elmélyülni látszott a konfliktus olyannyira, hogy felvetődött Szabó Richárd eltávolítása a szerkesztői székéből, amikor Egloffstein Amália bárónő egy női lap kiadásával kereste meg az Athenaeumot 1870 végén.¹³ A társulat a *Magyar Bazárral* való egyesítését fontolgatta, mert így egy kész előfizetői törzs megszerzésében, illetve a *Magyar Bazár* „felvirágoztatásában” reménykedett. Bizottságot küldtek ki, hogy Egloffstein Amáliával és Szabó Richárddal tárgyaljanak a két lap fúziójáról.¹⁴ Megkísérelték Szabó Richárdot távozásra bírni a bárónő javára, de sikertelenül. Ezért a bizottság negyedévre felmondott Szabó Richárddal, aki nem sokra rá az Athenaeumhoz írt levelében arról nyilatkozott, hogy mégis hajlandó a társulatnak a lap szerkesztésére némi felügyeleti jogot engedni, és a lap tartalmát elfogadható feltételek mellett megosztani. Úgy tűnt, a felek közeledtek egymáshoz, az üzlet azonban mégsem valósult meg. Csupán annyi derül ki az igazgatósági jegyzőkönyvből, hogy a bárónő végül más kiadóval szerződött, Szabó Richárd felmondását pedig azzal a feltétellel vonták vissza, hogy foganatosítsa a lap érdekében általa ajánlott szellemi és anyagi javításokat.¹⁵

Az Athenaeum a lap tulajdonjogának megszerzésére törekedett, ami a szerkesztő üttökártyája volt, ezért nehezen engedte ki a kezéből. 1871 őszén viszont a társulat bizottságot kért fel, hogy a *Magyar Bazár* szerződésének módosítására vonatkozóan javaslatot terjesszen elő:

- 12 Az Athenaeum más lapjai szintén rossz eredményekkel zártak abban az évben. A *Hazánk s a Külföld* 3000 Ft, a *Heti Posta* 1600 Ft veszteséggel rendelkezett, a *Bolond Miska* viszont 200 Ft nyereséget termelt. *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1870. júl. 1., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 51. i. sz.
- 13 Feltehetőleg ez a *Nők Lapja* lehetett, amely végül 1871. február 1-én indult Heckenast Gusztáv kiadásában. Egyébként a bárónő még az év október végén Bécsbe költözött, és a szerkesztést átadta Berecz Antalnak, majd 1872-ben a lap minden előzetes bejelentés nélkül megszűnt. A *Nők Lapja* rövid fennállása dacára fontos helyet foglal el a 19. századi magyar női sajtó, valamint a hazai nőemancipáció történetében profoteminista eszméi miatt: szorgalmazta a női munkavállalás elismertetését és kiterjesztését, a nőszervezetek összefogását, a lánygimnázium létesítését és a nők orvosi képzését. Szerkesztőtulajdonosa, Egloffstein Amália életéről és munkásságáról keveset lehet tudni, lásd SZINNYEI, *Magyar írók élete...*, 2:1222.
- 14 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1870. dec. 17., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 58. i. sz.
- 15 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1870. dec. 30., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 59. i. sz.; *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1871. jan. 21., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 60. i. sz.

Mint hogy a Magyar Bazár szerkesztőjével jelenleg érvényben álló szerződés átvizsgálása és módosítása már a múlt évben szükségesnek mutatkozott, azonban azt, a lap tulajdonjoga iránt az Athenaeum és Szabó Richárd úr között fölmerült kétségek miatt elhalasztani kellett, most már eme kételyek eloszlata lévén az akkor működött bizottság, név szerint Greguss, Emich és Fenyvessy választmányi tagok kiküldetnek, hogy a Magyar Bazár szerződésén teendő módosítások iránt javaslatot terjesszenek elő.¹⁶

Szabó Richárd az Athenaeum igazgatójának címzett levele a helyzet elmérgesedéséről tanúskodik, mert a következő ultimátumszerű feltételeket szabta: a szerződés 2–2 évre szól három havi felmondással, a felmondás csak hanyag szerkesztés folytán történhet, elfogadni és alkalmazni kész a kiadó szerkesztésre vonatkozó javaslatait és észrevételeit, de a jobb munkák ellátása miatt emeljék meg a szerkesztői illetékét, a szerződés ideje alatt történő elhalálózásakor pedig a kiadó adjon 600 forintot özvegyének vagy a gyerekeinek. „Azt hiszem, e föltételeket az »Athenaeum« elfogadhatja. Ha el nem fogadja, ám történjék meg a szakadás, én legalább részemről minden lehetőet megtettem.” – zárta le levelét.¹⁷ A szakadás nem következett be, sikerült megegyezni, amelynek értelmében az Athenaeumhoz került a *Magyar Bazár* tulajdonjoga, Szabó Richárd pedig maradt a lap élén.¹⁸ Az ezt szentesítő megállapodásuk két évre szól (1872. január 1. – 1874. január 1.), és ötvözte az előző szerződésük pontjait, Szabó bizonyos feltételeivel és a társulat kívánalmaival. A szerkesztő a lap szellemi kiállítására (beleértve a tiszteletdíjakat) évnegyedenként 400 forintot kapott, 133 forint 33 1/3 korona havonként előleges részletekben. 1600 és 2000 közötti előfizetőszámnál évnegyedenként osztalékul minden példányért 25 koronát, 2000 felett minden további példányért 30 koronát állapítottak meg. Az Athenaeum végezte a lap nyomdai és technikai kiállítását és terjesztését, ennek fejében a lapból eredő minden jövedelem ötöt illette. Szabó Richárd köteles volt a szerkesztésre legnagyobb gondot fordítani, az Athenaeum szerkesztésre vonatkozó észrevételeit, tanácsait, javaslatait elfogadni és alkalmazni. Csak hanyag szerkesztéskor lehetett neki felmondani,

16 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1871. okt. 13., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 72. i. sz.

17 Szabó Richárd az Athenaeum Társaság igazgatójának, Osterlamm Károlynak, 1871. dec. 29., Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 1. cs., 5. i. sz.

18 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1871. dec. 29., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 74/b. i. sz.; *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1872. jan. 25., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 75. i. sz.

illetve, ha a szerződést 1873. október 1-ig nem bontják fel, akkor mindkét részcélról negyed évi felmondás mellett továbbra is érvényben marad. Abban az esetben pedig, ha a szerződés időtartama alatt Szabó elhalálozna, a kiadó egyszer és mindenkorra 600 forintot fizet az özvegynek és gyerekeinek.¹⁹

A történet újabb fordulponthoz ért, amikor 1873 nyarán a Wohl nővérek felajánlották *A Nők Munkaköre* című nevelési, gazdasági és szépirodalmi közlönyük kiadását az Athenaeumnak. Ebben az igazgatóság komoly potenciált látva, célszerűnek tartotta a *Magyar Bazár*tal egyesíteni úgy, hogy élére a nővéreket nevesíti ki. Bizottságot küldtek tehát ki, hogy a felekkel tanácskozzanak az egyesítésről. Az ügymenet felgyorsult Szabó Richárd váratlan halálával (1873. augusztus 9.); a nővérekkel való szerződés kötést már az augusztus 14-i ülésen bejelentették, és hivatalosan 1873. október 1-jével lépett életbe.²⁰ *A Nők Munkakörét* az előfizetők megnyugtatására alcímként megőrizték, így született meg a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* kettős elnevezés, amelyet addig használhatott az Athenaeum, amíg a nővérek szerkesztik. A kiadó évi 3000 forintot fizetett előleges havi részletekben a szerkesztőknek, amely tartalmazta az írói tiszteletdíjakat, valamint a lap teljes szellemi kiállítását. Ha az előfizetők száma 4000 fölé emelkedett, a 4001-iktől minden további új kliens után osztalékul, havonként utólagosan 10 krajcárt kaptak a szerkesztők. Ezenkívül az Athenaeum a Wohl nővéreknek minden volt előfizetőjéért, ki előfizetését 1874. január végéig közvetlenül a *Magyar Bazárnál* megújította, egyszer s mindenkorra 2 forintot fizetett, cserébe a Wohl nővérek átadták az Athenaeumnak előfizetőik névsorát. Nyomdailag, technikailag és a terjesztésért az Athenaeum felelt, minden lapból eredő bevétel őt illette, akkor is, ha az a szerkesztői rovatban közzé tett reklámokból és üzletismertetésekéből származott. A Wohl nővérek a tartalomért feleltek, és kötelesek voltak az Athenaeum szerkesztésre vonatkozó esetleges észrevételeit figyelembe venni. A felmondási időt kölcsönösen fél évben határozták meg, az előfizetői szám 2700 alá csökkenésekor ez negyedévre változott.

A lapegyesítések folyamatait és okait vizsgálja Lakatos Éva kitűnő tanulmánya, amelyben többek között a *Magyar Bazár* esetével is foglalkozott.²¹ Mivel formális adatokból és sajtóközleményekből indult ki, ő még azt feltételezte, hogy a Wohl nővérek vették meg a *Magyar Bazárt*, ám a kiadói iratok bizonyítják, hogy

19 Szabó Richárd szerződése a *Magyar Bazár* szerkesztésére, [é. n.], Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 1. cs., 5. i. sz.

20 A Wohl nővérek szerződése a *Magyar Bazár* szerkesztésére, 1873. aug. 23., Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 2. cs., 153. i. sz.

21 LAKATOS ÉVA, „Címek, címváltozások, mutációk”, in LAKATOS ÉVA, *Sikersajtó a századfordulón: Sajtótörténeti megközelítések*, 13–37 (Budapest: Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2004).

fordítva történt. Kutatásaiból kiderül, hogy a periodikák összeolvadásakor a kettős névhasználatot sajtójogi rendelkezés írta elő legalább fél évre, de ezt az érintett lapok néha meghosszabbították. A korábbi elnevezések sorrendjét nem szabályozták, általában a jobban csengő cím került előre. Jelen esetben az új címet nyitó *Magyar Bazár* volt – az Európa-szerte ismert és elterjedt *Der Bazar* című német anyalap révén – az eladhatóbb és vonzóbb „márka” a hazai közönség számára, ugyanakkor utalt a fúzió menetére, tudniillik a *Magyar Bazárt* birtokló Athenaeum volt a vásárló, azaz a fogadó fél. *A Nők Munkaköre* hozzáillesztésével alkotott kettős elnevezést egyrészt a Wohl nővérek szerkesztői személyéhez kötötték, másrészt az előfizetők megnyugtatásával indokolták a szerződésben, azt kommunikálva feléjük, hogy közlönyük nem szűnik meg, tovább él, sőt bővül.²² *A Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* címpár így a két lap egymás mellékléként való összekapcsolódását is sugallta. A Wohl nővérek első szerkesztői bekezdésükben ezt a képet erősítették, amikor arról írtak, hogy a két egyformán életrevaló, egyformán pártolásra méltó vállalkozás egyesülése mindkét olvasótábornak nyereség, mert kiegészítik egymást; a divatlap kap egy szépirodalmi mellékletet, a szépirodalmi melléklet pedig egy gazdag kiállítású kézimunkalapot.²³ A nyereség nemcsak olvasói szempontból és átvitt, hanem kiadói szempontból is anyagi értelemben is jelentőséggel bírt, hiszen, ahogy Lakatos Éva figyelmeztet, a lapkiadás elsősorban üzletet jelentett, a kiadók haszonra kívántak szert tenni, amit a példányszámok növelésében láttak biztosítottnak.²⁴ Éppen emiatt az Athenaeum kapva kapott az olyan alkalmakon, amikor lehetőségük nyílt már meglévő előfizetői törzset megszerezni. Itt gondolhatunk az Egloffstein Amáliával való egyezkedésekre, vagy a végül tető alá hozott megállapodásukra a Wohl nővérekkel. Az utóbbinál azért is ügyeltek különös gonddal *A Nők Munkaköre* előfizetőinek nyugalma, nehogy valami bizonytalanságot érezve lapjuk megjelenésében, elpártoljanak tőle, azaz ne fizessenek elő rá a továbbiakban, hiszen az előfizetők elvesztése a kiadó investálásának megtérülését, a lapegyesítéstől remélt bevétel-növekedést veszélyeztette volna.²⁵

22 A tartalmi folytonosság fenntartását jelzi, hogy *A Nők Munkaköre* utolsó füzetében közölt sakktalány megfejtését az új lap első (1873. szept. 15.) száma hozta. Uo., 19.

23 WOHL Janka és WOHL Stefánia, „Tisztelt előfizetőinkhöz”, *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* 8, 18. sz. (1873): 285.

24 LAKATOS, „Címek, címváltozások, mutációk”, 16.

25 Három évvel később az Athenaeum ismét előfizetőket vásárolt a *Magyar Bazár* számára. A *Divat-Nefejejs* szerkesztőségétől 1000 forintért vette meg az előfizetők címszalagjait. Egyezményük értelmében a *Divat-Nefejejs* november 1-jén megszűnik, és helyette „a Magyar Bazárt fogja ajánlani, ezzel a még hátralévő jelen évi számokat pótolgatni.” *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1876. okt. 31., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, I. cs., 130. i. sz.

A Wohl nővérek indítékairól keveset lehet tudni, de nagy valószínűséggel anyagi okok álltak az ajánlattételük mögött. Erre enged következtetni az Athenaeum 1890-es nagy képes naptára róluk szóló portréjának következő megjegyzése: „[A Nők Munkakörének] Előfizetője volt ugyan elég, de hiányzott az ily vállalat-hoz szükséges forgalmi tőke.”²⁶ Tehát a fúzió eredményeképpen a Wohl nővéreknek sikerült megmenteniük, és beilleszteniük önállóan, saját kockázatra indított lapjukat egy megfelelő anyagi és technikai háttérrel rendelkező sajtóvállalkozás keretei közé, azontúl, hogy az előfizetők eladásából jelentős bevételhez jutottak. Sőt, az adásvétellel együtt állást is szereztek, és szerkesztők maradtak immár egy nagyobb közönséggel és költségvetéssel bíró orgánus élén. Bár laptulajdonosból alkalmazottak lettek, és ezáltal függő, alárendelt viszonyba kerültek a kiadóval, ugyanakkor az anyagi felelősségük megszűnt, az Athenaeummal való megállapodás kiszámíthatóbb munkát és életvitelt, valamint rendszeres, biztos jövedelmet nyújtott számukra. Egy tőkeerős, a szellemi életben kulcsszerepet játszó országos kiadóvállalat új tagjaiként pedig presztízsük megnőtt mind a sajtó-, mind a kulturális piacon, új szakmai lehetőségeket nyitva meg előttük. Tehát az üzletileg előnyös tranzakcióval és a vele járó kötöttségekkel együtt a Wohl nővéreknek sikerült szintet lépniük szakmai életükben. Azt se feledjük, hogy mindez az 1873-as tőzsdeválság idején történt, amely megrengette a korabeli gazdaságot, és az olyan magánvállalkozások, mint a Wohl nővéreké, jobban ki voltak téve a krízis negatív hatásainak.²⁷ Az Athenaeum sem úszta meg ekkor veszteségek nélkül, például a hirdetések száma csökkent lapjaikban, de megtakarítással és az üzletágak kiegyensúlyozásával sikerült kezelniük a helyzetet. Hovatovább elégedetten nyugtázták az előfizetői számok emelkedését, külön felemlítve a *Magyar Bazárt*, „mely azóta is, hogy a Nők munkakörével egyesült, hathatós lendületet nyert.”²⁸

Az Athenaeum szintén jól járt a fúzióval, mert nem kellett megszüntetnie a divatlapját, mint ahogy azt korábban fontolgatta, sőt rentábilissé vált. A Wohl nővérekkel való hosszú, közel harminc éven át tartó, gyümölcsöző együttműködésének köszönhetően a *Magyar Bazar* népszerűsége és 6000 előfizetőjével piac-

26 „A Wohl nővérek”, in *Az „Athenaeum” nagy képes naptára az 1890-diki évre*, 40–43 (Budapest: Athenaeum, 1889), 41.

27 A pénzügyi válságról és a hazai sajtóra gyakorolt korabeli hatásáról lásd KÖVÉR György, *1873: Egy krach anatómiája* (Budapest: Kozmosz Könyvek, 1986); BALOGH János Máttyás, „A Lloyd-mechanizmus: Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek)”, *Korall* 14, 54. sz. (2013): 43–62.

28 *Választmányi üzlet-jelentése, 6. üzleti szak (1873. máj. 1 – 1874. ápr. 30.)* (Budapest: Athenaeum, 1874), 4., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Évi jelentések, MNL OL Z 723., 3. tétel.

vezető pozícióra tett szert.²⁹ Az iratanyag arról tanúskodik, hogy a szerkesztőkbe vetett kiadói bizalom töretlen maradt, és semmilyen módon nem merült fel a későbbiekben, hogy a periodika ne volna a legjobb kezekben. Ennek folytán Wohl Janka 1901-es halálát az Athenaeum vezetősége nemcsak egy régi munkatárstól való búcsúként, hanem egy jól működő lap üzletmenetében bekövetkező változásként is értékelte. Ifj. Emich Gusztáv vezérigazgató az igazgatósági ülésen napirend előtt emlékezett meg az elhunyt szerkesztőről, és kiemelte azon veszteséget, ami a társulatot érte.³⁰ A kiadó saját halottjának tekintette Wohl Jankát, ravatalára koszorút helyeztek el, és a temetésen az Athenaeum több vezetőségi tagja megjelent.³¹ Ennek okát a hosszú közös munkában és az eredményes lapvezetésben kereshetjük, valamint magyarázható Wohl Janka társasági életben betöltött szerepével, hiszen az Emich házaspár gyakran megfordult szalonjában. A haláleset azonban, a kegyeleti intézkedések mellett, praktikus intézkedéseket is megkívánt. Az Athenaeum külön jelentést küldött a gyászsesetről a lap előfizetőinek, majd ki kellett neveznie az utódot.

A kiválasztás folyamatáról hallgatnak a kiadói dokumentumok, viszont az egyik érintett, Hrabovszky Júlia emlékirata szubjektív perspektívából betekintést enged a részletekbe. Ő amellet, hogy elbeszéléseket, fordításokat publikált kötetekben és lapok hasábjain (*Egyetértés*, *Uj Idők*, *Alkotmány*, *Magyar Lányok*), az 1890-es évek derekától a *Magyar Bazár* munkatársaként dolgozott, és rendszeresen látogatta Wohl Janka szalonját. Visszaemlékezése szerint ifj. Emich Gusztáv igazgató jobbkeze, Ranschburg Viktor figyelmeztette, hogy Wohl Janka aggasztó egészségi állapota miatt az Athenaeum benne látja a *Magyar Bazár* következő szerkesztőjét. Gyakorlat híján egyedül nem merte elvállalni, ezért társnak felkérte barátját, Győry Ilonát, akinek volt szerkesztői tapasztalata. Wohl Janka halála után azonban Győry saját maga részére lobbizott az állásért, befolyásos íróismerőseit is mozgósítva. Kérvényét az Athenaeum elvetette, mivel a korábban általa gondozott *Párisi Divat* című divatlap megbukott. Emich tolmácsolta Hrabovszky Júliának az igazgatósági ülés határozatát, miszerint őt nevezik ki a *Magyar Bazár* élére. Továbbá arra kérte, hogy látogasson el az egyik igazgatóság-

29 Mészáros Zsolt, „Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A Magyar Bazár és olvasóközönsége”, *Magyar Könyvszemle* 133, 3. sz. (2017): 297–313, 300.

30 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1901. máj. 23., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723., 3. cs., 305. i. sz.

31 Korábban is volt arra példa, hogy a kiadó hozzájárult az elhunyt szerkesztő temetési költségeihez. Az Athenaeum választmányi ülése Szabó Richárd halála után, a szerkesztői szerződésben rögzített 600 forinton túl, az özvegynek 400 forintot szavazott meg ezen a címen. Vö. *Budapesti Közlöny*, 1873. szept. 25., 1799.

gi taghoz, Singer Zsigmondhoz, a *Pester Lloyd* munkatársához, aki még nem ismerte személyesen a várományost. Hrabovszkyt a másnapi találkozón érte a hideg zuhany, hogy időközben a társulat „kénytelen [volt] »felülről« jött ajánlatra elhatározását megváltoztatni, mert »felsőbb« óhajra ifj. Lónyay Sándornét kell megbízni a szerkesztéssel.”³² Bár nem fedték fel neki a titkos pártfogó kilétét, az író nő tudni vélte, hogy Lónyay Elemér felesége, Stefánia volt trónörökös nő ajánlotta be rokonát zilált anyagi viszonyai miatt. Az Athenaeum végül azzal kárpótolta Hrabovszky Júliát, hogy kiadta az *Apró történetek a nagy világból* című elbeszéléskötetét.

Ifj. Lónyay Sándorné egyébként nem volt teljesen kezdő az irodalomban és a sajtóban, fordításaival, tárcáival, kézzíró könyvével már némi nevet szerzett az olvasók körében, de kétségkívül még írói pályája elején járt, és nem rendelkezett szerkesztői tapasztalattal. Így nála minden bizonnyal nagyobb súllyal esett latba előkelő családi háttere, magas szintű kapcsolatrendszere, társasági életben betöltött szerepe. Akármilyen vagy akárki is befolyásolta a döntéshozókat, a nő újságírás szempontjából az lehet az érdekes, hogy a múlt század fordulóján egy felső körökből származó, arisztokrata feleség, akinek a férje főispán és országgyűlési képviselő volt, a családi megélhetés és a társadalmi érvényesülés érdekében a sajtóban való elhelyezkedést választotta. Stratégiája a későbbiek tükrében be is vált: a lapvezetés mellett, illetve attól nem teljesen függetlenül, irodalmi szalont indított, és ez a két tevékenység hathatósan közreműködött a házaspár, de különösen Lónyayné fővárosi érvényesülésében, mind szellemi, mind egzisztenciális értelemben.³³

A *Magyar Bazár* szerkesztői szerződését azonban nemcsak vele kötötték, hanem felkérték mellé Hentaller Elmát is. Hentaller megfelelő szakmai előéletet tudhatott magáénak, amely során végigjárva a számlárlétrát, ifjúsági- és divatlapok szerzőjeként, rovatvezetőjeként, segédszerkesztőjeként és végül társszerkesztőjeként elsajátította a lapkészítés minden csínját-bínját. Pályaválasztása nem számított egyedinek családjában, édesanyja, Batta Szilárda például a *Napkelet*, a *Nefejejts* és a *Pesti Hölgy-Divatlap* című divatlapok munkatársi gárdájához tartozott, nővére, Fáylné-Hentaller Mariska pedig az *Az Évszak* (1895–1899) című di-

32 M. HRABOVSKY Júlia, *Ami elmúlt: Visszaemlékezések életemből*, s. a. r., utószó, jegyz. STEINERT Ágota (Budapest: Helikon Kiadó, 2001 [1941]), 276.

33 Életéről bővebben lásd CIEGER András, „A »vörös szalon« úrnője: Becsky Ida és a férfiak”, in *Nők és férfiak... avagy a nemek története*, szerk. LÁCZAY Magdolna, Rendi társadalom – polgári társadalom 16, 308–321 (Nyíregyháza: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003).

vatlapot irányította szerkesztőként.³⁴ Hentaller Elma már *A Nők Munkakörében* is dolgozott, Wohl Stefánia halála után pedig ő lett Janka jobb keze. Ilyeténképpen gazdag tapasztalata és a *Magyar Bazár*nál eltöltött évtizedei szavatolták az Athenaeum számára a divatlap zökkenőmentes folytonosságát. A szerződésben rögzített munkamegosztás szerint Hentaller Elma a divatrész, illetve megszűnéséig a *Francia Divatlap*, ifj. Lónyay Sándorné a szépirodalmi rész irányítását vállalta. Ugyanakkor együttesen kötelezték őket a lap teljes szellemi részének beszerzésére azzal a kitételrel, hogy csak külső munkatársakat alkalmazhattak, akiknek szerkesztői minőségükben tiszteletdíjukat utalványoztak, és az Athenaeum fizette ki. Ezen tiszteletdíjak összege egy éven belül 3000 koronánál több nem lehetett.³⁵ Honoráriumként Hentaller Elmának évenként 2000 koronát ítéltek meg előleges havi részletekben, Lónyay Sándornénak ugyanilyen módon 1000 koronát, ezen felül szerkesztőségi lakbér címén még ezer koronát kapott. Amennyiben a lap teljes árat fizető előfizetőinek száma meghaladta a 4000-et, az Athenaeum a 4001-diktől kezdve minden további teljes árat fizető előfizető után Hentaller Elmának évenként 1 korona 80 fillér osztalékot fizetett. Ezen felül a *Francia Divatlap* megszűnéséig annak szerkesztéséért negyedévenként utólag 200 korona járt neki. A *Magyar Bazár* nyomdai és technikai kiállításáért és terjesztéséért az Athenaeum felelt. Következésképpen a lap minden bevétele őt illette, akkor is, ha az a szerkesztői rovatban közzétett reklámokból, iparüzletek ismertetéséből eredt. A lap szerkesztéséhez szükséges külföldi lapokat a kiadó szerezte be, és gondoskodott az irodai papírszükségletről, bélyegzőkről.³⁶ A szerződés 1901. július 1-jétől 1904. június 30-ig szólt. A kiadónak azonban jogában állt a szerkesztők bármelyikét felmenteni három éven belül minden további kártérítés nélkül,

34 Hentaller Elmának az 1860-as évektől kezdve jelentek meg cikkei, elbeszélései napi- és hetilapokban; több gyermek- és ifjúsági lapnak, közöttük a Szabó Richárd által szerkesztett *Gyermekbarátnak*, valamint divatlapnak (*Nefeletjs, Hölgyek Lapja, Magyar Bazár*) volt munkatársa, ezzel párhuzamosan pedig a budapesti IV. ker. polgári leányiskolában tanított egészen 1906-ban bekövetkezett haláláig. Életéről és pályájáról lásd SZINNYEI, *Magyar írók élete...*, 12:924–925.

35 Rákövetkező év végén a *Magyar Bazár* szerkesztősége a 3000 korona szerkesztői átalány 600 koronával való felemelését kérte. Az igazgatóság az 1903. évre megszavazta. *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1902. dec. 9., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 2. cs., 315. i. sz.

36 A Wohl nővérek szerződése erre nem tért ki, de például Vadnay Károlynak, a *Fővárosi Lapok* szerkesztőjének az Athenaeum fizette a külföldi lapokat 150 forintig, sőt ezen felül adott neki irodát, fűtést, világítást. Vadnay Károly szerződése a *Fővárosi Lapok* szerkesztésére, 1881. márc. 31., Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 2. cs., 228. i. sz.

első évben negyedévi, azontúl félévi felmondási idővel. Ha valamelyik szerkesztő eközben valamiért távozott, utódját csak az Athenaeum jelölhette ki.³⁷

Érdemes arra is utalni, hogy a *Magyar Bazár mint A Nők Munkaköre* annak ellenére megmaradt címnek, hogy használatát a Wohl nővérekkel kötött szerződésben az ő személyüktől tették függővé, más szóval addig lehetett érvényben, amíg a lap élén álltak. Janka és Stefánia elhunytával azonban már nem volt senki, aki ezt számonkérte volna a kiadón. A kettős elnevezés a közel harminc év alatt ráadásul már bejáratottá vált az előfizetőknel, ezért a társulat valószínűleg nem akart változtatni rajta. Viszont, a költséghatékonyság jegyében, a lap bizonyos elemeihez hozzányúltak, 1901 végével a *Magyar Bazár* melléklapját, a *Franczia Divatlapot* megszüntették, valamint a folyóirat megjelenését két hetire állították. Számításaik szerint ily módon „[e]zen megtakarítás mintegy évi 5500 koronát tesz ki.”³⁸ Ezenkívül az új szerkesztők szerződésében határoztak a lap terjedelméről. 1901 végéig minden maradt a régiben: nyolc oldalas íven divatrész divatképpel vagy munkamintával, és szabásrajz magyarázattal, illetve hat oldal szépirodalmi rész, és a zöld borítékon három oldalnyi vegyes szöveg. 1901. december elejétől a szépirodalmi rész nyolc oldalra bővült.³⁹ Ebből jól látható, hogy a lap kiállítását érintő változások kiadói döntésekre vezethetők vissza, ugyanakkor az is előfordult, hogy a változtatás szerkesztői javaslat alapján történt, ha az egyezett a kiadói érdekekkel. Így történt 1873 telén, amikor az Athenaeum, elfogadva a Wohl nővérek javaslatát, a *Magyar Bazár* havi kétszeri megjelenését hetire cserélte, és az előfizetést 8 forintról 10 forintra emelte.⁴⁰ A külső változások általában kihatottak a tartalomra, hiszen az 1901 utánra elrendelt szépirodalmi melléklet bővítése például több(féle) szöveget tett lehetővé, ez pedig más beosztást, más szerkesztői szempontokat igényelt.

Szerződésük alapján Ifj. Lónyay Sándorné és Hentaller Elma további feladatai közé tartozott a divatképek és egyéb képanyagok kijelölése, a szükséges eredetik beszerzése. Elképzelhető, hogy elődjük, Wohl Janka agilitása miatt került

37 S. Hentaller Elma és Lónyay Sándorné szerződése a *Magyar Bazár* szerkesztésére, 1901. júl. 18., Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 2. cs., 153. i. sz.

38 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1901. jún. 26., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723., 3. cs., 306. i. sz.

39 Az Athenaeum más lapjánál is rendelkezett ilyen kérdésekben. A Vadnay Károllyal kötött megállapodás előírta, hogy a *Fővárosi Lapok* az ünnep- és vasárnapokat kivéve mindennap rendszerint egy és fél ív terjedelemben jelenjen meg, az utolsó oldalát pedig hirdetések foglalják el. Vadnay Károly szerződése a *Fővárosi Lapok*ra, 1881. márc. 31., Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 2. cs., 228. i. sz.

40 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1873. dec. 2., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723., 1. cs., 102. i. sz.

ez a szerződésbe, hiszen Janka ilyen irányú tevékenységét elégedetten nyugtázta a kiadó, sőt honorálta: 1892-ben azért emelték meg a fizetését évi 800 forinttal, mert a lap eredményes fejlesztésén túl a külföldi lapoktól kölcsönzött klisék és egyéb nyomtatvány minták addigi díjából évi 600 forintot lealkudott.⁴¹ Mindazonáltal a divatmelléklet illusztrációiról, amelyek a divatlapok esetében elsődleges jelentőséggel bírtak, a kiadó gondoskodott. A *Magyar Bazár*ra már indulásakor a berlini *Der Bazar* jogosított kiadásaként hivatkoztak az előfizetési felhívásban, amely azt jelentette, hogy divatrajzai, szabásívei, azoknak leírásai a német anyalaptól érkeztek.⁴² A jogosított kiadási minőséget a társulat archívuma is alátámasztja. Az Athenaeum igazgatója, Osterlamm Károly, a berlini *Der Bazar* új tulajdonosával 1871-ben három évre kötött, német nyelvű szerződése fennmaradt a kiadó irattárában: évi 1300 márká fejében a „metszvényeket magyar szöveggel leendő kiadás végett egyedül az Athenaeumnak fogja adni”.⁴³ Később, 1898-ban ifj. Emich Gusztáv, a kezelő igazgató, a párizsi *Mode Nationale* című divatlap tulajdonosával egyezett meg, hogy a *Magyar Bazár* minden hó 8-án és 24-én megjelenő száma „helyettesítettnek ezen színnyomatú divatlappal, természetesen magyar szöveggel és »Francia divatlap« címmel.”⁴⁴ Az ilyen típusú átvételek nem számítottak ritkának a korban, a magyar divatlapok közül többen külföldi, főként német lappal álltak licenz kapcsolatban: *Budapesti Bazár (Modenwelt)*, *Divatsalon (Wiener Mode)*. Ez pedig arra a még feldolgozásra váró témára hívja fel a figyelmet, hogy a magyar divatlapok nemcsak hazai, hanem nemzetközi sajtóhálózatok részeként is működtek.

Az Athenaeum visszatérő elvárásként fogalmazta meg szerkesztőivel szemben, hogy azok vegyék figyelembe kéréseit a lap tartalmának összeállításakor. A szerződések azonban nem szoktak részletetekbe bocsátkozni, kivéve az ifj. Lónyay Sándornéval és Hentaller Elmával kötött megállapodást, amely némely ezirányú pont-ra is kitért. Például arra kötelezték őket, hogy a kiadóhivatal által megjelölt hirdetések a lapban kellő helyre tegyék. A reklám egyébként is a kiadói figyelem homlokterében állt, mivel az előfizetők mellett ez volt a másik fő bevételi forrás.

41 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1892. dec. 30., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723., 2. cs., 243. i. sz.

42 A *Magyar Bazár* előfizetési felhívását lásd például *Fővárosi Lapok*, 1866. júl. 13., 640. A berlini *Der Bazar* több nyelven, például franciául, angolul, hollandul, lengyelül, oroszul is megjelent. Nemzetközi terjesztéséről lásd REMOORTEL, „Women Editors...”, 269–295.

43 *Választmányi ülés jegyzőkönyve*, 1871. okt. 13., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 1. cs., 72. i. sz.; A német nyelvű szerződés és annak 1876-os megújítása: Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 2. cs., 189. i. sz.

44 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1898. okt. 29., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 2. cs., 285. i. sz.

A szerkesztői szerződésekbe rendre belefoglalták, hogy a lapból eredő minden jövedelem, beleértve a szerkesztői rovatban ajánlott termékeket és üzleteket, a kiadót illeti.⁴⁵ Az Athenaeum másik, tartalomra vonatkozó rendelkezése a lapban közlendő könyvismertetésekben érvényesülő kiadói befolyást mondta ki, vagyis megkívánták az Athenaeum kiadványainak előnyben részesítését. Sőt, a szerkesztőknek megtiltották, hogy bármely más lapba akár divatról, akár társadalmi vagy nevelési kérdéstről írjanak. Ezen felül ifj. Lónyay Sándorné a lap szépirodalmi részében saját neve alatt negyedévenként többször önálló, terjedelmesebb szépirodalmi dolgozatot is tartozott közölni. A Wohl nővéreknél ilyen tételek még nem szerepeltek, bár az ő szerkesztésük idején is megfigyelhető az Athenaeum kiadványainak dominanciája a *Magyar Bazár* hasábjain. Kizárólagossággal sem találkozunk az elődöknél, viszont mind Janka, mind Stefánia munkatársként bedolgozott az Athenaeum érdekeltségű *Fővárosi Lapokba* és *Pesti Naplóba*, ami szintén lehetett kiadói elvárás. Sőt, közös prózakötetüket és Janka tanácsadó könyveit az Athenaeum jelentette meg. A vállalati rendszeren belüli mozgás vagy mozgatás ifj. Lónyay Sándornéra is jellemző: 1904-ben az Athenaeum *Röghöz kötöttek* címmel kiadta elbeszéléseit, a *Magyarország* pedig tárcáit közölte. Emellett, szerkesztői posztja alatt irodalmi írásokkal jelentkezett a konkurens *Budapesti Naplóban*, vagy olyan kisebb lapokban, mint a *Bereg* és a *Magyar Üveg- és Agyagipar*, az utóbbiban iparművészettel kapcsolatos cikkekkel. Tehát publikációs tevékenysége nem korlátozódott a *Magyar Bazárra*, bár a máshol megjelent szövegei valóban nem a szerződésben megjelölt témákhoz kötődtek. A megállapodás eme szakaszából a két szerkesztő közti dinamikáról is kirajzolódik a kiadó elképzelése: ifj. Lónyay Sándorné „frontember”-ként fémjelzi a *Magyar Bazárt*, Hentaller Elma pedig „szürke eminenciás”-ként a háttérben működteti a lapot. De ez nem jelentette azt, hogy ifj. Lónyay Sándorné ne kereste volna a kapcsolatot az előző gárdával, hiszen munkába állásakor meghívta magához a *Magyar Bazár* korábbi munkatársait (köztük Hrabovszky Júliát), és kérte további támogatásukat.⁴⁶

Az új szerkesztők szerződése három évre szólt, azonban a szerződés utolsó esztendejében, még a lejárat előtt, 1904 tavaszán az Athenaeum a *Magyar Bazár*

45 A hirdetések mögötti üzleti alkukra ad példát az Athenaeum irattárában fennmaradt két darab, 1875. január 21. keltezésű kötelezvény. Az egyik Keller és Zsitvay, a másik Alter és Kiss női divatru cég-től származik, és az Athenaeummal kötött korábbi szóbeli egyességekre hivatkozva azt rögzítették a *Magyar Bazárra* vonatkozóan, hogy havi részletekben fizetnek a divattudósításokban és a divatképek alatti szövegekben való megjelenésért. Az előbbi cég az első fél évre 100 forint, a második fél évre 150 forint, az utóbbi évenként 400 forint járulékot fizetett a kiadóvállalatnak. Athenaeum Okmánytár – iratok, szerződések, MNL OL Z 1508, 2. cs., 167. i. sz.

46 HRABOVSZKY, *Ami elmúlt...*, 277.

megszüntetéséről döntött, és a *Divat Salon* kiadójával kötött megállapodást az április 1-jén túl történt előfizetések ügyében.⁴⁷ Az okok nem derülnek ki az iratokból, anyagi természetűekre gyanakodhatunk. Hentaller Elma két évre rá meghalt, Lónyay Sándorné *Az Ujság* című napilap *Az Asszonyoknak* című mellékletét vette át.

Összegzés

Tanulmányomban az Athenaeum által kiadott *Magyar Bazár* című divatlap kiadói és szerkesztői hátterét vizsgáltam, amellyel a 19. század második fele magyar női sajtójának részlegesen ismert működéséhez kívántam új adalékokkal szolgálni. A társulat iratait néztem át, különös tekintettel a szerkesztői szerződésekre. Az ezekben rögzített feladatkörök szerint a szerkesztő a lapszámok tartalmáért, a kiadó a nyomdai-technikai előállításért, a terjesztésért és a divatmelléklet képanyagának beszerzéséért felelt; ennek fejében a lapból eredő jövedelem őt illette. A *Magyar Bazár* tulajdonjogát az Athenaeum pár év leforgása alatt megszerezte, így a bevételek mellett a szerkesztővel is rendelkezett. A kiadó két fő bevételi forrással számolt: az előfizetésekkel és a lapban elhelyezett reklámokkal. Figyelme elsősorban ezekre irányult, és a lappal kapcsolatos döntéseit és változtatásait a nyereség, illetve a költséghatékonyság vezérelte. A szerződések és az igazgatósági jegyzőkönyvek a kiadóvállalat belső működésébe engednek betekintést, arra mutatva, hogy a szerkesztő nemcsak a laphoz, hanem a kiadóhoz is tartozott, és a lap sem magában állt, hanem a kiadói politika és üzleti terv részeként vállalati környezetbe illeszkedett, ez utóbbi pedig a lap- és könyvkiadás összefüggésrendszerén alapult. Az Athenaeum-lapok más Athenaeum-lapokat vagy -kiadványokat reklámoztak hirdetések, ajánlók, szerkesztői üzenetek, nyeremények formájában. Emellett az Athenaeum-lapok munkatársai bedolgoztak más Athenaeum-lapokba, műveiket gyakran az Athenaeum jelentette meg.

A *Magyar Bazár* szerkesztőinél különböző forgatókönyv érvényesült: volt, amikor adott volt a szerkesztő személye, volt, amikor maga ajánlkozott, volt, amikor a kiadó nevezte ki. Ehhez mérten a szerződések állandó elemei olyan elemekkel egészültek ki, amelyek az adott körülményekből adódtak, és egyéni egyezkedésekről árulkodtak. A közös pontokból kiderül, hogy a szerkesztő függő, alárendelt vi-

47 *Igazgatósági ülés jegyzőkönyve*, 1904. márc. 22., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. – Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek, MNL OL Z 723, 3. cs., 325. i. sz. Valóban, a Szabóné Nogáll Janka által szerkesztett *Divat Salon* című divatlap lett a jogutód, a címlapján zárójelben azontúl feltüntették a *Magyar Bazár* nevet.

szonyban állt a kiadóval. Tőle kapta a fizetését, illetve a díjazás konstrukciója arra ösztökélte, hogy ő maga is érdekelt legyen az előfizetők toborzásában és megtartásában, hiszen bizonyos szám felett osztalékot kapott, bizonyos szám alatt azonban a kirúgás veszélye fenyegette. A szellemi részért felelt, de figyelembe kellett vennie a kiadó kéréseit, és bizonyos, tartalmat befolyásoló kérdésekben alkalmazkodott a kiadói követelményekhez: a reklámok elhelyezésében, az Athenaeum-termékek hirdetésében, a lapterjedelemben. A szerkesztők munkáját ellenőrizték, adott esetben számon kérték, sőt megszabhatták lapon kívüli publikációs tevékenységüket is. A szerkesztő azonban nem volt teljesen kiszolgáltatott a kiadónak, kapott felmondási időt, illetve egyezkedések útján próbálták rendezni vele a felmerülő konfliktusokat. Kikérték véleményét, elfogadták kéréseit, javaslatait, bevonták a döntési folyamatokba, bár a végső szót soha nem ő mondta ki. A kiadó együttműködésre törekedett, és támogatta a szerkesztőt, ha bízott képességeiben, és megtérülni látta erőfeszítéseit. A szerkesztőnél ugyanakkor előnyt jelentett a sokoldalúság, hiszen a lap sikeressége nemcsak irodalmi összeköttetésén és ízlésén, hanem üzleti kompetenciáin is múlt; egyszerre volt munkáltató és munkaadó. A szerzői, munkatársi tiszteletdíjakat ő állapította meg saját szerkesztői fizetéséből vagy külön keretből kigazdálkodva. A szöveges közleményeken túl részt vett a lapillusztrációk beszerzésében, amelyek mögött üzleti tárgyalások, alkuk húzódtak. A lap változatos tartalmával, rovataival, szolgáltatásaival pedig az előfizetések növelésére törekedett. Tehát a szerkesztő motivációjából szintén nem hiányzott a piaci érdek saját és munkatársai megélhetése, lapja sikeressége és az ebből fakadó szakmai és társadalmi presztízs miatt. Ezen képességek gyümölcsöző összjátékára ad példát a Wohl nővérek eredményes és hosszú szerkesztői munkája, akik kezdeményező-készségükkel aktívan közreműködtek a *Magyar Bazar* formálásában, nyereségessé tételében, kivívva kiadójuk bizalmát, megelégedését és anyagi jutalmazását. A gazdasági szempont mellett a kiadói stratégiákban a munkatársak felé tanúsított gondoskodó attitűd is megjelent; ez a lakbértámogatásban, az irodaszerek biztosításában, a temetési költségek átvállalásában vagy a hátramaradt család megsegítésében nyilvánult meg. Érdemes még utalni a lap tulajdonjogának kérdésére, ami a fenti dokumentumok alapján fontos szerepet játszott. Bár minden lapból származó bevétel eleve a kiadóhoz érkezett, az Athenaeum mégis arra törekedett, hogy a *Magyar Bazárt* teljes irányítása alá vonja. A lap tulajdonjoga Szabó Richárd kezében szerkesztői székének megvédésénél és a kiadóval való egyezkedéseknél ütőkártyaként működött, a Wohl nővérek kezében pedig tőkeként és tárgyalási alapként egy kölcsönösen előnyös üzlet nyélbe ütéséhez, ami szakmai előremenetelükön is lendített.

A szerkesztői szerződésekben foglalt juttatásokra és kötelezettségekre vonatkozó általános következtetésekre több korabeli szerződés összehasonlító elemzése adhat csak lehetőséget, amiből az egyes laptípusok vagy a nemek közötti különbségekre is fény derülne (például a díjazásokban). Annyi megállapítható a fenti iratokból, hogy az Athenaeumnak nem okozott gondot nőkkal tárgyalni, és kinevezni őket szerkesztővé, bár tegyük hozzá, hogy egy nőnek szánt lap élére. Az igazgatósági jegyzőkönyvekben sem merültek fel kifogások a nők alkalmazása ellen ilyen felelős pozíciókban, a kiadó elsősorban az üzleti érdekeit nézte. A munkáltatásról, illetve adásvételről szóló szerződésekben pedig cselekvőképes, önálló jogi személyként jelentek meg a női partnerek, saját aláírásukkal. Tehát a *Magyar Bazar* női szerkesztői és szerkesztőjelöltjei közép- és felsőosztálybeli nőkként számolhattak és számoltak a szerkesztői pályával a 19. század második felében, mindamelllett, hogy ebben segítette őket összeköttetés, családi háttér, anyai minta, jószerecse, irodalmi és újságírói előélet, nem utolsósorban pedig kitartás és személyes ambíció. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a női szerkesztők százalékos aránya a férfiakéhoz képest jóval kisebb a korban, bizonyos szegmensekre jellemző (szépirodalomhoz, divathoz, családhoz kötődő sajtótermékek), és Budapest-centrikus.⁴⁸ Ez utóbbi abból is adódik, hogy mind a kulturális élet, mind a sajtó és nyomdaipar, így az országos kiadóvállalatok (lásd Athenaeum) a fővárosba összpontosulnak székhelyeikkel, infrastruktúrájukkal. Egy lap vezetése pedig azért lehetett vonzó nőknek, mert megélhetést és karriert jelentett maguk és családjuk számára, különösen, hogy olyan jól prosperáló divatlapról volt szó, mint a *Magyar Bazar*, olyan nagytekintélyű kiadóvállalattal a háttérben, mint az Athenaeum. Ennek szakmai, egzisztenciális és személyes tétjeit jelzi a Wohl Janka halálát követő, többszereplős utódlási harc, valamint Hrabovszky Júlia optimista felkiáltása, amikor magát hitte a *Magyar Bazar* új főszerkesztőjének: „Végre, végre célt értem! – gondoltam útközben. – Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.”⁴⁹

48 TÖRÖK, „Folyóirat-irodalom...”, 48.

49 HRABOVSKY, *Ami elmúlt...*, 276.

ÚJSÁGÍRÁS, KALENDÁRIUM,
SAJTÓHASZNÁLAT

Elmevirágkertet növelni

Jósika Júlia és a normatív igényű újságírás

„Egy idő óta *divattá* akar lenni nálunk: a »divatlapok« és »divatképek«, következésképpen a »divattudósítások« ellen is küzdeni. Egynémely lap, mely szörnyű komolyságot negélyez, szinte átkot mondott mindezekre! Hanem mi nem hagyjuk magunkat ezáltal megzavartatni, s folytatjuk csöndesen pályánkat azon meggyőződésben, hogy nincs oly hírlapi hatalom, mely a »divatot« legyőzni képes volna.”¹ Így vette védelmébe a divatot – és saját lapját – Császár Ferenc, a *Divatcsarnok* szerkesztője 1858 januárjában. Ez nem is volt egészen alaptalan: a női- és családi magazinok az 1850–60-as évek fordulóján a politikai atmoszférának és a sajtót érintő szabályozásoknak is köszönhetően egyre komolyabb tényezővé váltak a magyar sajtóirodalomban. A szabadságharc leverése után könnyebben jutottak engedélyhez a divatlapok, és a statárium megszűnése után újrászerveződő hírlapirodalom sem szorította ki őket a piacról. Habár az utólagos rendőri ellenőrzés gyakran vezetett a szerkesztők öncenzúrájához,² a női és családi lapok mégis alkalmasnak bizonyultak a magyar irodalom és kulturális élet összefogására.

A női magazinok mindig is rendelkeztek viselkedésformáló, normaképző funkcióval az olvasók személyes választásainak és személyközi kapcsolataik értékelésének befolyásolásán keresztül.³ Ennek érdekében a magazinok a célközönségük társadalmi környezetére szabva váltogatták a direkt iránymutatást és a beágyazott üzeneteket. Éppen ezért olyan szövegcsoportokat választottam vizsgálódásom tárgyául, melyek az újságírás közösségi normaképző funkcióját két külön-

1 CSÁSZÁR Ferenc, „[c. n.]”, *Divatcsarnok* 6, 3. sz. (1858): 48.

2 BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 147.

3 GIGI DURHAM, “The Taming of the Shrew: Women’s Magazines and the Regulation of Desire”, *Journal of Communication Inquiry* 20, no. 1 (1996): 18–31, 18.

böző társadalmi bázisra irányítva látják el. Dolgozatom középpontjában Jósika Júliának a *Nővilágban* publikált életvezetési- és divattanácsadó cikkei, illetve a *Divatcsarnokban* megjelent kertészeti cikksorozatának összevetése áll.

Jósika Júlia az 1850–60-as évek magyar sajtóirodalmának sokszínű szerzője volt.⁴ Kulturális regisztereket egyben látó szemléletének alapja a Brüsszel és Pest tengelyen létrejövő kettős kulturális transzfer volt. Jósika Miklós feleségeként szerzői pozícióját, hitelességét és az irodalmi piacra való belépését nagyban befolyásolta a szabadságharc bukása után üldözött és nyugatra emigrált magyar arisztokrata szerepe.⁵ Először férje regényeinek német fordításaival⁶ lépett be az irodalmi életbe, majd saját, kétnyelvű miscellániával jelentkezett 1855-ben *Közlések a külföldről* címmel. Ez a kevert műfajú kötet sajátos átmenetet képez az újságírás és a szépirodalom között. Két évvel később a *Nővilág* főmunkatársaként kapott állást, ahol rendes rovatában divattudósításokat és életvezetési tanácsadó cikkeket közölt; ugyanebben az évben állandó szerzője lett a *Divatcsarnoknak*, ahol a kertészeti rovatot jegyezte, és alkalmi jelleggel más pesti lapokban is közölt szövegeket, elsősorban szépprózát. Mindeközben egymás után jelentek meg kötetbe rendezett elbeszélései, regényei, kalendáriuma és egy nagysikerű nőnevelési tanácsadó könyve.

Jósika Júlia újságírói pályájának megfelelő pozicionálásához megkerülhetetlennek tartom továbbá Vajda János és Császár Ferenc lapszerkesztői programjainak rövid áttekintését a *Nővilág*, illetve a *Divatcsarnok* kapcsán.

Vajda János 1857-ben indította el a *Nővilág*ot 2500 előfizetővel; ez a szám 1864-es megszűnése idején mintegy 800-ra apadt.⁸ Alcíme *Hetilap a magyar hölgyek számára* volt. Jósika Júlia 1857–1860 közt volt a hetilap főmunkatársa, ebben az időszakban a *Nővilág* tizenhat oldalon jelent meg minden vasárnap,

4 További életrajzi adatokért vö. SZILÁGYI Zita Mária, „Egy tudósítónő Brüsszélből: Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 185–204 (Budapest: Reciti, 2019).

5 HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 76–77.

6 Jósika Miklós regényei Jósika Júlia fordításában: *Stephan Josika: Historischer Roman von Nikolaus JOSIKA, ins Deutsche übertragen von Julie JOSIKA* (Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1851); *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes: Authentische Berichte* (Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1851); *Die Hexen von Szegedin* (Wurzen: Verlags-Comptoir, 1863); *Franz Rakoczy II.* (Pest – Wien – Leipzig: Harteben's Verlags-Expedition, 1867).

7 JOSIKA Júlia, *Közlések a külföldről: fiatal olvasók számára / Mittheilungen aus dem Auslande: Eine Jugendschrift*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855).

8 Vö. D. SZEMZŐ Pirokska, „A *Nővilág* megszűnési körülményei”, *Magyar Könyvszemle* 95, 2. sz. (1979): 126–139, 126–127.

gazdag szépirodalmi rovattal, fekete-fehér és színezett divatképekkel és időszakos mellékletekkel.⁹ A lap tulajdonosa, Heckenast Gusztáv, nem mellesleg a Jósika-házaspár kiadója is volt, Jósika Júlia pedig az első számtól kezdve állandó divatrovatot vezetett, mely az első évfolyam második felétől kezdve rendszeres életvezetési tanácsadó cikkekkel egészült ki.¹⁰ A hetilap deklaráltan nyugati orientációjú esztétikai programja mentén a középrendű nők művelődését, gazdasági szerepvállalásának- és társadalmi emancipációjának segítését tűzte ki célul,¹¹ miközben publikációs lehetőséget is biztosított számukra. Az első lapszám végén olvasható az alábbi felhívás, mely egyúttal a közölhető szövegek stilisztikai tónusát is meghatározta:

Hazánk lelkes és mivelt hölgyeit tiszteletteljesen fölkérve figyelmeztetjük, hogy lapunk minden rovata nyitva áll számukra, és pedig – elsőségi joggal a férfiak fölött. Mi nem csupán novellát, verset – de még sokkal örömeztőbb veszünk a gyakorlati életbe vágó cikkeket – különösen a „házi gazdaság” – „női műiskola”, „családélet” rovatokba valókat. Ez utóbbiakba szánt cikkeket minél egyszerűbb modorban szorosán tárgyilagos tartalommal, s minden bevezetési szószaporítás nélkül ohajtjuk irottaknak.¹²

Vajda az első évfolyamban folytatásokban közölt esztétikai értekezést *A szépről, a szépekhez* címmel,¹³ melyben lefektette lapjának fontosabb programpontjait. Szembefordult a magyar nép keleti kulturális gyökereit éltető szemlélettel,¹⁴ és a Gyulai Pál-féle népnemzeti iskolához sem csatlakozott: ekkor még a népköltésze-

9 A melléklet *Vidéki leveleket, szabásmintákat, kottákat, stb.* tartalmazott.

10 Lásd bővebben KERPICS Judit, „A mit külföldi divatlapok adni nem képesek: A nyugati és a nemzeti divat vetélkedése a *Nővilág* hasábjain az 1850-es és az 1860-as évek fordulóján”, *Forrás* 52, 1. sz. (2020): 73–81.

11 A *Vasárnapi Ujság*ban közzétett, a *Nővilágra* vonatkozó előfizetési felhívásban ez a megfogalmazás olvasható: „Legolcsóbb szépirodalmi és hölgydivatlap a középrend számára. A magyar nők vasárnapi ujsága!” *Vasárnapi Ujság* 11, 28. sz. (1864): 284. Vö. még KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 435–436.

12 VAJDA János, „[c. n.]”, *Nővilág* 1, 1. sz. (1857): 16. (A *Galambposta* című rovatban.)

13 VAJDA János, „A szépről, a szépekhez”, *Nővilág* 1, 1., 7., 13., 16. sz. (1857): 1–5, 97–100, 196–198, 246–248.

14 „A sipujjas inget, az atilla-dolmányt [...] nem lehet bebalzsamozni, hogy a muzeumban örökké elálljon, aztán arra nincs fölírva, hogy miket cselekedtünk. – [...] Csak a szépművészet bír örökítő erővel, az a művészet, melyre a mi zsirban vajban fuldokló debreczeni atyánkfiai vagy semmit, vagy csak oly keveset adnak, mint a cigány zenére, mire ismét azt mondják, hogy semmi sem drága, csak a muzsika.” VAJDA, „A szépről, a szépekhez”, 3–4.

ter is alkalmatlannak tekintette a nemzeti irodalom megalapozására.¹⁵ A nemzeti nagyságot a katonai erőviszonyokról leválasztva a kulturális fölényrel hozta párhuzamba, mely az ő interpretációjában szükségképpen a görög művészetre és nyugat-európai műveltségre épül.¹⁶ A nemzet kulturális felvirágoztatásában a nőknek az addigiaknál aktívabb szerepet szánt: nem csupán az új generációk nevelőjeként és a férfiak biztos támaszaként tekintett rájuk, hanem kulturális javakat fogyasztó, terjesztő és támogató polgárokként:

Beszéljünk mi e szerény vállalat élén csupán a kisebb célokról, mert a mivelődés által minden elérhető, mit az életben áldásnak nevezhetünk. Szóljunk például a családi, házi élet boldogságáról. A szépek egyszersmind gyöngédek is; nem saját érdekük kívánja-e, hogy a durvaság, mely nálunk még sok módos családban is a kegyetlenséggel határos, mint a szépet szentségtelenítő tulajdon, számüzessék, s mint a lerombolt Chartagora örök átok mondassék?...

[...]

Ugyanis hisszük, miszerint mivel szépeink felkarolják a szépnek ügyét saját nemük érdekében, s bájaik ellenállhatatlan hatalmát arra használandják, hogy ott is, hol örvös oroszlánok téptek szét eddig minden jó akaró program-jövevényt, lassankint, előszavuk magyarázata folytán, megkedveltetik a szépnek igéit terjesztő közlönyöket.¹⁷

Vajda retorikájában a nők művelődésének érdeke a nemzet érdeke is, és viszont, miközben nyilvánvalóan előfizetökként – fogyasztókként – is számít rájuk. Heckenast a *Nővilágot* a szintén általa kiadott, Pákh Albert-szerkesztette *Vasárnapi Ujság* nőknek szóló párjaként képzelte el.¹⁸ Az egymásra küllalakra is hasonlító két hetilap azonos előfizetési díjjal (fél évre 3 forint postázva) jelent meg. Csakúgy, mint a *Vasárnapi Ujságban*, a *Nővilág* állandó rovataiban is kiemelt szerepet kapott a szépirodalom; minden lapszámban közöltek legalább két novellát vagy folytatásos regényt és verseket is. Ezek túlnyomórészt magyar szerzők friss művei voltak, de megjelentettek fordításokat és már nem élő szerzők szövegeit is. Mindkét lapban – bár eltérő aránnyal – helyet kaptak gazdasági- és kulturális hí-

15 Vö. SZAJBÉLY Mihály, „Kép és árnykép: Vajda János és az utókor”, in SZAJBÉLY Mihály, *Álmok álmódói: Irodalomtörténeti tanulmányok* (Budapest: Magvető, 1997), 47–66, 56–61.

16 Vö. SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2005), 314.

17 VAJDA, „A szépről, a szépekhez”, 4–5.

18 MIKLÓSSY János, „Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban (1849–1859)”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973* (Budapest: OSZK, 1976), 233–290, 274.

rek, azonban a politikai hírek a *Nővilág*ból kimaradtak. Így is kétszer akkora terjedelmet töltött ki a *Nővilág* a *Vasárnapi Ujsághoz* képest, köszönhetően a specifikusan nőket érintő rovatok és kulturális hírek sokaságának.

A *Nővilág* életmód-tanácsadó cikkei változatos műfaji skálán mozogtak: a – Jósika Júlia által is jegyzett – direkt tanácsadás mellett fiktív levelek, anekdoták, esszék közvetítették a követendő társadalmi normákat és elutasítandó devianciákat. A lap elmaradhatatlan rovata volt az *Eredeti divattudósítás*, a nemzetközi híreket és pletykákat összegyűjtő *Nagy világ kis krónikája*, a (főként pesti) kulturális eseményeket, új műalkotásokat, színdarabokat bemutató *Társaséleti és szépművi szemle* és a könyvajánlókat közlő *Házi könyvtár*. Továbbá háztartási- és konyhai fortélyokat oszthattak meg egymással a háziasszonyok a *Házi gazdaság* rovatban, a *Galambposta* pedig szerkesztői üzeneteknek adott helyet. Később a folyóirat játékot is hirdetett: a „képtalányok” megfejtői közt frissen megjelent könyveket sorsoltak ki.

Ahogy fentebb említettem, a *Nővilág* a „középrend hölgyeit” célozta meg, azonban a hetilap tényleges olvasóközönségét előfizetői névsor híján lehetetlen pontosan meghatározni, főként, ha tekintetbe vesszük a könyvtárakban, kávéházakban és több háztartásban közösen olvasott példányokat is. Az azonban biztosra vehető, hogy nem kizárólag pesti, középosztálybeli nők jártatták. A mellékletben publikált *Vidéki levelek*, illetve a *Galambpostá*ban olvasható rövid szerkesztői üzenetek címzései alapján Erdélytől Bécsig az egész ország területén kisebb és nagyobb városokban egyaránt olvasták a *Nővilágot*.¹⁹ A levélírók közt férfiak és nők szinte egyenlő arányban szerepelnek. Ritkán ugyan, de nemesi előtagú nevek is felbukkannak köztük, ami tovább árnyalja a társadalmi bázist.

Az állandó szerzők közé tartozott többek között Jókai Mór, Jósika Miklós, Bajza Lenke és Szász Károly. Jósika Júlia, aki emigráns magyar íróként a Nyugat-Európa és Magyarország közti kétirányú kulturális transzfer áramoltatásával szerzett magának nevet, tökéletesen belesimult Vajda János programjába, és cikkeinek rövidesen komoly piaci értéke lett a lapban, amit az előfizetési felhívásokban nevének egyre növekvő betűmérete is mutat: 1859-re már ugyanakkora betűkkel szedték a nevét, mint Jókai Mórét. Vajda maga is elismeréssel szólt Jósika Júlia cikkeinek népszerűségéről: „Belátom, hogy a brüsszeli levelek teszik lapom

19 Néhány példa: Kolozsvár, Vajdahunyad, Debrecen, Gyula, Kunszentmiklós, Pécs, Esztergom, Veszprém, Győr, stb.

legfőbb értékét, azért nagy figyelmet fordítok rájuk, s nagy zavarban vagyok, ha néha egy egy ismeretlen divatműszót a kéziratban nem tudok elolvasni.”²⁰

Szintén az előfizetési felhívásokból tudjuk, hogy hasonlóan kedveltek voltak Jósika Júlia életvezetési tanácsadó cikkei is. Ezeket négy tematikus kategóriába soroltam, melyek közül az első az általános emberi erényekről és hibákról szóló iránycikkeit tartalmazza. Ilyenek a *Takarékosság és fősvényesség, Bátorság, Önhittség*, melyek egy-egy elvárható viselkedésminta kereteit jelölik ki, elsősorban nők számára, de a férfiakat sem kivonva hatályuk alól. A második kategóriába a specifikusan női társadalmi szerepekre vonatkozó cikkei, mint például a *Vén leányok, Otthon és társaságban, Cseléd és uraság*, stb. tartoznak. Szellemi javak fogyasztására, művelődésre vonatkozó cikkek alkotják a harmadik kategóriát: *Mire jó a számvetés?, Néhány szó az olvasásról, Műveltség*, stb. A negyedik kategória darabjai hétköznapi női problémák és teendők köré szerveződnek, mint például *A nap felosztása, Csinosság és tisztaság az öltözetben, A fűzésről*, stb.

E cikkek jelentős részét később beépítette *Pályavezető* című, Heckenast Gusztáv kiadói megrendelésére készült nőnevelési tanácsadó könyvébe.²¹ Mind a cikkek, mind a kötet szoros rokonságot mutat az Angliában virágzó piaccal bíró *conduct book* műfajával.²² Direkt nevelő jellegükből adódóan a cikkek nyelvi megformáltságában fontos szempont a közérthetőség és egyszerűség. Ritka bennük a kettős beszéd, a szemléltetésre egyenes, hétköznapi példákat használnak. Ezt illusztrálja a *Cseléd és uraságból* vett alábbi szövegrészlet:

Nehéz a cseléddel bánni, azt tapasztalásból tudom, mert olyan az mint a gyermek, s úgy szólván tanulmányozni kellene mindegyiknek jellemét, ha tökéletesen jól ki akarnánk vele jönni. Hanem éppen úgy, mint a gyermeknél, a cselédnél is igen sok befolyása van a bánásmódnak.²³

Jelentőségteljes téma volt ez a frissen felemelkedő középosztály számára, akik – lehetőségeikhez mérten – öltözködésben, lakáskultúrában és életmódban is tö-

20 Vajda János Jósika Miklóshoz, Pest, 1859. márc. 19., in VAJDA János, *Levelezés*, s. a. r. BOROS Dezső, Vajda János Összes Művei 10, 11–12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 12.

21 JÓSIKA Júlia, *Pályavezető: Jó tanácsok világhalépő fiatal leányok számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1863).

22 Erről lásd KERPICS Judit, „»Az ifju elme jobban fölfogja«: Jósika Júlia *Pályavezető* című nőnevelési tanácsadójának megjelenése és műfaji előzményei”, *Tempevölgy* 11, 3. sz. (2019): 65–82, 69–74.

23 JÓSIKA Júlia, „Cseléd és uraság”, *Nővilág* 1, 49. sz. (1857): 778–779, 778.

rekedtek az arisztokrácia utánzására.²⁴ Gyáni Gábor megfogalmazásában: „A 19. századi illemkönyvek közhelye szerint a háromszobás lakás és a cselédtartás a középosztályi életforma alapfeltétele.”²⁵ A középosztálybeli olvasók számára feltehetően nem volt lényegtelen, hogy Jósika Júlia személyében a *Nővilág* életmód-tanácsai éppen egy polgári foglalkozást űző arisztokratától származtak, aki Brüsszelben saját csipkekereskedését vezette – nem is sikertelenül²⁶ –, mégis otthonosan mozgott a legmagasabb körök szokásaiban.

Az általános emberi erényekről szóló iránycikkek retorikája is következetes és nyílt. Felvázolja a negatívan megítélt viselkedést, karikírozza és/vagy szembeesíti a következményekkel, majd felvillantja a helyes mintát:

A *nem értett* hölgy természetesen azt gondolja, hogy azért nem értik az emberek, mivel sokkal magasabb fokán áll a műveltségnek, gyöngédségnek és egyéb szellemi kiképzettségeknek, mint környezeté; az életúnt ifju többnyire azért únja életét, mivel szeretetreméltó tulajdonai nem találkoznak [kielégítő] elismeréssel; s a világfájdalomban sínló poéta igen gyakran csak a tömjénezés csekélységét fájlalja.

[...]

Szokjuk meg azon üdvös gondolatot: hogy sem szebbek, sem kellemesebbek, sem okosabbak, sem műveltebbek, stb. stb. nem vagyunk másoknál, s minden csekély elismerés, vagy kitüntetés jól fog nekünk esni, növelni fogja életünk kellemeit – s edzeni erőnket.²⁷

Jósika Júlia gyakran alkalmazza ezt a retorikát divattudósításában is. A divat normatív rendszere lehetővé teszi, sőt, meg is kívánja a direkt befolyásolás eszköztárának használatát. Az alábbi idézet letisztult, kifinomult ízlést demonstrál, mely összefüggésbe hozható a magyar arisztokrácia extrém divathóbortokat elutasító, időtálló eleganciát pártoló gesztusaival.²⁸

Nevetséges ellentétet képezett evvel [a csinos öltözettel] pár angolnő, kik mindent magokra raktak a mit előkaphattak.

24 GYÁNI Gábor és KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 137.

25 Uo., 132.

26 Vö. KÚN Miklós András, „Egy magyar regényíró Brüsszelben”, in *Jósika Miklós emlékkönyv*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, 20–27 (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 1999), 23–25.

27 JÓSIKA Júlia, „Önhittség”, *Nővilág* 2, 34. sz. (1858): 538–539. Kiemelés az eredetiben. K. J.

28 GYÁNI és KÖVÉR, *Magyarország társadalomtörténete...*, 137.

Csipke, toll, virág, gyöngy, gyémánt – semmi sem hiányzott; szoknyáik oly terjedelmesek voltak, hogy a fél salont foglalták el, s mégis legkisebb választékosság nem mutatkozott egész megjelenésükön.

A választékosság csak a jó ízlés szüleménye; s olykor a legegyszerűbb öltözet egyszerűsége a legválasztékosabb is.²⁹

Mint említettem, ez a fajta iránymutatás a divattanácsadó szövegek műfaji sajátossága, és nem sokban különbözik más divatrovatok retorikájától a 19. század közepén, vagy bármely más korszakban. Ebben az esetben a magas színvonalat nem az eredetiség jelenti, hanem a műfaji szabályok jól informált és expresszív alkalmazása. A tény, hogy Jósika Júlia külföldről, Brüsszelből közvetítette a párizsi divatot, természetesen az olvasottság szempontjából lényeges lehetett, de ez sem volt egyedi eset. A *Divatcsarnok* például egyenesen Párizsból vette rendszeres divattudósításait. Jósika Júlia cikkeinek stílusa azonban mindenképpen figyelmet érdemel, különösképpen a máshol publikált szövegeivel összevetve.

Jósika Júlia újságírói karrierje szempontjából a második legfontosabb lap a *Divatcsarnok – Tudományos, Szépirodalmi, Művészeti és Divatközlöny*, amelyet Császár Ferenc 1853-ban 400 előfizetővel indított el.³⁰ Célkitűzése az volt, hogy a magyar irodalomnak utat találjon a főrangú hölgyek szalonjaiba. 1856-ban a lap egy évig szünetelt, 1857-ben Császár újraindította, és 1858-ban bekövetkezett haláláig szerkesztette. Munkatársai 1863-ig működtették tovább a lapot. Jósika Júlia 1857-es csatlakozásakor a lap havonta 48 oldalon jelent meg, színes divatképekkel és szabásminta mellékletekkel.

Császár korábbi, osztrák kormánypolitikát támogató szerepvállalása a *Pesti Napló* kiadásával nem könnyítette meg a munkatársak toborzását,³¹ és további akadályt jelentett az irodalmi elit köreiben kétes megítélésű arisztokrata célközönség. Ahogyan a *Nővilág* esetében sem, úgy itt sem határozható meg pontosan a lap olvasóinak társadalmi összetétele. Vannak arra utaló jelek, hogy a *Divatcsarnok* nem kizárólag főrangú nőket szólított meg. Kezdetnek rögtön szembeütönik, hogy a divatlap magyar nyelvű, a 19. század közepén azonban a hazai arisztokrata társalgási nyelv inkább a német és a francia volt. A *Divatcsarnok*

29 JÓSIKA Júlia, „[c. n.]”, *Nővilág* 1, 9. sz. (1857): 139–140, 140. (*Eredeti divattudósítás* című rovat.)

30 VÖ. PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Hatodik kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában* (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1933), 63.

31 VÖLGYESI Orsolya, „Császár Ferenc irodalomszervező tevékenysége az 1850-es években”, in VÖLGYESI Orsolya, *Írók, szerepek, stratégiák*, 113–133 (Budapest: Ráció, 2010) 127–129.

erősen propagálta a magyar nyelv használatát olvasói körében,³² ennek hatásairól azonban nincsenek adatok. A lényeg itt nem is a tényleges olvasók kiléte, hanem a lap finomkodó, olykor dagályos stílusa, melyet a kortársak a főrangú hölgyeknek való hízelgésként értelmeztek. Völgyesi Orsolya idézi Császár Ferenc Szemere Miklóshoz írt levelét, melyben a következőképpen igyekezett elhárítani az őt ért kritikákat:

Azt mondd, tömjénezek a magas körnek! Alig fognád ezen állításodat bizonyíthatni lapomból. Egyébiránt e részben, meglehet, eltérek többektől, kik úgy vélekednek: hagyjuk magokra a főnemesség hölgyeit, s ne iparkodjunk őket bevonni irodalmunk érdekébe. [...] Miért ne iparkodnánk megkedveltetni az irodalmunkat a salonokban is?³³

A kezdeti nehézség ellenére kitartó próbálkozásainak köszönhetően később olyan szerzőket nyert meg lapjának, mint például Arany János, Fáy András, Jósika Miklós vagy Gyulai Pál.³⁴ Szajbély Mihály hívja fel rá a figyelmet, hogy amikor Arany János először publikált a *Divatcsarnok*ban, Lévy József és Tompa Mihály megörökönyödött levelekben vonták kérdőre. Arany a levelekre válaszolva egyrészt elhatárolódott az arisztokrata salonok „nyegle” stílusától, azonban – ahogyan Szajbély összegzi – úgy vélte, hogy ha Császárnak ehhez „van gyomra”, élni kell a lehetőséggel, hogy a magyar irodalom a főrangú hölgyekhez is eljusson – éppen a „nyegleség” által.³⁵

A *Divatcsarnok* 1857-es újraindulása alkalmából Császár, az 1853-as első számhoz hasonlóan, ismét programszerű cikket tett közzé a folyóirat további célkitűzéseiről:

Nekem lesz lapom szerkesztésében egy fő irányom: a hasznost mulattató, a tanulságost gyönyörködtető olvasmányokkal kötni össze magyar hölgyeink számára[.] [...]

S ez irány nemcsak a közlendő beszédek-, novellák- s költeményekben, sat. lesz kifejezve; de ki különösebben ama – nem mondom tudományos rendszerrel és komolysággal, de mindenesetre némi – tudományos zamat- és színezettel irandott rö-

32 A magazin erőfeszítéseire példa a következő idézet: „Ohajtandó –, hogy a művelt magyar hölgy szintoly hibátlanul beszéljen és írjon anyanyelvén, mint a szorgalom által elsajátított idegen nyelveket érti és beszél[.]” SZILVIA, „Irodalmi levelek III.”, *Divatcsarnok* 5, 3. sz. (1857): 139–141, 140.

33 Idézi VÖLGYESI, „Császár Ferenc...”, 126.

34 Uo., 130.

35 Vö. SZAJBÉLY, *A nemzeti narratíva...*, 221–223.

videbb értekezésekben is, melyeket ama szorosb értelemben vett szépirodalmi tárgyak közé vegyíteni igen is helyén hiszek.³⁶

A horatiusi elv mentén megnevezett témák közül mindenképpen figyelemre méltó a tudományos ismeretterjesztő szövegek iránya, mely a nők számára hozzáférhető műveltség tágítását is célozhatta a tudományok irányába – erre utal a lap alcímében első helyen szereplő *Tudományos* jelző is. Valójában a *Divatcsarnok* csak kis mennyiségben tartalmazott tudományos ismeretterjesztő cikkeket: ezek többnyire földrajzi, botanikai érdekességek, vagy lehetséges úti célok történelmi-kulturális ismertetői voltak. A legtöbb lapszámban folytatásos regények és novellák domináltak, ehhez jöttek a versek, útleírások, életmód-tanácsok, könyvismertető, kertészeti cikkek, stb. A lap különösen terjedelmes (mintegy ötoldalas) társaséleti rovattal bírt, mely javarészt a budapesti ünnepélyek, estélyek, bálók, és kulturális programok előzetes beharangozásával és utólagos ismertetésével foglalkozott. Azt, hogy miért érthette a *Divatcsarnok* cikkeinek nyelvét a finomkodás, a „nyegleség” kritikája, ebben a rovatban különösen élesen rajzolódik ki. Ekképpen jelentette például be a névtelen cikkíró (valószínűleg maga a szerkesztő) a farsangi időszak kezdetét 1857-ben:

Soha világhódítónak általánosabb diadala nem volt, mint e rég ismert és soha meg nem únt jövevénynek, ki egyszerre mindenkit elbájol, minden gondot feledtet: mert hangja zene, lépése tánc, társasága Hymen és Ámor, s lobogóján a vidámság rózsaszínét viseli.

Mindenki tudja, hogy e szívesen látott vendég alatt a *farsangot* értjük, mely néhány nap előtt beköszöntött, sokkal csöndesebben, mint a hogy hat hét múlva elbucúzni fog.³⁷

Nem véletlen, hogy az arisztokratikus modorossággal szerkesztett folyóirat kertészeti cikksorozatához a kipontozott nevű gyakorlati szakember mellé Császár Ferenc egy bárónőt nyert meg magának Jósika Júlia személyében, aki a felsőbb szalonok finom beszédmódját jól ismerve tudta kielégíteni a főrangú olvasók kíváncsiságát a legfrissebb külföldi kertészeti tapasztalatok, tudományos kutatások és egzotikus érdekességek iránt. Persze, ez sem volt minden előzmény nélkü-

36 A SZERKESZTŐ [Császár Ferenc], „Pár szó lapom új folyamáról”, *Divatcsarnok* 5, 1. sz. (1857): 1–3, 1–2.

37 –y–y–, „Budapesti társasélet”, *Divatcsarnok* 5, 1. sz. (1857): 34–39, 35. (*Tárca* című rovat.) Kiemelés az eredetiben. K. J.

li. Császár jó kapcsolatot ápolt Jósika Miklóssal, és figyelemmel kísérte felesége munkáját is, sőt, Jósika levelére válaszul már 1851-ben felajánlotta az együttműködését Jósika Júlia Brüsszelben tervezett – de végül meg nem valósult – szépirodalmi lapjához:

Kedves barátom, Miklós!

Örömmel leptek meg soraid, s még nagyobb a hír, hogy t. nőd magyar szépirod. lapot akar kiadni mai lakhelyeden. Úgy hiszem, ilyes tárgyban nem leend rám nézve veszélyes a levélváltás. Te egész életedben keveset veszödtél a politikával; én arról veled talán soha egy szót sem szóltam. Ismeretségünk, barátságunk a szépirodalmi mezőn kötöttet, s így ezen maradva jövőre is, úgy hiszem, minden bajt kerülünk. Többire számolj részvétemre a keletkezendő vállalatban.³⁸

A közös munka tehát évekkel később létrejött, csak éppen fordítva: Jósika Júlia lett Császár Ferenc lapjának állandó szerzője. Az 1857-ben újraindult, havonta megjelenő *Divatcsarnok* harmadik számában közölte *Virágkertészeti* cikksorozatának első darabját, az addig K** néven publikáló kertészeti munkatársat háttérbe szorítva. Munkáját 1858-ban, a *Divatcsarnok* tizenhat oldalas hetilappá alakulása után is folytatta a *Nagyszerű gazdasági kert* sorozattal, azonban Császár Ferenc 1858. augusztus 10-én bekövetkezett halála után megszakította a sorozatot.

Az 1857-es *Virágkertészeti* sorozat nyitócikkét a lap addigi hétköznapi gyakorlatba illeszkedő kertészeti szaktanácsai helyett Jósika Júlia filozofikus elmélkedésre használta fel. Itt máris szemet szűrhat a különbség a polgári-nemesi közép-rétegnek szóló *Nővilágban* publikált divattal, életmóddal kapcsolatos cikkeinek nagyon is hétköznapi, közvetlen hangvétele, és a *Divatcsarnok* főrangú célközönségéhez szóló szöveg finom, kissé modoros stílusa között. Szemléletes példa a debütáló cikkekből vett alábbi két részlet:

38 Császár Ferenc Jósika Miklósnak, Papvölgy, 1851, in JÓSIKA Miklós, „*Idegen, de szabad hazában*”, kiad., bev., KOKAS Károly és SZAJBÉLY Mihály (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 549.

Jósika Júlia: Eredeti divattudósítás ³⁹ (nyitócikk)	Jósika Júlia: Virágkertetészet I. ⁴⁰ (nyitócikk)
<p>Kedves barátném! Felszólításodra, hogy a külföldi, s főleg a párisi legujabb divatról, s minden e közbe vágó találmányok-, szokások- és ujtításokról minél gyakrabban tudósítsalak, e sorokkal felelek. Vajjon sikerülend-e a divatnak, – e leghatalmasabb királynénak, kinek parancsai előtt mindenki meghajol, – hű tolmácsa lenni, minden szeszélyét fejtegetni, minden titkait fölfedezni, csak tapasztalás tanúsítandja.</p> <p>Addig is légy engedékeny szegény barátnéd iránt, ki semmit el nem mulasztand, hogy várakozásodnak megfelelhessen.</p> <p>És most a dologhoz; mert nincs veszteni való időnk. A tél beállt, meleg felsőöltönyről, téli kalapról, játékszinbevaló választékos köpenykéről, s nem sokára báli köntösökről is gondoskodnod kell; tehát kezdjük meg szemlénket a téli felsőöltönyökkel, bundákkal és kalapokkal, mivel ezek a legszükségesebbek s legsürgetőbbek.</p> <p>A kalapok még mindig oly kicsinyek mint a nyáron voltak; csak hogy valamivel előbbre nyulnak a homlok fölé, míg az arc két oldalán szélesebbre hajolnak ki, mi több helyt enged a blonde fodrozatnak és a virágoknak, melyekkel belől igen gazdagon díszítvék.</p> <p>[...]</p> <p>De most Isten veled, édesem, talán nagyon hosszasan is fecsegetem, s leveleimet meg fogod unni ha oly hosszúra nyulnak. Jövő levelemben báli köntösökről írok neked, addig is ne felejtkezéél hü barátnédról.</p> <p style="text-align: right;">Jósika Júlia</p>	<p>A virágok a természet kegyenc gyermekei. Ha a remekség bélyege, ha a bölcsesség és célszerűség a természetnek minden alkotásában messze túlhaladja mind azt, mit emberi értelem s emberi kezek alkottak: a virágokról el lehet mondani, hogy azokon a természet különös előszeretettel s valódi gyöngédséggel működött.</p> <p>[...]</p> <p>Aztán most, midőn a természetnek annyi rejtett, csodás titka fődöztetett már föl, ép e felfödözések nyomán az emberi értelem is mindinkább közeledik azon meggyőződéshez, hogy a természetnek majd minden alkotásában valami mély értelem, erkölcsi tanulság rejlik.</p> <p>[...]</p> <p>A természet legszebb színeit, legédesebb zamataját, valódi nektárját és ambróziáját rejtette a virágok kelyhébe. Ámde fel kell azokat fődözni; szorgalmas méh kell, mely a mézet fölszedje, és pók, mely a mérget elhárítsa: keblébe szíván ezt, hogy belőle hálókat szőhessen vigyázatlan legyek számára.</p> <p>[...]</p> <p>Igaz, hogy egyszerű értekezésünk nem leend fűvészeti tanfolyam, sem kimerítő kertészeti oktatás; de ha talán más prizmán át tekintjük feladatunkat, azt hisszük, miképp találkozni fogunk azokkal, kik egy, kiválólag hölgyekre számított folyóiratban hamarabb kibékülendnek e modorral, mint pusztán száraz szabályokkal.</p> <p>Jövő cikkünkben megkísértjük feladatunk gyakorlati megoldását.</p> <p style="text-align: right;">B. Jósika Júlia</p>

Adott tehát két különböző rovat, a divattudósítás és a kertészeti cikk, melyek el-sősorban hétköznapi, gyakorlati felhasználásra készülnek; a publicisztikában a normaképzés eszközeinek legegyszerűbb fajtáját, a direkt tanácsadást alkalmazzák, azonban jelen esetben a retorikájuk igen távol áll egymástól. A divattudó-

39 JÓSIKA Júlia, „Eredeti divattudósítás”, *Nővilág* 1, 1. sz. (1857): 7–8.

40 JÓSIKA Júlia, „Virágkertetészet I.”, *Divatcsarnok* 5, 3. sz. (1857): 146–148.

sító Jósika Júlia egy rövid bevezetőnyi bevezetőt követően máris a tárgyra tér, és egyes szám első személyben látja el a leghétköznapibb stílustanácsokkal, takarékos fortélyokkal, olykor pletykákkal az egyes szám második személyben, „barátné” megszólítású fiktív olvasót. Figyelemre érdemes a cikkek aláírása: a *Nővilág*ban következetesen nemesi előtag nélkül használja a nevét,⁴¹ míg a *Divatcsarnok*ban mindig szerepel az aláírásban a bárónőre utaló „B.” betűjel.

Kertészeti cikkíróként Jósika Júlia fejedelmi többesben írt, terjedelmes és fennkölt esszével debütál a természet felülmúlhatatlan tökéletességéről és a növényi létformák emberekre vonatkozó erkölcsi tanulságairól. Mindezt a márciusi számban teszi, amikor egyébként időszerű lett volna praktikus kertészeti tanácsok leírása is, melyek azonban az áprilisi számig vártak magukra. Az főrangú nők életmódját tekintve ez mégis létszerű, számukra a kertészeti rovat inkább egzotikus érdekesség lehetett, mint a házkörűli munka iránymutatója

A *Virágkertészet* bemutatkozó esszéje minden arisztokratikus modorossága mellett is figyelemreméltó. Mielőtt belekezdenék a szöveg vizsgálatába, John Ruskin művészetelméletéhez fordulok.

Az akadémikus gondolkodás rögzített szabályrendszerével szembenő művészetesztéta és kritikus Ruskin a művészet természetéhez való viszonyának értelmezését gyökeresen forgatta fel az 1840–50-es években. Gyenge Zoltán megfogalmazásában Ruskin egyik legfontosabb törekvése volt „a művészet és a mindennapi gyakorlat egymáshoz közelítése, a művészet elemeinek beépítése a mindennapok világába.”⁴² E gondolatkörrel párhuzamos Ruskin a természetet a művészet végső formájának tekintő szemlélete is, amely jelen téma értelmezéséhez kitűnő támpontot adhat. Ahogyan Seregi Tamás kifejti,⁴³ Ruskin a természetnek mint Isten alkotásának olyan tökéletességet tulajdonított, amelyhez egyetlen emberi kéz által alkotott dolog sem érhet fel. Egyik kiindulópontja az a hegeli gondolat volt, hogy a művészet végső célja a transzcendens lényegi ábrázolása, ezen azonban rögtön túl is lépett a vallásos művészet antropomorfizáló-esztétizáló jellegének határozott elutasításával. Minden művészetet szükségszerűen morálisnak tartott, amennyiben művészet alatt Isten művének szemlélését, minél pontosabb ábrázolását értjük, minimalizálva az alkotó személyének lenyomatát.

41 A szerző saját névhasználata ellenére az előfizetési felhívásokban és a lapszámok végén főmunkatársként megnevezve a *Nővilág* mindig utal bárónői rangjára.

42 GYENGE Zoltán, „Egy viktoriánus esztéta”, in *John Ruskin, a XIX. század viharfelhője*, vál. CSUKA Botond, DÉRI Ákos és KERESZTES Balázs, 7–20 (Budapest: Typotex, 2018), 20.

43 SEREGI Tamás, „A nem-esztétikai művészet – a tudománytól a konstrukcióig” *Cirka* 1, 2. sz. (2016), hozzáférés: 2020.10.15, <http://www.cirkart.hu/2016/06/24/a-nem-esztetikai-muveszet-a-tudomanytol-a-konstrukcioig/>

A természetábrázolásban megkülönböztetett figyelmet fordított a virágokra; ezt mi sem illusztrálja érzékletesebben, mint az általa oly nagyra tartott és támogatott preraffaelita festők részletgazdag növényi ornamentikája. Már a *Modern Painters* első kötetében is újra és újra összeveti a virágok tökéletes szépségét az ember alkotta tökéletlen művészettel, miszerint csak a műalkotásokat lehet kiválóságuk szerint hierarchizálni, mégpedig az alkotó befektetett munkájának nagyszerűsége alapján; a virágok azonban Isten alkotásai, ennél fogva egyformán kiválóak.⁴⁴

A virágok fejlődési íve, történetei, karaktere, kulturális lenyomata későbbi munkája során is élénken foglalkoztatta Ruskint. Hasonló gondolatkörre épül Jósika Júlia bemutatkozó esszéje is a *Divatcsarnok*ban:

A virágok szerkezetében oly tisztult izlés, oly választékosság van, mely utánozhatatlan, s a legélesebb mikroszkop kiábrándulásaival is dacol.

E bevégzettség és tökély a természet míveit – ugy növényi, mint szerves alkotásaiban – messze felülhelyezi az emberi kéz legnemesebb, legsükerültebb mívein.⁴⁵

Megkockáztatom, hogy a *Virágkertészet* cikksorozatot nyitó Jósika Júlia-esszé a ruskini művészetelmélet szellemiségéhez közelít. Nem bizonyítható közvetlen kapcsolat⁴⁶ Jósika Júlia és John Ruskin szövegei közt, azonban a két gondolatkör közti feltűnő hasonlóság miatt megengedhetőnek tartom Jósika Júlia *Virágkertészet I.* című esszéjének Ruskin felőli olvasatát.

Jósika Júlia instruktív kertészeti cikksorozatában ez az esszé elméleti bevezetőként funkcionál, melyben megindokolja, hogy miért is kell egyáltalán foglalkozni a kertműveléssel. A *Nővilág*ban közölt cikkeinek gyakorlatiasságától idegen módon itt nem a növények hasznosulásáról, vagy a kerti munka egészséges voltáról beszél, hanem morális tanulságokról, melyeket a növények fejlődésének megfigyeléséből vonhat le a szemlélő, hiszen „a természetnek majd minden alkotása-

44 „We talk of excellent music or poetry, because it is difficult to compose or write such, but never of excellent flowers, because all flowers being the result of the same power, must be equally excellent.”
John RUSKIN, *Modern Painters: Of General Principles and the Truth*, vol. 1 (Sunnyside-Orpington-Kent: George Allen, 1888), 17. (3. lábjegyzet)

45 JÓSIKA, „Virágkertészet I.”, 146–147.

46 Jósika Júlia naprakész angolos műveltségéről vannak adataim, korábban feltártam, hogy első önálló kötetében, az 1855-ös *Közlések a külföldről* miscellániában közölt *Pitcairn sziget s lakói* című szöveg egy csupán két évvel korábbi angol tudományos ismeretterjesztő könyv tömörített fordítása. KERPICS Judit, „Egzotikus vidékek Jósika Júlia *Közlések a külföldről* kötetében”, in *Jelenlét(hiány) – emlékezés – titok*, szerk. UJVÁRI Nóra (Budapest, 2020), megjelenés előtt.

ban valami mély értelem, mondanók, erkölcsi tanulság rejlik.⁴⁷ A növényekhez érzelmek, hangulatok, történetek, jellemek társulnak.⁴⁸ Ilyen például a fonnyadt kaktuszlevél esete, amely ritkán öntözött homokban is képes új növényé fejlődni, mert kitartó munkával felveszi, szűri, tisztítja a vizet; csakúgy, mint a szellemi munkában, mely során egy-egy nagy gondolatot lassan, újra és újra át kell szűrni, tisztogatni, érlelni. A példázatot tovább is viszi: ahogyan a silány földben, kevés tápanyaggal is kifejlődik és virágot hoz a kaktusz, „ugy a legszegényebb sorsban is, munka és kitartás által, egész elmevirágkertet növelhetünk!”⁴⁹

Későbbi cikkeiben áttér a kertműveléshez szükséges gyakorlati tanácsadásra, mint a kert felásása, trágyázása, az éghajlatnak megfelelő növények kiválasztása, teleltetés, szaporítás, kártevők elleni harc, és így tovább. Foglalkozik a dísznövények divatjával is, bemutatja az ízléses kertek aktuális kedvenceit és azok választékos elrendezését, szorgalmazza a rododendronok meghonosítását a magyar kertekben. A moralizáló hangnem azonban vissza-visszatér; például a fákra kúszó liánokat a növényvilág „iparlovagjainak” nevezi, mert olykor elpusztítják a fát, ami a tápanyagot és az élőhelyet biztosítja számukra. A zsenik lustaságát és öntörvényűségét pedig az alábbi megkapó hasonlattal ostorozza:

az *Orchidéák* a növényvilágban a *lángész*hez hasonlítanak; mivel minden tápot *látszhatólag* csak magokból merítenek, s e fölött a legcsodásabb virágalakokat tüntetik elő, rím és szabály nélkül; mert hiszen a lángész olykor azon *szánandó előítéletre* téved, hogy tanulnia nem kell, s a szabály nincs az ő számára teremtvé.⁵⁰

Kertészeti cikkeiben – csakúgy, mint divattudósításaiban és életvezetési tanácsadóiban – dominál a németes mértékletesség érénye („»Nicht zu viel des Guten;«

47 JÓSIKA, „Virágkertészet I.”, 147. Vö. “Nature is always mysterious and secret in her use of means; and art is always likest her when it is most inexplicable.” RUSKIN, *Modern Painters...*, 36.

48 Vö. “This is the difference between the mere botanist’s knowledge of plants, and the great poet’s or painter’s knowledge of them. The one notes their distinctions for the sake of swelling his herbarium, the other, that he may render them vehicles of expression and emotion. The one counts the stamens, and affixes a name, and is content; the other observes every character of the plant’s color and form; considering each of its attributes as an element of expression, he seizes on its lines of grace or energy, rigidity or repose; notes the feebleness or the vigor, the serenity or tremulousness of its hues; observes its local habits, its love or fear of peculiar places, its nourishment or destruction by particular influences; he associates it in his mind with all the features of the situations it inhabits, and the ministering agencies necessary to its support. Thenceforward the flower is to him a living creature, with histories written on its leaves, and passions breathing in its motion.” RUSKIN, *Modern Painters...*, 36–37.

49 JÓSIKA, „Virágkertészet I.”, 148.

50 JÓSIKA Júlia, „Virágkertészet II.”, *Divatcsarnok* 5, 5. sz. (1857): 236–238, 237.

– azaz: módjával!”⁵¹), hol a kertek méretével, a növények sokaságával, a talajjavító trágya mennyiségével, vagy éppen a kertre fordítható pénzzel összefüggésben, de következetesen és több cikkben is ejt néhány szót a takarékoság és mértékletesség fontosságáról, a fényűzés kerüléséről.

Lényegében ugyanazokat az erkölcsnemesítő, jellemépítő tanításokat írja le sokkal óvatosabb és finomabb virágnyelven, amelyek explicit iránycikk formájában a *Nővilág*ban is megfogalmazódtak. Nincs ebben semmi meglepő. A magát a legolcsóbb divatlapként hirdető *Nővilág* aktív, a háztartásban vagy azon kívül is dolgozó olvasóknak szól; a cikkek hangneme általánosságban véve közvetlenebb, hétköznapibb. A közölt receptek, szépségápolási és háztartási tanácsok a lehető legegyszerűbb nyelven, mindennapi használatra íródtak. Jósika Júlia erkölcsnemesítő, jellemépítő cikkei, egyszerű igazságai, határozott véleményalkotása és tapasztalaton alapuló tézisei is kedvező fogadtatásra találtak. Divattudósításainak gyakorlatias, tömör fogalmazásmódja kitűnően illett a cikkek szöveggörnyezetébe. Habár Vajda János maga is élt olykor tegező formulával vezércikkeiben,⁵² a bensőséges, tegező megszólítással írt fiktív divatlevelek bizalmas hangneme (barátnők egymás közt) még a *Nővilág*ban sem volt általános.

A *Divatcsarnok*ban Császár Ferenc jóval formálisabb, kissé finomkodó stílusa volt az irányadó. A jobbára tétlen, de művelt főnemesi közönséget kiszolgáló lapban Jósika Júlia, érthető módon, került a direkt erkölcsi tanácsadást, és emelkedett hangvétellű filozofikus narratívákba rendezve vagy éppen gyakorlati kertészeti útmutatásokba ágyazva hasonló üzenetet adott át.

Jósika Júlia publicisztikai írásait átítatja a megszólított társadalmi bázisnak megfelelően változtatott nyílt és burkolt normatív újságírói nyelvhasználat. Egyéni és kollektív értelemben vett normatív szándékot érvényesít a személyes jellemformálástól a kulturális javakhoz való hozzáféréseken át a közösségi felelősségvállalásig, szem előtt tartva a hasznosság, használhatóság kritériumait. Persze ez nem mindig volt maradéktalanul sikeres. Jósika Júlia sajátos humorával szólva: „Ha üres falaknak szónokolok – bocsássanak meg önök! – a legtöbb szónoklatnak ez a sikere – mai világban.”⁵³

51 JÓSIKA Júlia, „Virágkertészet IV.”, *Divatcsarnok* 5, 8. sz. (1857): 383–386, 385.

52 Vö. VAJDA János, „Ferenczy Teréz”, *Nővilág* 1, 4. sz. (1857): 49–52.

53 JÓSIKA Júlia, „Önhittség”, *Nővilág* 2, 34. sz. (1858): 538–539, 539.

Egy nemesasszony esete a popularitással

Kuliffayné Beniczky Irma útja
a regényírástól a kalendáriumszerkesztésig

Beniczky Irma, Kuliffay Edéné (1828–1902) a 19. század második felének sajátos irodalmi karriertípusát képviseli, egy író, akinek munkássága sokféle tradíciót visz tovább, összességében mégis újszerű.¹ Termékeny pályáját nagyrészt alárendelt műfajok fémjelzik, holott volt tehetsége a nagyobb önállóságot igénylő formákhoz is. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen okok vezettek Beniczky Irma karrierjének alakulásához, s milyen szerepmódban illeszthető az a pálya, amit bejárt. Beniczky életét és munkáit egyaránt számos társadalmi státusváltás kísérte. A dolgozat a korszak mediális viszonyainak társadalmi átrendeződéseibe ágyazva igyekszik bemutatni Beniczky munkásságát.

Beniczky Irma pályája az 1860-as évek elején szépirodalmi művekkel indult, két regénye is megjelent,² mégsem ezek kapcsán érdemelheti ki az utókor figyelmét, írásainak történelmi távlatból való szemlélését nem azok időtállósága indokolja. Annál is kevésbé, mert az 1870-es évektől – vélhetően megélhetési kényszerből – úgynevezett alkalmazott irodalmat művelt, ismeretterjesztő, felvilágosító, tanácsadó könyveket és cikkeket jelentetett meg, részben saját alkotásait, részben pedig átdolgozásokat. Jelentős regény- és novella fordítói munkássága is, és egyelőre felbecsülhetetlen a folyóiratokban, lapokban megjelent közleményeinek nagyságrendje. Közel három és fél évtizeden át szerkesztette az első, kifejezetten női olvasókra számító kalendárium-sorozatot, ami több szempontból is egyedülálló a korban. Egy női irodalomról szóló tanulmány sorozatba azért érdemes beilleszteni ezt a különös életművet, mert olyan, a korszakban még újszerű pol-

- 1 A szerzőnő leggyakrabban K. Beniczky Irma néven jegyezte műveit, ritkábban egyszerűen a leánynevének szerepelt. Időnként előfordul a Kuliffayné Beniczky Irma, illetve a Kuliffay Beniczky Irma névváltozat is. A Kuliffay Edéné formát ő maga soha nem használta, mint ahogy a Kuliffay Irma változatot sem.
- 2 BENICZKY Irma, *Lapok egy szép nő naplójából: Regény* (Pest: Szerzői kiadás, 1861); BENICZKY Irma, *Egy emancipált nő: Regény* (Pest: Bartalits, 1865).

gári irodalmi pályát mutat női szemszögből, amelyről egyelőre keveset tudunk. Beniczky Irma írásai továbbá szinte kivétel nélkül a korabeli női élet színterein mozognak, a háztartás, a családsszervezés, a gyerekeknevelés, valamint a lakás- és kertgondozás témái köré szerveződve a középosztály nőtágjainak mindennapjaiba nyújtanak betekintést.³

A társadalomtörténeti szempont több különböző irányból is megragadható Beniczky Irma kapcsán, hiszen élete és munkássága egyaránt társadalmi réteg-, illetve státusváltásokkal terhelt. Egyfelől magánemberként is más anyagi, társadalmi körülményei voltak élete nagy részében, mint amibe beleszületett, ennek hatására vélhetően jelentősen változtatni kényszerült azon az életformán is, amelybe gyerekként belenevelődött, s mindez szemléleti, világnézeti átrendeződéseket is hozhatott. Másfelől, mint a korabeli irodalmi élet szinte valamennyi szereplője, maga is javarészt időszaki kiadványokban publikált, illetve ilyenek szerkesztésével foglalkozott. Közel fél évszázados tevékenysége során egyre szélesebb nyilvánosság számára készülő, egyúttal feltehetően egyre alacsonyabb társadalmi státusú olvasókra – is – számot tartó kiadványokban működött közre. Érdekes kutatási téma annak felderítése, hogy mindeközben változtak-e valamelyest írásainak témái, módosult-e azok megközelítése, s ha igen, hol és milyen mértékben. E dolgozat tárgyának karriertörténete a hazai tömegsajtó és tömegkultúra kibontakozásának időszakára esett, a 19. század utolsó négy évtizedében folyamatosan nőtt a megjelent sajtótermékek száma, valamint a kiadás volumene is, aminek háttérben egyre szélesebb társadalmi rétegek rendszeres újság- és folyóiratolvasóvá válása állt.⁴ Beniczky Irma az 1860-as években egy még viszonylag exkluzív polgári nyilvánosságban szocializálódott íróvá, viszont élete utolsó éveiben, a 19. század utolsó, valamint a 20. század első évtizedeiben már vélhetően városi munkásnők és falusi parasztasszonyok – is – olvasták írásait.

Jelen tanulmány egy főnemesi származású asszony önálló egzisztenciateremtő kísérletét mutatja be, érzékeltetve azt, hogy mindezt családanyai, háziasszonyi és feleségi minőségében tette. Emellett írói karakterét igyekszik fölépíteni irodal-

- 3 Ez lehet az oka, hogy neve a nőírókról szóló összefoglalásokból többnyire hiányzik, a nőtörténeti munkákban viszont gyakori hivatkozási alap. Vö. KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmuskori Magyarországon, 1867–1914* (Pécs: Pro Pannónia, 2008); KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018).
- 4 LIPTÁK Dorottya, „A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében, Bécs – Budapest – Prága”, in *Gazdaság, politika, kultúra: Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*, szerk. GYIMESI Sándor, *Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek II*, 175–198 (Budapest: Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ, 1992).

mi hagyatéka, megjelent alkotásai segítségével. Eközben a karrierépítés gazdasági és társadalmi körülményeire kerül a nagyobb hangsúly, a művek esztétikai értéke helyett azok mentalitástörténeti és társadalomtörténeti vonatkozásai kerülnek előtérbe. A történet háttérét pedig a korabeli médiatörténet változásai adják, amelyekre az irodalomra épített egzisztencia érzékenyen reagált.

Beniczky Irma életéről meglehetősen keveset lehet tudni.⁵ Így jelen írás számos hézagot kénytelen áthidalni a vázolni kívánt történetben. Eddig nem kerültek elő ego-dokumentumok róla, vagy akár férjére vonatkozóan.⁶ Ennek ellenére nem lehet érdektelen összerakni azt a keveset, ami biztosan tudható róla, főként megjelent irodalmi művei alapján, hiszen ezek bőségesen állnak rendelkezésre,

- 5 SZINNYEI József, „Beniczky Irma”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 1:839–841; FÁYLNÉ HENTALLER Mariska, *A magyar írónőkről* (Budapest: Szerzői kiadás, 1889), 177. A későbbi lexikon-szócikkek többnyire az előbbi két munkára mennek vissza. Lásd pl. DEMETER Katalin, „Beniczky Irma”, in *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, 3 köt., 2. jav., bőv. kiad., főszerk. PÉTER László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 1:1209. A bibliográfiája több olyan forráshelyet is felsorol, általában a magyarországi női irodalmat áttekintő forrásokat, amelyek meg sem említik Beniczky Irma nevét, és jobb esetben is csak említik, de lényeges közlést nem fogalmaznak meg róla. Utóbbira példa BÁNHEGYI Jób, *Magyar írónők* (Budapest: Szent István-Társulat, 1939), 45, 56. Bánhegyi összefoglalása két félmondat erejéig említi. Fábri Anna könyvfejezete, illetve tömör, informatív lexikon szócikke az első tényleges szakszerű értékelés Beniczky munkásságáról: FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”. *A magyar írónők története két századforduló között, 1795–1905* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 122–123, 135–136. A kötet függelékében található statisztikai elemzés során tesz említést a szerző arról, hogy az általa közhasznú irodalomnak nevezett területet milyen nagy százalékban művelték női írók (237). Az írónők tevékenységének jellemző területeiről, valamint a közhasznú irodalom nők általi művelésének háttéréről lásd még FÁBRI Anna, „Közíró vagy szépíró? Az írói szerepkörök és a társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a XIX. századi magyar írónők munkásságában”, *Irodalomismeret* 7, 1–2. sz. (1996): 26–30. Lásd még *Kalligram* 7, 1–2. sz. (1998), hozzáférés: 2020.02.02, <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1998/VII.-evf.-1998.-januar-februar-Ironok/Koeziro-vagy-szepiro>. A közhasznú női irodalomról ugyanó példás elemzést ad egy 20. század eleji kézikönyv kapcsán: FÁBRI Anna, „Minta és kritika: A magyar család aranykönyve (1909–1911)”, in *Hagyomány, közösség, művelődés: Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*, szerk. ABLONCZY Balázs, HATOS Pál, Ifj. BERTÉNYI Iván és KISS Réka, 339–350 (Budapest: BIP, 2002).
- 6 A történetírás, s különösen a társadalomtörténet számára fontos, és eddig kevésbé kiaknázott lehetőség az egyéni életutak vizsgálata. Lásd KÖVÉR György, *Biográfia és társadalomtörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2014). A szaktörténész főként olyan személyeket tud megszólaltatni a múltból, akik kellő mennyiségű és minőségű személyes dokumentumot hagytak maguk után, így például naplót, önéletírást, visszaemlékezést, számlakönyveket, gazdasági feljegyzéseket stb., s ezeket lehetőség szerint maguk vagy leszármazottaik közgyűjteményben helyezték el. Jelen esetben csupán a megszólaltatott személy publikált életművére támaszkodhatunk, így az életrajz és az életmű társadalomtörténeti értelmezésének lehetőségei jóval korlátozottabbak.

egyik-másik még jóval halála után is érdeklődést keltett.⁷ Másodszor, az írás mindig nagyon személyes dolog, a szerző soha nem tudja tökéletesen kiiktatni saját véleményét, viszonyulásait, még az olyan alárendelt tevékenységek esetében sem, mint a műfordítás. Beniczky Irma történetének vakfoltjait jelen írás a történet- és irodalomtörténet-írás tapasztalatai alapján igyekszik kiegészíteni, mindig jelezve, hogy ezek pusztá feltevések.

A nagyjából biztosnak mondható adatok életének alapvető fordulópontjairól az alábbiak. Előkelő felvidéki nemesi famíliába született; a gróf beniczzei és micsinyei Beniczky családból évszázadok óta számos író, politikus, katona került ki.⁸ Pontosan nem tisztázott, hogy Beniczky Irma milyen fokú rokonságban állt azokkal az író kortársaival, akik ugyanezt a családnevet viselték, illetve esetleg ugyanott, a család református ágának birtokközpontjában, a Zólyom megyei Alsómicsinyén születtek. A rokonsági fokban legközelebb Beniczky Lenke férje, Beniczky Ferenc (1833–1905) állhatott hozzá, akivel, lévén születési helyük is azonos, feltehetően első, vagy másodfokú unokatestvérek voltak, s aki szép karriert futott be Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, valamint Kecskemét főispánjaként. Sokkal távolabbi lehet a rokonság a szintén felvidéki, de a Nógrád megyei Láziban született Veres Pálné Beniczky Herminnel (1815–1895), a magyar nőnevelés történetének kiemelkedő alakjával. A vérségin túl azonban eszmei rokonság is összefűzte őket, a magyar középosztály leányainak középfokú (ekkor még felsőbbnek nevezett) oktatását mindketten megreformálnak látták. Fontosnak tartották a korszerű természettudományok beemelését a leányiskolák tananyagába, s mindketten a maguk eszközeivel harcoltak e cél eléréseért.⁹ Kapcsolatukat bizonyítja, hogy a Beniczky Irma szerkesztette, rövidéletű *Divatvilág* című lap hasábjain megjelent egy rövid cikk Beniczky Hermin tollából a

7 Itt érdemes megjegyezni, hogy Beniczky Irma tanácsadó műveinek válogatását a Franklin Társulat az 1920-as években – pontos évszámmegjelölés nélkül – sorozat formájában újra kiadta. Ez a szépirodalmi műveket nem érintette.

8 Az életrajzi lexikon szócikket közül Beniczky Péter 17. században élt költőről, a 17–18. században élt Beniczky Gáspárról, aki II. Rákóczi Ferenci titkára volt, valamint Beniczky Lajos festőről a 19. századból. *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1900*, 3 köt., főszerk. KENYERES Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 1:177.

9 VERES-BENICZKY Hermin, *Nézetek a női ügy érdekében* (Pest: A szerző tulajdona, 1868). Beniczky Irma a nők természettudományos nevelését elsősorban a babonák, tévhitek legyőzése, a külsőségekkel való foglalkozás ellensúlyozása miatt, a cicomázkodás túlzásba vitele ellen tartotta fontosnak, továbbá gyakorlati életben használható ismeretekre terjesztette volna ki. Úgy gondolta továbbá, hogy a műveltség és pallérozottság szerényné és alázatossá tesz. K. BENICZKY Irma, *A nők hivatása* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1870), 151–174.

nőnevelés és nőoktatás tárgyában.¹⁰ Még kevésbé tisztázott a rokonság, vagy annak lehetősége Vay Sándor/Sarolta (1859–1918) író, újságíróval, akinek édesanyja Beniczky Sarolta volt.

Beniczky Irma húsz éves volt az 1848-as forradalom idején, testvére Lajos fontos pozíciót töltött be ekkor, bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes volt, akit ezért a császári hatóságok a szabadságharc leverését követően vagyoneklobzásra ítélték.¹¹ Feltehetően ez az esemény, majd házassága játszotta a legfőbb szerepet a fiatal nő irodalmi pályájának elindulásában. 1860-ban, harminckét éves korában ment feleségül a nálánál tíz évvel fiatalabb, emellett alacsonyabb származású Kuliffay Ede (1839–1881) költő, drámaíró, műfordítóhoz, akivel két évtizedet éltek együtt. Kuliffay Ede a Grassalkovich hercegség gazdatisztjének fiaként értelmiségi családba született. A papi szeminárium elhagyása után húsz esztendősen szabadfoglalkozású költőként, újságíróként, hosszabb-rövidebb időszakokban segédszerkesztőként, később kistisztviselőként, a Magyar Színházi Társaság segédtitkáraként tevékenykedett.¹² Házasságukból két fiú és egy lánygyermek született, de csak leányuk érte meg a felnőtt kort. Kuliffay Izabella (1863–1945) a Királyi Zeneakadémia zongora tanszakára járt, később pódiumművész, zeneszerző, illetve zeneiskolai tanár, majd zeneiskola-tulajdonos lett.¹³ A házaspár, később az özvegy, aki huszonkét évvel élte túl férjét, Újpesten lakott.¹⁴ A település ekkor még a fővárosnak nem kül-, hanem elővárosa volt csupán, önálló közigazgatási egység és ipari központ, s elsősorban kispolgári, illetve munkáskolóniáknak adott otthont. Az agglomeráció nem számíthatott előkelő lakhelynek, bár kétségkívül már ez időben is kényelmesebb lehetett a falusias kisváros villájában vagy kertes házában élni, mint a belvárosban. A lakhely és munkahely egyaránt a házaspár alsó középosztályi (kispolgári) életformájára enged következtetni.

Beniczky Irma belletristának indult, első regénye 1861-ben jelent meg (*Lapok egy szép nő naplójából*), s feltehetően személyes élményei ihlették. Főhőse egy elszegényedett földbirtokos család leánya, aki az 1850-es években saját kastélyának

10 VERES-BENICZKY Hermin, „Egy nemes terv a nők érdekében”, *Divatvilág* 1, 8. sz. (1867): 208–209. A lapról alább bővebben is lesz szó.

11 *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-es szabadságharczról és a tót mozgalomról*, s. a. r. STEINER Lajos (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1924).

12 SZINNYEI József, „Kuliffay Ede”, in SZINNYEI, *Magyar írók élete...*, 7:436–438.

13 FABRICIUS Endre, *Kuliffay Izabella zeneművésznő emlékezetére* (Budapest: Szerzői kiadás, 1947). Továbbá KELEMEN Éva, „Kuliffay, Izabella”, in *Oxford Music Online*, hozzáférés: 2020.01.14, <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000054040>.

14 PILINYI Péter, „Beniczkyek Újpesten”, *Újpesti Helytörténeti Értesítő* 10, 4. sz. (2003): 9.

pincéjében kénytelen bujtatni rokonát, s eközben végig kell néznie, amint gazdagsága megfelelő szakértelem híján enyészik, pusztul. A kissé bonyolult történetnek azonban ez csupán mellékszála, az események fősodrát a főhősnő bonyolult szerelmi élete, számos beteljesületlen románca jelenti. A cselekmény vezetése még kissé esetleges, túlbonyolított és az arányokat sem mindig sikerül a szerzőnek megtalálnia. A mű fontos erénye ugyanakkor, hogy kendőzetlenül beszél az anyagi nehézségekkel küzdő úrilányok párválasztási, férjhez menési lehetőségeiről, a magánélet és az egzisztencia kényszerű összefonódásának deprimáló, demoralizáló hatásairól. A jó családba született, de önhibáján kívül nehéz sorsra jutó, s végül a társadalmi státusából fakadó szereplehetőségeket felrúgni kényszerülő Mariska sorsában számos írói önéletrajzi motívum sejlik fel.

1865-ben újabb regénnyel jelentkezett Beniczky Irma, harminchét éves volt ekkor. Az *Egy emancipált nőben* a szerző problémaérzékenysége tovább finomodik. Benne a női önállóság kérdése kerül terítékre a férjhez menés, a vagyon, illetve a társadalmi pozíció szentháromságának fényében.¹⁵ Kissé leegyszerűsítve, a hagyományos polgári női szerepek, illetve a nők egyéni szabadságának kérdését járja körül. A tét a férj által megszerezhető vagy megtartható társadalmi pozíció, illetve az individuális szerelem, valamint az érzelmi alapú házasság kialakításának nehézsége. Konklúziója meglehetősen sommás: férfi, pontosabban férj nélkül lehet ugyan szabad a nő, de ez szükségszerűen magányos állapot. A kissé bonyolult cselekmény során a fenti képlet számos módoszata is vázolásra kerül. Szó van idős, de gazdag férjről, aki néhány év ápolás után meghal, hatalmas vagyont hagyva örökösnyőjére; figyelmetlenségéből elszalasztott szerelemről, illetve a kevésbé romantikus, de biztonságot nyújtó férj választásának lehetősége is megjelenik. A cselekményt nem az intrika, vagy a vakvéletlen irányítja, mint oly sok kortárs alkotásaiban, hanem egy erős akaratú, bölcs és szemfüles asszony, Garamvári Árpádia, akinek ellenpontja barátnéja, a szelíd, kedves, de kissé egzaltált és esetlen Térei Jerne.

Beniczky Irma szépíróként kortársainál, sőt, még saját későbbi könyveikhez képest is árnyaltabb képet tár elénk ebben a műben a felső- és középosztálybeli nők életének alapkérdéseiről. Már az első regényben is sokféle oldalról mutatja be, hogy a nők, még az arisztokrata hölgyek is, mennyire kiszolgáltatottak családjuk idősebb férfi tagjainak, milyen könnyen válhatnak azok kapzsisága, vagy önnön érzelmeik áldozatává. Az ábrázolásban benne foglaltatik a helyzet valamilyen megoldására való igény is. Beniczky regényeinek lényege nem a cselekmény-

15 A művet más szempontok alapján értékeli FÁBRI, „*A szép tiltott táj felé*”, 123; SZÉCSI Noémi és GÉRA Eleonóra, *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)* (Budapest: Európa Kiadó, 2018), 320–322.

vezetésben, a bonyolult kalandokban rejlik, sokkal inkább a külső és belső konfliktusok ábrázolásában. Kortársaival ellentétben nála nem a pozitív végkifejlet – a kortárs női regények többségében a sikeres és boldogító házasság¹⁶ – felé halad a történet, hanem egy alapképlet többféle megoldási lehetőségének bemutatását célozza: Árpádia kvázi pártában marad, másodszor nem akar férjez menni, boldogan él elhunyt férjétől örökölt vagyonából, vagyis nem köt még egyszer kompromisszumot. Jerne azonban kissé megalkuszik helyzetével, s egy kevésbé vonzó és izgalmas partner mellett találja meg a hétköznapi bukolikus boldogságát. Az eseménysor kettejük beszélgetéseiből bontakozik ki, ezek a dialógusok a mai olvasó számára talán kissé dagályosnak és modorosnak tűnhetnek, a sorok között ugyanakkor a nők előtt álló sokféle döntési helyzet és lehetséges megoldás sorjázik.

Az nem tudható pontosan, hogy a látszólag sikeres indulást miért nem követte folytatás Beniczky pályáján, hiszen regény- és beszélyírónak indult, de két ígéretes regénye után csak néhány óvatos próbálkozása mutatja, hogy ezen a területen később is szeretett volna gyökeret eresztetni. Feltehetően élete végén, esetleg posztumusz, vagyis évtizedekkel az első két mű után jelent meg az utolsó, harmadik regénye. Ez a mű is a pályaindulás témáihoz nyúlt vissza, a párkeresés és a női egzisztenciateremtés lehetőségeit járta körül.¹⁷ A *Miért maradt pártában* című alkotás sokkal letisztultabb, egyszerűbb, mondhatni kiérleltebb, mint az előző kettő, ugyanakkor sok a párhuzam az ifjúkori regényekkel, egy-egy motívum visszaköszön a korábbi munkákból. A pártában maradás okait ezúttal egy idősebb asszony szemszögéből meséli el, aki sorozatos kudarcokat él meg nem megfelelő hozományra, bonyolult családi viszonyai és szerencsétlen választásai miatt. A mostohaanyját kisémmiző, megalázó, a főhősnő anyját tönkretévő mostohaapa alakja, akárcsak a második regényben, itt is fontos motívum. A végzet szerepe, a romantikus jelenetek, a szélsőséges érzelmek ugyanakkor mind-mind tompultak az évtizedek során, s Beniczky írói stílusa még inkább a valóságábrázoláshoz közelített.

16 A 19. század második felének női regényeiben gyakori ez a képlet, leginkább Beniczky Lenke munkásságában, lásd TÖRÖK Zsuzsa, „»Legtermékenyebb összes női írónk között«: Beniczky Lenke és a könyvivar a 19. század második felében”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–399. Erről a tendenciáról, továbbá az ellenpólusról lásd MARGÓCSY István, „Nőiség, női szerepek és romantika”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Író-nőink című trászáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4, 19–40 (Budapest: Reciti, 2016).

17 BENICZKY Irma, *Miért maradt pártában?: Regény* (Budapest: a „Képes Családi Lapok” Kiadóhivatala, é. n.). Az OSZK-ban található példányon sehol nem tüntették fel a megjelenés idejét. A katalógus szerint a 20. században láthatott napvilágot. A tipográfia és a megjelenítés, valamint a háromszín nyomott címlap alapján sokkal inkább az 1880-as, illetve 1890-es évekre datálható.

Azt, hogy a regényírói pálya miért zárult be Beniczky Irma előtt, csak találgatni tudjuk. A 19. század dereka a regényírás hirtelen felfutását, minden más műfajon való felülkerekedését hozta. Ez a konjunktúra számos férfi és női író karrierjét alapozta meg, néhány ekkor a pályáját kezdő szerző az 1860-as évek elején, amikor Beniczky Irma indult, már befutott, s a könyvpiarba is jól beágyazott alkotónak számított.¹⁸ A pálya telítettsége, a nem elegendő ráfordítható idő, illetve az egyéb, gyorsabb, rendszeresebb jövedelmet adó munkák előtérbe kerülése (összességében egzisztenciális gondok) mellett művészeti problémák is felvethetők. Ez pedig az akár társadalmi realizmusnak is nevezhető problematizáltság jelenléte, ami kizárhatta a Beniczky-regényeket a könnyű eladhatóság, a tömegirodalommá válás lehetőségéből. Ez az írói arcél minden bizonnyal nem felelt meg a napi és hetilapok, illetve havi rendszerességgel megjelenő folyóiratok folytatásos regényrovatainak sem. Az irodalom első vonalába tartozni az anyai és háziasszonyi kötetmek, valamint a szinte kizárólag férfiakból álló írói társadalom ellenállása miatt jóval nehezebb volt egy női író számára, s lényegében ebben az időben még szinte senkinek nem sikerült. Az első Beniczky-regények még nem is predesztináltak szerzőjüket ebbe a körbe, de az ígéretes indulás megfelelő körülmények között talán ebbe az irányba is továbbvihette volna a szerzőt.

A regényírással párhuzamosan Beniczky Irma, a kor gyakorlatának megfelelően, több lapban is publikált, viszonylag rendszertelenül. A lexikonok szerint 1860-tól másfél évtizeden át munkatársa a *Családi Kör* (1860–1880) című női lapnak. A *Családi Kör*-ben való megjelenés azonban, legalábbis a szignált cikkeket tekintve, átlagosan évi két publikációt jelentett, ami a korabeli viszonyok közt sem számít jelentősnek.¹⁹ Ezzel párhuzamosan a *Vasárnapi Ujság* számára is írt, főként a korszakban nagyon gyakori és jellegzetes táj- és népismereti cikkeket.²⁰

18 MARGÓCSY, „Nőiség, női szerepek és romantika”, 27–32.

19 Az 1860-as, kezdő évfolyamban egy közleményét sem találtam. Az 1861-es, második évfolyamban az alábbi cikkei jelentek meg: BENICZKY Irma, „A viszontlátás: Beszélyke folytatásokban”, *Családi Kör* 2, 4–5. sz. (1861): 54–55, 71–72; BENICZKY Irma, „Házi rendtartás”, *Családi Kör* 2, 22. sz. (1861): 337–338; BENICZKY Irma, „A pálmák”, *Családi Kör* 2, 51. sz. (1861): 800–802.

20 A lexikonok Beniczky Irmát mint a *Vasárnapi Ujság* rendszeres táj- és népismeretőjét emlegetik. E tárgyban összesen két cikkét sikerült fellelni, egymástól viszonylag nagy időbeli távolságban: BENICZKY Irma, „Pusztai élet”, *Vasárnapi Ujság* 6, 40–41. sz. (1859): 471–474, 486–487. (A cikket a 471. oldalon olvasható lábjegyzet szerint egy német lapban megjelent eredeti változathoz fordították. A pontos forrásmegjelölés elmarad, de Fábri Anna szerint Beniczky Irma még a *Vasárnapi Ujság* előtt a *Gartenlaube* című lipcei kiadású családi lapban jelentetett meg írásokat. FÁBRI, „A szép tiltott táj felé”, 135.) BENICZKY Irma, „A bérczi erdő és lakói”, *Vasárnapi Ujság* 11, 22–23. sz. (1864): 203–204, 215–216. Utóbbi cikk csak részben tájismertető, nagyobb részt természetismereti, pontosabban madártani. Az ornitológiai érdeklődés később is megmaradt Beniczky Irma pályáján, erről részletesebben a továbbiakban lesz szó.

Az újság később rendszeresen reklámozta, illetve recenzeálta megjelent könyveit, s halálakor rövid nekrológot is közölt róla.²¹

A hetilap- és folyóiratcikkek írása mellett több próbálkozása is volt időszaki kiadványok szerkesztésére, azonban egyik vállalkozása sem bizonyult hosszú távúnak. 1867-ben indult útjára a *Divatvilág*, amely minden rendű és rangú olvasó kiszolgálását ígérte felhívásában. A kéthetente megjelenő lap felépítése, rovatai előre vetítik Beniczky Irma későbbi pályafutását. Benne a női életvilág gyakorlati kérdései, a házimunkák, mindenekelőtt a főzés (*Konyhászat* rovatcímmel rendszeresen közölt például ételrecepteket), gyermeknevelés, kertészkedés, illetve a nők számára egyszerre kötelezettséget és élvezetet jelentő öltözködés és divat, valamint lakberendezés kérdései jelentek meg. Itt indította el külföldi előképek alapján *A nők hivatása* című rovatot, amelyben átfogóan értekezett a női feladatok, egzisztenciális lehetőségek, erkölcsiség, a női személyiség kérdéseiről.²² Az itt megjelent rövid cikkek előtanulmányok lehettek a később azonos címen megjelent, e sorok közt is említett munkához.

A lap, bár címében szerepel a divat, nem kötődik az 1840-es és 1860-as évek közti időszakra jellemző irodalmi divatlapok hagyományához, nem dominálja a szépirodalom, s egyáltalán, az esztétikai témák meglehetősen kis helyet foglalnak el benne. Minden számban csak néhány szépirodalmi szöveg, egy-egy vers és beszély jelent meg. A rovatok többsége merőben gyakorlatias természetű volt, a hétköznapi élet ügyes-bajos dolgai, valamint a társadalmi és kulturális élet hírei töltötték ki a tartalmát. Mindemellett fontos műfaj volt még az ismeretterjesztés, főként műszaki újítások és természeti különlegességek kerültek bemutatásra e tárgyban. A tudományos ismeretterjesztés, a természettudományos felfedezések és technológiai innovációk reprezentálása a sajtóban kifejezetten populáris jelenség.²³ Az irodalmi divatlapok ezt a témát nem preferálták, a tudományos és műszaki témák jelenléte határozott jelzője a *Divatvilág* széles társadalmi réteg felé fordulásának, tömegkulturális karakterének. Mindez egy jól megfogalmazott koncepcióba illeszkedett, amely egybevágott a korszak középső társadalmi rétegét uraló konzervatív nőképpel: a művelt, udvarias, türelmes asszonyéval, aki életét zömmel otthona négy fala között éli, egyensúlyt teremtve a gyakorlati kötelezettségek, a szép és a jó ismerete és továbbadása, a gyermekei és férje közt.²⁴

21 *Vasárnapi Ujság* 49, 8. sz. (1902): 126. (*Halálhírek* című rovat.)

22 A rovat első megjelenése: K. BENICZKY Irma, „A nő hivatása”, *Divatvilág* 1, 4. sz. (1867): 82–85.

23 Lásd erről Claude D. CONTER, „Die Entstehung der zwei Kulturen im 19. Jahrhundert”, *KulturPoetik* 8, no. 1. (2008): 18–38.

24 Vö. SÁRAI SZABÓ Katalin, „Normakövető női emancipáció: A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején”, *Replika* 85–86, 1–2. sz. (2014): 85–106.

A *Divatvilág* határterületen helyezkedik el az 1870-es évektől jellemző, gyakorlatias női lapok, valamint az 1850-es évekig uralkodó irodalmi divatlapok között. Előbbit az önálló keresettel rendelkező asszonyok és lányok növekvő csoportja számára készülő *Magyar Bazár* (*Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*) reprezentálja leginkább,²⁵ utóbbi viszont az 1840-es évek irodalmi divatlapjaival mutat rokonságot, azok szerves folytatásának tekinthető, ilyen volt a *Családi Kör*, valamint a *Divatcsarnok* (1853–1861) is. Utóbbiak olvasói feltehetően magasabb társadalmi presztízzsel és jobb anyagi lehetőségekkel bíró polgár- és nemesasszonyok voltak, akiket kevésbé kötött le életük gyakorlati ügyeinek intézése, olvasni pedig saját szellemi és lelki épülésük céljából szoktak. A *Divatvilág* olvasói azonban zömmel maguk varrták ruháikat, erre utal a lap által közölt számos szabásminta és gyakorlati szabás-varrás tanács, maguk vezették a háztartásukat, erre a konyhai és háztartási útmutatások sora alapján lehet következtetni.

Még egy tényező megkülönbözteti a *Divatvilágot* például a *Családi Körtől*, ez pedig a szerzőgárda. A *Divatvilág* olcsó vállalkozás lehetett, ugyanis a szerkesztőn és a főmunkatárson kívül csak néhány név kerül említésre az egyes rovatok és cikkek alatt, a *Konyhászat* rovatot Vörös Eszter, a *Kertészetet* pedig a „Mária”-ként aposztrofált szerző jegyzi. Mellettük rendszeresen közölt a lapban Milesz Béla, Rusz Károly, Pongrácz Emil, Konkoly Dezső, de laponként többnyire csak egy-két vendégszerzővel találkozunk. Szemben a *Családi Körrel*, ahol egy-egy évfolyam 52 lapszámában száznál több beszély- és versíró tűnt fel, többnyire másodvonalbeliek, de olykor jeles alkotók is.

Újszerű profilja ellenére a lap nem lett hosszú életű. Mindössze huszonnégy lapszámáról tudunk, máig ismeretlen okból hamar megszűnni kényszerült. A bukkás háttérben az erős konkurencia állhatott, hiszen ebben az időben már számos női olvasókat célzó hetilap is a piacon volt, még ha ezek profilja kisebb vagy nagyobb mértékben el is tért a *Divatvilágétól*.²⁶ A sikertelenség okaként felmerülhet még a kellő marketing hiánya, az olvasók felkutatására és meghódítására irányuló törekvések elmaradása, ami ekkor már az erős piaci versenyben nélkülözhetetlen volt. Magyarán, nem csupán jó lapot kellett szerkeszteni, hanem el is

25 MÉSZÁROS Zsolt, „Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A *Magyar Bazár* és olvasóközönsége”, *Magyar Könyvszemle* 133, 3. sz. (2017): 297–313; MÉSZÁROS Zsolt, „A *Magyar Bazár* és a 19. századi magyar divatlapkutatás új perspektívái”, in *Certamen, IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, GÁLFI Emőke és WEISZ Attila, 81–93 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017).

26 NAGYDIÓSI Gézáné, „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, 193–227 (Budapest: OSZK, 1958), 217.

kellett azt juttatni a célközönségnek, meg kellett találni azokat a rétegeket és csoportokat, amelyek adott orgánum olvasói táborát jelenthették.²⁷

Az *Új Regélő*, *Beszély- és Regénytár* (1870–1872), illetve a *Kis Vasárnapi Újság* (1873–1874) című lapok, amelyeket szintén Beniczky Irma szerkesztett, szintűgy rövidéletűnek bizonyultak, a kudarc okai pedig éppúgy nem ismertek, mint az előző esetben.²⁸ Előbbi füzetes formában jelentette meg tartalmát, utóbbi pedig gyerekek számára készült hetilap volt. Az 1860–70-es évek fordulója nagyon pezsgő időszak volt a magyarországi sajtótörténetben, feltehetően gyors változások zajlottak, amiket nem minden kiadó és szerkesztő mért fel pontosan.²⁹ Az egyes kiadványok a teljesen haszonelvű rendszerben, ha nem termeltek megfelelő profitot, hamar bezárhatták kapuikat.

Az *Új Regélő* ugyan nem volt hosszú életű, de alternatív pályára segítette Beniczkyt, mégpedig a műfordítóéra. A regénytár ugyanis főként idegen nyelvből átültetett, illetve átdolgozott novellákat és kisregényeket jelentetett meg, eleinte füzetes formában, folytatásokban, majd pedig önálló kötetekben.³⁰ A sorozat néhány magyar nyelven született elbeszélést is lehozott, egyrészt a főszerkesztő, Beniczky Irma tollából, másrészt néhány másik kortárs beszélyíró, például Tóvölgyi Titusz jóvoltából.³¹ A tartalom nagyobb részét azonban, egyebek mellett, Eugene Marlitt, Robert Byr vagy Friedrich Gerstäcker alkotásainak magyarításai tették ki. Beniczky Irma önmaga a kiadványsorozat fennállásának két éve alatt összesen tizenkét elbeszélést és regényt fordított le.

Szinte alig találunk olyan nőírót a 19. században, aki nem foglalkozott fordítással, a színésznő-írónok, mindenekelőtt Bulyovszky Lilla, vagy a költő Majtényi Flóra színdarabokat, a lírikus Szendrey Júlia, verseket, novellákat, meséket fordított.³² Az első külföldi mesegyűjtemények fordítói között egyébként is számos

27 Vö. MÉSZÁROS Zsolt, „Női hálózatok és a 19. századi divatlapok”.

28 A *Kis Vasárnapi Újság* összesen 53 lapszámot ért meg. Beniczky Irma gyermekirodalmi munkássága ezúttal terjedelmi okokból csak röviden került tárgyalásra, de mindenképp külön tanulmányt érdemel.

29 Áttekintő jelleggel: BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 177–229.

30 *Új Regélő: regény és beszélytár, mindennemű kalandokat, mulattató történeteket s egyéb érdekes apróságokat tartalmazó egyveleggel*, szerk. BENICZKY Irma (Pest: Heckenast, 1870–1872).

31 BENICZKY Irma, „Melyik a három közül? Humoreszk”, *Új Regélő: regény és beszélytár* 1, 2. sz. (1870).

32 FÁBRI, „Közíró vagy szépíró?...”, 29–30; GYIMESI Emese, „Versíró nők a 19. század közepén: Szendrey Júlia, Majtényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla pályája”, in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4, 155–183 (Budapest: Reciti, 2019).

nőt találunk.³³ A főleg magas társadalmi pozíciójú szerzőnők többnyire otthonról hozták két-három idegen nyelv ismeretét, ami ekkor az európai arisztokrácia, valamint a polgárság soraiban egyaránt a neveltetés alapjának számított, akár csak a művészeti ágak valamelyikében való elmélyülés. Magyarországon minden felső- és középosztálybeli család taníttatta a gyermekeit németül, sőt, például a pesti, és számos korabeli nagyváros polgársága zömmel német eredetű lévén, ezt a nyelvet anyanyelvként sajátították el. A korabeli műveltség, valamint az európai kultúra közvetítő nyelve a francia volt, a jobb módú családokban a franciataulás is evidenciának számított. Az értelmiségi középosztály soraiban nem volt ritka az angol nyelv ismerete sem. Beniczky Irma elsősorban németből és franciából fordított, de több olyan mű is szerepel fordítói repertoárjában, amelyek angolul vagy olaszul jelentek meg eredetileg.³⁴ Nem lehetünk biztosak abban, hogy ezeket milyen nyelvből fordította, elképzelhető, hogy ezekben az esetekben is német vagy francia változathoz dolgozott, de nem zárható ki, hogy angolul, esetleg még olaszul is tudott.

Beniczky Irma a sorozat megszűnése után is gyakran fordított, a folyóiratokban, illetve önálló kötetekben megjelenő regények, elbeszélések magyarítása rendszeres és kiszámítható munkalehetőséget teremtett számára, és számos közhasznú ismeretet tartalmazó könyvének jelentős része is idegen nyelvű művek átdolgozását jelenti. Ez az a korszak, amely a könnyed olvasmányok, a kolportázs, a filléres és tárcaregények meghonosodását hozza Magyarországon.³⁵ A folyamat feltehetően sokkal inkább a könyvpiar kapitalista szemléletre való átállásának volt következménye, mint az irodalmi élet szándékainak. Az egyre nagyobb olvasótábor és a szélesebb társadalmi rétegek olvasási igényeinek kiszolgálása is szerepet játszhatott benne. A három tényezőtől azonban a két gyakorlati szempontnak lehetett nagyobb a jelentősége. Szélesebb olvasói rétegek kiszolgálására számos nagy múltú orgánus és kifejezési forma állt rendelkezésre, ezek egy része a 16. századig, a könyvnyomtatás kezdetéig vezethető vissza, ilyen például a kalendárium,

33 A Grimm- és Andersen-mesék első magyar fordításairól lásd kötetünkben Domokos Mariann és Gulyás Judit tanulmányait.

34 Robert STONE, *Fekete árnyak: Regény*, ford. BENICZKY Irma (Pest: Családi Kör, 1868); Mario TRELLONI, *A vérbosszú: Regény*, ford. K. BENICZKY Irma (Cleveland: M. Napilap Ny., [1898 után]); A tanácsadó könyvek esetében nehéz megállapítani az átdolgozás mértékét, de vannak ezek között is egy az egyben fordított művek, pl. STEINER János, *Tanácsok a gyermekek természetszerű testi nevelésére*, ford. K. BENICZKY Irma (Budapest: Franklin-Társulat, 1877); G. A. RIECKE, *Anyák könyve: A gyermek első nevelésének legfontosabb kérdéseiről*, ford. K. BENICZKY Irma (Budapest: Franklin-Társulat, 1877).

35 A folyamatról sajtótörténeti szempontból lásd HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014).

vagy a 18–19. század fordulójától egyre alacsonyabb társadalmi rétegek által használt és olvasott ponyva.³⁶ Emellett ez a korszak a nyugati típusú kolportázs és lektűr beáramlásának időszaka is, ez a terület továbbra is fordítások formájában létezett leginkább.³⁷ Beniczky Irma ezen új tömegirodalom több alapvető típusát fordította, ifjúsági regényeket, gyermekkönyveket, illetve kaland- és bűnügyi regényeket, azaz krimiket is.³⁸ A regénytár mérföldkő a szélesebb olvasótábor felé vezető úton, az olcsó füzetes kiadás feltehetően sokakhoz eljutott, olyanokhoz is, akik Beniczky Irma korai regényírói, vagy akár lapszerkesztői próbálkozásai- ból még nem részesülhettek.³⁹

A *Kis Vasárnapi Újság* egy másik népszerű és jól eladható területre terelte Beniczky Irma érdeklődését, mégpedig a gyermekirodalom felé.⁴⁰ Az ifjúsági irodalomban is leginkább fordítói-átdolgozói minőségében tudott megnyilvánulni.⁴¹ E tekintetben nem csupán a Hans Christian Andersent fordító Szendrey Júliá-

- 36 Erről a sajátos helyzetről ad áttekintést SZELLE Béla, „Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában”, in *Kovács Máté emlékkönyv*, szerk. SZELLE Béla, 86–112 (Budapest: Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 1983), 98–108; SZELLE Béla, „A nép és az olvasás az önkényuralom időszakában”, *Magyar Könyvszemle* 111, 3. sz. (1995): 264–274.
- 37 Különös módon a szakirodalom szinte kizárólag az előbbi típusal, tehát a klasszikus ponyvával foglalkozik, még azokra az időszakokra vonatkozóan is, amikor a kettő már együtt van jelen. Lásd pl. POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre* (Budapest: Magyar Helikon, 1978). Az irodalmi élet és az utókor irodalomtörténete egyaránt a két világháború közti időszakra detektálta a jelenséget, erre utal a híres Nyugat-vita a ponyváról, amely valójában a kolportázst, és nem a hagyományos ponyvát érintette. Erről lásd BENYOVSZKY Krisztián, „»Hasznos szelentyű«? Ponyva és irodalom – egy Nyugat-disputa és környéke”, in *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*, szerk. LÓRÁND Zsófia, SCHEIBNER Tamás, VADERNA Gábor és VÁRI György, 256–269 (Budapest: L'Harmattan, 2006).
- 38 North BARCLEY, *A gyémántgomb: Bűnügyi regény*, ford. K. BENICZKY Irma (Budapest: Franklin-Társulat, 1888).
- 39 Nem tisztázott, hogy ezeket a folyamatokat, például a regény műfajának egyeduralmává válása kapcsán a korabeli kritikai értelmiség mennyire detektálta, értékelte, kategorizálta.
- 40 BENICZKY Irma, *Regélő gólya: Mesék, elbeszélések és költemények gyermekek számára* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1872); K. BENICZKY Irma, átdolg., *Szászországépek: 85 mese és elbeszélés fiúk és leányok számára*, Hoffmann, Schmid s mások után (Budapest: Eisler, 189?); K. BENICZKY Irma, átdolg., *Apró mesék*, Hoffmann [et al.] után (Budapest: Athenaeum, [1909]). Az *Apró mesék* a *Regélő gólyában* már megjelent történetek, valamint a *Kis Vasárnapi Újság* mesefeldolgozásai alapján készülhetett, az életmű variációs rendszerének szép példája.
- 41 Vö. BENICZKY Irma, ford., *Mokandah, vagy A fiatal indián főnök*, francziából, 1. kiad., Mese-könyv sorozat (Pest: Heckenast Gusztáv, 1870), 3. kiad., Mesekönyvecske sorozat (Budapest: Franklin-Társulat, 1907).

val, hanem a James Fenimore Cooper indián regényeit Magyarországon meghonosító Vachottné Csapó Máriával is párhuzamba állítható.⁴²

Egyelőre ismeretlen okokból a regényírói után a lapszerkesztői karrier is bezárult szerzőnk előtt. 1882 és 1883 között még szerkesztette a néhány számot megért *Magyar Háziasszony* című lapot is, de alig egy év után attól is megvált.⁴³ Első pillantásra a pálya telítettsége, a munkakör foglaltsága lehetett az ok, de elképzelhető, hogy családi kötelmei sem tették számára lehetővé, hogy ezen a folyamatos figyelmet és jelenlétet igénylő területen tevékenykedjen. Egyfelől tehát nem sikerült sem Kánya Emília,⁴⁴ sem Vachottné Csapó Mária,⁴⁵ sem Beniczkyné Bajza Lenke nyomdokába lépnie.⁴⁶ E nevek említése ebben a kontextusban azért lényeges, mert a női írói egzisztenciateremtés egy-egy előfutárának, egyúttal alaptípusának tekinthetők. Közös bennük, hogy életük meghatározója egy traumatikus életesemény, házassági válság volt, kettejük esetében egy, ebben az időben még ritka, botránynak számító válás, Csapó Máriánál pedig férje betegsége és halála. Kánya Emília és Vachottné írói-szerkesztői karrierindulásában közös az egzisztenciális kényszer, mivel családi állapotuk megváltozása következtében elestek a biztos megélhetéstől. Anyagi biztonságuk elérése lehetett az a tényező, ami a pályán is tartotta őket. Az elvált asszonyok sorsa idővel rendeződött, második házasságuk mind magánéleti, mind pedig anyagi szempontból jól sikerült, így idővel már inkább csak passzióból, és/vagy férjüktől való anyagi függetlenségük biztosítására foglalkoztak az írással, illetve szerkesztéssel. Az így keresett jövedelem nem árthatott ugyan a családi kasszának, de mind Beniczky Ferenc, mind pedig

42 Például VACHOTT Sándorné, ford., *Bőrharisnya: Cooper beszélyei után* (Pest: Pollák, [1866]); VACHOTT Sándorné, ford., *A vadfogó: Cooper beszélyei után* (Pest: Légrády, 1871); A legismertebb regények közül még az utóbbi években is jelent meg fordítás Vachottné tollából: James Fenimore COOPER, *Az utolsó mohikán* [elektronikus dok.]; ford. VACHOTT Sándorné (Budaörs: Digi-Book Mo. K., 2019).

43 Az orgánum Beniczky távozása után még hét évig állt fenn. *Magyar Háziasszony: Háztartási, gazdasági és szépirodalmi hetilap*, szerk. BEKE Andor (Budapest: Beke Andor, 1882–1890).

44 A szerkesztő Kánya Emília pályaképét lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája”, *Irodalomtörténet* 92, 4. sz. (2011): 475–489; BOZSOKI Petra, „»Csak a vezérek szerepelnek az életben...«: Kánya Emília életpályájának társadalomtörténeti vonatkozásai”, in *„Keresek világot”: A 2017. évi „Nem mind Arany, ami fénylik”: Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete*, szerk. BÉNYEI Péter, FARKAS Evelin, BIHARY Gábor és BÉRES Norbert, 187–203 (Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018).

45 Vachottné irodalmi működéséről lásd TÖRÖK Zsuzsa, „A nemzet özvegye: Vachott Sándorné írói pályája”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 93–114.

46 Beniczkyné Bajza Lenke pályaképét lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női írónk között”: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvipar a 19. század második felében, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–399.

Szegfi Mór, Bajza Lenke, illetve Kánya Emília második férje, képesek lettek volna eltartani feleségüket, gyermekeiket.⁴⁷ Szegfi Mór, lévén maga is gyakorló szerkesztő és író, tevékenyen is hozzájárult neje vállalkozásának sikeréhez.⁴⁸ A kutatók véleménye szerint az 1850-es és 1860-as években egy jövedelmező szerzőnői, szerkesztőnői pálya elindításához és megtartásához elengedhetetlen volt a pártfogók, elsősorban egy erős és befolyásos férfi támasza, továbbá kiterjedt társadalmi és szakmai kapcsolatrendszer nélkül sem lehetett boldogulni.⁴⁹ Vachottnét szinte egész irodalmi pályafutása során Eötvös József bátorította, segítette, ő hozott helyette döntéseket, egyengette egész munkáját.⁵⁰

Beniczky Irmának sem magas pozíciójú, és/vagy magas jövedelmmel rendelkező férje, sem anyagi biztonságot nyújtó pártfogója nem volt, s élete sem haladt egyenes pályán, az említett kortársaihoz képest is tele volt kisebb-nagyobb kanyarokkal, megtorpanásokkal, nem csak egy nagy trauma érte, hanem több is. Fiatalon a vagyonsztés, majd a bizonytalan egzisztenciájú író férj mellett kényszerülhetett önálló keresettel hozzájárulni a maga, majd a családja megélhetéséhez, korai özvegysége pedig végképp beleszorította ebbe az élethelyzetbe. A családi bajokat tetézte, hogy Lajos bátyja, miután kiszabadult a fogságból, s néhány évig nyugodtan élhetett, máig tisztázatlan hátterű gyilkosság áldozata lett. A három pályatárs író mindegyike a felső középosztályhoz tartozott, még Szegfi Mór középiskolai tanári állása is ezt a státuszt és életformát tette lehetővé.⁵¹ A Kuliffay–Beniczky családról eddig kiderültek alapján az ő háztartásuk lényegesen szerényebb lehetett, nagyjából a kispolgári és a középpolgári közötti határon helyezhető el, így a családanyára a háztartásból bizonyára nagyobb feladattárult. A rendszeres középszintű jövedelmet biztosító tisztviselői állás csak élete utolsó hét évében adatott meg Kuliffay Edének, majd korai halála ezt is megszakította. Összességében tehát Beniczky Irma számára nem a társadalmi emel-

47 Beniczky Ferencről, Bajza Lenke férjéről lásd feljebb.

48 ТӐРӐК, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája”, 483.

49 ТӐРӐК, „A nemzet özvegye...”, 102–103.

50 Kettejük különös kapcsolatáról lásd DEÁK Ágnes, „Pártfogói barátság védszárnyai (Vachott Sándorné és Eötvös József)”, *Irodalomismeret* 30, 1. sz. (2019): 77–92.

51 A középiskolai tanárok anyagi és társadalmi helyzetének megszilárdulásáról KELLER Márkus, *A tanárok helye – A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban* (Budapest: L'Harmattan, 2010), különösen 145–177. A középiskolai tanárok az 1880-as évektől a köztisztviselői kar VIII., IX. osztályának megfelelő jövedelmmel rendelkeztek. Körülbelül ide, esetleg egy-két kategóriával lejjebb sorolható Kuliffay Ede segédtitkári pozíciója. Vö. MAZSU János, „Adalékok az értelmiség életviszonyaihoz a dualizmus időszakában”, in MAZSU János, *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez, 1825–1914*, 131–188 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2012), különösen, 138–148.

kedés, vagy a születési státusz és életvitel megtartása, hanem sokkal szerényebb vállalás, az életben és – legalább – a középosztályban maradás volt az írás tétje, egy olyan tevékenység, ami ekkorra már nem számított az úri családok tagjaihoz méltatlannak, s minden képzettsége is megvolt hozzá.

Ha alaposan tanulmányozzuk a Kuliffay–Beniczky házaspár életének és munkásságának dokumentumait, feltűnik, hogy az asszony egy lépéssel mindig előbb járt, mint a férje. Ennek egyik magyarázata lehet a köztük lévő tíz év korkülönbség. Ahol Beniczky Irma megjelent, ott az 1860-as évektől, tehát házasságkötésüktől, többnyire a férje, Kuliffay Ede neve is feltűnt, de mindannyiszor alárendelt szerepben. Míg a *Divatvilág* című rövidéletű lapnál Beniczky Irma főszerkesztő, addig Kuliffay Ede csak főmunkatárs volt; a *Regélő* című regénysorozat számára Beniczky Irma, aki egyben a szerkesztés feladatát is vállalta, tizenkét regényt és elbeszélést fordított le, addig a munkatárs, Kuliffay Ede, csak egyet. Ezekből az apró jelekből arra következtethetünk, hogy a magánélet Beniczky Irma esetében is alapvetően határozta meg az irodalmi tevékenység útirányait, de fordított előjellel, mint kortársai, akár Kánya Emília, akár Beniczkyné Bajza Lenke esetében. Nem a férj egyengette az utat a feleség előtt, nem ő támogatta a törekvéseket akár anyagi, akár szellemi, akár gyakorlati téren, hanem fordítva, a feleség jelentett támaszt és segítséget a férj boldogulása számára. Az is elképzelhető, hogy Beniczky Irma, aki férjével való megismerkedése idején lépett az irodalmi pályára, az ekkor még alig húszéves egykori papnövendék Kuliffayt maga vezette be a szerkesztőségek világába. A házasság szerelmi alapú lehetett, hiszen anyagi haszon egyik fél számára sem járt vele. A köztük lévő gyöngéd érzelmeket bizonyítja, hogy Beniczky Irma jóval férje halála után is rendszeresen megjelentette Kuliffay Ede verseit az általa szerkesztett kalendáriumokban.

A fordítás mellett az 1870-es évektől Beniczky Irmának egy másodlagos vagy alkalmazott irodalmi területen, a tanácsadó könyvekben volt lehetősége megnyilatkozni. Emellett folyamatosan publikált az időszakai sajtóban, a *Családi Kör* után a korszak másik fontos női lapja, a Wohl nővérek szerkesztésében megjelenő *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* című lap is foglalkoztatta. A folyóiratokban főként másod- és harmadközléseket adott közre, ezzel létrehozta saját munkáinak bonyolult, utólag szinte feltérképezhetetlen variációs rendszerét, illeszkedve a korabeli tömegmédiумok működési mechanizmusához. A sajtómegjelenések mellett az egyes művek újrakiadása, valamint más cím alatt való újbóli megjelenítése is gyakori trükk volt, illetve olykor több mű összedolgozásából is alkottak – relatíve – újat a kiadók, az egyes művek prototípusa nem mindig azonosítható, s így a munkásság teljes egészében rekonstruálhatatlan. Mindebből a korabeli

sajtóipar kapitalista, haszonelvű rendszerét olvashatjuk ki, s ezek a tények tovább erősítik a Beniczky Irma írói motivációiról eddig kialakult képünket.

Beniczky Irma a kezdeti lendület után hamar elhagyta az eredeti szépirodalmi művek írását, majd a szerkesztés nehéz és időigényes feladatát is, és áttért a vélhetően nagy példányszámot ígérő, s feltehetően piaci résbe illeszkedő tanácsadó munkák alkotására. Ez a sajátos helyzet többféle módon is interpretálható. Az első elképzelés szerint az ekkor már többgyerekes anya életformájának a fordítás-átdolgozások, illetve önálló invenciót is tartalmazó, de előképek alapján alkotott közhasznú irodalom, az évenkénti egy-kétszeri megjelenés sokkal testhez állóbb volt, mint a szerkesztés, viszont rendszeresebb és kiszámíthatóbb, mint a regényírás. Másfelől azonban elképzelhető, hogy a kiadó alakította ki szerzője új arculatát. 1870-től ugyanis Heckenast alkalmazta, feltehető, hogy megbízásra készültek egymás után a tanácsadó és ismeretterjesztő könyvei.⁵² Heckenast Gusztávnak, a korszak első számú könyvkiadójának vállalkozása az 1860-as években élte fénykorát, üzletpolitikája a nemzetépítő kultúrateremtés és a jól jövedelmező kapitalista vállalkozás metszetében helyezhető el.⁵³ Heckenast 1873-ban megvált a kiadótól, majd nyugalomba vonult. A cég Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomdai Részvénytársaság néven folytatta működését, s tovább fejlesztette, illetve a változó idők igényeihez igazította a kialakult formát, így a 20. század közepéig piacvezető maradhatott a szépirodalom, illetve a middlebrow irodalom forgalmazásában egyaránt.⁵⁴ Emellett számos hasznos és praktikus kiadványt jegyeztek, a jogszabálygyűjteménytől a szakácskönyvekig, a tudományos ismeretterjesztéstől az ifjúsági irodalomig. A Franklin az évszázad végén megvásárolta a főleg a ponyvapiacra tevékenykedő, nagy példányszámú olcsó kiadványok kibocsátásában és forgalmazásában fontos piaci tényezőt jelentő Méhner-féle könyvkiadót is. A Méhner profiljába illő kiadványok továbbra is Méhner név alatt jelentek meg, még jóval a fúzió után is, illetve az alacsonyabb rétegeket célzó alkotásokra a Franklin a Méhner címkét ütötte rá.⁵⁵

52 FÁYLNÉ HENTALLER, *A magyar írónőkről*, 177. Itt pontosítani kell némileg Hentaller adatait, ugyanis Beniczky Irma az 1860-as években is szoros kapcsolatban állt Heckenastékkal, például az alább részletesen tárgyalandó lapindítások kapcsán.

53 Munkásságáról részletesen lásd LIPTÁK Dorottya, szerk., *Vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878)*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Esterházy Károly Főiskola, 2012).

54 VOIT Krisztina, „Gyulai Pál és a Franklin Társulat”, in VOIT Krisztina, *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből: Tanulmányok*, 136–176, 216–223 (Budapest: Argumentum, 2005).

55 A kiadó anyagi helyzetét lásd SOMORJAI Szabolcs, „Mérlegek és részvények – a Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve”, *Magyar Könyvszemle* 128, 4. sz. (2012): 466–477. A Franklin üzletpolitikája a 20. század elején is offenzív maradt, bekebelez-

Beniczky Irma hűséges maradt a vállalatához közel negyven éven át, a pályájának első évtizedét jellemző útkeresés után itt révbe ért. Mint láthattuk a *Regénytár* és a *Kis Vasárnapi Újság* kapcsán, amelyeket szintén ez a cég adott ki, nem minden iniciatívája bizonyult sikeresnek, de a hosszú és tartós kapcsolat arra enged következtetni, hogy az együttműködés mindkét fél számára rentábilis volt.

Elsődleges témája a női életforma maradt, az egyszerűség kedvéért érdemes röviden, témákra bontva áttekinteni a Heckenast Gusztávnál, illetve a Franklin Társulatnál megjelent munkákat. Az első tematikus csoportba a női léttel általában foglalkozó művek tartoznak; a női élethivatásra, a családanyai, háziasszonyi feladatkörre felkészítő, helyenként illetmáni szabályokkal átszínezett könyvet élete során többet is írt, ezek nagyon hasonló elveket közvetítenek.⁵⁶ A nők feladatát a háztartás és a gyermeknevelés, valamint a férj jólétéről és kényelméről való gondoskodás háromszögében jelölik meg, a társadalmi szerepvállalást a nőktől idegennek, hajlamaikkal, adottságaikkal ellenkezőnek tartják, illetve csak addig a pontig engedélyezik, amíg az nem megy a családdal és az otthonnal összefüggő feladatok rovására. A fiatal lányokat és a férjes asszonyokat puritán életvitelre, környezetük iránti figyelmességre és alázatra, a betegek, szegények, elesettek gyámolítására, az idősek tiszteletére nevelik, elutasítva mindenféle – akár társadalmi pozíció alapuló – gögös viselkedést, felfuvalkodottságot, az Isten előtt minden ember egyenlő elvén nyugszanak.⁵⁷ A második tematikus csoportot a háztartás, gyereknevelés, lakberendezés és kertészet gyakorlati ismeretei jelentik, amelyekről praktikus tanácsadó könyvekben értekezett.⁵⁸ A közirodalmi munkákról nehéz eldönteni, hogy melyik mennyiben eredeti alkotás, ezen a területen ugyanis, szemben a szépirodalommal, nem is törekedtek erre, az egyes könyvek gyakran egymásra épülnek, egymást kivonatolják vagy kompilálják.⁵⁹ Számos esetben hi-

ték a Lampel és Fiai (Később Lampel és Wodianer) kiadót is, ezzel még nagyobb szeletet hasítva ki elsősorban a szórakoztató irodalom piacának tortájából.

56 K. BENICZKY, *A nők hivatása*; K. BENICZKY Irma, *A nők apró kötetmei s ezek fontossága az életben* (Budapest: Franklin Társulat, 1877); BENICZKY Irma, *A leány érzelmvilága* (Budapest: Franklin Társulat, 1883).

57 K. BENICZKY, *A nők apró kötetmei...*, 91–100.

58 KULIFFAY BENICZKY Irma, *A tollasok világa: Gyakorlati útmutatás a baromfi és különféle díszmadarak czélszerű ápolására és tenyésztésére* (Budapest: Franklin Társulat, 1875); K. BENICZKY Irma, *Képes családi játékkönyv* (Budapest: Franklin Társulat, 1886); BENICZKY Irma, *Arany kincsestár: Nélkülözhetetlen tanácsadó minden család és háztartás számára*, 2. bőv. kiad. (Budapest: Franklin Társulat, 1893).

59 FÁBRI Anna, „Bevezetés”, in *A művelt és udvarias ember: A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illetmankönyvekben, 1798–1935*, szerk. és bev. FÁBRI Anna, 9–15 (Budapest: Mágus, 2001), 11–13.

vatkozik külhoni szaktekintélyekre, nagyobb hányaduk át-, illetve összedolgozás, több különböző idegen nyelvű szerző műveinek összeszerkesztésével és magyaráztásával keletkezett.⁶⁰ Beniczky nevéhez fűződik Jósika Júlia illemtankönyvének korszerűsítése is.⁶¹ Emellett foglalkozott még ismeretterjesztéssel, kultúrtörténeti, divattörténeti kézikönyveket, természettudományos ismeretterjesztő könyvet írt, illetve fordított kortárs nyugati szerzőktől, utóbbiak máig nagyon érdekes olvasmányoknak számítanak.⁶² A természetismereti kategóriába elsősorban madártani kézikönyve tartozik, amely egyszerre leíró és pragmatikus munka, ilyen módon két imént generált kategóriánkba is besorolható.⁶³ Mint korábban szó volt róla, a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent első szárnypróbálgatások közt is szerepelt egy madártani ismereteket is felvonultató cikk, ez a téma tehát Beniczky Irma szívének igencsak kedves lehetett. Tevékenységének harmadik szegmense a gyermek- és ifjúsági irodalom volt, regények fordításával és mesés kötetek összeállításával is foglalkozott.

Különös módon valósította meg azt az ideált, amelyet Gyulai Pál vitát kavaró *Írónőink* című írásában a nők számára kijelölt. Gyulai nem tartotta alkalmasnak a nőket a szépirodalom legtöbb ágának művelésére, sőt, kifejezetten károsnak vélte rájuk nézve például a lírai alkotással szükségszerűen együtt járó benső feltárulkozást.⁶⁴ A nőírók számára a gyermekirodalmat, mindenekelőtt a mesét, valamint a közhasznú írást tartotta fenn.⁶⁵ Beniczky Irma azonban nem ön-

60 K. BENICZKY Irma, ford., *Egészség könyve*, K. BOCK [et al.] nyomán (Budapest: Franklin Társulat, 1875); K. BENICZKY Irma, ford., *A mindennapi életből a nőknek*, RUSZ K., MOLESCHOTT, DOEBEREINER s mások után (Budapest: Franklin Társulat, 1876); K. BENICZKY Irma, ford., *Az egészség és szépség természetszerű ápolása*, KLENKE Ármin után (Budapest: Franklin, 1878); K. BENICZKY Irma, ford., *Illemtan: A társadalmi illemszabályok kézikönyve*, Mme D'ALQ és EBHARDT Ferencz munkái után (Budapest: Franklin Társulat, 1880); K. E. BENICZKY Irma, ford., *A művészet a háznál*, Jacob FALKE után (Budapest: Franklin Társulat, 1882); K. BENICZKY Irma, ford., *Gyakorlati szépítéstudomány: Életrendtani szakácskönyv*, WIEL után (Budapest: Franklin Társulat, 1886); K. BENICZKY Irma, átdolg., *A betegkönyh: Gyakorlati útmutató ételek és italok legcélszerűbb készítésére betegek és lábadozók számára*, M. WIEL ... szabályai szerint (Budapest: Franklin Társulat, 1887).

61 JÓSIKA Júlia, *Pályavezető fiatal leányok számára*, átdolg. KULIFFAY BENICZKY Irma, 2. bőv. kiad. (Budapest: Franklin Társulat, 1885).

62 BENICZKY Irma, *A világ népei: Nemzeti viseletek csarnoka* (Budapest: Franklin Társulat, 1876); K. BENICZKY Irma, *A divat szélsőségei: Műveltség- és erkölcstörténeti kútfők nyomán* (Budapest: Franklin Társulat, 1876).

63 KULIFFAY BENICZKY, *A tollasok világa...*

64 GYULAI Pál, „Flóra 50 költeménye. Andersen meséi”, *Pesti Napló*, 1858. ápr. 8., 1–3; ápr. 9., 1–2; ápr. 13., 1–2; ápr. 18., 1–2; máj. 15., 1–2. Lásd még GYULAI Pál, „Írónőink”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok* (1854–1861), 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908).

65 GYULAI, „Írónőink”, 287, 305.

ként vonult ki a Gyulai által férfiak számára rezervált területekről, hanem, nagyon úgy tűnik, azok vonultak ki az ő életéből.

Tanácsadó műveiben, amelyek kifejezetten a női életformával kapcsolatosak, egy árnyaltan konzervatív álláspontot foglal el. Ez a terület ezer szálon kötődik korábbi évtizedek és évszázadok által görgetett hagyományokhoz, nem az a téma, ahol az egyéni invenció kibontakozhat, ennek ellenére Beniczky Irma a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint is kiemelkedik a sűrű eminenciások sorából.⁶⁶ Kezdetben célközönsége a konzervatívabb, nemesi eredetű, de legalábbis rendies hagyományokkal bíró középosztály lehetett,⁶⁷ de pályája során elmozdulás tapasztalható erről a pozícióról, ez azonban sosem válik tökéletesen konzekvenssé. Egyre inkább a középosztály alsóbb regiszterei, sőt, egyenesen a kispolgárság irányába nyitnak munkái, hiszen a kiadók elvárása a minél szélesebb tömegek meghódítása lehetett az egyre nagyobb példányszámok elérése érdekében. Ennek számos jele van: regényhőse, Árpádia asszony még főnemesi származású. Jerne, a barátné, kissé rangon alul házasodik, viszont boldogság a jutalma. Az első tanácsadó könyvek is kiemelik, hogy céljuk az úri középosztály hölgyeinek való segítségnyújtás, a lefektetett elvek azonban sokszor aligha felelnek meg valójában a középosztály igényeinek.

Az élőszóbeli tanácsadás nehéz dolog, hiszen a tanácsadó saját személyiségével dolgozik, saját példájával tart tükröt a másik fél elé, ezért sokkal szigorúbb mércével méretik meg, mint bárki más, s a következetesség mindennél fontosabb elvárás vele szemben. A 21. századi interaktív tömegkommunikációban jellemző, hogy a hivatásos tanácsadón számon kéri közönsége az általa hirdetett elvek betartását. Azt is feltételezheti a mai kor olvasója, hogy a tanácsadónak pontosan kell ismernie azt a személyt, vagy csoportot és körülményeiket, akiknek a tanácsot adja. A 19. század derekán azonban ez nagy valószínűséggel nem így volt. A helyzetet nehezíti, hogy míg az 1860-as években Beniczky még leginkább saját társadalmi osztályához szólt, az évtizedek során olvasóközönsége fokozatosan szélesedett, ami azzal járt, hogy egyre alacsonyabb műveltségű, és merőben más

66 KÉRI, *Hölgyek napernyővel...*, 154; BOZSOKI Petra, „Kánya Emília diszkurzív közege: A *Családi kör* női szereprepertoárja és politikai nyelve”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 580–602, 583.

67 „A középosztályban – mert csakis a középosztály számára írom e sorokat, a társadalom főbb – azaz gazdag és alsó, azaz szegény munkásosztályának hasztalan írunk könyveket a gyereknevelésről, egészségtanról sat., – mert a gazdagok nem olvassák azért, mert pénzökért mindig találnak olyan egyéneket, kik helyettük tanulnak és aztán – helyettük gondolkodnak, – a szegények pedig hasztalan olvassák, mert az ő életberendezésük felett a szükség, a körülmények és – nagy városokban – a házi urak határoznak...” K. BENICZKY, *A nők apró kötetelmei...*, 18–19.

anyagi helyzetű olvasók is forgathatták alkotásait. A felsőbb társadalmi rétegek tagjai, így Beniczky Irma sem feltétlenül voltak tisztában a náluk alacsonyabb státusú emberek életviszonyaival, igényeivel, szükségleteivel. A tömegkultúrát az különbözteti meg a populáris kultúrától, hogy utóbbi esetében a szerzők nagyjából tisztában vannak azzal, hogy milyen közönségnek alkotják a művet, de abban legalábbis biztosak lehetnek, hogy nem a művelt középosztálynak, vagy a műveltségi elitnek írnak. A tömegkultúra térhódításával ez a biztonságérzet megszűnt, a szerző egy rétegzett, de átláthatatlan tömeg számára alkot, akik között nagyon eltérő életlehetőségekkel rendelkező emberek vannak.⁶⁸

E dolgozat kontextusában még egy téma érdemelhet figyelmet Beniczky Irma gazdag tanácsadói repertoárjából, mégpedig az a felvilágosítónak nevezhető, tévhitek eloszlatását célzó munka, amely komoly űrt töltött be a magyar kultúrtörténetben.⁶⁹ A 18. században, valamint a 19. század első felének Nyugat-Európájában, s különösen a német nyelvterületen nagyon elterjedt volt az úgynevezett népfelvilágosító irodalom, amelyet művelt értelmiségiek alkottak szegényebb, tudatlanabb honfitársaik számára, hogy megmentse őket egyebek mellett a babonák, hiedelmek káros hatásaitól.⁷⁰ Ez a mozgalom Magyarországon nem vert gyökeret, kifejezetten a felvilágosodás eszméinek popularizálását, gyakorlati hasznosítását célzó könyvek, füzetek, kalendáriumok alig jelentek meg, csupán néhány folyóirat, kalendárium szövegeiben találunk elszórtan a népfelvilágosítás eszmerendszerével egyező tanításokat, gyakorlati útmutatásokat. A babonák ellen leginkább a protestáns lelkészek, prédikátorok emelheték fel a szavukat, s az általuk hátrahagyott írásokból tájékozódhat az utókor.⁷¹ A populáris olvasmányok kultúráját nálunk egyébként is némi megkésetttség jellemezte, fél-háromnegyed évszázados csúszásban voltunk még a német fejleményekhez képest is, s a legtöbb,

68 Vö. Dwight McDONALD, „A tömegkultúra elmélete (Részletek)”, in *Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény IV, Tömegkultúra*, szerk. BALOGH Gyöngyi, 27–54 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1981), 39.

69 K. BENICZKY Irma, *Babonaság a salonban*, Közhasznú családi könyvtár (Budapest: Franklin-Társulat, 1877). A Franklin ezt a kötetet érdemesnek tartotta az újbóli megjelentetésre is, más címen, de változatlan tartalommal közölték a két háború között megjelent életmű-sorozatban. K. BENICZKY Irma, *A babonák világából*, Közhasznú családi könyvtár (Budapest: Franklin-Társulat, 1927).

70 Németül ‘Volksaufklärung’-nak nevezett mozgalomról áttekintő tanulmány és bibliográfia: Holger BÖNING und Reinhart SIEGERT, *Volksaufklärung: Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850* (Stuttgart–Bad Cannstatt: Friedrich Fromann Verlag, 1990).

71 BUDAI Pál, *A’ köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk: Nagybjom 1811–1824*, s. a. r. SZACSVAY Éva és SZALÁNSZKI Edit, *Fontes Ethnologiae Hungaricae* (Budapest: L’Harmattan, 2005).

tőlünk nyugatabbra a 18–19. század fordulóján megjelenő téma bennünket csak a 19. század második felében, vagy annak legvégén ért utol.

Beniczky Irma tanácsadónői repertoárjában e téma is helyet kapott, mégpedig az ekkoriban polgári otthonokban is elterjedt ezoterikus tanokkal és gyakorlatokkal kívánta felvenni a harcot. A spiritizmus, mesmerizmus, asztaltáncoltatás és nekromancia különösen az 1850-es években volt divatban Pest-Budán és a nagyvárosok polgári, s nem ritkán értelmiségi otthonaiban is. Nem zárhatjuk ki, s ezt a szakirodalom is megerősíti, hogy a divat elterjedésében a szabadságharc bukásának, illetve az emiatti depresszióknak is szerepe lehetett.⁷² Beniczky Irma *Babonaság a salonban* című könyvében négy irányzatról rántja le a leplet. Ez az írás is szerzője gyakorlatiasságáról, puritán szellemiségéről, a hétköznapok józansága iránti elkötelezettségéről tanúskodik.

Beniczky Irma irodalmi működésének tömeges közönség felé orientálódását leginkább kalendárium-sorozata bizonyítja; *A Magyar Nők Házi Naptára* több mint négy évtizeden át, 1868-tól egészen 1911-ig jelent meg.⁷³ A megjelenés utolsó tíz évében Beniczky Irma már nem élt, de haláláig maga szerkesztette a sorozatot.⁷⁴ Heckenastnál indult a vállalkozás, s végigkísérte gazdája szinte egész aktív életét. Egy rövid próbálkozás erejéig kistestvére is volt *Iffúsági Naptár* címen.⁷⁵ A kiadvány egyik első volt azon naptársorozatok között, amelyek kifejezetten a női olvasókat célozták meg, s néhány évfolyamnál többet értek meg;⁷⁶ pár évvel megelőzte Huszár Imre *Magyar Hölgyek Naptára* című kalendáriumát is.⁷⁷ Négy és fél évtizedével jelentősnek mondható, az egyes kalendárium-sorozatok szerencsés esetben is két-három évtizedet értek meg, az ennél hosszabb tartamú megjelenés igen ritka.

A kalendárium, ez a több évszázados forma, a 19. század végére túl volt már a zenitjén. Fénykorát a szakirodalom a reformkor eleje és a kiegyezés közé eső öt évtizedre teszi, ebben az időszakban kilépett abból a viszonylag szűk nyilván-

72 TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai* (Budapest: Universitas–Argumentum, 2002), 25–31, 53–59.

73 *A Magyar Nők Házi Naptára*, szerk. BENICZKY Irma (Pest, majd Budapest: Heckenast, majd Franklin, majd Méhner, 1869–1912). Az első évfolyam 1869-re szól, de értelemszerűen a kiadás egy évvel korábbi. Az OSZK-ban található sorozat sajnos nem teljes.

74 Beniczky Irma halála után Cserhalmy Irén lett a szerkesztő.

75 *Iffúsági Naptár* 1873-ra, szerk. K. BENICZKY Irma (Pest: Heckenast Gusztáv, 1872).

76 Az első kifejezetten nőknek szánt naptár kezdeményezés Császár Ferenc nevéhez köthető, s mindössze egy évfolyamot ért meg: *Magyar Hölgyek Naptára*, szerk., kiad. CSÁSZÁR Ferenc (Pest: Müller Ny., 1855). Néhány évfolyamot ért meg, s Beniczky sorozatának indulása idejére megszűnt a *Gombostű Naptár* (Pest: Lauffer Antal, 1864–1867).

77 *Magyar Hölgyek Naptára*, szerk. HUSZÁR Imre (Budapest: Légrédy, 1873–1930).

nosságból, amely főként a vidéki nemességből és honorácior értelmiségből állt. A korszak folyamán, nagyjából az 50-es évek elején, elérte a paraszti olvasókat is, közben differenciálódott, az egyes társadalmi rétegek kiszolgálására sajátos, formátum alapján megkülönböztethető típusai alakultak ki.⁷⁸ A kalendáriumok története a század utolsó harmadában új fejezetet nyitott. A korábbi két felsőbb társadalmi réteg fokozatosan kivonult ugyanis az olvasók táborából, hiszen a műveltebb rétegek már számos egyéb időszaki kiadványból válogathattak, az 1870-es évektől több száz napi- és hetilap, valamint folyóirat állt a rendelkezésükre, amelyek évkönyveket is megjelentettek, naptári résszel. A kalendáriumok korábbi formátumi/társadalmi differenciálódását ezért egy cizelláltabb, földrajzi-regiónális, valamint társadalmi csoportok szerinti, például életkori, nemi, szakmai, vallási szakosodás váltotta föl,⁷⁹ így próbáltak a szerkesztők valamennyit megtartani a hűtlenebb olvasók közül is. Megjelentek naptárak erdélyi, vagy éppen somogyi olvasók, gazdálkodók és kisiparosok, középiskolai diákok és a katolikus hívek számára. Emellett divatba jött különböző egyéb tematikák megjelentetése a naptárakban, ezek között az úgynevezett *humorisztikus* naptárak említendők első helyen, amelyek satirikus tartalommal, karikatúrákkal jelentek meg, s diszkurzív viszonyban álltak a kor élclapjaival.⁸⁰ Volt olyan naptár, amely regékkel és mesékkel, másik a neves szerkesztő személyével, megint másik pedig izgalmas képanyaggal csábította olvasóit. A század végére szokásba jött, hogy a napi- és hetilapok is adtak ki kalendáriumot, általában az év utolsó számaihoz igazítva.

A naptárakat elsősorban az éves vásárokon árusították, könyvesbolti forgalomba ritkán kerültek. Tartalmuk rendkívül változatos és színes, általában különböző rovatokra, tematikus egységekre osztható; a kötelező elemek: részletes csillagászati naptár, országos tiszti címtár, vásárok és kocsijáratok jegyzéke, stb.

78 A szakirodalom három formátumot különböztet meg, kis (zsebkönyv), közepes és nagyalakú kalendáriumokat, az első a paraszti, a második a kispolgári, a harmadik a művelt középosztálybeli olvasók számára készült. Vö. KOVÁCS I. Gábor, „A kalendárium főbb típusai a 19. században”, *Történelmi Szemle* 23, 1. sz. (1980): 150–164. Áttekintő jelleggel KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989).

79 Párhuzamosan a szaksajtó megjelenésével, illetve az egyre jelentősebb számú sajtótermék szakosodásával, vö. LIPTÁK Dorottya, „A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában”, 183.

80 A témát összegző szakirodalom a hosszú 19. század utolsó évtizedeire, épp Beniczky Irma naptárszerkesztői tevékenységének jelentős részére nem terjed ki. Ezt az időszakot az alábbi részletes tanulmányból ismerhetjük meg. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, „A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában, 1850–1945: Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához” 1. rész, *Századok* 108, 5–6. sz. (1974): 1226–1254; GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, „A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában, 1850–1945”, 2. rész, *Századok* 109, 1. sz. (1975): 112–150.

A könyvkiadás kezdetétől a naptárakban nagyon sokféle tanácsadó szöveg jelent meg, amelyek a háztartás vezetésével, a konyhai teendőkkel, az egészséggel kapcsolatban igyekeztek eligazítani az olvasót. A 19. század utolsó évtizedeiben a kalendáriumok cikkei már többnyire másod-, illetve sokad közléseket jelentettek, korábban másutt, főként egyéb időszaki kiadványokban, sajtótermékekben publikált szövegeket, esetenként a szerző megjelölése nélkül; az egyes kalendáriumok egymástól is kölcsönöztek, illetve kompiláltak tartalmat. A tanácsadás mellett a kalendáriumokban szépirodalmi művek jelentek meg leggyakrabban, amelyek ez idő tájt leginkább beszélyeket jelentettek, ritkábban verseket, illetve a folklór és irodalom határterületén mozgó műfajokat, balladákat, anekdotákat, tréfákat, találósokat, aforizmákat. Harmadsorban ismeretterjesztő írásokat hoztak, történelmi, társadalmi, gazdasági témákról, közhasznú ismeretekről (háztartás, kertészkedés, stb.). A kiadványok hosszú, deskriptív címekkel jelentek meg, *A Magyar Nők Házi Naptára* tehát egyfelől nőknek szólt, másfelől pedig a házi teendők, a négy fal közé szorult női élet kisebb-nagyobb gondjai és örömei köré szervezték tartalmát. A több mint négy évtizedes megjelenésből arra lehet következtetni, hogy a vállalkozás rentábilis volt, s biztos jövedelmet biztosított a *brand* tulajdonosának.

Első évfolyama egy évvel a kútba esett *Divatvilág* című lap indulása és megszűnése után látott napvilágot, s felfedezhetők a két orgánium között bizonyos kapcsolódások. Az sem kizárt, hogy a kudarcot a szerkesztő egy másik orgánium megjelenítésével igyekezett elfeledni, s a korábban kéthetenként megjelenő közlőnyre kidolgozott koncepció egyes elemei jobban működtek a naptár oldalain.

A kisgyerekek gondozása, a nagyobbak nevelése, továbbá a háztartás és az otthoni élet szervezése itt is központi jelentőségű; a kalendárium nem tekint el továbbá a másik kedvenc témájának számító divat és szépítkezés témakörétől sem. A bevezetőt minden évben a szerkesztő jegyezte, még abban az esetben is ezt feltételezhetjük, ha nem szignálta.⁸¹ Ezekben a rövid, tárca- vagy köszöntőszerű szövegekben a szerkesztő 1870-es évektől megjelenő női életvezetési könyveinek tanácsadó hangütése, szemléletmódja köszön vissza. Feltehetően tisztában volt azzal, hogy olvasói között sokféle rendű és rangú személy akadhat. A kalendáriumokhoz évszázadok óta hozzátartozott a gyakorlati tanácsadás. Leginkább a függelékek végén, a rövid egységekből álló, többnyire kisebb betűvel szedett egyvelegben, ritkán önálló rovatban jelentek meg az élelmiszernövények tartósításával, az edények és ruhaneműk tisztántartásával, a kártevők elleni védekezéssel, egészségvédelemmel, állatgyógyászattal, stb. kapcsolatos, valamint ételrecepteket tartalmazó cikkek. Beniczky Irma nőknek szóló kalendáriumja annyiban hozott

81 A szövegek aláírása a kalendáriumokban még a 19. század végén sem volt általános.

újítást, hogy a szövegfolyam végéről az elejére tette, s ezzel mintegy kiemelte ezt a témát, s többnyire altémákra lebontva hosszabb cikkekben tárgyalta. Például az 1875-ös évre megjelent szám külön értekezik a gazdasszony működéséről, a ruházat és fehérnemű tisztántartásáról, valamint táplálkozással kapcsolatos alapismereteket is közöl.

A divat gyakorlati része, a szabászat és ruhakészítés témája a kor divatlapjaival ellentétben a kalendáriumban nem jelent meg, az évenként megjelenő kötetek nem közöltek szabásmintákat és kézimunka-mintarajzokat sem. A divat és szépség témája szépségápolással, divat-, illetve viselettörténettel, a hiúság és cicomázkodás túlzásba vitele elleni traktátusokkal jelent meg a kalendáriumban. A téma részaránya ugyanakkor nem jelentős, önálló rovatot nem kapott, szépirodalmi és divattartalmak esetlegesen jelentek meg benne.

A kalendáriumban sokkal több ismeretterjesztő tartalom kapott helyet, mint a *Divatvilág*ban, s a divat, az életmód és a természettudományos és technológiai ismeretterjesztés határai időnként elmosódnak. Beniczky Irmának kedvelt témája volt ugyanis a háztartási kémia, gyógyszerekkel, kozmetikai vegyészettel kapcsolatos írások gyakran szerepeltek minden általa szerkesztett orgánumban, így a kalendáriumokban is. A természettudományos ismeretterjesztés olykor kultúrtörténeti megközelítést is kapott, s ez a szerkesztési elv felhívja a figyelmet a kalendárium egyik sajátosságára, a vegyes tartalomra, a különböző tartalmak szintetizálásának igényére, illetve arra a 19. század elején kialakult hagyományra, amely az „oktatva mulattatás”, a hasznos időtöltés filozófiájára építette a kalendáriumok szerkesztését. A naptári todalékokban rövid, de nagyon változatos, inkább praktikus és/vagy szórakoztató, mint esztétikailag értékelhető tartalmak közlése volt a jellemző már a 18. század vége óta, s ezt az elvet egészen a 20. század elejéig megtartották a szerkesztők. Az elv persze sokféle módon értelmezhető, s nagyon változatos gyakorlatot eredményezett. A kalendárium évszázados hagyományát jelentette a rövid, frappáns, a szóbeliségben és az írásbeliségben egyaránt meglévő történetek: anekdoták, tréfák, viccek, aforizmák, találósok, rejtvények megjelentetése. A 19. század végére ez a hagyomány megkopni látszott, helyét az ismeretterjesztő, illetve gyakorlati tanácsokat jelentő cikkek, valamint könnyedebb szépirodalmi szövegek vették át.

A kalendárium ugyanakkor, szintén eltérve a *Divatvilág* című folyóirattól, rendszeresen nagyobb tételben közölt szépirodalmat, leginkább beszélyeket, novellákat, kisebb részben pedig verseket. Meglepő, hogy ebben a kalendáriumban, szemben számos hasonló kortárs kiadvánnyal, kevés magyar szerző művét adták közre. A szépirodalmi szövegek elsősorban fordításokat jelentettek, amelyeket Beniczky és Kuliffay másutt már megjelentetett. A nemzetközi kitekintés jel-

lemző az ismeretterjesztő szövegekre is. A világirodalmat főként a korszak azon írói képviselik, akik tárcaikkal, karcolataikkal, meséikkel nagyobb tömeg megszólítására is képesek voltak, így például név szerint is megjelenik a tárcaíróként aposztrofált Alexandre Dumas, illetve a gyermek- és ifjúsági író, Emmy Rhoden.⁸² A szerző azonban nem minden esetben azonosítható, mert, különösen az első évfolyamokban, a fordító nevét közölték csak, az eredeti szerző furcsa módon rejtve maradt, vagy csak a monogramjával, esetleg vezetéknévvel (pl. Müller) szerepelt, ezek alapján pedig szinte lehetetlen kitalálni, kiről is van szó valójában. Kevés magyar alkotó azonosítható ugyanakkor az első évtizedekben, viszont a főszerkesztő asszony számos beszélője jelent meg a kalendáriumban, ezek általában a női élettel kapcsolatosak. A szépirodalmi szövegek szerkesztésének elvei nagyjából megegyeznek a 19. század eleji elvekkkel, amikor a kalendárium a máshonnan „lepotytyanó” szövegek gyűjtőmedencéje volt, másként fogalmazva a máshol már bevált szövegeké. A 19. század végén hasonló a helyzet, korábban számos helyen, a napi sajtó tárcarovataiban, heti- és kétheti lapokban, de akár önálló kötetekben is megjelent elbeszélések és versek sorakoztak a naptárakban, a kiválasztás elve pedig kizárólag a könnyen olvashatóság, a figyelemfelkeltő jelleg volt. Esztétikai problémákkal, mint oly sok más esetben, itt sem foglalkoztak, kivéve persze, ha a női szépségápolás került szóba. Beniczky Irma nők számára készült kalendáriuma, hasonlóan az általa szerkesztett folyóirathoz, az olcsóság jegyében készülhetett, mert zömmel a szerkesztő és családtagjai közreműködése mutatható ki rajta, ez lehet az oka, hogy főként fordítások és átdolgozások jelentek meg itt is, hiszen a Kuliffay–Beniczky házaspár zömmel ezzel foglalkozott.

A korabeli családi és női lapokban sok életrajz jelent meg. A *Családi Kör* és a *Vasárnapi Ujság* is hosszú időn át egy-egy történelmi vagy kortárs személyiség portréjával indította számaint. A portré műfaja *A Magyar Nők Házi Naptárában* ritkább, de néhány esetet érdemes kiemelten kezelni. Az 1877-es évre megjelent szám George Sandról adott ismertetést, az első női szerzők egyikéről, aki férfitruhában jelent meg a nyilvánosság előtt, férfi álnévvel publikált, és a nők irodalmi érvényesülésének szimbólumaként emlékezett rá már a közvetlen utókor is.⁸³ Az 1900-as évek elején a kalendárium több szöveget közölt a Carmen Sylva néven publikáló Erzsébet román királynétól, és műveinek rövid ismertetése is megjelent

82 SZTERÉNYI József, ford., „Jadin kutyája”, írta DUMAS Sándor, *A Magyar Nők Házi Naptára* 16 (1884): 67–69; RHODEN Emmy, „Anyósom. Elbeszélés”, *A Magyar Nők Házi Naptára* 23 (1901): 45–50.

83 N. n., „Sand George”, *A Magyar Nők Házi Naptára* 9 (1877): 44–46.

a kiadványban.⁸⁴ Ezek a cikkek bizonyítják Beniczky Irmának a női írók iránti szolidaritását, valamint figyelmét kolléganői munkásságára.

Nemzetközi kitekintésű az ismeretterjesztő írások jelentős része is, általában egy távoli kultúra valamilyen különlegességéről tudósítanak ezek a szövegek, vagy a máshonnan exportált képek mellé írnak rövid kommentárt; ez a sajátos műfaj egyébként a korszak családi és női lapjaiban is elterjedt volt. Előfordul leírás Philadelphia városáról, görög és örmény asszonyokról, kínai arisztokratákról, kafferekről és búrokról, stb. Az ismeretterjesztő rovatok „hazatérését” csak bizonyos alkalmak hozzák meg, például a millenniumi Országos Kiállítás, vagy az uralkodócsalád egy-egy fontosabb tagjának halála, házasságkötése. A legtöbb kalendárium – talán a napilapok naptármellékleteit, valamint a satirikus naptárakat kivéve – tartózkodott a konkrét politizálástól, a Habsburg-dinasztia főként a kiegyezést követő évtizedekben mégis fontos témát adott szinte valamenyny, széles tömegek számára készülő orgánumnak. A főhercegek és főhercegnők életének kisebb-nagyobb eseményei, akár egy utazás, vagy jó hangulatú gödöllői tartózkodás is okot szolgáltatott arra, hogy részletes képes beszámoló kerüljön be róla a kalendáriumba. Nem kevésbé érdeklődtek a kalendáriumok szerkesztői, és ez alól Beniczky Irma sem kivétel, az európai uralkodócsaládok iránt. A kiterjedt dinasztiai tagjai mint egy végtelen szappanopera szereplői jelentek meg e mindig kissé konzervatív orgánumban.

Az 1890-es évek derekától a naptársorozat a Méhner név alatt jelent meg.⁸⁵ Tudjuk, hogy a széles tömegek kiszolgálására vállalkozó könyvkiadó ebben az időben már önállóan nem létezett, a sorozat affiliációjának megváltoztatása azt szolgálta, hogy a korábbi kiadó vevőkörét bevonzzák a házi naptár olvasótáborába. Beniczky Irmának az 1890-es években volt még olyan munkája, amely a Méhner logó alatt jelent meg, mégpedig a *Ki dobja az első követ?* című, a tradicionális ponyvák megjelenésével kiadott, s azok modorában írott kisregény vagy hosszabb elbeszélés. Abban különbözik a szerző korábbi szépirodalmi munkáitól, hogy nem a középosztályban, hanem a szegények soraiban játszódik. A történet főszereplője egyenes vonalon halad saját bukása felé, amit részben rossz körülményei, illetve rossz tanácsok, de még nagyobb részben saját hátrányos döntései okoznak. A műből mind a drámaiság, mind a tanulság hiányzik, s az egész

84 Az 1902-es számban egy vers olvasható, az 1905-ös, már Cserhalmy Irén által szerkesztett szám pedig általános ismertetőt közölt Carmen Sylváról. Az írónőről lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Korona és lant: Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban”, *Médiakutató* 16, 4. sz. (2015): 31–46.

85 Az OSZK-ban található első ilyen példány az 1897-es évre készült. A sorozat hiányos, 1892 és 1896 között nincsenek meg a példányok, tehát elképzelhető, hogy a váltás korábban történt.

felépítésének sutasága mutatja, szerzője ügyetlenül mozog a számára ismeretlen terepen. Az utókor olvasójában azonban megerősíti a gyanút, hogy Beniczky Irma, akárcsak feltehetően más kortársai, úgy vett részt a frissen kialakuló tömegkultúrában, hogy annak sem befogadóirol, sem működéséről nem volt túl sok ismerete vagy elképzelése.⁸⁶

A női írókról és a populáris, illetve tömegkultúráról szóló szakszerű diskurzus a 19. század második felében minduntalan egymásba játszik. Gyulai Pál már e sorok között is említett híres cikksorozatának értékelése során Vaderna Gábor a női írókkal kapcsolatos jellegzetes sztereotípiákat olvassa ki a sorok közül, amelyben Gyulai a nőket dilettánsnak és/vagy populárisnak állítva be elejét igyekszik venni az irodalom fősodrában való részvételük lehetőségének.⁸⁷ K. Beniczky Irma pályaképeré többé-kevésbé illik ez a megállapítás, mert bár igyekezett volna megvetni lábát a magas irodalomban, illetve a professzionális íróság és újságírás, szerkesztés területén, a feltehetően erősen férfiközpontú, és a férfiak időbeosztásához igazodó rendszer minduntalan kivetette őt. Nehezen rekonstruálható, hogy mindezt a pusztá előítéletek, önmagában a rendszer természete, vagy az egyéni életút sajátosságai okozták-e. Mindenesetre pályája kacskaringós alakulása közben mind a tradicionális populáris olvasmányok, mind pedig a modern városi lektúr és kolportázs területén alkotott, s ezek között több kisebb részterületen úttörőnek is számít. Élete és műve arra példa, hogy a 19. század második felében lehetett valaki úgyis író, hogy nem vált művésszé. Az íróság professzióvá válásával, és a szerialitás egyre nagyobb jelentősége okán Beniczky fokozatosan engedni kényszerült esztétikai igényeiből. A napi robotban a szépség, s olykor az igényesség is csorbát szenvedett, a munkák egy részén érzékelhető a kapkodás, el-sietettség. Beniczky Irma sorsát és munkásságát ugyanakkor azért is érdemes fel-eleveníteni, mert a későbbi évtizedekben, s különösen a 20. század második felében, számos hasonló típussal, heti, havi rendszerességgel publikáló írónői egzisztenciával találkozhatunk.

86 KULIFFAY BENICZKY Irma, *Ki dobja az első követ?* (Budapest: Rózsa Kálmán és neje, 1892).

87 VADERNA Gábor, „Gyulai Pál, Arany János és a nők: A női írás a 19. század második felében Magyarországon”, *Irodalomtörténet* 96, 2. sz. (2015): 146–175. Lásd még VADERNA Gábor, „A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4, 117–154 (Budapest: Reciti, 2016), 149–152. Következtetését Vaderna Gábor az alábbi tanulmányban megfogalmazottakra építi, amely szerint a 19. században a populáris irodalmat női, míg a magaskultúrát férfi természetűnek tartották: ANDREAS HUYSEN, „A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja”, ford. BENE Adrián és LÖRINCZ Noémi, *Kalligram* 11, 9. sz. (2002): 19–30.

Herman Ottóné Borosnyay Kamilla ollója

Publikációs gyakorlat és lapkivágatok

Az elsősorban gyermek- és ifjúsági irodalmi tevékenysége kapcsán értékelt Herman Ottóné Borosnyay Kamilla a sajtóban is gyakran hallatta a hangját. A folyóiratokban megjelent írásainak, publikációs gyakorlatának vizsgálata során egy speciális forráscsoport került a vizsgálat homlokterébe.¹ Ez a forrásegyüttes a gyűjtőnaplójába beragasztott, valamint az ettől függetlenül, rendezetlenül fennmaradt lapkivágatok gyűjteménye. Ebben az írásban, ennek a forráscsoportnak a vizsgálata mentén, arra keresem a választ, hogy az író nő sajtómegjelenései hogyan függtek össze a gyűjtőnaplójában, illetve irathagyatékában fennmaradt lapkivágatokkal és publikációs gyakorlatával. Igyekszem feltárni azt is, hogy milyen céllal gyűjtötte a kivágatokat, hogy miért épp bizonyos kivágatokat választott ki és hogyan rendezte azokat, illetve megvizsgálom azt is, hogy a kivágatok gyűjtése hatással volt-e írói munkamódszerére.

A vizsgálat természetesen több kérdést is felvet, mint például hogy mennyiben tekinthetők ezek a sajtómegjelenések tudatos döntésnek, kik és hogyan hatottak írói hivatására és publikációs gyakorlatára. Ahogyan az is további vizsgálat tárgya kell legyen, hogy művei milyen arányban jelentek meg az időszaki sajtóban és önálló kötetben, valamint, hogy mely műfajokkal lépett a nyilvánosság elé és melyek maradtak kéziratban. Hasonlóan írói névhasználat, kiadóival való kapcsolattartása, más magyar nőírókhoz való viszonya is mind olyan fontos, szerteágazó témák, amelyeket itt csak érinteni tudok. Forrásként lapkivágat-gyűjteménye mellett megjelent műveit, illetve kéziratban maradt munkái mellett levelezését és gyűjtőnaplóját használtam fel a vizsgálathoz. Mindezzel pedig a szá-

1 *A Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság Magyarországon, 1817–1917* címmel 2019. október 14–15. között megrendezett konferencia keretében Török Zsuzsa hívta fel a figyelmemet a lapkivágatokkal kapcsolatos téma kifejtésének jelentőségére, amelyet ezúton is köszönök.

zadforduló magyar írói publikációs gyakorlatának értelmezéséhez szeretnék újabb információkkal hozzájárulni.

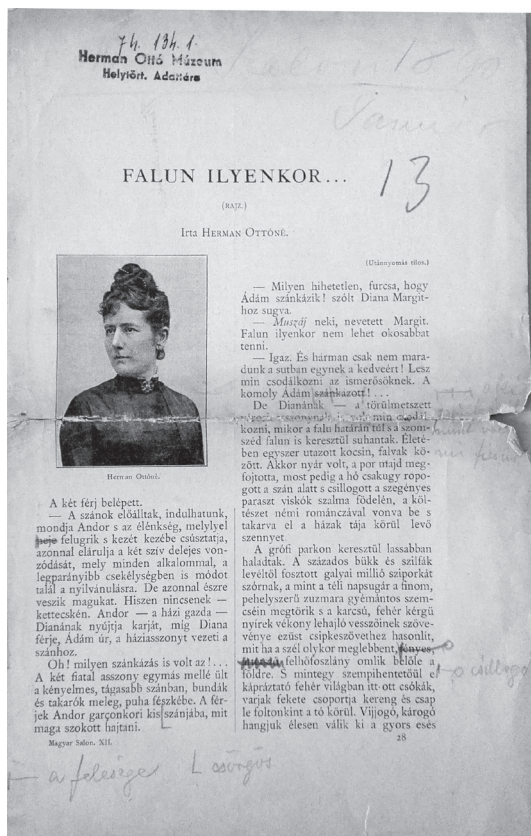
A magyar sajtónak a kiegyezés és első világháború közötti története kapcsán már több helyen megfogalmazott robbanásszerű fejlődése² az írók munkáinak megjelenési lehetőségeire is nagy hatással volt. A sajtó által nyújtott tér a szépirodalom számos műfaja számára is kaput nyitott. Az irodalom közegváltása pedig nagyon szoros összefüggésben volt a kor technikai, gazdasági változásai mellett a társadalmi-művelődési viszonyok átalakulásával is. Az egymást erősítő folyamatok között szinte természetszerű volt, hogy a nők irodalmi téren növekvő jelenléte éppen ebben az időszakban vált egyre számottevőbbé. Számukra, ahogyan más írók számára is, a sajtópublikáció ismertséget, ugyanakkor megélhetési forrást és az irodalmi színtérre való kilépés lehetőségét is jelentette.³ A korabeli heti- és napilapok ugyanis a tárcarovatokban lehetőséget kínáltak novellák, esszék, versek vagy folytatásos regények közlésére. A sajtóban megjelenő szépirodalom tehát az előfizetők számának bővülésével és a minél szélesebb rétegek elérésével az érvényesülés lehetőségét, a kiadókkal kötött szerződések révén pedig anyagi háttérrel nyújthatott az írók számára is.

Ugyanakkor az írók munkamódszereit is nagyban befolyásolták sajtómegjelenéseik. Mindezt pedig az egyre szisztematikusabb kutatás eredményei hozták felszínre. Az egyes írói életművek alapos filológiai elemzése, a szövegek leszármazási rendszerének vizsgálata már több esetben rámutatott arra a tényre, hogy a sajtóban megjelent művek újraközlése esetében gyakran alkalmazták a „vágólapozást”. Ez a technika a szerzők számára megkönnyítette a szövegszerkesztést, új változat elkészítését vagy több írás kötetbe rendezését.⁴ A sajtó, sajtóban megjelent művek kivágása és gyűjtése sajátos írói gyakorlatra világít rá, különösen, ha a rajtuk látható megjegyzéseket, korrektúrajeleket tekintjük. (*1. kép*) A hor-

- 2 A terület kutatásának friss elemzése: SZÉCHENYI Ágnes, „A huszadik század sajtótörténete: Adószáglista és javaslat”, *Magyar Tudomány* 49, 10. sz. (2004): 1150–1163; LIPTÁK Dorottya, „A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról: Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok”, *Magyar Tudomány* 172, 9. sz. (2011): 1121–1131; BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016); BEZECZKY Gábor, „Az időszaki sajtó mint a szépirodalom közege a magyar századfordulón”, in *Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, 43–88 (Budapest: MTA BTK FI – Gondolat Kiadó, 2015); BENGI László, *Az irodalom színterei: irodalom és sajtó összefüggérendszer a 20. század első évtizedeiben* (Budapest: Ráció Kiadó, 2016).
- 3 BEZECZKY, „Az időszaki sajtó...”, 56.
- 4 WIRÁGH András, „Tárcaovellák és elosztóhálózataik a századfordulón: Cholnoky László publikálási praxisa”, *Híd* 81, 6. sz. (2017): 38–45; TÓTH-CZIFRA Júlia, „Kivágás – mentés – beillesztés – mentés másként”, *Kalligram* 23, 9. sz. (2014): 80–85.

dozó papírra ragasztott lapkivágatok mellett szabaddá váló felületnek az újraközölt cikk vagy az új kötetben történő megjelenítés előkészítésénél kifejezetten praktikus szerepe volt. A kézirat nem került újra leírásra, rögzítésre, csupán a már kiszedett és megjelent lapkivágatokban, illetve mellette tett megjegyzéseket a szerző. Ezek a változatok jutottak el aztán a kiadókhöz, szerkesztőkhöz. Azok a kivágatok pedig, amelyek az írói hagyatékokban maradtak fenn, részben erről a gyakorlatról is tanúskodnak, de mellette más, új kérdéseket és válaszokat is felvetnek.

Az újságkivágatok gyűjtése egészen más, különféle célokból és rendezési elvvel történt a közgyűjteményekben, lapkiadó hivatalokban vagy minisztériumokban, és ettől teljesen eltérő módon történt a magánszemélyek esetében. Nagyban meghatározta a gyűjtő személyének kiléte is a személyes források között fennmaradt lapkivágatok gyűjtését. Az írói hagyatékokban fennmaradt sajtókivágatokkal teljességgel nem céлом foglalkozni, azonban néhány párhuzam támpontot nyújthat a Herman Ottóné hagyatékában fennmaradtak értelmezéséhez. Kézenfekvőnek tűnhet emellett a Herman Ottónéval kortárs, angolszász területen ismert ún. *scrapbookok* (beragasztott újságkivágatok tartalmzó albumok) vizsgálata is.⁵

1. kép. Korrektúrajelekkel ellátott lapkivágat Herman Ottóné irataiból (Herman Ottó Múzeum Ltsz. 74.134.1, a fotót készítette: Mlakár Zsófia)

5 Erre a témára Török Zsuzsa hívta fel a figyelmet, amelyért köszönet illeti. A téma átfogó tárgyalása: Ellen GRUBER GARVEY, *Writing with Scissors: American Scrapbooks from the Civil War to the Harlem Renaissance* (Oxford: Oxford University Press, 2013). Lásd még Maria DAMKJÆR, *Time, Domesticity and Print Culture in Nineteenth-Century Britain* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016), 148–167;

Az eddig ismert és elemzésnek alávetett írói lapkivágat-gyűjtemények között a Gárdonyi Géza hagyatékában fennmaradt sajtókivágatok nagy része főként az író művei vagy azok színpadi feldolgozásai kapcsán megjelent kritikákat tartalmazák, kiegészítve az íróra vonatkozó egyéb híradásokkal és kisebb részben az őt érdeklő közéleti vagy tudományos témákkal.⁶ Ismertek a teljesség igénye nélkül Jókai Mór, később Kosztolányi Dezső, Szentkuthy Miklós vagy a zeneszerző Dohnányi Ernő lapkivágatainak szisztematikusan rendezett gyűjteményei is.⁷ Ezek egyrészt az adott író saját műveinek megjelentetésével kapcsolatos, egyfajta archívum építéséről és annak használatáról, másrészt a kutató-tudományos célú gyűjtésről, „cédulázásról” tanúskodnak. Az ilyen célt szolgáló sajtókivágatok pedig rávilágítanak a *scrapbook*ok megalkotásának módszertanával való összefüggésekre is, amennyiben a tudományos kutatás módszereit (kutatás-kiemelés-beillesztés) alkalmazzák.⁸

Az időszaki sajtó és a 19. század, majd a századforduló korszakának irodalma szorosan összefüggenek, szisztematikus kutatásuk fontosságát már többen jelezték.⁹ A témánk szempontjából releváns női írók lapkivágatairól egyelőre nem született összefoglaló elemzés, ám a cikkek, lapkivágatok gyűjtése, illetve a nők által készített *scrapbook*ok a korszak meglehetősen ismert jelenségei voltak hazánkban is. Ez utóbbi, az ún. *scrapbook* készítése a 19. század közepétől divatos otthoni szabadidős tevékenység volt a nők körében. Számunkra pedig ezek a művészi albumok számos információval szolgálnak a 19. századi női olvasáskultúrával kapcsolatban. A nők által olvasott munkák (regények, elbeszélések, tudományos, szórakoztató vagy vallásos művek), a sajtóban megjelent cikkek, tárcák, híradások az egyéni válogatás szempontjai szerint megszűrve kerültek kivágásra a heti vagy napilapokból, illetve kimásolásra idézetes vagy más kiválasztott erede-

Patrizia DI BELLO, *Women's Albums and Photography in Victorian England: Ladies, Mothers and Flirts* (Abingdon–New York: Routledge, 2007).

- 6 KIRÁLY Júlia, „Sajtógyűjtemény a Dobó István Vármúzeum Gárdonyi hagyatékában”, in *Agria XXXV*, szerk. PETERCSÁK Tivadar és VERES Gábor, Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve – *Annales Musei Agriensis*, 477–492 (Eger: Dobó István Vármúzeum, 1999).
- 7 E. CSORBA Csilla, szerk., „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018); KUSZ Veronika, „Floridából Budapestre: Az amerikai Dohnányi hagyaték hazatérése”, in *Zenetudományi Dolgozatok, 2015–2016*, szerk. GILÁNYI Gabriella és KISS Gábor, 143–159 (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018); PARRAGI Márta, *Szentkuthy Miklós könyvtára* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008).
- 8 Arthur KIRON, „Cutting and Pasting: Interpreting the Victorian Scrapbook Practices of Sabato Morais”, in *For the Sake of Learning: Essays in Honor of Anthony Grafton*, ed. Ann BLAIR and Anja-Silvia GOEING, *Scientific and Learned Cultures and Their Institutions*, Volume: 18, 641–658 (Leiden: Brill, 2016), 642.
- 9 TÓTH-CZIFRA Júlia, „Kivágás – mentés – beillesztés...”, illetve lásd a 2. lábjegyzetet.

ti művekből. Mindezt pedig egyéni ízlésüknek megfelelően, témák szerint elrendezve, kézzel készített, festett vagy rajzolt, illetve folyóiratokból kiemelt nyomtatott képekkel, mintákkal díszítették.¹⁰ A *scrapbook*okban használt válogatási és elrendezési mechanizmus egy olyan sajátos önkifejezési formát jelentett, amelyhez részleteiben hasonlók, tartalmában és céljait tekintve azonban eltérők Herman Ottóné Borosnyay Kamilla gyűjtőnaplójának sajtókivágatos részletei. A gyűjtőnapló teljes körű elemzése most nem lehet feladatunk, annak kiadása egy tervezett nagyobb munka tárgyát jelenti; a lapkivágatokkal kapcsolatos részleteit veszünk most csak vizsgálat alá.

Borosnyay Kamilla lapkivágat-gyűjteményéről

Borosnyay Kamilla gyűjtőnaplója mellett lapkivágatok gyűjtésével kapcsolatos tevékenységének megfigyelésére jó kiindulási alapot jelent az az újságkivágat-gyűjtemény, amelyet maga állított össze az általa publikált versekből, novellákból, kiadott beszédekből, rövid esszékből. A lapkivágat-gyűjtemény kisebb része a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött levelezése és jegyzetei között maradt fent,¹¹ nagyobbik része pedig a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációs gyűjteményében található.¹² A Borosnyay Kamilla gyűjtőnaplójában található lapkivágatok egy része saját megjelent munkáival, más része férje politikai tevékenységével kapcsolatos.¹³

A gyűjtőnaplón kívül fennmaradt újságkivágatok egy része hordozó papírra ragasztva, az író kezétől származó rövid ceruzás vagy tintás utalásokkal, kiegészítésekkel megjegyzetelve, illetve korrektúrajelekkel került be, rendezetlenül, személyes irataival együtt, a Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe.¹⁴ Másik részük

10 Alexis EASLEY, „Scrapbooks and Women’s Leisure Reading Practices, 1825–60”, *Nineteenth-Century Gender Studies* 15, no. 2 (2019), hozzáférés: 2020.02.29. <https://www.ncgsjournal.com/issue152/easley.html>.

11 *Herman Ottóné levelei*, MTA KIK Kt., Ms 5251/370, 371, 374, 343, 351; ezek közül csupán saját cikkének kivágatában (Ms 5251/371) találunk lapszéli megjegyzést.

12 *Herman Ottóné lapkivágatai*, Herman Ottó Múzeum Történeti Dokumentáció (a továbbiakban: HOM HTD) 74.134.1. A leltári szám alatti, összesen 57 lapnyi, jelzet nélküli lapkivágat azonosítására címüket használom majd az egyértelmű jelölés érdekében.

13 *Herman Ottóné gyűjtőnaplója*, HOM HTD 78.17.1.,1; 98–106.

14 A HOM HTD 74.134.1. iratcsomóban a következők kapcsán találunk korrektúra-jeleket, megjegyzéseket: *Falun ilyenkor; Hej, az a fejkötő!...; A hetedik; Tárcalevél cím nélkül; Eresz alól; Kora tavasszal; Szedjünk ibolyát; Madárvédelem és madárdívat; Az öngyilkos csóka.*

viszont a teljes cikket tartalmazó oldal kiemelésével került a kivágatok közé, és nem tartalmaz semmiféle megjegyzést vagy korrektúrajelet.

Borosnyay Kamilla lapkivágatainak gyűjteményében azok a darabok, amelyeken korrektúrajelek és megjegyzések szerepelnek, jelezheti, hogy újabb, kisebb változtatásokkal történő megjelentetésükhöz szándékozott használni ezeket. Egyes esetekben a kolozsvári *Ellenzék*ben megjelent cikkeinek újraközlése valamely fővárosi lapban vagy antológiában történt meg.¹⁵ Ezeknek a cikkeknek, kettő kivételével, sem kéziratát, sem korrektúrázott példányát nem ismerjük. A fent leírt, újraközlést könnyítő, „vágólapozó” munkamódszer alkalmazására nem következtethetünk egyértelműen, hiszen a munkapéldányok a kiadók számára kerültek megküldésre, tehát nem maradhattak fenn saját hagyatékában. A lapkivágatok között fennmaradt számos korrektúrázott példány talán egy jövőbeni gyűjteményes kötet számára történt előkészületekről árulkodik. Erre azonban egyértelmű bizonyíték egyelőre nem került elő, nem jelent meg olyan gyűjteményes kötete, amelyben a korrektúrázott szövegek szereplnének.¹⁶

A Herman Ottó Múzeum Történeti dokumentációs gyűjteményében fennmaradt újságkivágatok nagyobb részben jellemzően kisebb prózai írások voltak, amelyek főként az *Ellenzék*ben, a *Fővárosi Lapok*ban, *A Hét*ben, a *Vasárnapi Újság*ban és a *Budapesti Hirlap*ban jelentek meg, és kézírataikat nem ismerjük. Mellettük kisebb, jól körülhatárolható csoportot alkotnak versei, amelyek kézíratai részben a gyűjtőnaplóban maradtak fenn.¹⁷ Szintén jól azonosítható csoportot alkotnak az *Ellenzék*ben Herman Ottóval indult vitájának, a híres Csóka-ügynek kapcsán íródott cikkek. Ezek kéziratát szintén nem ismerjük.¹⁸

15 Erre néhány példa: Charles RICHET, „A lángész”, ford. H. B. C. [HERMAN Ottóné], *Természet-tudományi Közöny* 21, 241. füz. (1889): 443–451; ugyanez a cikk: HERMAN Ottóné, „A lángész. Charles Richet után”, *Ellenzék*, 1889. nov. 5–8., [2.], [2.], [2.], [2–3.]. Vagy: Judith [HERMAN Ottóné], „Aranyvirág regéje (Kis hugomnak)”, *Ellenzék*, 1883. aug. 28., [1–2.], illetve HERMAN Ottóné, „Aranyvirág regéje (Kis hugomnak)”, *A Hét* 3, 34. sz. (1892): 541–542. Vagy: Judith [HERMAN Ottóné], „Szedjünk ibolyát”, *Ellenzék*, 1883. ápr. 13., [1–2.], illetve később: HERMAN Ottóné, „Szedjünk ibolyát!”, in *Magyar Dekameron*, 5 köt. (Budapest: Singer és Wolfner, 1893), 4:345–352.

16 Az *Asszonyiszív levelekben* kézírata: *Herman Ottó és felesége kézíratai*, OSZK Kt., Fond 178/7; az *Aranyvirág regéje* kézírata: uo., Fond 178/9.

17 Ezek a gyűjtőnaplóban a következők: HOM HTD 78.17.1. 100. „A madár fiaihoz”, in *Herman Ottóné gyűjtőnaplója*, HOM HTD 78.17.1., 80. (Ennek kézírata nem, csupán a *Bolond Istók*ban ismert megjelenésének kivágata szerepel a gyűjtőnaplóban); „A falevélről”, in uo., 69. (A gyűjtőnaplóban az eredeti cím *A falevél.*); „Miért”, in uo., 59; „Huszonöt éven túl (1880)”, in uo., 54; „Ne szólj”, in uo., 55; „Imádkozni”, in uo., 55–56. Az itt megjelölt versek kivágatai a gyűjtőnaplótól független lapkivágat-gyűjteményben szerepelnek a HOM HTD 74.134.1. leltári szám alatt.

18 A kivágat-gyűjteménybe a következő cikkek kerültek be a „Csóka-ügy” kapcsán: HERMAN Ottó, „Az öngyilkos stiglicnz”, *Ellenzék*, 1883. júl. 12., [1–2.]; Judith [HERMAN Ottóné], „Az öngyilkos

Összességében a Herman Ottó Múzeumban fennmaradt lapkivágatok Borosnyay Kamilla 1883 és 1899 között született sajtómegjelenéseit fogják át meglehetősen nagy hiátusokkal. Valószínű, hogy mivel a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található kivágatok is hasonló méretűek, hajtogatásuk is azonos módon történt, és Borosnyay Kamilla általi ceruzás címjelzés, valamint azonos kéztől származó számozás található rajtuk, a két lapkivágat-gyűjtemény összetartozott, és további kivágatok is voltak bennük.

Tematikailag találhatunk a kivágatok között a madárvédelemmel, a népi iparral foglalkozó esszét, vagy éppen az uszály káros divatjáról szóló fejtegetést is.¹⁹ De olyan nagyon személyes emlék megörökítésére is van példa köztük, mint a Teleki Sándor által készített levélbontó kés története.²⁰ A társadalomrajz kereteit feszegető novelláiban a regényeiben később megjelenő nőalakok, a házasság és a férfi–nő viszony is megjelennek; ezek a szövegek szintén a kivágat-gyűjteménybe kerültek.²¹ Összegyűjtőjük bizonyára Borosnyay Kamilla volt, a cikkek összegyűjtése pedig vélhetően egy későbbi kötetkiadás céljait követte, egy olyan válogatáskötetet, amelynek írásai addig nem jelentek meg önálló kötetben.

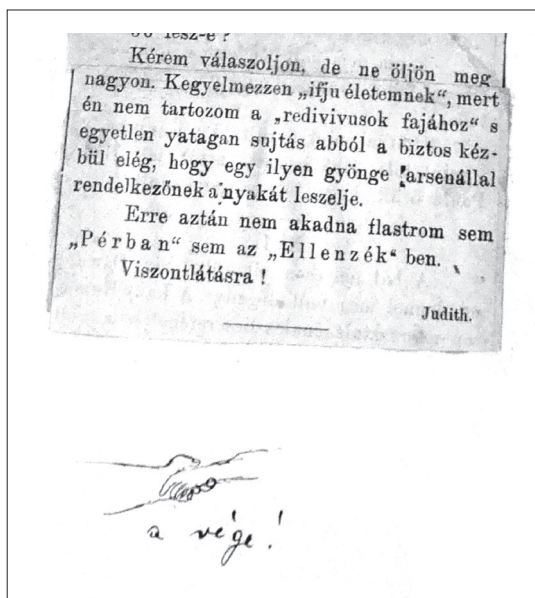
A kivágatok másik felét kitevő Csóka-ügy cikkei és versei nagyon személyes emlékeket őriznek, amelyek érzékeny reflexiók a Borosnyay Kamilla számára nagyon meghatározó személyekkel ápolt kapcsolatokról. Életének egyik

csóka”, *Ellenzék*, 1883. aug. 14., 1–2; aug. 16., 1–2; HERMAN Ottó, „Az öngyilkos csóka”, *Ellenzék*, 1883. aug. 25., 1; Judith [HERMAN Ottóné], „A csóka-ügy (Herman Ottónak)”, *Ellenzék*, 1883. aug. 29., 1. A kivágatok helye: HOM HTD 74.134.1.

19 A kivágat-gyűjteményben a következő cikkek: HERMAN Ottóné, „Az erdélyi népipar kérdéséhez”, *Vasárnapi Ujság* 34, 22. sz. (1887): 365–366; HERMAN Ottóné, „Az uszály”, *Budapesti Hirlap*, 1892. ápr. 14., 1–2; BOROSNYAY Kamilla, „Madárvédelem és madárdivat”, *Fővárosi Lapok*, 1884. febr. 28., 326–327. (Lelőhely: HOM HTD 74.134.1.)

20 Teleki Sándor egykori honvédezedest egy, a *Bolond Istók*ban 1882 decemberében megjelent írása kapcsán, az akkor még csak Judith álnéven írogató Borosnyay Kamilla levélben kereste meg. A magányosan, szüleit elvesztve, válása keserves folyamatában az írásban menedéket kereső Borosnyay Kamilla a családja által ráhagyományozott Kossuth-kultusz és ellenzéki hangján szólította meg az általa személyesen nem ismert, de rokon gondolkodású, koltói birtokán gazdálkodó és írással foglalkozó Telekit. Kettejük levelezésének és baráti kapcsolatának emléke az a híres, Teleki koltói birtokán álló, és a Petőfi által kedvelt somfa egyik ágából Teleki által Borosnyay Kamillának faragott könyvvágó kés, amelynek kapcsán 7 évvel első levélváltásuk után a történeteket felidéző tárcacikk született. HERMAN Ottóné, „Tárcalevél cím nélkül”, *Budapesti Hirlap*, 1889. dec. 22., 1–3. (HOM HTD 74.134.1.)

21 HERMAN Ottóné, „Hej, az a fejkötő!...”, *A Hét* 5, 47. sz. (1894): 744–745; HERMAN Ottóné, „Selyemrongyok”, *Uj Idők* 2, 20. sz. (1896): 462–463, 466; HERMAN Ottóné, „A hetedik”, *Budapesti Hirlap*, 1888. dec. 20., 1–4; HERMAN Ottóné, „Falun ilyenkor”, *Magyar Salon* 12, (1890): 433–436. (HOM HTD 74.134.1.)

2. kép. Lapkivágat részlete *A csóka-ügy* című cikk végéről Herman Ottóné irataiból (Herman Ottó Múzeum Ltsz. 74.134.1., a fotót készítette: Mlakár Zsófia)

ge!” megjegyzés) került, amely utalás arra, hogy a kettejük közötti vita végül házasságban végződött. (2. kép)

legnagyobb fordulatát, íróvá és függetlenné válásának időszakát versei,²² férjével való kapcsolatát balatoni utazásáról szóló rövid írása,²³ illetve a házasságukról szóló híradások²⁴ jelzik a kivágatok között. A házastársak egymásra gyakorolt hatását, illetve meghatározó élményeit az is jól szemlélteti a kivágat-gyűjteményben, hogy a Csóka-ügy²⁵ cikkei közül az egyik, férje által írt darabnak valamilyen okból csupán második fele állt rendelkezésre az összegyűjtéskor, így a kivágat elé Borosnyay Kamilla saját kezűleg másolta be annak első felet.²⁶ *A csóka-ügy* című, a vitát lezáró, Borosnyay Kamilla által jegyzett írás végére pedig egy kis személyes rajz és bejegyzés (két összefonódó kéz és alatta „a vé-

22 HERMAN Ottóné, „Régi dalok. I. A falevélről. II. Miért”, *Uj Idők* 1, 51. sz. (1895): 416; HERMAN Ottóné, „Huszonöt éven túl (1880)”, *Uj Idők* 2, 9. sz. (1896): 202; HERMAN Ottóné, „Ne szólj”, *A Hét* 10, 52. sz. (1899): 865. (HOM HTD 74.134.1.)

23 HERMAN Ottóné, „Kora tavasszal... Képek a Balaton mellől”, *Budapesti Újság*, é. n. (HOM HTD 74.134.1.)

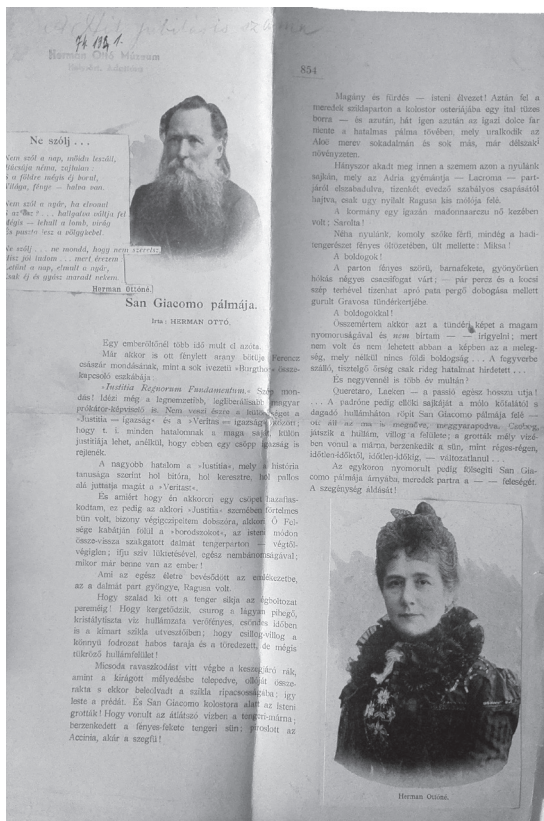
24 A kivágatok az MTA KIK Kézirattárában, Herman Ottóné iratai között maradtak fenn: *Tudósítás Herman Ottó és Borosnyay Kamilla esküvőjéről, lapkivágat, Borsod-Miskolci Értesítőből é. n.*, MTA KIK Kt., Ms 5251/374; *Újságkivágat Herman Ottó és Borosnyay Kamilla esküvőjének hírével ismeretlen újságból*, MTA KIK Kt., Ms 5251/343.

25 A később részletezendő nyílt levélváltásuk az *Ellenzék* hasábjain „Csóka-ügyként” híresült el Borosnyay Kamilla egyik válaszcikkének (*Ellenzék*, 1883. aug. 29., 1.) címe nyomán a Herman Ottóról szóló szakirodalomban. Vö. LAMBRECHT Kálmán, *Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora* (Budapest: Bíró Miklós, 1920), 55.

26 HERMAN, „Az öngyilkos stiglincz”, HOM HTD 74.134.1.

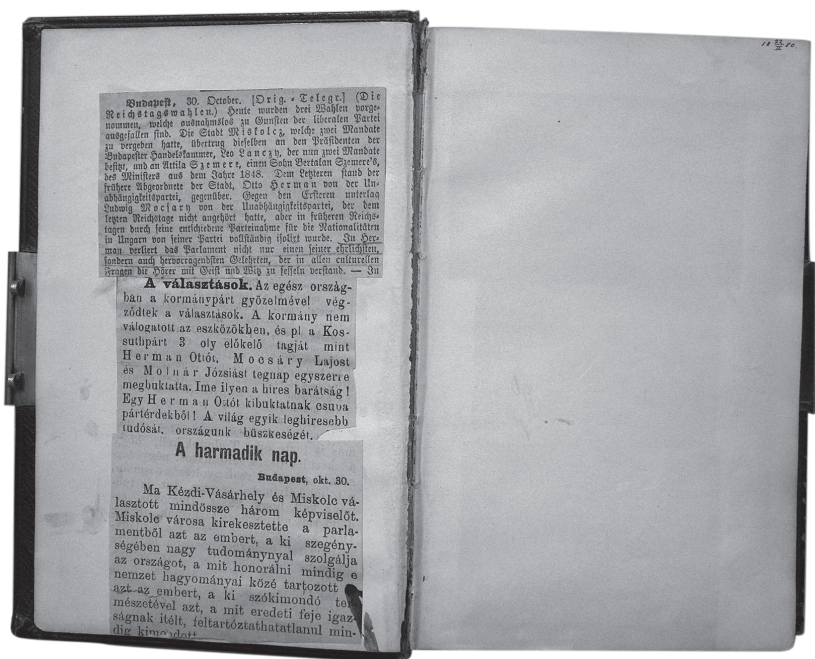
A Hét 1899-ben megjelent decemberi számában Herman Ottó és Borosnyay Kamilla (utóbbi már Herman Ottóné néven) mindketten jelentettek meg írást. Ennek kapcsán szintén érdekes részlet, hogy Borosnyay Kamilla kiollózta a saját portróját és versét e számból és közvetlenül a férje által írt cikket és portrét tartalmazó oldalra applikálta a kivágat-gyűjteményben.²⁷ (3. kép)

Összefoglalva tehát a kivágat-gyűjtemény láthatóan egy készülő kötet részleteinek munkapéldányait tartalmazza, ugyanakkor értelmezhető egy nagyon személyes gyűjtés, az önkifejezés sajátos módjaként is: az emlékek és írások Borosnyay saját olvasatában újrendezett és szerkesztett változataként. Noha a kivágatok csak a gyűjtőnapló esetében kerültek beragasztásra egy fizikailag is egységes kötetes formátumban, a kivágás szempontjai és a kézírásos feljegyzések a kigyűjtött cikkek esetében is ugyanarra a szándékra mutatnak. Nevezetesen Borosnyay Kamilla azon törekvése, hogy saját emlékei révén életének szubjektív lenyomatát megalkossa, és azt a maga számára megőrizze és újraértelmezze.

3. kép. Herman Ottóné által készített kollázs lapkivágatainak gyűjteményében (Herman Ottó Múzeum Lt.sz. 74.134.1., a fotót készítette: Mlakár Zsófia)

27 HERMAN Ottóné, „Ne szólj” és HERMAN Ottó, „San Giacomo pálmája”, *A Hét* 10, 52. sz. (1899): 854. (HOM HTD 74.134.1.)

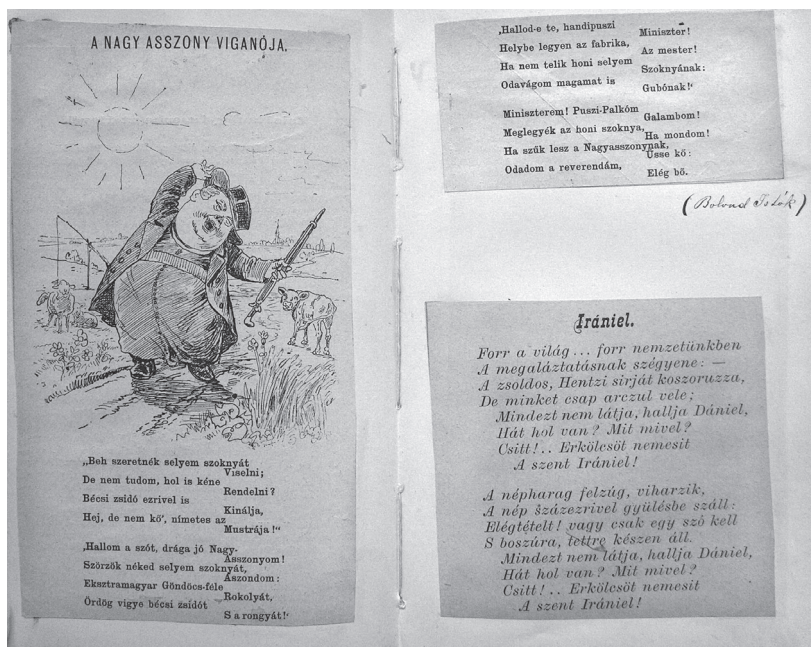
4. kép. Herman Ottóné által készített kollázs lapkivágatainak gyűjteményében (Herman Ottó Múzeum Ltsz. 74.134.1., a fotót készítette: Mlakár Zsófia)

Borosnyay Kamilla gyűjtőnaplójának lapkivágatai

A személyes iratok közt rendezetlenül fennmaradt lapkivágatok után a gyűjtőnaplóban fennmaradt és beragasztott kivágatok is érdemes áttekinteni. Ezek értelmezéséhez támpontot adhatnak a korban divatos *scrapbook*ok, amelyek az elődeiknek tekinthető korábbi barátság-albumok és idézetgyűjtemények után,²⁸ koruk eseményei, információi és szellemi hatásai, történései lenyomatának kiválogatásával, összegyűjtésével és megőrzésével a felgyorsuló információk közötti eligazodást szolgálták megalkotójuk számára.²⁹ Ugyanakkor az alkotók saját világának megkonstruálását érhetjük tetten bennük. A válogatás és rendezés, megőrzés folyamata tetten érhető Herman Ottóné gyűjtőnaplójában is, noha az ő nyersanyagát nem mások által írt cikkek, hanem saját munkái és a hozzá közel állók gondolatai jelentették.

28 EASLEY, „Scrapbooks...”

29 GARVEY, *Writing with Scissors...*, 5.

5. kép. Herman Ottóné gyűjtőnaplójának részlete lapkivágotos versével (Herman Ottó Múzeum Ltsz. 78.17.1, a fotót készítette: Mlakár Zsófia)

Gyűjtőnaplója, amely bár nagyobb részben kéziratai munkapéldányait tartalmazza, szintén lapkivágatokkal kezdődik. A férje 1896. évi őszi választási bukásáról hírt adó cikkeket tallózva német és magyar nyelvű kivágatok kerültek be a napló szennycímoldalára.³⁰ (4. kép) Aztán hosszú oldalakon át olvashatjuk verseinek összegyűjtött és megjelenési helyükre is utaló megjegyzésekkel ellátott kéziratait, némely esetben javításokkal, áthúzásokkal együtt. Majd a verseket követő néhány levél másolatát és egy kéziratos utazási naplót követően ismét lapkivágatokat találunk. Ezek a *Bolond Istók*ban megjelent verseit tartalmazzák.

A hazai élclapok között hírhedten éles, satirikus hangnemet használó lap következetesen ellenzéki nézeteket vallott. A gyakran személyeskedésekbe menő kritikák, az antiszemitizmus és a nemzetiségekkel szembeni erős indulatok, és döntően a vidéki középosztályból kikerülő olvasótábor jellemezték a Bartók

30 A visszaazonosítható cikkek a következők: [N. n.], „Budapest: Die Reichstagswahlen”, *Neue Freie Presse*, 1896. okt. 31., 6.; RÁKOSI Jenő, „A harmadik nap”, *Budapesti Hirlap*, 1896. okt. 31., 2.

Lajos függetlenségi politikus által szerkesztett élelapon.³¹ A többnyire álnéven író szerzőgárdát (Palágyi Lajos, Törös Tivadar, Bartók Lajos, Ábrányi Emil, Teleki Sándor, Lauka Gusztáv stb.) tekintve meglehetősen különös, hogy Herman Ottóné itt publikált, szinte egyedüli nőként (rajta kívül az eddig áttekintett listákban 1919-cel bezárólag csupán két női nevet találtam, Farkas Kláráét és Kelen Fridáét).³² Kevés nő hallatta ugyanis a hangját a politikai vicc férfiak uralta világában. A *Bolond Istók*ban 'Egy magyar asszony' álnéven jegyzett versei mind bekerültek kivágatok formájában a gyűjtőnaplójába. (5. kép) Számszerűen hét versét, illetve az azokat kísérő humoros rajzokat ragasztotta ide be.³³

A versek jól illeszkednek abba a közvetlen, gyakran ironikus, szellemes hangvételű írói attitűdbe, amely egyébként Herman Ottóné rövid prózai írásaiban is megragadható. Az édesapjára jellemző függetlenségi gondolkodás jelentette azt a világnézeti alapot, amelyet tovább erősített Borosnyaynak a Kossuthot mélyen tisztelő Herman Ottóval kötött házassága, mely révén a közéleti személyiség-politikus férj pályájának maga is komolyan részesévé vált. Ez az eszmei alapvetés tehát összhangban állt a függetlenségi szellemű vicclapban való publikálással, de ennél azért jóval mélyebb indokokat is felfedezhetünk a háttérben, ha a versek tartalmát vizsgáljuk.

A nagy asszony víganójának természetes papi alakja a feleségének beszerzendő selyem ruha kapcsán követeli a hazai iparfejlesztést, alapanyag előállítását. Ismeretes, hogy Herman Ottó (és felesége is) komolyan támogatta a hazai alapanyagok feldolgozását, az ipartársulatok felállítását, a háziipart és ipari kiállításokat, és az új ipartörvény benyújtása mellett is több alkalommal érvelt.³⁴

31 KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/2, 1867–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 413.

32 LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok, A–C*, Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek. A. Sorozat 1. (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972), 42; Farkas Klárától három, az 1848-as forradalomra emlékező, forradalmi hevületű verset közölt a lap: FARKAS Klára, „Sohase bántsátok...”, *Bolond Istók* 22, 33. sz. (1899): 2; FARKAS Klára, „Márczius”, *Bolond Istók* 23, 11. sz. (1900): 2; FARKAS Klára, „Márczius 15”, *Bolond Istók* 24, 11. sz. (1901): 4. Kelen Fridától egyetlen, maga illusztrálta kis történet jelent meg: KELEN Frida, „A katona az mindig katona”, *Bolond Istók* 4, 5. sz. (1919): 3.

33 A gyűjtőnaplóba beragasztott versek a következők: [N. N.], „A nagy asszony víganója”, *Bolond Istók* 9, 6. sz. (1886): 9; P. C. [BOROSNYAY Kamilla], „Iránriel”, *Bolond Istók* 9, 35. sz. (1886): 4; Egy magyar asszony [HERMAN Ottóné] „A madár fiaihoz”, *Bolond Istók* 11, 48. sz. (1888): 2; E. m. a. [HERMAN Ottóné], „Meister Steinacker”, *Bolond Istók* 11, 49. sz. (1888): 6–7; E. m. a. [HERMAN Ottóné], „A kutya ugat, a karaván halad”, *Bolond Istók* 11, 52. sz. (1888): 4; Egy magyar asszony [HERMAN Ottóné], „Sursum corda”, *Bolond Istók* 12, 7. sz. (1889): 2; E. m. a. [HERMAN Ottóné], „Felségjog-népjog”, *Bolond Istók* 12, 9. sz. (1889): 4. (HOM HTD 78.17.1., 98–106.)

34 SZABADFALVI József, *Herman Ottó, a parlamenti képviselő*, Officina Musei 5 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1996), 28.

Az *Iránriel* című versben minden bizonnyal Irányi Dánielt karikírozta, aki az Erkölcsnemesítő Egyesület alapítójaként a teljes vallásszabadságért és a polgári házasság bevezetéséért is küzdött. Herman Ottó eszmetársaként és a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt elnökeként azonban Kossuthtól is több kritikát kapott, mert nem képviselte olyan hűen a kossuthi függetlenségi nézeteket. Herman Ottó maga is több ízben bírálta azért, mert a nemzetiségekkel szemben túlzottan is engedékeny nézeteket vallva nem látta meg a jövő valós veszélyeit.³⁵ A *madár fia-ihoz* című költeményében Borosnyay Kamilla pedig a lapra általánosan is jellemző hevülettel ostromozta Tisza Kálmán mamelukjait, a megalkuvó nemzedéket, a bürokratizmusba fulladó közéletet.

Meister Steinacker alakjában a férje által is bírált Edmund Steinackert festette meg, aki a korszak egyetlen, a hazai német nemzetiségi politikát szorgalmazó politikusa volt. Steinacker vasúti mérnökként kezdte pályáját, majd 1868-ban az Országos Iparegyesület igazgatója, 1869-től pedig a Kereskedelmi és Iparkamara jegyzője lett.³⁶ A német nemzetiségi színház és újság ügyének propagálásával, illetve a nemzetiségi törvény bírálatával sem tudott egységes támogatói kört maga mögé állítani, így pályáját Erdélyben folytatta, majd végül Klosterneuburgban fejezte be.

A *kutya ugat, a karaván halad* című verssel, ahogyan az azt követő karikatúra alatt olvasható sorokból is kitetszik, a Pulszky Ferenc által meghonosított szólást értelmezte. Az Akadémia-ellenes sajtótámadásokat szemléletesen megjelenítő karikatúrát öntötte szavakba Herman Ottóné. A jelenet központi figurájaként eltúlzott vonásaiban is felismerhető Pulszky Ferencsel Herman Ottó a magyar kultúrára vonatkozó nézetkülönbségei okán állt ellentétben. Pulszky híres, az Akadémiát pártoló 1888-ban elhangzott mondata ellenében³⁷ a szerény, de jelentős tudományos eredményeket produkáló Herman Ottó hiányolta az Akadémia hatékonyságát, különösen a magyar nemzeti szellem ápolását.³⁸

A gyűjtőnaplóba beragasztott költemények sorát az 1889-ben keletkezett *Sursum corda* és a *Felségjog-népjog* című versek zárják, amelyek a szabadságjogokért harcolni kész, plasztikus képekben megrajzolt fiatal generációt buzdítják a zsarnoksággal szembeni harcra és a legfontosabbnak tekintett, a nemzeti egységet adó anyanyelv védelmére.

35 HERMAN Ottó, „Az igazság: Visszaemlékezés Irányi Dánielre”, *Budapesti Hirlap*, 1912. júl. 7., 4.

36 GERHARD Péter, „Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban: Fest Imre és Edmund Steinacker esete”, *Aetas* 23, 3. sz. (2008): 25–43, 40.

37 Vö. FERENCZY József, *Pulszky Ferenc életrajza* (Budapest-Pozsony: Stampfel Eder és Társa Könyvnyomtató Intézet, é. n.), 104.

38 Lásd a Szegeden felállítandó egyetem ügyében elmondott beszédét 1880. március 12-én. SZABAD-FALVI, *Herman Ottó...*, 109–111.

Borosnyay Kamilla gyermekmeséinek könnyedsége és közvetlensége, novelláinak lényeglátó és tömör, ugyanakkor jó megfigyelőként rögzített pontos személyiségrajzai egyszerre vannak jelen ezekben az ironikus versekben. Az őt foglalkoztató társadalmi-gazdasági és közéleti témák mellett azonban nagyon fontos, hogy a férje által képviselt eszmék melletti küzdelem, illetve a Herman Ottó politikai ellenfeleivel kapcsolatos kérdések képezik e versek tárgyát. Mintha az egyre tudatosabb hangot használó feleség a politikus férj méltó társaként ezekben a versekben is annak küzdelmét igyekezett volna támogatni írásaival.

Mindez pedig jól jellemzi azt a szemléletet, amellyel tudatosan igyekezett a maga és férje párhuzamos írói-közéleti működését és kettejük kapcsolatának bensőséges, emlékekben rögzített képét a maga számára kézzel fogható módon a gyűjtőnaplóban megőrizni. Ilyen értelemben a saját cikkeinek, verseinek kivágatos és kéziratos összegyűjtése egyszerre volt munkamódszer, de ugyanakkor a korban divatos *scrapbook*okhoz hasonlóan az önkifejezés eszköze is.³⁹

Herman Ottóné sajtóban megjelent írásairól

A fent számba vett lapkivágatok tartalma, évköre és a megjelenésükkel kapcsolatos információk további támpontokat jelentenek számunkra ahhoz, hogy igazán értelmezni tudjuk összegyűjtésük jelentőségét, szerepét. A következőkben ezeket összegzem röviden.

Herman Ottóné Borosnyay Kamilla első sajtóban megjelent munkái még éppen az első házassága idején elszórtan megjelenő versei voltak, amelyeket a válása idején egyre sűrűbben publikált novellái, elbeszélései, fordításai követtek. Herman Ottónéként pedig már kialakult saját, írásai megjelentetésével kapcsolatos gyakorlata. Erre vonatkozóan értékes információkat nyerhetünk azokból a levelekből, amelyeket a lapkiadókkal, szerkesztőségekkel váltott.⁴⁰ A levelekből kitűnik, hogy meséi, versei, novellái, majd regényei elsőként folyóiratokban, napilapokban jelentek meg, majd a kiadókkal folytatott tárgyalások nyomán önálló kötetekben vagy kiadói sorozatokban láttak napvilágot. Ez a gyakorlat pedig szorosan összefüggött a kiadók által követett módszerrel, amely a folyóiratokban már „megpróbált” és megfelelő kritikát kapott kéziratokat bekérte a szerzőktől önálló kötetekben való megjelentetésre. Herman Ottóné írói pályája komolyra fordulásakor a magyar könyvkiadásban és sajtóban hirtelen megnövekedett a

39 EASLEY, „Scrapbooks...”

40 A levelek lelőhelye: HOM HTD 70.44.1.–70.44.15.

kéziratok száma. Továbbra is jellemző maradt a kanonizáció folyamatában és az írók saját publikációs stratégiájában is a kötetbe rendezett kiadásoknak tulajdonított elsőbbség.⁴¹ Ugyanakkor már bevett gyakorlat volt a sorozatokban, vagy a folyóiratokban folytatásokban közölt irodalmi művek kiadása, amelyek révén az olvasók mind szélesebb körét érthették el a szerzők. Ez a gyakorlat ugyan a kontinentális Európában a tömegmédiában megjelent szépirodalmat egy elsősorban nem irodalmi szövegháló közegébe helyezte,⁴² de szélesebb körben tette olcsóbb megoldással elérhetővé a magasabb színvonalú szépirodalmat is. Maga az olvasói igény pedig gyakran a sajtó nyomdai kivitelezésére, ugyanakkor az írói módszerekre is visszahatott.

Ahogy azt fent már láttuk, a sajtótermékek használata a mindennapi olvasáskultúra terén az újrahasznosítás és értelmezés révén egészen új formát öltött: a sajtókiadványok emlékkönyvek, albumok, *scrapbook*ok alkotóelemeivé, írói munkaeszközzé, tudományos adatgyűjtés tárgyává váltak. Angliában pedig a kontinentálissal szemben elterjedté vált, hogy a napilapok mellékleteiben, vagy külön füzetekben közölt tárcaregényeket az olvasók összegyűjtötték és egybekötötték.⁴³ A nyomtatott médiát tehát az olvasók sajátosan használták, újrahasznosították, kivágták és gyűjtötték, akár egy teljes sorozat egybekötetésének, akár egyes részletek kigyűjtésének szándékával. Vagy éppen, ahogyan Herman Ottóné is, kéziratnaplóba illesztették őket.

Ebben a közegben Borosnyay Kamilla Judith álnéven írónőként először 1883-ban jelentkezik az *Ellenzék* cikkszerzőjeként. A lap szerkesztőjének hozzá írott leveléből kiderül, hogy *Odavágyom jó atyám tehozzád* című versét olvasva figyelt fel rá Bartha Miklós.⁴⁴ Ebben a levélben tudósította arról, hogy október 1-től indítja a napilapot Kolozsváron, és arra kérte, hogy legyen rendszeres szerzője a kifejezetten női olvasóközönségnek szánt *Tárca* rovatnak.⁴⁵ Tehát Borosnyay Kamilla a lap indulásától kezdve kapcsolatban állt a szerkesztősséggel, sőt, éppen versei irányították rá a figyelmet, és valószínűleg valamely rokona révén került kapcsolatba a szerkesztővel.

41 HANSÁGI Ágnes, *Tárca – Regény – Nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 225.

42 Uo., 249.

43 Uo., 261.

44 Az említett vers *Szeptember 25 (1879)* címmel található a naplóban. HOM HTD 78.17.1., 64. Megjelentetéséről azonban csak 1896-ból van adatunk, akkor *Régi dalok* címmel az *Uj Időkben* jelent meg. HERMAN Ottóné, „Régi dalok. Huszonöt éven túl”, *Uj Idők* 2, 9. sz. (1896): 202. Így valószínűsíthetően kéziratból, talán valamely családtagja révén ismerhette meg Bartha Miklós a verset.

45 Bartha Miklós Borosnyay Kamillához, Kolozsvár, 1880. szept.19., MTA KIK Kt., Ms 5251/402.

Ebben az időben éppen későbbi férjével, Herman Ottóval folytatott rövid, polemikus hangnemben íródó cikkei adtak új impulzust írói pályáján. A Herman Ottó Múzeumban őrzött lapkivágat-gyűjteményében egy külön egységet képez a fent említett ún. „Csóka-ügy”. Az *Ellenzék* hasábjain 1883–84-ben megjelent cikkeiben testet öltő vita egy, a *Vadászlap*ban 1883-ban megjelent, Fekete Izidor által megírt történet kapcsán bontakozott ki.⁴⁶ Az eset, egy stiglic halála, vagy, ahogy tetszik, öngyilkossága, Borosnyay Kamillát is írásra készítette. Ő a házi kedvenc csókájuk elpusztulásának emlékéért idézte fel Fekete Izidor cikkére reagálva. Az érzelmes, ugyanakkor szellemes okfejtésre, amely a madár öngyilkosságát támasztotta volna alá, Herman Ottó szelíd helyreigazítással válaszolt. Borosnyay Kamilla később minderre, mint kapcsolatuk kezdetére, szívesen emlékezett vissza a már említett, a kivágathoz készített rajz és megjegyzés szerint.

Az 1884-ben íródott levelek arról tanúskodnak, hogy akkor még csak baráti, majd egyre szorosabb érzelmi szálakkal kapcsolódott Herman Ottóhoz, aki komolyan biztatta az írásra, illetve később, már az udvarlás időszakában, maga járt kiadóról-kiadóra, kísérté a kiadókhoz feleségét kézírataival, és segítette azok megjelenését.⁴⁷ Sőt, egyesek szerint Borosnyay Kamilla tőle tanult igazán írni, már ami kifejezései tisztaságát és magyarosnak tekintett elemeit illeti.⁴⁸ Egy Alphonse Karr-tól származó cikk fordítása kapcsán még ugyanekkor kérte Herman Ottó segítségét a cikk megjelentetésében, és szerényen megjegyezte azt is, hogy „ha lehet díjazva.” Tehát az írás jövedelemszerző lehetősége is fontos tényező volt a pályakezdő írónőnek.⁴⁹

A továbbiakban a fiatal írónő rövid tárcacikkek írójaként, csipkelődő, önreflexiókkal teletűzdelt, kissé körülményes stílusban, határozottan jelentette ki: „tollamat igazságszeretet, objectivitás, és a tárgyhoz méltó ügybuzgalom vezeti.”⁵⁰ Ezzel a határozott céllal születik az *Ellenzék*ben megjelent írásai között egy franciából fordított elbeszélés és számos rövid tárcsa, mint a női természetről szóló is.⁵¹ Írásait ekkor Judith álnéven, majd később egyszerűen Borosnyay aláírással jelentette meg.

46 Vö. a 19. lábjegyzettel.

47 Borosnyay Kamilla Herman Ottónak, Budapest, 1884. febr. 3., MTA KIK Kt., Ms 5251/272; Borosnyay Kamilla Herman Ottónak, Budapest, 1884. febr. 22., uo., Ms 5251/274.

48 [N. N.], „Herman Ottóné”, *A Hét* 6, 8. sz. (1895): 125.

49 Borosnyay Kamilla Herman Ottónak, Budapest, 1884. febr. 25., MTA KIK Kt., Ms 5251/275.

50 Judith [HERMAN Ottóné], „Milyenek a nők? (Caniculai morphondirozás)”, *Ellenzék*, 1883. szept. 1., [1–2.]

51 HERMAN, „Aranyvirág...”, *Ellenzék*, 1883. aug. 28., [1–2.]; HERMAN, „Milyenek a nők?...”; Judith [HERMAN Ottóné], „Az életből”, *Ellenzék*, 1883. okt. 6., 1–2.; BOROSNYAY [Kamilla], „Nissá”, *Ellenzék*, 1883. dec. 28., 1–2.

Az írói pályán a következő lépést az országos szinten ismert lapokban megjelent elbeszélései és versei jelentették. *Clémence* című elbeszélése már önállóan jelent meg 1887-ben.⁵² Csukási József, a *Budapesti Hírlap* szerkesztő-tulajdonosa is rendszeres szerzőként számított a munkájára. Versei és elbeszélései jelentek meg az *Uj Időkben*, *A Hétben*, a *Fővárosi Lapokban*, a *Vasárnapi Újságban* és még néhány más lapban, számos gyermekeknek szánt verse pedig *Az Én Újságomban*. Több fordítást is közölt a *Természettudományi Közlönyben*.⁵³

Sajtómegjelenéseinek sorát vizsgálva Herman Ottóné Borosnyay Kamilla kiadóival fenntartott kapcsolataiból, levelezéséből az tűnik ki, hogy az író nő komoly irodalmi működése 1892-től körvonalazható. Ekkortól megszorodnak a sajtóban megjelenő írásai és önállóan kiadott kötetei. A Kiss József szerkesztette szépirodalmi lapban, *A Hétben* 1892–99 között szinte évente jelentek meg novellái, regényei.⁵⁴ 1895-től pedig elbeszélésekkel kiegészített regénykötetei látnak napvilágot. Így például *A Hétben* jelentkezik a *Kisvárosiak* című regényével is.

A Hét című művészeti és közéleti hetilap megjelenésében és tartalmában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a századforduló modern eszmei, művészeti áramlatait követve új tehetségeket fedezzen fel. A tárcák, költemények, novellák, művészeti kritikák, regények és vegyes írások mellett a könnyed és elegáns szecessziós megjelenés és a divat világának hírei tették a nagy fővárosok színvonalas sajtótermékeinek hazai megfelelőjévé.⁵⁵

A Petőfi Társaság, illetve a Kisfaludy Társaság és a Gyulai Pál fémjelzte irodalmi kánonnal szemben *A Hét* más irányt követett, mint a korszak más sajtóorgánumai.⁵⁶ Miközben jól megírt, aktuális történeteket hozott a lapban, olvasóközönségét szélesítő „kampányokkal” élt, és főként a fővárosi közönséget érte el; ízlést formált, a modern irodalmi és közgondolkodás jegyében igyekezett kiszélesíteni olvasóbázisát. Addig ismeretlen, a könnyed, élöbeszédre emlékeztető, ugyanakkor nyílt és szókimondó stílusa sokféle tehetséget indított el. A szer-

52 JUDITH [HERMAN Ottóné], *Clémence* (Budapest: Pallas, 1887).

53 B. C. [Borosnyay Kamilla], „A velocipédék sebessége”, *Természettudományi Közlöny* 21, 238. füz. (1889): 274–278; H. B. C. [HERMANNÉ BOROSNYAY Kamilla], „A bálna és halászata”, *Természettudományi Közlöny* 23, 262. füz. (1891): 295–306.

54 HERMAN Ottóné, „Aranyvirág regéje...”, *A Hét*; HERMAN Ottóné, „Anna”, *A Hét* 3, 35. sz. (1892): 550–553; HERMAN Ottóné, „Hej, az a fejkötő!...”; HERMAN Ottóné, „Tavaszi virág nélkül”, *A Hét* 6, 9. sz. (1895): 142–143; HERMAN Ottóné, „Kisvárosiak”, *A Hét* 8, 9–16., 18–20. sz. (1897): 130–132, 147–149, 168–170, 183–185, 195–196, 217–220, 237–239, 253–255, 285–287, 299–301, 314–316; HERMAN Ottóné, „Ne szólj”, *A Hét* 10, 52. sz. (1899): 865.

55 LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs–Budapest–Prága* (Budapest: L'Harmattan, 2002), 88.

56 Uo., 89.

zők között ott volt Ignotus, Bródy Sándor, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Ambros Zoltán, Pekár Gyula, Herczeg Ferenc, Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád, de a kezdeteknél Jókai és Mikszáth is. És természetesen női szerzők: többek között Erdős Renée, Szabóné Nogáll Janka, Beniczkyne Bajza Lenke és Herman Ottóné.

Borosnyay Kamilla publikációit Herman Ottóval kötött házasságát követően Herman Ottónéként jegyzi, de férje nevének tekintélyét ő maga is tovább növeli, a maga jogán lesz ismert író. Ehhez azonban az is hozzájárul, hogy Budapesten kialakuló közös életük, kapcsolatrendszerük, és férje támogatása is segíti írói kibontakozását. Munkáinak megjelenéséhez a korszakra jellemző, nők számára is elérhető, kibővülő íráslehetőségek is hozzájárultak. A kiadók felfigyeltek írásaira, és személyes kapcsolatrendszerének, férje közbenjárásának köszönhetően egyre gyakrabban kérték munkái újraközlését,⁵⁷ illetve kapott lehetőséget több elbeszélése és regénye önálló megjelentetésére is.

A századfordulót követően a legnagyobb szépirodalmi hetilappá váló *Uj Idők* 1894-es indulásától kezdve számos tehetséges szerzőnek adott teret. Gárdonyi Géza és Jókai Mór regényei is e lap hasábjain jelentek meg folytatásokban. Szerkesztője, Herczeg Ferenc mellett számos belső munkatársa volt, köztük Pósa Lajos, akivel Herman Ottó és felesége bensőséges baráti és szakmai kapcsolatot tartott fent.⁵⁸ Az *Uj Idők*, éppen *A Hét* ellenpólusaként, a tradicionális írók lapjaként definiálta magát, nem zárkózva el a modern irodalom áramlataitól, de ragaszkodva eredeti programjához, a nemzeti jellegzetességek megőrzéséhez, újjáélesztéséhez, a kulturális felemelkedés előmozdításához, amelyben a családoknak és a nőknek szánt komoly szerepet. Nem véletlen, hogy a középosztály nevelésén, formálásán munkálkodó lapba az alapvetően tanítói vénával és hivatástudattal rendelkező Borosnyay Kamilla is szívesen írt. Emellett az *Uj Idők* kiadója Singer és Wolfner Kiadóhivatala volt, amellyel, mint művei többségének kiadójaival, Borosnyay Kamilla jó kapcsolatot ápolt. Versei, novellái 1895-től jelentek meg folyamatosan a lapban. A főszerkesztő, Herczeg Ferenc által adott program és az ennek szellemében a lapban megjelenő tárcák, ismertterjesztő cikkek, regények, kritikák, sőt a divat világról tudósító írások egyfajta közvetítő közeget jelentettek az erőso-

57 1892-ben a *Magyar Földművelők Naptárában* kérték újraközlésre *A Hétben Anna* címmel megjelent elbeszélését. Lásd Athenaeum Kiadó Herman Ottónénak, Budapest, 1892. aug. 31., HOM HTD 70.44.1.

58 Herman Ottó és neje, Borosnyay Kamilla valamint a Pósa házaspár között váltott levelek: HOM HTD 70.42.2., 70.42.4–19., 70.42.21–29., 70.43.1–3.; MTA KIK Kt., Ms 273/57–108. A témáról részletesen: BODNÁR MÓNICA, „Egy igaz barátság története: Herman Ottó és Pósa Lajos, valamint családjuk kapcsolata levelezéseik tükrében”, in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 53*, főszerk. PUSZTAI Tamás, szerk. TÓTH Arnold, 411–445 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2014).

dó polgári középosztály és az úri-nemesi társadalom ízlés és értékrendszere között. A Millennium békés, fejlődő időszaka egyben átmeneti is, az együtt élő, az átalakulást előkészítő új eszmei irányzatok már jelen vannak, de az *Uj Idők* megjelenését még a művészettörténeti kalauzozokból ismert híres festmények és szobrok reprodukciói, a millenniumi historizáló, kissé szentimentális stílus uralják.⁵⁹ Herman Ottóné itt megjelent novellái, versei pontosan ezt a mozzanatot, az átmenet társadalmi és lelki lenyomatát adják.

A Singer és Wolfner kiadó 1894-es keltezésű egyik levele nyilvánvalóvá teszi, hogy a férje révén megismert Pósa Lajossal fenntartott baráti és szakmai kapcsolat segítette Herman Ottónét abban, hogy versei és elbeszélései újabb megjelenési lehetőséget kapjanak. A levél szerint maga Pósa továbbította ugyanis írásait a kiadó számára. A támogató kapcsolat eredményeként 1894-ben és 1895-ben több írása is megjelenhetett az *Uj Idők* hasábjain. Az *Ébredéskor* címűt konkrétan is említi a kiadó az egyik levelében,⁶⁰ de ismerjük a *Ha nem lehet másképp...* című elbeszélést, illetve a *Régi dalok. Huszonöt éven túl* és az *Imádkozni* című verseket is, amelyek szintén itt jelentek meg 1896-ban.⁶¹ E költemények már korábban, 1876-ban a gyűjtőnaplóban is lejegyzésre kerültek.

Az *Uj Idők*ben olykor olyan írói feladatokra is felkérték Herman Ottónét, amelyek férjével és saját kapcsolatrendszerével függtek össze. Ennek jegyében 1895-ben Semsey Andorról,⁶² a Herman Ottó néprajzi kutatásait is támogató tudománypártoló, geológia, ornitológia és néprajz iránt is érdeklődő nagybirtokról írt ismertető cikket a lapba.⁶³

Herman Ottóné sajtóban közölt írásai, novellái, versei, regényei ugyanolyan arányban jelentek meg az *Uj Idők*ben mint a *A Hét*ben. A kiadókkal, váltott levelekből pedig megtudhatjuk, hogy a megjelenő versek és rövid írások anyagi önállóságot is adtak a tollforgató Borosnyay Kamillának.

Talán nem volt haszontalan a fent említett lapok működésének, illetve Herman Ottónéval való kapcsolatának kissé hosszabb tárgyalása, mert ezek az in-

59 LIPTÁK, *Újságok és újságolvasók...*, 97.

60 Singer és Wolfner Herman Ottónénak, 1895. szept. 26., HOM HTD 70.44.4.

61 HERMAN Ottóné, „Ha nem lehet másképp...”, *Uj Idők* 1, 23. sz. (1895): 427–431; HERMAN, „Régi dalok. I. A falevelről. II. Miért?”, HERMAN Ottóné, „Huszonöt éven túl (1880.)”, *Uj Idők* 2, 9. sz. (1896): 202; HERMAN Ottóné, „Imádkozni...”, *Uj Idők* 2, 34. sz. (1896): 136; HERMAN Ottóné, „Régi dalok (1879.)”, *Uj Idők* 2, 51. sz. (1896): 504.

62 Semseyről lásd POZSONYI József, „Egy tudománypártoló földbirtokos: Semsey Andor”, *Magyar Tudomány* 170, 1. sz. (2009): 38–42; VÁSÁRHELYI Tamás, „Mecénástól mecénásig: Herman Ottó és Semsey Andor viszonyáról”, *Magyar Tudomány* 170, 1. sz. (2009): 23–28.

63 A felkérést lásd: Singer és Wolfner Herman Ottónénak, 1895. júl. 8., HOM HTD 70.44.3. A cikk: A. B. C. [HERMAN Ottóné], „Semsey Andor”, *Uj Idők* 1, 30. sz. (1895): 31–32.

formációk éppen írói pályájának és személyes meggyőződésének a megértéséhez visznek közelebb.

Knopfmacher címmel 1896-ban önállóan megjelentetett kötetének⁶⁴ címadó regényét és *Anna* című novelláját 1892-ben már *A Hét*-ben is megjelentette.⁶⁵ A *Knopfmacher* jól sikerült személyiségrajzainak sorában különösen kiemelkednek a női alakok portréi. Emellett a finom lélektani elemzés, és a fiatal lányok mint olvasóközönség számára ajánlható történetmesélés voltak a kortársak számára a leginkább értékelt sajátosságai.⁶⁶ Ahogyan egyik kritikusa megfogalmazta:

Ez nem egy czéhbéli író feleségének a dilettanskodása, ez maga is czéhbéli munka. Nem említik őt a divatos írónők között, talán azért, mivel egyike a leghivatottabbnak. Nem női Schönggeist, kinek írói tehetsége felfogásának jóra, szépre oktatásában gyökeredzik, de aki tud szellemesen, eredetien gondolkodni, tudatosan kifejezni, amit gondol, tud mesélni s meséi alakjait virtuozitással, plasztikusan megrajzolni.⁶⁷

1897-ben az Athenaeum Kiadóhivatala Olvasótárának sorozata adott megjelenési lehetőséget Borosnyay Kamilla *Kisvárosiak* című regényének, amelyet először szintén *A Hét*-ben, folytatásokban tett közzé.⁶⁸

Herman Ottóné régóta tervezett önálló elbeszéléskötete a Franklin Társulatnál 1899-ben jelent meg *Ember volt és más elbeszélések* címmel.⁶⁹ Ebben a már korábban publikált *Nem vezett el* című novella mellett a *Ha nem lehet másképp* című írás 1895-ben szintén *A Hét* hasábjain látott napvilágot. A kötetben szerepelt még a *Fehér asszony* és a kötet címadó elbeszélése, az *Ember volt* című írás is. Ez utóbbi esetében a még 1887-ben, Judith álnéven közölt *Clémence* című írást dolgozta át a novelláskötet számára.⁷⁰ A kiadótól küldött levél szerint kiadás-

64 HERMAN Ottóné, *Knopfmacher: Regény* (Budapest: Singer és Wolfner, 1896).

65 HERMAN, „Anna”; HERMAN Ottóné, „Knopfmacher”, *A Hét* 3, 12–17. sz. (1892): 179–182, 197–200, 212–215, 230–232, 247–249, 263–266. A regény méltatása ismeretlen szerző tollából az *Irodalom és művészet* rovatban: *Vasárnapi Ujság* 43, 11. sz. (1896): 171.

66 „A könyvet fiatal lányok is bizvást olvashatják.” – írja az ismertetés. *Vasárnapi Ujság* 43, 11. sz. (1896): 171. Emellett később *Évike* című regénye kapcsán Herman Ottóné felkerült a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából készült ifjúsági irodalmat ajánló listára is: SZEMÁK István, szerk., *Ifjúsági Könyvtárjegyzék: A középfokú iskolák ifjúsági könyvtárai számára* (Budapest: Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, 1912), 42.

67 [N. N.] „Herman Ottóné”, *A Hét* 6, 8. sz. (1895): 125.

68 Vö. az 55. lábjegyzettel.

69 HERMAN Ottóné, *Ember volt... és egyéb elbeszélések* (Budapest: Franklin-Társulat, 1899).

70 VOINOVICH Géza, „Herman Ottóné”, in *Pallas Nagy Lexikona*, 18 köt. (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság–Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1893–1904), 17:685.

ra felajánlott írásaiból egy 12–14 íves kötetet szándékoztak „regény alakjában” megjelentetni, próbakiadás keretében 100 Ft tiszteletdíj fejében.⁷¹ Emellett pedig felmerült egy kifejezetten fiatal lányoknak szánt, hasonló terjedelmű illusztrált kötet terve is, amit a következő év karácsonyára terveztek kiadni.⁷² A kiadó ügyintézőként Gyulai Pált nevezte meg; ő képviselte Herman Ottóné ügyét a Társulat előtt. Herman Ottó egyik, feleségének címzett leveléből ismerjük az ügy hátterét is.⁷³ Eszerint Herman Ottó maga közvetített Gyulai Pál felé, illetve járt közben a neves kritikusknál felesége kéziratai ügyében. Az elbeszéléskötet sikeres megjelentetésében minden bizonnyal e közbenjárás esett nagy súllyal latba, hiszen a később megjelent kritikák egy része a kötettel kapcsolatban inkább értetlenséget mutat a megkészt romantika jegyében született, erősen didaktikusnak ítélt címadó elbeszélés és a kevésbé mély lélektani ábrázolást felmutató más kötetbeli elbeszélések nőalakjai okán. Más méltatók azonban nagy lelkesedéssel fogadták az „életből vett” történetek szereplőinek belső mozgatórugóit elemző írásait.⁷⁴ A kiadóval való együttműködés mindenestre láthatóan nem folytatódott tovább.

Borosnyay Kamilla férje, Herman Ottó szerepe tehát nagyon fontos tényező volt a Gyulai Pál által képviselt irodalomformáló kör támogató hozzáállásában. Ennek ellenére Herman Ottóné ezen az irodalmi kánonon kívül értelmezte magát, sőt, a férjével váltott levelekből kiolvashatóan, finom humorral és némi távolságtartással kezelte saját „íróságát”. Tette mindezt annak ellenére, hogy más esetekben kifejezetten sértette, hogy írói tevékenységét szerkesztői, külső erők is korlátozzák, mint a Pósa Lajossal történt összezördülésekor is.⁷⁵ A nézeteltérést, amely abból eredt, hogy Herman Ottóné egyik kéziratát nem közölte Pósa 1905-ben *Az Én Újságom* hasábjain, hamar rendezték, de a Pósa Lajosnének írt leveléből nagyon jól látszik, hogy írói tevékenységét igazi hivatásának tekintette maga

71 Franklin Társulat Kiadó Herman Ottónénak, 1898. okt. 1., HOM HTD 70.44.9.

72 Franklin Társulat Kiadó Herman Ottónénak, 1898. okt. 1., HOM HTD 70.44.9. Ez utóbbi kötet azonban a jelek szerint nem készült el, mert nem tudunk az *Ember volt* címűn kívül a Franklin Társulat által megjelentetett más kötetéről.

73 Herman Ottó Herman Ottónénak, Budapest, 1898. szept. 22., MTA KIK Kt., 5251/102.

74 Az elmarasztaló kritika: [N. n.], „Herman Ottóné: Ember volt...”, *Magyar Szalon* 16, 31. köt. (1898–99): 636–638. Ezzel szemben pozitív fogadtatásra utalt: [N. n.], „Herman Ottóné: Ember volt...”, *Vasárnapi Újság* 46, 5. sz. (1899): 79.

75 Herman Ottónét egyik levele szerint 1905-ben két kis illusztrációhoz készített történet írására kértek fel, amelyet ő meg is tett, de az elküldött írás nem került a képek mellé, helyette Pósa más szöveget közölte. A Pósa Lajosnének címzett levelében erről így írt: „az én írásom egyszerűen sutba került, mint értéktelen – egy másikért [...] amely az enyémmel nem mérközhetik. [...] Az ilyen eset megintja hitemet annyiszor hangoztatott »hivatásomban«”. Herman Ottóné Pósa Lajosnének, Budapest, 1905. aug. 2., OSZK Kt., Fond 143. Vö. még BODNÁR, „Egy igaz barátság...”, 425.

és környezete is. Azt is egyértelművé tette ugyanakkor, hogy mindezt visszatérő belső kétely kísérte a részéről. Ezt a kételyt hol az apja hírnevének, emlékének szerzett dicsőség; hol szerelme, majd társa támogató biztatása, segítsége; hol pedig hivatástudata, tanítói eltökéltsége, tudatossága oszlatta el. Emellett környezetének visszajelzései, olvasótáborának bátorító támogatása is erősítették az írói pályával kapcsolatos kételyek legyőzésében.

1899-ben megjelent *Ember volt* című kötete után egy hosszabb szünet állt be, regénnyel csak 1906-ban jelentkezett ismét. Gyermekeknek szánt versei és meséi azonban folyamatosan íródtak és jelentek meg *Az Én Újságom* hasábjain. Ennek a termékeny munkának az eredménye, hogy 1905-ben arról értesíti a Singer és Wolfner, hogy *Az Én Újságomban* megjelent „dolgoit” egy külön kötetben is kihozzák.⁷⁶ Ezt követően sorra jelentek meg gyermekeknek szánt önálló kötetei 1910-ig. Férje 1914-ben bekövetkezett halála után azonban nem találjuk nyomát sajtópublikációinak. Ebben az időszakban súlyos betegsége is akadályozta az alkotásban. Ennek lenyomata gyűjtőnaplója is, hiszen az utolsó beragasztott kivágat a *Felségjog-népjog* című, 1889-ben publikált versének a *Bolond Istókban* megjelent változata. Az utolsó oldal és a kötés között Kiss Olga, miskolci költőnőnek a *Knopfmacher* kapcsán írt kéziratos jegyzeteit olvashatjuk 1903-ból, illetve Borosnyay László leányáról szóló, utólag lejegyzett szavait.⁷⁷

Összegzés

Herman Ottóné rendezetlenül, személyes iratai között fennmaradt lapkivágatait áttekintve azt mondhatjuk tehát, hogy azok saját munkáinak szisztematikusan gyűjtött bázisaként szolgálhattak. Ha együtt tekintünk az írónő több közgyűjteményben fennmaradt kivágataira, látható, hogy valaha összetartozhattak. Erre utal, hogy technikailag ugyanazon módszerrel történt kivágásuk, felragasztásuk és jegyzetelésük, illetve ugyanazon kéz (Borosnyay Kamilláé) jegyzetei olvashatók rajtuk.

A Herman Ottó Múzeumban különállóan fennmaradt rendezetlen lapkivágatok és a gyűjtőnaplóba beragasztott kivágatok viszonyát tekintve elmondhatjuk, hogy azok szorosan összefüggenek abban a tekintetben, hogy az írónő saját mű-

76 Singer és Wolfner Herman Ottónénak, Budapest, 1905. aug. 14., HOM Helytörténeti Adattár 70.44.15.

77 Jegyzetek a „Knopfmacher”-hez, h. n. 1903. aug. 23., illetve cím és jelzés nélküli kéziratos jegyzet szabálytalan alakú papírszeleten. HOM HTD 78.17.1.

veinek összegyűjtését szolgálták, és szorosan kapcsolódtak a magánéletében átélt eseményekhez, fontos személyi kötődésekhez. Bár a gyűjtőnaplótól függetlenül összegyűjtött kivágatok szolgáltak praktikus célokat is (egy majdani gyűjteményes kötet kiadását), egyes darabjain ott látjuk Borosnyay Kamillának a férjéhez, Herman Ottóhoz fűződő kapcsolatára vonatkozó utalásokat is. Ugyanez a szándék érhető tetten, amikor a gyűjtőnapló döntően kéziratos dokumentumában a nyitó oldalakra a Herman Ottó választási küzdelmeivel kapcsolatos hírek kivágatai, a végére pedig a Herman Ottóval vállalt eszmei közösséget kifejező versek és karikatúrák kerültek be a korszak nevezetes ellenzéki élclapjából, a *Bolond Istókból*.

Fontos tényező az is, hogy a lapkivágatok Borosnyay Kamilla válásának idejétől kezdve datálódnak, és az új házasság, illetve írói pályájának indulásakor szaporodtak meg, majd Herman Ottó halálával eltűnnek. A hivatásának tekintett írói pálya Herman Ottónak köszönhetően, a vele kötött házassággal egy időben indult el igazán, amint az a fentiekből is kirajzolódott. Később, már ismert írónőként, a jól kialakult kiadói együttműködés a Singer és Wolfnerrel Borosnyay önálló, férjétől független teljesítményének elismerését is meghozta. Regényei mellett, amelyeknek egy részét kifejezetten ifjúsági, fiatal lányok számára írt olvasmányként értékelték, mesékkel és gyermekversekkel megtöltött önálló kötetei tették igazán ismertté és kedvelté.

Az újságkivágatok és Borosnyay Kamilla ismert publikációit összevetve megállapítható, hogy nagyon tudatosan gyűjtötte és tartotta számon az általa publikált apróbb írásokat, verseket, meséket, novellákat. A gyűjtőnaplóban található, a lejegyzés idején még meg nem jelent kéziratos versei a megjelenésük előtti utolsó, már javított, a később újságokban megjelent szövegek végleges változatainak tekinthetők. A kéziratokban tett megjegyzések ugyanis a megjelent versekben már átvezetésre kerültek. Láthatóan az is fontos volt számára, hogy felépítse azt a személyes gyakorlatot, amely során a korábban csak a naplóban összegyűjtött, kéziratos alkotások publikálásra kerülnek.

Publikációs gyakorlata kapcsán megállapíthatjuk, hogy a kezdeti, helyi érdekű lapokba adott írásai idején még maga is egyfajta szellemi menedéknek tekintette az írást. Ekkor megjelent írásai novellák, illetve tárca-levelek. Környezete mind erősebb bátorítása, férje és barátai támogatása szükségeltetett ahhoz, hogy az írást nevelői hivatása egyik eszközének tekintse. Ekkor már országos hetilapokba és napilapokba adta verseit, novelláit, és a kritika is felfigyelt munkájára. Mind *A Hét*, mind az *Uj Idők* hetilapok voltak, amelyekben regényeit elsőként közölte. Olvasásszociológiai vizsgálatokból tudható, hogy a hetente folytatódó regényrészleteket szűkebb körben együtt vagy önállóan a hölgyek előszeretettel olvasták. Így írásai kimondatlanul is a nőnevelés eszközeinek te-

kinthetők. Gyermek számára írt meséi pedig a korszak legnépszerűbb lapján, *Az Én Újságom* hasábjain keresztül találtak népes közönségre. Borosnyay Kamilla tehát nagyon tudatosan választotta ki céljaihoz az egyes sajtóorgánumokat. Ugyanakkor a sajtópublikációk szükségesek voltak abban a tekintetben is, hogy önmagát megmérje, és kiadói is igazolva lássák: írásai önálló kötetekben való megjelentetése is indokolt. Amikor olvasóközönsége kialakult, a sajtóban megjelent írásainak fogadtatása kedvező volt, bátorkodott maga is arra, hogy önálló kötetekkel jelenjen meg. Regényeihez hasonlóan *Az Én Újságomban* megjelent gyermekversek és mesék is a közönség érdeklődésének növekedésével öltöttek testet saját kötetekben. Ily módon gyűjtőnaplója és lapkivágatai írói pályája fontos történéseiről tanúskodnak; e történések pedig nem voltak függetlenek attól az alkotói együttműködéstől sem, amely Borosnyay Kamilla és férje, Herman Ottó kapcsolatát jellemezte.

NŐK, SAJTÓ ÉS TÁRSADALOM
A 20. SZÁZAD ELEJÉN

„Mellékize van a kenyérünknek.”¹

A női munkavállalásról szóló diskurzus
a 19. század második felében és a 20. század elején

A „női munka” értelmezése a 19. században

A női munkavállalás körüli vita a 19. század közepétől jelen van; igazán a Kiegyezést követő évektől került a nőkérdés, a nőemancipáció fókuszába.² Máday Andor 1913-ban a magyar nő jogairól megjelent munkájában korszakolta a feminizmust, az általa 1868–95 között datált harmadik korszakot interpretálta ő is úgy, mint amelyet a „nők munkaképesítéséről” szóló disputa határozott meg. Máday olvasatában ennek szociológiai alapját az ipari átalakulás jelentette, amelynek során „a nő régi gazdasági munkaköre összezsugorodott s [...] akár az önfenntartás ösztöne, akár a tettvágy sarkalja a nőt munkára, cselekvésének csakis a házon kívül: a gyárban, a hivatalban vagy más szellemi munkában nyílik tér.”³

A nők munkavállalásáról szóló disputában a mellette és az ellene felhozott érvek alapját a nő családban betöltött „természetes rendeltetése” és az otthonon kívül vállalt kenyérkereső szerep feloldhatónak, illetve feloldhatatlannak ítélt antagonizmusa jelentette. Míg a nők műveltséghez, tanuláshoz való joga alapjaiban nem rengette meg a nő eredendő hivatását – attól függetlenül sem, hogy hasonló ellenállást váltott ki a közvélemény egy részéből; sokan kárhoztatták,

- 1 Az idézet forrása: h. a., „Hivatalnoklány (Ráskai Ferencz három felvonásos színművének bemutatója a Főváros Nyári Színházban)”, *Az Ujság*, 1916. aug. 3., 14.
- 2 Néhány példa a női munka tekintetében: az 1870-es években megalakult a Nőiiparegylet, amely 1871-ben hozzáfogott a női ipartanoda felállításának (1874) előkészítéséhez, ezekben az években megnyitották a nők előtt a postát és a távírdát, 1870-ben jelentkezett Illésyné a képviselőház gyorsírói alkalmazására, 1871-ben Pest város képviselőtestülete határozatot hozott arról, hogy az alsóbb iskolák tanítói állásainak betöltésekor figyelembe kell venni, hogy több nőt alkalmazzanak. 1871-ben Egloffstein Amália kiadja a *Nők Lapját*.
- 3 MÁDAY Andor, *A magyar nő jogai a múltban és jelenben* (Budapest: Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T., 1913), 156–157.

tartották veszélyesnek a társadalmi rend szempontjából is a „tudálékos” nőket –, a munkavállalás olyan változásokkal járt együtt, amelyek megingatni látszottak a hagyományos társadalmi nemi szerepeket. A nők munkához való joga ezért – a 19. század második felére – a női emancipáció alapkérdéseként artikulálódott. Tanulmányomban megkísérlem számba venni a 19. század második felétől az I. világháborúig tartó időszak szerteágazó diskurzusának sajtóban is megjelenő legfőbb szempontjait.

A „női munka” fogalma a 19. század első felében elsősorban a finom kézimunkát jelentette: 1806-ban a II. Ratio Educationis, a lánynevelés első jelentős dokumentuma, a köznép és a felsőbb osztályok leányai számára egyaránt előírta a „nekik való női munkák” elsajátíttatását.⁴ A 19. század közepén, és a második felében is használták ebben az értelemben a fogalmat. Egy 1847-es cikkben olvasható: „Ő mindennemű női munkákban jártas volt [...] a legszebb kötéseken, hálózásokban, himzésekben, szóval mindenben mit tövel, kötőpálczával, horoggal kiállítani lehet[.]”⁵ A lánynevelés egyik fontos területeként a leányiskolák, nőnevelő intézetek gyakorlati oktatásában a háztartási- és a gazdasszonyi ismeretek mellett ez volt a harmadik elengedhetetlen tevékenységi kör, amelynek elsajátítása a férjhezmenő lányok tudástárából nem hiányozhatott. A képzettséggel nem rendelkező – elsősorban középosztálybeli – nők számára a 20. század korai évtizedeiben is még szinte az egyetlen kenyérkereseti lehetőségét jelentette.

Annak ellenére is, hogy Halász Imre nemzetgazdasági író például már 1868-ban rámutatott arra a problémára, miszerint a kézimunkázás nem jelent megoldást a megélhetést kereső nő számára.

A finomabb varrasi munkák majdnem az egyedüliek, melyek mai fogalmak szerint a durvább munkákra nem való műveltebb nő társadalmi állásával összeférhetőnek tartatnak; ezekben pedig épen e kizárólagosságnál fogva a verseny oly nagy, hogy áruk tetemesen lenyomatik a megélhetési minimumon alól. Oly nő előtt, ki ily foglalkozásra van utalva, csak két út áll nyitva, vagy az erkölcsi elbukás, vagy lassu éhenhalás, melyet gyakran az ifju élet kora elsorvadása rövidít meg.⁶

Egy másik megközelítésben azonban éppen erre a készségre kívánták alapozni a háziipar megszervezését és oktatását. A háziipari tevékenység ideálisnak bizo-

4 SZUPPÁN Vilmos, *A magyar felsőbb leányiskolák multja és jelene* (Budapest: Lampel Róbert, 1896), 3.

5 JÓSIKA Miklós, „Gazdagság nem boldogság”, in *Órangyal: Vallási almanach, honunk gyöngéd bölgyeinek szentelve*, szerk. SUJÁNSZKY Antal, 7–94 (Pest: Emich Gusztáv, 1847), 48.

6 Idézi ILLÉSY György, *A nők munkaképessége és munkajoga, különösen szellemi téren* (Pest: Rosenberg Testvérek Bizománya, 1871), 33.

nyult a nők számára, mert otthon végezhető munka volt, így a családi szerepekkel jobban összeegyeztethetőnek tűnt. Gelléri Mór, a magyar iparfejlesztés kiemelkedő alakja, a *Nők munkaköréről* című munkájában, amelyet a nők ipari és háziipari képzésének előmozdítása érdekében jelentetett meg, női egyenjogúság alatt azt értette, hogy a nők számára biztosítani kell az összes olyan pályát, kenyérkeresetet, amely „képességeknek megfelel, s amely a családi élet lehetőségét vagy a család fentartásának kérdését meg nem gátolja.”⁷ Gelléri elsősorban az alsóbb társadalmi rétegekre gondolt, amikor hangsúlyozta, hogy a családok életképességéhez a nők kenyérkeresete is szükséges, ehhez pedig az egyik legideálisabb megoldásnak a háziipar felkarolását tartotta. A 19. század második felétől a női jótékonyosság, a női szociális tevékenység egyik területeként tekinthetünk a háziipar fejlesztésre (amely szoros összefüggésben állt a magyar ipar, a magyar termékek felkarolásának ügyével). Jó példa erre Gyarmathy Zsigáné tevékenysége is, aki a 19. század végén a kalotaszegi asszonyok szociális problémáinak megoldása érdekében szervezte meg a helyi háziipart. Kalotaszegről ugyanis a férfiak és nők az Alföldre jártak aratni, s míg távol voltak otthonuktól, gyerekeiket a nagyszülőkre vagy az idősebb testvérekre bízta. Ennek következtében gyakoriak voltak a balesetek a faluban, illetve a gyerekek sokszor igen nyomorúságos körülmények között tengődtek. Gyarmathyné úgy kívánt változtatni ezen a helyzeten, hogy „visszatanította” a nőknek a kalotaszegi hímzést, koordinálta az értékesítést.⁸

A 20. század elején a középosztálybeli lányok számára is megkísérelték vonzóvá tenni a háziipar egyes területeit. Főként az I. világháború alatt és azt követően a nőegyesületek különböző műhelyeket állítottak fel, illetve próbálták megszervezni a kész termékek árusítását, ezzel segítve a munkanélküli nőket, akik között ebben az időszakban nagyszámban előfordultak hivatalnoknők, pedagógusok is. A 20. század első felében a munkaadók számára kifejezetten kifizetődővé vált az otthon végeztetett („bedolgozó”), illetve a háziipari munka, hiszen nem kellett biztosítani a munkavégzés helyét, a munkaeszközöket, és alacsonyan lehetett tartani a béreket. A kortársak az otthon dolgozó nőket és férfiakat tartották az egyik legkiszolgáltatottabb munkavállaló csoportnak, ugyanis ellenőrizhetetlen volt munkaidejük és munkakörülményeik, illetve nem tudtak közösen síkra szállni érdekeikért.

7 GELLÉRI MÓR, *A nők munkaköre* (Szeged: Maróczy, 1879), 156.

8 Erről bővebben: SÁRAI SZABÓ Katalin, „»A magyar író nő szerencsésen összeházasodott a kalotaszegi asszonnal«: Női minta a 19. század végén: Gyarmathy Zsigáné, a nagyasszony”, in *Lelkészek, nemesek, polgárok: Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből*, szerk. BERECZ Ágnes, 158–185 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 2019).

A 19. század második felében, a női munkavállalók számbeli növekedésével és a munkalehetőségek bővülésével, a „női munka” a nők által végzett fizetett, kenyérkereső munka értelemben vált használatossá, élesen megkülönböztetve a férfiak által végzett mindennemű fizetett munkától. A női munkavállalásról folytatott vita és diskurzus a női munkát ebben az értelmezésben használta.

A nők alkalmasságának kérdése

A női munkavállalás ellenzői a nők alkalmatlanságát az otthonon kívül végzett kenyérkereső foglalkozásokra fizikai gyöngeségükkel, szellemi képességeik elégtelenségével (kisebb az agytérfogatuk), illetve azzal magyarázták, hogy egyes időszakokban (havi menstruáció, szülés) nem képesek a munkavégzésre. A női alkalmasság problémája akkor sem tűnt el, amikor a társadalmi nyilvánosságban már nem tűnt elegánsnak ezekre az érvekre hivatkozni. A kérdés most már arra irányult, hogy vajon konkrétan mely foglalkozások fogadhatók el a nők számára. A 19. század végén és a 20. század elején, amint a nők megjelentek valamely pályán, szakmában, hivatásban, mindig lefolytatták a vitát arról, hogy vajon a nők betölthetik-e az adott foglalkozást. Példaként említhetjük a nők vasútnál való alkalmazását, amely kérdést a vasúti szakmai közlöny ugyancsak körbe járta. A lap 1873-ban beszámolt arról, hogy Poroszországban kiadtak egy rendeletet, amely szerint nőket is fel lehetett venni a vasúthoz. Ugyanebben az évben a magyar közlekedési miniszter szintén rendeletben engedélyezte a nők foglalkoztatását bizonyos teendők ellátására. Ez elsősorban a nagyarányú vasútépítkezések következtében előálló segédszemélyzet hiányának pótlására tűnt jó megoldásnak. „Némely vasutszolgálati teendők ellátására nőszemélyeknek alkalmazása már régen megpendített. Az osztrák-magyar vasutvállalatok közül távirtdai és pénztárkezelési szolgálatra kísérletképpen már többen alkalmaztak is nőket s kitünt, hogy ezek ép oly megbízhatósággal és eredménnyel töltötték be helyöket, mint a férfiszemélyzet.”⁹ A miniszter szerint a nők foglalkoztatása azzal az előnnyel is járhatott, hogy olcsóbbá tette a működtetést. A vasutaknál azonban számos ellenzője volt az elképzelésnek, ők azzal érveltek, hogy a vasúti munka „oly természetű” és oly fárasztó, hogy a nők számára nem alkalmas. Ennek ellenére voltak munkakörök, ahol bizonyos megkötésekkel mégiscsak megjelentek a nők. Elsősorban a

9 „A vasúti hivatalnokok kiképztetése a kereskedelmi akadémián s a nők alkalmazása”, *Központi Vasúti és Közlekedési Közöny* 4, 29., 32. sz. (1873): 225–226, 249, 249.

családtagokat foglalkoztatták szívesen, főként a kisebb vasútállomásokon. Ugyan csak 1873-ban a lap beszámolt arról is, hogy

A tiszavidéki vasut igazgató-tanácsa jóváhagyta az igazgatóság azon indítványát, hogy a társaság a vasuti szolgálat bizonyos ágaiban nőket is alkalmazzon. Különösen a társulat hivatalnokainak és szolgáinak feleségei és felnőtt leányai, továbbá oly nők, kik említettekkel rokonságban vannak vagy közös háztartást visznek, nyerhetnek alkalmazást főleg a távirdánál és személypénztáraknál. Önálló és felelős pénztárnoknők vagy távirásznőknek azonban csak hajadonok vagy gyermektelen özvegyek alkalmaztatnak.¹⁰

Hosszadalmas vita folyt a gyógyszerésznők alkalmazása körül is. Hasonlóan az orvosi pálya mellett érvelők esetében, a gyógyszerészeti pálya kapcsán szintén felmerült a hagyomány fontosságának kérdése, mely szerint a nők tevékenységének mindig is részét képezte a betegápolás, a gyógynövények, illetve a különféle gyógy módok ismerete.¹¹ Amikor 1895-ben az ügy abba a stádiumba lépett, hogy komolyan felmerült a képzés engedélyezése, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter szakvéleményt kért a Budapesti és a Kolozsvári Tudományegyetem tanácsától, illetve a Magyarországi Gyógyszerész Egyesület elnökségétől. A Budapesti Tudományegyetem Orvosi Kara úgy döntött, hogy bár a nők – a megfelelő előképzettség megszerzése után – alkalmasak lehetnek egyetemi tanulmányok végzésére, a hazai viszonyok között nem szükséges az orvosnők és gyógyszerésznők képzése. Ezzel egyértelműen a nők orvosi és gyógyszerészi pályára bocsátása ellen foglaltak állást. A Magyarországi Gyógyszerész Egyesület vezetőségi tagjai különböző érveket fogalmaztak meg a nők alkalmazása ellen, a nők fizikai gyengeségére, anatómiai és fiziológiai sajátosságaira, erkölcsi aggályokra, nevezetesen a férfiakkal közös munkatérre, illetve a férfi nemi betegek ellátásának problémájára hivatkoztak. Félelmüknek adtak hangot abban a tekintetben is, hogy a nők hamar elfáradnak, és kimerültség, bágyadtság esetén veszélyes lehet a mérgekkel való foglalatostkodás, illetve kevesen lennének a nők közül képesek a recept-titok megőrzésére. A nők jelenlétével csökkenne a pálya tekintélye, ugyanis sokan csak a szép gyógyszerésznő miatt keresnék fel a gyógyszerterátiát, ez pedig lealacsonyítaná a patikát a kávéház vagy a cukrászda szintjére. Persze nem maradt el a legvégső

10 „Nők alkalmazása vasuti szolgálatban”, *Központi Vasúti és Közlekedési Közlöny* 4, 38. sz. (1873): 300. (*Vasuti hírek* című rovat.)

11 EGGLEFSTEIN Amália, „Orvosnők”, *Nők Lapja* 1, 2. sz. (1871): 13–14, 13.

érv sem, miszerint a gyógyszerértári munka elvonná a nőt az „igazi hivatásától.”¹² Az itt felsorolt szempontok – kis eltérésekkel, különböző hangsúlyokkal – a legtöbb pálya esetében felmerültek.

A női munkavállalás jogosságát, elfogadhatóságát mindig indokolták, illetve csak keretek, megkötések, a férfimunkától eltérő kritériumok alapján tartották lehetségesnek. Miután a viszonyítási pontot a nő eredendő hivatása jelentette, így a különböző nézőpontok eltérő módon, de ebben a kontextusban artikulálódtak. Bíró Lajos író, újságíró a 20. század elején az *Uj Idők* hasábjain megjelent okfejtése jól tükrözi azt a megközelítést, amely általánosan jellemzőnek tekinthető a női munkával kapcsolatban. E szerint nem minden munka elvégzésére alkalmasak a nők, sőt vannak nők, akiknek semmilyen házon kívül végzett foglalkozás nem való a hagyományos női szerepek ellátásán kívül, amelyre minden nő képes, hiszen azok biológiailag determináltak. (Itt némi ellentmondás tapasztalható, hiszen a nők által végezhető munkák nagy részét – ahogy erről a későbbiekben lesz szó – éppen ezekből a szerepekből származtatták.) „asszonnyá lenni és anyává lenni a végén minden nő tud. Anyává lenni pedig van olyan szent és nagy dolog, hogy vele szemben semmiséggé váljék az a kérdés, tudott-e jó matematikus-sá válni egy egészséges gyermek gondos és jó anyja, igen vagy nem.”¹³ Más szerző megfogalmazásában: „Az arcza-verejtékkel való kenyérkereset a férfi végzete a megbántott Jehova bosszus rendelése szerint, míg Évát és maradékait csak az emberi nem tovább propagálása terheli ugyanezen magas és megföllebezhetetlen ítélet értelmében.”¹⁴

Milyen pályákat foglalhatnak el a nők?

A kenyérkereső pályák megítélését minden időszakban az éppen adott társadalmi viszonyok határozták meg. Azokat a munkaterületeket, pályákat, amelyeket a nők számára elfogadhatónak véltek, egyfelől az anyasággal (nevelő, ápoló, gondoskodó jellegű munkák), másfelől a háztartással (főzés, varrás, kézimunkázás) állították összefüggésbe. Másrészt a női test, a női psziché működése szempontjából ítélték nőiesnek vagy nőietlennek egy-egy foglalkozást. Így, amikor megkí-

12 SZMODITS László, *Nők a magyarországi gyógyszerészetben a magyarországi gyógyszerészképző helyeken (Budapest, Kolozsvár, Szeged) 1950-ig végzett női gyógyszerészek név szerinti listájával* (h. n.: k. n., 2015), hozzáférés: 2020.03.05, <https://docplayer.hu/19519873-Nok-a-magyarorszag-i-gyogyszereszetben-a-magyarorszag-i-gyogyszereszkepzo-helyeken-budapest-kolozsvar-szeged.html>.

13 BÍRÓ Lajos, „Anyák és leányok: Női pályaválasztás”, *Uj Idők* 16, 21. sz. (1910): 519–521, 520.

14 LIPCSEI Ádám, „Dolgos lányok”, *Magyar Nemzet*, 1900. aug. 31., 1–2, 1.

sérelték a női jelenlétet egy-egy pályán a közvéleménnyel vagy a döntéshozókkal, illetve a munkáltatókkal elfogadtatni, mindig hivatkoztak a női nemet meghatározó attribútumok hasznosíthatóságára. Jellemző érvként szolgált például, hogy az adott munka türelmet, aprólékosságot, nagyarányú figyelmet, gondosságot, stb. igényel. „A sablonos, inkább szorgalmat és pontosságot, semmint energiát és élelmeséget követelő munkálkodási mód, amit a legtöbb hivatal megkíván, közelebb is áll az átlagos női-, mint az átlagos férfi-szellemhez.”¹⁵ Ez az érvelési mód nemcsak a „fehér galléros munkavállalókkal”, hanem a gyári munkásnőkkel kapcsolatban is megszokott volt. Utóbbiak esetében tipikus indokként szerepelt, hogy a nőknek jobb a monotóniatűrő-képessége, precízebbek, gondosabbak a férfiaknál.

Az eredendő női hivatás betöltéséhez szükséges képességek, attitűdök alapján definiálták tehát a női pályákat, vagyis valójában a családban betöltött szerepeket kiterjesztették társadalmi méretekre, így válhatott számos szakma „nőivé”, úgymint a tanítónői, a hivatalnoki vagy egyes művészi pályák. Nem véletlenül lettek a középosztályi nők számára ezek az elfogadható kenyérkereső hivatások.

A Brunsvick Teréz által alapított kisdedóvó képzőbe kezdetben csak férfiakat vettek föl. Miután 1848-ban a tanítványok jórésze a csatatérre került, annak érdekében, hogy a képezdéhez csatolt „példány-óvoda” ne maradjon személyzet nélkül, a választmány kivételesen engedélyezte nők felvételét is. Ettől kezdve minden évben tanulhatott itt egy-két nő, vizsgát is tettek közülük néhányan, de a férfiak részére nyújtott anyagi ellátásban nem részesültek. Szabó Endre 1870-ben, igazgatóvá való kinevezésekor, a kisdedóvóképzést új irányba mozdította, ugyanis szorgalmazta a lányok képzését azon az alapon, hogy

[a] gyermekekkel való foglalkozásnál a nők kezdetben nem látszanak oly alkalmasaknak, mint a férfiak, különösen a fegyelmezés tekintetében nem mutatkozik a szükséges jó eredmény. De amint a nők pár nap múlva teendőik körébe magokat kissé beleélték, azonnal kedvező fordulat áll be; a fegyelmet sokkal szelídebb modorban képesek alkalmazni, a gyermekek is megszokják a csendesebb beszélést, cselekményekben ama gyöngédség és finomság tükröződik vissza, mely a nők sajátja. Az óvodai s gyermekkerti foglalkozások vezényleténél a nők hasonlíthatatlanul sikerebben működnek, mint a férfiak, s az óvodát valóban családi körre változtatják. A beszéd-és értelem-gyakorlatokhoz a nők által választott tárgyak, s ezek alkalmazása is, sokkal inkább megfelelnek a gyermek fejlettségének és kedélyvilágának, mint midőn a férfi

15 Szász Zoltán, „Mi lesz a háboru után?”, *Pesti Hirlap*, 1917. febr. 3., 2–3, 2.

okoskodni – tanítani kezd. Az alkalmazhatóság tekintetében a két nem közt követelő arány áll fenn; 10 férfi közül 1; 10 nő közül 5–6 válik e pályára alkalmasnak.¹⁶

Az idézet báró Eggloffstein Amália rövid életű lapjából, az 1871-es *Nők Lapja*-ból való, amely folyóirat elemzése önmagában is igen tanulságos. Máday Andor prefeminista lapnak definiálta a már említett 1913-as művében. Az újság megjelenése arra az időszakra esett, amikor a közép- és felső rétegek számára is egyértelművé vált, hogy a női munka olyan társadalmi kérdés, amelyet nem hagyhatnak figyelmen kívül, amellyel foglalkozniuk kell. A kápolnásnyéki, református Kenessey Kálmán megyei alispán, miniszteri tanácsos így fogalmazott a lap hasábjain:

Távol van tőlem a női emancipatio azon fogalmától vezéreltetnem, mely a társadalomban a nőnek a férfival egyenlő jog és hatáskört követel, mely fogalom szerintem a nőt kivetkezteti azon jellegéből, mely főerejét képezi, nőiségéből, – s megfosztja a családot azon központjától, melyre én a fősúlyt helyezem. De igenis méltányolom azon követelést, és osztom meggyőződésem teljével, mely szerint a nő minden oly tisztességes foglalkozás, vagy ha tetszik hivatalra jogosítandó, melynek zajtalan működési köre, őt, míg női jellegétől meg nem fosztja, más részt a család iránti kötelességei teljesítésében sem akadályozza, és szellemileg nem háborítja. Szerintem a nő igen helyesen alkalmazható, mint távirász, mint postamester, mint gyorsíró, mint könyvvezető, mint pénztárnok vasútaknál és intézeteknél, mint női orvos stb.¹⁷

A szövegben érdemes a jelzőket vizsgálnunk: *tisztességes, zajtalan*; illetve a két hangsúlyos kitételt, miszerint *nem vesz el a nőiességből*, másfelől *összeegyeztethető a családi élettel*. Ezek az elemek minden korszakban a női munkavállalás kritériumai voltak, de hogy pontosan mit is takartak ezek a megkötések, sokszor akár egyénenként is változott. Kenessey például az orvosi pályát szalonképesnek tartotta, míg más szerzők – akár a nők munkába állásának támogatóiként is – éppen ellenkezőleg, a női szemérem elleni merényletnek tekintették. A *zajtalan* jelző valójában arra utalt, miszerint ha jelen vannak is a nők, ne legyenek feltűnőek, ne legyenek igazán láthatóak. Nevezetesen: egyfelől ne hivalkodjanak nőiségükkel, másfelől, ahogyan a családi életben is teszik, amikor a férjük számára „láthatatlanul” és a „háttérben” otthont, nyugalmat teremtenek, úgy működjenek a munkahelyeken is. A *Nők Lapja* egyfelől ezeket a „megengedő” nézeteket

16 ILLÉSY György, „Az iskola köréből”, *Nők Lapja* 1, 1. sz. (1871): 6–7.

17 KENESSEY Kálmán, „A nő hivatása”, *Nők Lapja* 1, 1. sz. (1871): 4–6, 4–5.

közölte, másfelől teret adott azoknak az állásfoglalásoknak is, amelyek egészen „modern” felfogásban tárgyalták a női munka mikéntjét. Ez utóbbiakban beszéltek a munka által elérhető függetlenségről, illetve a munkából származó erkölcsi hasznról, a presztízsről is. Az egyik cikk például azt a gyakori tapasztalatot boncolgatta, miszerint az első fecskéket sokszor kigúnyolták, a nők jelenlétét egyes munkahelyeken nevetségesnek tartották. A szerző szerint a közvéleményből minden újdonság kiválthatja ezt a fajta reakciót, azonban a nők beállítottságuk megváltoztatásával védekezhetnek az ilyen típusú bántó hozzáállással szemben. A nő

lássá el magát türelemmel, és fegyverkezzék fel a társadalom, a család, és saját maga iránt érzett kötelesség paizsával. A ki azon meggyőződéstől áthatva lép nyilvános pályára, hogy: nekem a munka szükségem, s egyszersmind büszkeségem, a ki e meggyőződéstől nevetlen guny, gyáva fenyegetés, apró bántalmazások, otromba élczek által magát eltántoríttatni nem engedi, az elébb utóbb czélt fog érni, és végtére nem az a nő lesz nevetséges, a ki dolgozik, hanem azok az apró emberkéek, a kik nevetességé akarták tenni.¹⁸

A következő idézet talán a leglényegesebb momentumra irányította rá a figyelmet – bár megoldást meglehetősen diffúz módon adott –, arra a kérdésre, hogy a női munka vajon miképpen érheti el ugyanazt a társadalmi megbecsültséget, presztízst, mint a férfiak munkája. Feltárta azt a különbséget is, miszerint míg a munka a férfiak esetében identitásképző tényezőnek számított, addig a nőknél számos szakmában elmaradt a társadalmi elismertség, s így az egyén számára a hivatásbeli elköteleződés. Amint arról a későbbiekben lesz még szó, a 20. század elejére, amikor a női munka újabb jelentéstartománnyal bővült, egyértelművé vált, hogy egyes területek kivételével, mint például a pedagógus, orvos, művész pályák, a nőknél maga a munka – az egyén életében – nem tölthette be ugyanazt az identitásképző, társadalmi presztízst eredményező szerepet, mint a férfiaknál.

Ha a nők azt akarják, hogy a tért, melyet oly fennhangon kívánnak, sőt követelnek maguknak a társadalomban, mint a társadalom hasznos tagjai sikerrel legyenek képesek betölteni; ha azt akarják, hogy a munkának végetlen terjedelmű mezején ne csak mint az idők divata által forgalomba hozott bábok foglaljanak helyet, hanem mint a szó szoros értelmében vett munkások anyagi és szellemi erejüknek hivatásukhoz s képességükhöz, nem különben a kor követelményeihez mért felhasználása és a társadalom javára való felajánlása által maguknak azt a tekintélyt biztosíthas-

18 ILLÉSY Györgyné, „Ki a nevetséges?”, *Nők Lapja* 1, 5. sz. (1871): 37–38, 38.

sák, melyet a munkástól becsületes munkájának bevégezte után megtagadni senki sem fog: úgy nőinknek legelső feladatuk, hogy szakítani tudjanak sok oly dologgal, mit eddigelé – alárendelt helyzetök iránti tekintetből talán nem is róttunk eléggé terhőkre, s igyekezzenek beleélni magukat a század szellemébe, mely mindenkit el-sodor, ki magát vele értelmetlenül és készületlenül ellentétbe helyezi.¹⁹

A *Nők Lapja* éppen ennek érdekében érvelt a szakképesítés mellett, a dilettantizmus ellenében. A szerzők kifejtették, hogy a koedukáció jelentős mértékben bővítene a szakoktatás lehetőségeit, vagyis könnyebb lenne képesítést szerezni, ha nem kellene minden területen külön női iskolákat nyitni. A koedukáció hívei számos előnyét kiemelték a fiúk és lányok együttoktatásának, amelyekre később a különböző – főként feminista és baloldali – nőmozgalmak is rendszeresen hivatkoztak. Külföldi női szerzőktől is közöltek szövegeket, akik a munkavállalás legjelentősebb hatását a házasság intézményének újraértelmezésében látták. Eszerint a nő megélhetését szolgáló hagyományos házasság helyébe lép a két egyenlő munkavállaló, független fél szerelmen, megbecsülésen alapuló új típusú kapcsolata.

a leányok, míg atyjok él, azt hiszik, hogy annak kötelessége érettök dolgoznia, ők pedig üldögélve várják, míg férjet kapnak, legyen az akármilyen, csakhogy munkájával képes legyen őket eltartani. Ha azonban reményük be nem teljesedik, s atyjok halála után kényszerülve vannak kenyerüket saját munkájukkal keresni meg, ezt valami borzasztó szerencsétlenségnek tartják. Ez a képzelt szerencsétlenség azonnal eltűnnék, ha minden nő kora ifjúságától megszokná saját magáért dolgozni, s az egyenesen neki szükséges költségeket saját maga beszerezni, s ha nem tekintenék pusztá kötelességnek a szükségleteikről való gondoskodást, mely szülőiket és hozzátartozóikat terheli.²⁰

Illésy György újságíró, költő²¹ *A nők munkaképessége és munkajoga, különösen szellemi téren* című esszéje szintén 1871-ben látott napvilágot. Ebben nemcsak a magyarországi helyzetről írt, hanem – hasonlóan az ebben a témában publikáló szerzőtársakhoz –, külföldi szerzőkre és példákra hivatkozott. Többek között Louis Richter német nemzetgazdász, 1868-ban kiadott művéből (*Skizzen über*

19 „A nők társadalmi hivatása hazánkban”, *Nők Lapja* 1, 12. sz. (1871): 105–108, 106.

20 „Schwarz Maria Zsófia Stockholmban: A munka szükségessége a nőkre nézve”, *Nők Lapja* 1, 28. sz. (1871): 235–238, 235–236.

21 György Aladárné Ember Karolina első férje. Ember Karolina az Országos Nőiparegylet iskolaigazgatója volt. Ő volt a legelső magyar nő, aki megtanulta a gyorsírást és pályázott a képviselőházhoz, ahová végül a képviselőház elnöke ellenszavazata miatt nem jutott be. A rövid életű *Nők Lapja* című folyóirat, amelynek néhány hónapig társszerkesztője is volt, gyakran hivatkozott erre az esetre.

sociales Leben) idézett, aki megkérdőjelezhetetlennek tűnő határokat vont a női és férfi munkaképesség közé:

A természet külső kellemeken kívül oly szellemi tehetséggel is ruházta fel a nőket, hogy igen sok „férfi munkára” képesek, és a jövődönék feladata lesz a női munka képességet szorongató korlátokat még jobban tágítani. Ma elég legyen annyit mondanunk, hogy a nők munkaképességének határa ott van, a hol a férfi tekintély, erély, és testi erő kezdődik, s a hol oly tanulmányok szükségesek, a melyeket a férfi csak huzamos és magasb iskolai, különösen classicaí vagy is gymnasiumi tanulás által szerezhethet meg magának.

Általában a hol egy bizonyos foglalkozásnak nyugodtabb szabályszerű végrehajtásáról van szó, a hol inkább türelem és gondosság, mint testi erő és lelki erély szükséges, ott a nőt elsőség illeti a munkában a férfi fölött.²²

Számos területet ajánlott, ahol a nők elhelyezkedhettek, sőt cáfolta azt az általánosan elterjedt félelmet, miszerint a nők kiszorítják a férfiakat a munkaerőpiacról, hiszen véleménye szerint a gépek esetében sem történt ez meg.²³ Érvelése egészében mégis jól tükrözi a női munkáról szóló diskurzus kiindulópontját, nevezetesen, hogy a munka világa a férfi világa, a férfi előjoga azt elfoglalni, és oda a nő csak megfelelő indokokkal, feltételekkel léphet be. Ám ha belép, előáll a probléma, amely különböző súllyal, de mindig kísérte a női munkáról szóló vitát: ha a nők bekerülnek a férfiaknak fenntartott világba, onnan magukat a férfiakat kiszorítják. A 20. század elejétől és főként az I. világháborútól kezdve, a női munkaerő egyre szélesebb körben való megjelenésével állandósulni látszott a mindennapi kenyérharc. Vádolták a nőket, hogy a férfiak miattuk veszítik el állásaikat, és emiatt nem képesek családot alapítani. Megszületett a legfőbb érv a női munkavállalás ellen: a társadalom alapját, a család intézményét veszélyeztetik a kenyérkereső nők. A női munkát ellenzők másik vádpontja szerint az igénytelen dolgozó nők szorítják le a férfiak munkabérét, teszik hatástalanná a férfi munkavállalók követeléseit és az elért eredményeket, amely szintén kihat a családi életre. Ez a probléma elsősorban a hivatalnoki rétegben, illetve a munkások körében volt állandóan terítéken, ahol erős érdekvédelmi szervezetek működtek, mint a Szociáldemokrata Párt vagy a Magántisztviselők Egyesülete. Prohászka Ottokár püspök 1915-ben fogalmazta meg ezzel a kérdéssel kapcsolatos álláspontját:

22 ILLÉSY, *A nők munkaképessége és munkajoga...*, 8.

23 Uo., 10.

Sajátságos és folytonos harc folyik a női kenyérkeresetnek, a női gazdasági munkának, a nő társadalmi térfoglalásának mezején. A nő ugyanis, amint a modern társadalomban jelentkezik, új típus, – új – mondjuk – támadó tényező, mely helyet keres, helyet követel és helyet kényszerít ki magának. Ez a fellépése és törekvése természetesen megzavarja a társadalom eddigi egyensúlyát s következőleg felkelti a beati possidentes, a szerencsés birtokban levők ellenállását. A modern nő, mint új társadalmi alak olyan, mint a szegény ember gyermeke, a ki beleszületik a világba, de voltaképpen nincs benne helye, nincs otthona, azt is ki kell magának küzdeni. A nő, mint gazdasági, mint termelő tényező sokféle ellenállásra talál, a női munkát iparkodnak korlátozni, annak értékét igyekeznek lecsökkenteni s leszólítani. Ugyanabban az alkalmazásban a nagyon is jól helytálló nőt rosszabbul fizetik, mint a férfit. Ezen nem szabad fönnakadni a történelem szemlélőjének, hanem meg kell értenie, hogy ez nem egyéb, mint a birtokban lévők védekezése, ami egészen természetes reakció. De éppen olyan természetes, hogy a nő ne hagyja magát e társadalmi tünet által elcsüggeszteni, hanem tartson ki és hódítson minél több tért.²⁴

A női munkavállalás kérdése a nőnevelés kapcsán is komoly dilemmaként került napirendre. Vajon kikre kell a jövőben szabni az iskolai oktatást: azokra a lányokra, akik nem fognak férjhez menni és kenyérkereset után kell nézniük, vagy azokra, akik betöltik majd női hivatásukat? A két ellentétes álláspont között – csak a családi életre kell felkészítenie az iskolának, illetve a fiúkéval egyenrangú képzést kell biztosítani, és ezzel minden pályát meg kell nyitni a nők előtt – Somogyi Géza tanítóképző intézeti igazgató a sokak által képviselt árhidaló nézetet vallotta. „legyen a nő nevelése annak valódi hivatásához szabott.” Vagyis állítja, ne úgy neveljék a lányokat, ahogy a fiúkat. „A női keresetágak és pályák megállapításánál a nő szellemi és testi képességeit és hajlamait, továbbá annak fejlődési tartamát vehetjük fel kiindulási pontul. Legyen tehát a pálya – melyre a nőt előkészítjük – a nő lényegének megfelelő és rövid idejű előkészületet igénylő.” A női hivatásra való előkészület mellett nincs idő hosszadalmas képzésre, illetve „[a]zon kereset ágak vagy élet pályák egy része, melyek által a magánosan álló nő saját életét fenntarthatja; oly természetű, hogy azokat egy való hivatására derekasan elkészült nő minden speciális készülék nélkül, választhatja[.]” Somogyi a következő példákat említette: házgondoknő, gyermekkertésznő, varrónő, főzőnő. Azok a pályák pedig, amelyekhez kevés előkészületre volt szükség: pipere munka, szülész, betegápoló. A tudományos igényű pályák közé sorolta a postamesternőit, a távirónőit, az orvosit

24 Sz. n., „Prohászka püspök a dolgozó nőről”, *Nemzeti Nénevelés* 36, 1. sz. (1915): 50. (*Nőnevelési szemle* című rovat.)

és a tanítónőit.²⁵ Nézetei szerint a postamesternői és távírónői pálya rövid előkészületet igényel, „a külrend iránti hajlamot kívánja, mi pedig a nőknek kiváló sajátjuk.” Az orvosi pályát azért ajánlotta a nőknek, mert úgy gondolta, gyakran azért válik végzetessé egy-egy női betegség, mert a nők nem merik betegségüket a férfi orvosok előtt feltárni.²⁶

Nemek szerinti képzés

A férfi és női munka egymástól való elhatárolásának igénye jól látszik a képzésben. A nők ipari oktatását eleinte a női kézimunkatanítás jelentette. Az első tényleges ipari képzést nyújtó három évfolyamos iskolát az Országos Nőiiparegyelet alapította 1874-ben, Nőiipartanoda néven, mely később, 1879-ben két évfolyamos Nőiipariskolává alakult.²⁷ Az egyesület és az iskola már nevében is tükrözte a különbséget a férfi és a női ipari oktatás között. 1873-ban az Országos Magyar Iparegyesületben tárgyalták a nők ipari alkalmazásának kérdését, ennek során számba vették azokat az iparágakat, ahol elfogadhatónak vélték a női jelenlétet. Az egyesület által összeállított lista szerint a nőket alkalmasnak találták a könyvkötészetre, kesztyűkészítésre, bőr- és paszomántos munkára, művirág-, vállfűző- és lánckészítésre, szőnyegszövésre- és fonásra, szalmafonásra, illetve litográfiára.²⁸

Az 1910-es években egyre többször fogalmazódott meg a női (szak)oktatás részleges vagy teljes körű reformjának igénye. Jaschik Álmos neves grafikusnak és a fővárosi iparrajziskola tanárának azonban, úgy tűnik, kevés követője akadt abban a meggyőződésében, miszerint idejétműltnak tekintette a különböző iparágak „nőiesség” és „nőietlenség” szempontjából történő kategorizálását.²⁹

A lányok kereskedelmi oktatása szintén külön utat járt be. Az első önálló kereskedelmi tanfolyam 1888 őszén, a főváros V. kerületi polgári leányiskolájában indult, dr. Gyulay Béla iskolaigazgató kezdeményezésére. A női kereskedelmi tanfolyamok működését gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter 1891. március 15-én kiadott rendeletében szabályozta. A rendelet indoklása jól tükrözi a női munka értékéről vallott általános nézeteket is: „A női kereskedelmi tan-

25 SOMOGYI Géza, *A nőkérdés: hazai viszonyainkra való tekintettel* (Igló: k. n., 1879), 25–26.

26 Uo., 27.

27 VÖRÖS Katalin, „A nők szerepe a *Magyar Iparoktatás* folyóiratban – a női iparoktatás és munkavállalás megítélésének változásai az első világháború éveiben”, *Per Aspera ad Astra* 5, 2. sz. (2018): 137–159, 143.

28 GELLÉRI, *A nők munkaköre*, 160.

29 VÖRÖS, „A nők szerepe...”, 145.

folyamok feladata: nőknek alsóbb fokú foglalkozásokra való előkészítése, így az alsófokú kereskedelmi iskolákkal lép párhuzamba.” A kereskedelmi tanfolyamok célját következőképpen fogalmazta meg a szabályzat:

A kereskedelmi szakismerettel bíró nők már jelenleg is keresett munkaerők hazánkban. Szerényebb igényeik, megbízhatóságuk, a vevőközönsséggel szemben tapasztalt előzékeny modoruk helyet biztosítanak részükre mindenütt, ahol az üzleti költségek szerényebb mértéke, az ellenőrzés korlátolt volta a drágább segédszemélyzet alkalmazását kizárja, kiválóan pedig azon üzletekben, melyekben főleg nők fordulnak meg, mint vevők.³⁰

1912-ben, amikor megnyitották az első női felső kereskedelmi iskolát, a *Nő és Társadalom* című feminista lap örömmel üdvözölte a tizennégy évig tartó agitáció eredményét, de a cikk szerzője leszögezte, hogy igazi sikernek akkor lehetne tekinteni, ha ezzel egyidejűleg megszüntették volna a tizenhét hatósági kereskedelmi tanfolyamot és a zugtanfolyamokat, amelyek „ontják a rossz előképzettségű, tanulatlan pályatársakat.” Továbbá hangsúlyozta, hogy miután ezek az iskolák továbbra is működnek „gyakorlati szempontból nem teljes jelentőségű a férfiakkal egyenlő előképzettség megszerzésének lehetőségé.”³¹ 1915-ben Budapesten már két női felsőkereskedelmi iskola működött, „míg a főváros által létesített egyéves kereskedelmi kurzus – amely korántsem elegendő a teljes kiképzésre – összesen tizenhét.”

Az elmúlt tanévben ezer kétszázharminc ilyen rosszul képzett munkaerőt termelt a Székesfőváros. Ezek persze csaknem jobbra kenyér nélkül lézengenek. A hatósági iskolákon kívül rengeteg zugiskola van nálunk, ezek úgyszólván gombamódra tenyésznek a hasznavehetetlen munkaerőt. Rendszerint háromhónapos, vagy legjobb esetben félesztendő kurzusok ezek; tehát képtelenek ugyebár ezen rövid idő alatt teljes kiképzést szolgáltatni, ha még az egyestendő hatósági kurzusok sem váltak be!³²

Kovács Lydia újságíró, aki több cikkében foglalkozott a kereső nők ügyével, a Nőtisztviselők Egyesületének adatai alapján tájékoztatta olvasóit a hivatalnoknők

30 NAGY Adrienne, *Női kereskedelmi szakoktatás kezdetei Magyarországon*, hozzáférés: 2019.01.17, <https://digitalia.lib.pte.hu/www/free/keri-katalin-szerk-tarsadalmi-nem-es-oktatas-2011/nagyadrienn.htm>

31 „A nőtisztviselők országos egyesülete választmányának évi jelentése”, *A Nő és a Társadalom* 6, 5. sz. (1912): 94–98, 94.

32 KOVÁCS Lydia, „Kenyer nélkül”, *Magyarország*, 1915. okt. 10., 10.

munkanélküliségének legfőbb okáról, a képzetlenségről, amely a nők elégtelen – hozzátehetjük, a férfiakétól eltérő szisztémájú – oktatásából származott. „100 álláskereső nő közül 98 azért nem talál alkalmazást, mert vagy semmi idegen nyelvet nem tud, vagy ha tud is, a gyorsírásban gyenge, vagy könyvelni is alig bír.”³³

Az ipari-, illetve a kereskedelmi oktatás rendszerét vizsgálva is láthatóvá válik, hogy a női munkával kapcsolatos általános tendencia arra irányult, hogy a nők egyfelől az egyes foglalkozási körökön belül csak meghatározott területeken működhessenek, másfelől pedig adott pályán csak az alacsonyabb munkakör betöltésére legyenek alkalmasak.

Az örökös kérdésnek, nevezetesen, hogy mely pályákra lehet beengedni a nőket és melyeket kell elzárni előlük, egészen újszerű megközelítésével találkozunk 1896-ban a *Pesti Hirlap* hasábjain.

Mért nőietlen az ügyvédi foglalkozás és mért nőies a telegrafistaság? Mért ne menjen gyermekeket szülni a tanitóné és mért tiltja el magától a konzervatív társadalom a gyermekszülés kötelességére való utalással a női doktor medicináét? Mért szabad a nőnek gyári munkásnak lennie és mért nőietlen az egyetemen tanulás, mért... és mért... és mire való ez a tiltó és gátló nagy abszurdum? Mért engedi meg a konzervatív társadalom, hogy a férfi a nőnek konkurensévé legyen az ugynevezett női foglalkozások terén, mért lehet a férfi szakács, nőiszabó, betegápoló és mért hivatkozik a konzervativizmus az anyaság kötelességeire, ha a nő a himneműeknek kijelentett foglalkozáságak egyikét választja magának? Mért engedi meg, hogy legyenek és keservesen dolgozzanak női kovácsok, mint ahogy vannak, hogy legyenek férfi ruhamosók és mért tiltakozik épen a női studium kiterjesztése ellen?³⁴

A női munka, mint a középosztály nőtagjait érintő kérdés

Amíg a középosztálybeli nőkkel nem kellett komolyan számolni a munkaerőpiacon, addig a női munka kérdése nemigen volt napirenden, illetve a mezőgazdaságban, a cselédként, a háziiparban, kisiparban és a kereskedelemben dolgozó nőket, – akik meg sem jelentek, mint a nőkérdés aktorai – nem definiálták külön csoportként.

33 Uo.

34 Viharos, „Az asszonykongresszus”, *Pesti Hirlap*, 1896. szept. 23., 1–2, 2.

A nőkérdés, mint a megélhetés kérdése, azok részéről, akik nem a középosztály tagjai, a megoldás útjára vitetett, hanem a középosztálynak nőproletáriátusa, a házaságtól, mint pusztán eltartó intézménytől irtózó önálló nők, és azok, akik attól tartanak, hogy nem is jut részük a házasságból, nem vihették a kérdést, a maguk megélhetésének kérdését, a megoldáshoz közelebb, mert az a társadalmi konzervativizmus, amely romantikus elfogultságokon és patriarkális hagyományokon él, éppen bennük látja az ellenséget és éppen ellenük támad.³⁵

Kőrösi József az 1870-es pesti népszámlálási adatokat szintén ebben az értelmezési keretben elemezte:

miel foglalkozik azon 35,000 nő, ki a pesti népszámlálás idejekor önálló munkásként élt városunkban?

Ime a válasz:

Östermeléssel foglalkozik 134, művészettel 176, tanítással 434, fodrásszattal 250, baba és ápolónő 196, dajka 510, kereskedéssel és eladással foglalkozik 799, iparral (a női kézipart és mosást is ideértve) 5896, *napszámból* él 9786, *más testi munkát végez* 16464, egyéb módon foglalkozik 942. Tehát testi szolgálatot teljesít 26,250, de a mosónőkkel és dajkákkal együtt 27,682!

A nőnem tehát, mely állítólag gyöngé a drágakövet aranyba foglalni, elég erős volna téglakövet czipelni? Azon nem, melyről azt állítják, hogy nem bir elegendő fizikai erővel a könyvkötéshez, betűszedéshez, órajavitáshoz, sőt még az írásbéli munkák végzéséhez, a pénzolvasáshoz vagy vasuti menetjegyek kiszolgáltatásához sem: ugyanazon nemtől minden tartózkodás nélkül azt kívánjuk, hogy napszámban vagy szolgálatban a legnehezebb munkát végezze, hogy mint mezei munkás arasson és ásson? Ugy látszik, csak ott egyenjogositják a *gyöngé* nemzet, ahol a legnehezebb munkát kell végezni – alighanem csupán azért, mivel a gazdasági, azaz tőkét gyűjtött társadalomnak érdekében áll, hogy minél kevesebb tőkéért, minél több munkát nyerhessen?

Pesten 11.629 oly nő van, ki mint özvegy vagy elvált, férfi gyámolítást nélkülözve magára van utalva, hogy magát s gyakran családját is eltartsa.³⁶

A nők által végzett munka kettős megítéléséről Schöpflin Aladár egy 1915-ös cikkében fogalmazta meg a gondolatait:

35 Uo., 2.

36 KÖRÖSI József, *Pest, szabad királyi város, az 1870^{dik} évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*, Budapesti Statisztikai Közlemények 4 (Pest: A város tulajdona, 1871), 102.

Sohasem hallottam, hogy tudós emberek, a társadalom oszlopai valaha azt mondták volna a parasztlánynak, paraszt asszonynak: ne járj te kukoricát kapálni, ne járj krumplit kapálni, ne szegődjél el aratáskor markot szedni, meg napszámba se járj az urasághoz. Fehérnépnek nem való a kenyérkereső munka, neki a család a természetes hivatása, tartsa rendben a házatáját, főzzön, süssön, takarítson, mosson, gondozza, nevelje gyermekeit.

Azt se hallottam, hogy ugyancsak az urak azt mondták volna a gyári munkásnőnek, a varrólánynak, meg a boltokban kiszolgáló kisasszonynak: mit keressz te itten, mit akarsz te kenyeret keresni, eridj haza, menj férjhez, gondozd az uradat, vezesd szépen a háztartást, nevelj gyerekeket a hazának, asszonynak csak ez való.

És mégis a méltóságos és nagyságos urak, egyetemi tanárok, nevezetes tudósok, közéletünk oszlopos férfiai azt felelik a leányoknak, akik a tudományos pályákra törekcsenek s elhárítását kérik azoknak az akadályoknak, amelyek ezt a törekvésüket megnehezítik vagy lehetetlenné is teszik: a nőnek hivatása a család, nem az élet küzdelme, hagyjuk ezt a férfiakra s maguk keressék a maguk természetes érvényesülését a családi életben...³⁷

Máday Andor 1899-ben kiadott, a női munkáról szóló művében szintén szétválasztotta a nők hagyományosan végzett, elsősorban fizikai munkáját a szellemi munkától, mert amint leszögezte, míg az alacsony származású nők fizikai munkája nem váltott ki társadalmi vitát, addig a magasabb társadalmi rétegek nőtagjai által választani kívánt szellemi tevékenység már komoly disputát generált. „Fontos ezen körülmény az egész nőkérdésre, mert a testi és szellemi munkásnő közötti különbség kiélesítése által nagyon megnehezíti köztük az összeműködést.”³⁸ Máday a női munkáról szóló diskurzus egyik lényegi kérdésére utalt ezzel, nevezetesen: a női munkavállalókat sem lehet egységes, koherens csoportként kezelni.

A női munka világával kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy ugyanolyan rétegzett, fragmentált világ volt, mint a férfiaké, számtalan érdekcsoportra szakadt, amelyben az egyes csoportok egymáshoz képest hierarchikusan helyezkedtek el, különböző célok vezérelték őket, különböző módon viszonyultak egymáshoz, tagjaik különböztek társadalmi rétegenként, szakmánként, településtípusonként, s mindezt még szövevényesebbé tette a férfimunkavállalókhoz való viszonyrendszerük. A „női munka” elhatároló, s mintegy csoportképző fogalomként való használata, illetve a róla szóló narratívák azt sugallhatták, hogy egység világáról van szó, miközben a kortárs elemzők jól látták az eltéréseket. A 20.

37 SCHÖPFLIN Aladár, „Leányok”, *Pesti Napló*, 1915. dec. 12., 11–12, 11.

38 MÁDAY Andor, *A női munka* (Budapest: Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1899), 5–6.

század elején megalakuló különböző csoportokat képviselő, különböző ideológiai alapon álló női érdekvédelmi szervezetek szintén artikulálták a sokszor átgáthatatlan különbségeket, érdekelletéteket.

A női munkavállalást alátámasztó érvek

A női munkavállalást alátámasztó érvek közül minden korszakban a legfontosabb a gazdasági helyzet előidézte kényszerűség volt. A 19. század közepétől már egyre több szó esett arról, hogy nem minden középosztálybeli nő tud férjhez menni, illetve hogy létező veszély az egyes családok lecsúszása, mert például elveszítik a családfenntartót. A nők számtalan okból kerülhettek abba a helyzetbe, amelyben kenyérkeresetre szorultak. Az I. világháború alatti munkaerőhiány, a háborút követő gazdasági válságok egyaránt megkívánták a női munkaerő bevonását. Ezzel párhuzamosan létezett az ellenkező folyamat is, nevezetesen, hogy a rendszerezen fellépő munkanélküliséget a női munka korlátozásával kívánták megoldani. A korlátozás egyik módja volt például az egyetemi tanulmányok akadályozása; egyes karokra (jogi, műszaki) nem vettek fel nőket, vagy bevezették a numerus clausust, mint az orvosi egyetemen vagy a református teológián az 1930-as években. A másik jellemző irány a férjzett nők munkavállalásának korlátozására tett kísérletek, amelyek vagy egyes munkahelyeket vagy egész foglalkozási ágakat is érinthettek. Mindkét tendencia a női munkáról szóló nézetek állandó újrafogalmazásával, ütköztetésével, az elvi megközelítések újraalkotásával járt.

A női munkavállalás jogosságát illető érvek sorában mindig jelen volt a felvilágosodott nemzet felelősségére való hivatkozás, eszerint az államnak biztosítania kell „rászoruló polgárai” számára az emberhez méltó életet, így a megélhetés lehetőségét azon nők számára is, akik mellett nincs eltartásukat biztosító férfi. A kenyérkereső Kánya Emília 1864-ben *Családi Kör* című lapjában a nőképzéssel kapcsolatban tette föl a kérdést: „Miért a középkori szűkkeblűség a fölvilágosodás századában?”³⁹

A női munkavállalás érdekében szót emelők gyakran érveltek a női munka nemzetgazdasági hasznosságával is. A már említett Halász Imre egy évvel a Ki-egyezés után jelentette ki, hogy „a nemzet az eleje szabott polgárosodási munkát soha sem lesz képes végrehajtani, ha abban a nemzet egyik fele, a magyar nők részt

39 SZEGFI MÓRNÉ KÁNYA Emília, „A nőről”, in *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna (Budapest: Kortárs, 1999), 309–312, 310.

nem vesznek.”⁴⁰ Gelléri idézett munkájában fejtegette, hogy a nemzetek fejlődéséhez elengedhetetlen az a szemléletbeli váltás, annak a polgári értékrendnek az elterjedése, amely a munka megbecsüléséhez vezet.

A társadalom, a mai korszellem fogalma szerint, a munka alapján nyugszik. Amely nemzet munkaszerető néppel bír, amely nemzet nem henyél, hanem érvényre emeli és értékesíti *minden* munkaerejét, az biztosan halad a boldogulás útján. [...] Ahol a munka edzi, nemesíti az embereket, ahol az egzisztencia a munkára támaszkodik, ahol férfi és nő, nagy és kicsiny, korán megtanulják legnagyobb kincsüket megismerni az önerejükbe és munkaképességükbe való bizodalmat; ott boldog, egészséges, életképes, biztos jövővel bíró nemzet virul.⁴¹

A kortársak szerint pedig éppen azok a nők – nevezetesen a középosztály, a szellemi elit lányai és asszonyai – voltak megfosztva ettől a lehetőségtől, akiktől minden korszakban elvárták, hogy hozzájáruljanak a nemzet megtartásához, felemeléséhez. (Amely körben a nőneveléssel – már a 18. század végétől – a honleányi feladatok betöltéséhez (is) szükséges műveltség megszerzését kívánták elérni.) Gelléri szerint

[I]gerősebb indoka a női munkaképesítésnek a nemzetgazdasági szükség. A tudomány számtalan munkatért talál nálunk betöltetlenül, a mindennapi élet pedig számtalan munkát elhanyagol vagy egészen mellőz, csupán azért mert nincs elég munkaerő. – Kizárni továbbra is az emberiség egyik nemét a munka köréből, az egyetemes jóllét kiszámíthatlan kárával; vagy megnyitni a munkatért annak is, a közjóllét beláthatlan hasznára, – tessék választani.⁴²

Nemzetgazdaságilag az a női munka is elégtelennek tűnt, amelynek nem volt meg a férfimunkával azonos presztízse. Dr. Hesslein József MÁV tisztviselő, akit 1918-ban a *Köztisztviselő probléma* című cikke miatt perbe fogtak, a *Pesti Napló*-ban írt arról, hogy míg a háború előtt a nőtisztviselők csak alantas munkát kaphattak, alacsony fizetésért dolgoztak, addig a háború alatt érdemleges munkát is kénytelenek voltak rájuk bízni. A háború előtti női munka, véleménye szerint, azért volt értéktelen, mert nem fizették meg. Írásából kiderül, hogy abban a kontextusban, amelyben nemzetgazdasági szempontból a férfimunka tekinthető ér-

40 Idézi ILLÉSY, *A nők munkaképessége és munkajoga...*, 32.

41 GELLÉRI, *A nők munkaköre*, 188–189.

42 ILLÉSY, *A nők munkaképessége és munkajoga...*, 46.

tékesnek, a női munka akkor válhat csak értékké, ha eléri ugyanazt a presztízst, amellyel a férfiak munkája rendelkezik:

a nők ma már nemcsak hivatalokban, de úgyszólván valamennyi foglalkozási ágban igen nagy számmal vannak alkalmazva, [...] be kell látnunk, hogy a nők államfenntartó munkát végeznek, hogy ma már a női munka az ország létfeltétele, hogy a női munka immár a férfimunkát teljesen megközelíti, hogy tehát a női munkát úgy anyagilag, mint erkölcsileg és politikailag a férfimunkával úgyszólván egyenlő mértékben kell honorálni.⁴³

A női munkavállalást sokan éppen nemzetgazdasági szempontból ellenezték, azonban ezek az álláspontok is számos árnyalatot képviseltek. A *Dunántúl* című lapban megjelent egy cikk, amelynek szerzője éppen a nemzetgazdaság egyik legtragikusabb fejezeteként aposztrofálta a nőnek, mint versenytársnak fellépését a munka világában. Társadalmi és családi szempontból azt tartotta volna ideálisnak, ha a nők megmaradnak „hagyományos, üdvös” szerepkörükben. Azt a megkérdőjelezhetetlen tényt azonban szem előtt tartotta, hogy a nők születési aránya magasabb a férfiakénál, ennek következtében a nők egy része férj (eltartó) nélkül marad, illetve miután a férfiak halandósága nagyobb, ezért sok özvegyasszony kényszerül arra, hogy munkával biztosítsa megélhetését.⁴⁴

A női munkavállalást támogató érvek között szerepelt az emberi méltósághoz, önállósághoz való jog, illetve a társadalmi hasznosság kérdése. Veres Pálné is hivatkozott erre a nőnevelés érdekében megfogalmazott argumentumaiban:

Az emberiség rendeltetése: a tökéletesedés szenvedni annak kárát, hogy a nők szellemi alárendeltségben tartatnak, és az általános jólét érdekében nem tehetünk üdvösebbet, mint ha oly intézkedések létesítésére törekszünk, melyek az egész nemzeteknél, tehát a nőknél is a szellemi és anyagi haladást előmozdítják, s melyek az emberiségnek, tehát a nőeknek is, hasznos törekvései elől az akadályokat elhárítsák. Tanulni és dogozni minden nőnek kell, gazdagnak és szegénynek egyaránt. Csak a ki magának munka által szellemi vagy anyagi tulajdont szerzett, csak az lehet ura saját sorsának; ez ment föl szellemi tekintetben a járszalagtól, s anyagi tekintetben a nyomortól.⁴⁵

43 HESSLEIN József, „Nőtisztviselők”, *Pesti Napló*, 1918. márc. 6., 6.

44 „A női munka drámája”, *Dunántúl*, 1911. okt. 14., 1–2, 1.

45 (Kg.), „Veres Beniczky Hermin nézetei a női ügy érdekében”, *Nők Lapja* 1, 1. sz. (1871): 7–8.

Ezek a megközelítések már túlmutatnak azon a meggyőződésen, hogy a munkavállalás egyszerűen csak válasz egy kényszer szülte helyzetre, sokkal inkább azokat a nézeteket idézik, amelyek a munkához való jogot (kötelességet) minden ember számára megkövetelik, ahogy ezt láttuk a *Nők Lapjában* vagy Gelléri Mórnál is. *A Nő és Társadalom* egyik cikkirója így fogalmazott:

Az önállósággal, melyre a gazdasági harc rákényszeríti, [a nő] önérzete is fejlődni fog. Kell, hogy érvényre jusson azon erős törekvése, hogy saját értékelése legyen és ne a férfi nyomja rá értékelésének bélyegét; ezen törekvéssel együtt fog járni a meggyőződés, hogy neki is, éppúgy mint a férfinak megvan a saját értéke, saját mértéke és nem szorult arra, hogy a férfi kegyét keresse. Mint a férfinak, a magasba törekvő asszonynak is az lesz büszkesége, hogy *önálló*, felemelt fővel járó és saját értékének tudatában levő lény. Ezen *önállóság* elérése végső célja a női szabadságharcnak, ez igazi kultúrértéke. A gazdasági önállóság csak eszköz, nagyon szükséges eszköz ezen végső célhoz.⁴⁶

Elsősorban a századfordulótól megerősödő baloldali és feminista mozgalom tagjai képviselték azt az álláspontot, miszerint a nők gazdasági önállóságának elérése nemcsak a nő felszabadulását eredményezi, hanem elvezet a házasság intézményének újraértelmezéséhez is. (Ahogy ez már a *Nők Lapjában* is előkerült.) A függetlenség elérésének következtében a nők nem lesznek arra kényszerítve, hogy egzisztenciális okokból menjenek férjhez, hanem szabad akaratból, szabad választás útján tehetik azt. Azok a véleményformálók, akik a házasságot a női kiszolgáltatottság színterének tartották, úgy vélekedtek, hogy miután a nők a fennálló társadalmi viszonyok miatt nem képesek gondoskodni önmagukról, a férjhezmenés kizárólag a megélhetésüket biztosítja. A legradikálisabbak nem láttak lényeges különbséget aközött, ahogy a prostituált áruba bocsátotta testét, vagy a nő a házasságban örökre eladta magát. 1907-ben *A Nő és Társadalomban* közölték Charlotte Perkins-Gilman véleményét a házasságról, ezzel az állásponttal a későbbiekben is gyakran találkozunk és nemcsak a feminista oldalon.

A házasság formájának a nőmozgalom hatása alatt meg kell változnia. A házasság két fél közötti szerződés. [...] A modern nő már nem tekinti a házasságot pályának, *a házasság állapot és nem foglalkozás*. [...]

Legjobb mai asszonyaink közül sokan összeférhetetlennek tartják nehezen kiküzdött, de imádott hivatásukat a házassággal és „művészetük” vagy foglalkozásuk érdekében lemondanak róla. Mintha a nőnek mindenkor le kellene valamiről mondani.

46 Dr. N. M., „Az új asszony és divat”, *A Nő és a Társadalom* 3, 5. sz. (1909): 72–73, 72.

Ha a házasság kedvéért nem mond le valamiről, akkor magáról a házasságról kell lemondania. De hiszen az asszonylét nem a chronikus lemondás természetes feltétele!⁴⁷

August Bebel gondolatait, amelyet *A nő és a szocializmus* című művében tárt a nyilvánosság elé (magyar fordítását 1895-ben vehette kezébe az olvasó), gyakran idézték a baloldalon: „A házasság olyan viszony legyen, melyet két ember kölcsönös szerelemből köt azért, hogy természetes célját elérje. Ez az indító ok azonban jelenleg a legkritikább esetben érvényesül tisztán. A legtöbb nő a házasságban el-látó intézményt lát, amelybe minden áron be kell lépnie.” Bebel szerint a férfiak szintén az üzleti megfontolásokat tartják szem előtt, a házasság előnyeit és hátrányait anyagi szempontból mérlegelik.⁴⁸

A konzervatív középosztályon belül voltak, akiknek szemlélete a házasság kérdésében nem sokat változott. Bár a nők munkavállalását, mint az adott történelmi helyzet adottságát legtöbbször kénytelenek voltak elfogadni, ezekben a körökben továbbra is inkább a hagyományos narratívát fogalmazták újra és újra. A lányok legfőbb életcélját a férjhezmenésben határozták meg, a nő hagyományos hármas szerepére kívánták őket felkészíteni. Annyiban azonban árnyaltabbá vált a helyzet, hogy, a realitásokat figyelembe véve, képzésüket, illetve időszakos munkavállalásukat közöttük is egyre többen szorgalmazták, főként az I. világháború alatt, illetve az azt követő gazdasági válságok idején. A két világháború közötti időszakban a konzervatív oldalon is felléptek a különféle megszorítások, megkülönböztetések ellen, így például szót emeltek a munkabérek növelése vagy az előléptetések érdekében, az egyetemi numerus clausus ellen, vagy a férjes nők munkavállalásának korlátozásával szemben.

A női munka melletti kiállás beleillett abba a didaktikus programba is, amely a 19. század második felétől a középosztály polgári értékrendjének alakításán, erősítésén, egységesítésén fáradozott – az oktatásban, irodalomban, tanácsadó könyvekben, sajtóban –, és amelynek lényeges szempontja volt a munkához való viszony formálása, a munkaetika erősítése. Ennek az elvárásnak keresztény gyökereire éppen úgy hivatkoztak, mint a modern pszichológia eredményeire. Ebben az értelmezésben a tétlenség, a haszontalan időtöltés elfogadhatatlan volt, az egyénre, a családra, a nemzet egészére káros következményekkel járt, ezért a munkát a nőktől is elvárták. Illésy György ezzel kapcsolatban Carl Ernst Bock német ana-

47 PERKINS-GILMAN Charlotte, „Házasság és válás”, ford. P. P., *A Nő és a Társadalom* 1, 4. sz. (1907): 53–54, 54.

48 August BEBEL, *A nő és a szocializmus: a nő a múltban, jelenben és a jövőben* (Budapest: Gutenberg Nyomda, 1895), 122–123.

tómust idézte: „A munka [...], a jóval, és másoknak hasznossal való foglalkozás vidámmá, boldoggá tesz, s kedvessé teszi az életet; míg a munkátlanság unalmat, restséget, egészségtelenséget okoz. Vigasztalást, megnyugvást is csak a munkából meríthetni.”⁴⁹ Majd hozzátette: „Nem volna-e hozzánk méltatlan, hogy szándékosan elvonjuk a nőtől azon eszközöket, melyek őt egészségessé, jókedvűvé, rendeltetésére alkalmasabbá tehetik?”⁵⁰ A modern eszközök, módszerek megkönnyítették a háztartás vezetését, ezért azoknak a nőknek is maradt szabadidejük, akik nem szorultak rá a kenyérkeresetre. A konzervatív oldalon – a két világháború között is – elsősorban a jótékony, a szociális, a közösségért végzett munka tűnt jó ellenszernek a tétlenség, vagy a haszontalan időtöltés elkerülésére.

Létezett az a megközelítés is, miszerint mindamellett, hogy a mindennapi élet, a háztartás modernizálása szükségtelenné tett számos hagyományos tevékenységet, illetve több szabad időt engedett, mégis többletköltséget eredményezett, ugyanis mindazt áruként vagy szolgáltatásként kellett megvásárolniuk, amit addig otthon, a háztartásban állítottak elő. A női kereset ennek a többletköltségnek a fedezését is biztosíthatta.

Azokra a félelmekre, amelyek szerint a női munka a családi élet eltűnéséhez vezethet, az volt a kortársak megnyugtató válasza, hogy a nők nagy része, ha teheti, a lehetőségek ellenére is ragaszkodik a biológiailag meghatározott, családi életben betöltött hivatásához. Különböző állású, helyzetű és gondolkodású emberek képviselték ezt az álláspontot. Így például a kenyérkereső szerkesztőnő és egyben családanya Kánya Emília szerint a nők sokkal szívesebben maradnak családi kötelességekben, ha nem erőszakként élik meg a házasságot, ha van lehetőségük a választásra. „Tegyük munkaképesé a nőt, és ha nem lesz rászorulva, még ha különös képességekkel lesz is felruházva, bizonyosan a házi és családi kör lesz legfőbb boldogsága. Mert a boldog nő minden körülmények közt és minden tehetsége mellett a családi élet után vágyódik.”⁵¹ Paulovits Károly katolikus hitoktató a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain 1895-ben ezt írta erről: „A nőnek minden társadalmi iránynál magasabb és hatalmasabb erő, a természet örök törvénye tűzte ki hivatását. Annyian mindig követni fogják hivatásukat, hogy e törvénynek elég legyen téve.”⁵² A már többször idézett Illésy György pedig ekképp nyilatkozott:

49 ILLÉSY, *A nők munkaképessége és munkajoga...*, 45.

50 Uo.

51 KÁNYA, „A nőről...”, 311.

52 PAULOVITS Károly, „A kereső, az önálló nő”, in *A nő és hivatása, II.: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895.* szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni és SZARKA Eszter, 205–208 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2006), 207.

A nőnek kétségtelenül speciális rendeltetése van a család és háztartás körül. Elvonni az egész nemet e rendeltetéstől, bizonyára helytelen dolog volna. De a nő rendeltetését az ember rendeltetésével egyesíteni, tért nyitni az egész nemnek, minden neki való munkára, hogy a melyik unja magát annak legyen általa szórakozása, a melyik pedig rá szorul, legyen általa kenyere, ez több mint jogszerű, ez józan észszerű kívánság. Ne higgye egyébiránt senki, hogy ha a nőknek munkatért nyitunk, azt oly tömegesen betöltik, hogy a férfi kiszorul belőle. A természet nem minden nőt teremtett nyilvános munkálkodásra.⁵³

A *Nők Lapja* célkitűzését a munkatársak a következőképpen fogalmazták meg:

Nem követeljük mi a munkatér szélesbítését azon boldogok számára, kik viruló család körében, nélkülözés nélkül élnek; de igenis azon szerencsétleneknek, kiktől a gondviselés a boldogságot megtagadta, vagy elragadta. [...] Követeljük továbbá a nyomasztó szükségét szenvedők részére; és azoknak kik férjhez nem mentek; követeljük azon elváltaknak és özvegyeknek, kiknek nincs kire támaszkodni gyámoltalanságukban; és követeljük a tetterőseknek, kiknek elég erejük van a házi foglalkozásokon kívül más hivatás betöltésére is. Követeljük a serdülő gyermekekkel bíró anyáknak, kik eddig csak fiaiknak tudtak örülni, míg leányaikban csupán fogyasztó s nem egyszersmind termelő tagjait látták a családnak. Követeljük azok számára, kiket az unalom lassú mérge öl. És követeljük végül azok számára, kik meghasonlottak a társadalommal, s a munkát egyetlen kapocsnak tekinthetik, mely őket azzal összeköti, s egyetlen békeangyalul, mely vele őket kibékítheti.⁵⁴

Ez a dilemma is elsősorban a közép- és felsőbb rétegek asszonyait érintette. Az alacsonyabb rétegek nőtagjai számára minden esetben kényszerként létezett a munkavállalás, amelyben a nő nem az önállóságát vívta ki, hanem szükségszerűségből elfogadott egy helyzetet, megfelelt, alkalmazkodott az adott körülményekhez, ahogyan a századfordulón erősödő szociáldemokrata irány is definiálta. Ebből a szemszögből a nő számára a családi életben betöltendő hivatás gyakorlása egyértelműen ideális állapotnak tűnt.

A munkásosztály nőinek helyzete, érdekei, küzdelmei elüt a polgári középosztályok nőitől. Nem óhajtoznak a szabad pályaválasztás, magasabb nőnevelés után. [...] A nagyipar, a kapitalizmus fejlődése a munkásnő életében másfajta változást idézett elő,

53 ILLÉSY, *A nők munkaképessége és munkajoga...*, 5.

54 EGGLOFSTEIN Amália, „Három hó a magyar nők történetéből”, *Nők Lapja* 1, 1. sz. (1871): 2.

mint a polgári nő életében. A háztartásban már itt sem volt a nőre szükség, sőt a férfi alacsony munkabére következtében szükség volt arra, hogy a háztartáson kívül dolgozzék. A munkaadók pedig készörömet fogadták a férfimunkásnál jóval olcsóbban dolgozó nőmunkást. Csakhogy míg a polgári osztálynál a munkába elsősorban a házasságon kívül álló leány lépett, a munkásnőnél az anya is. [...] Az eddigiekből is kiűnik, hogy egységes elnyomott női nemről a mi osztálytársadalmunkban szó sincs.⁵⁵

Egy másik megfogalmazásban pedig:

Hol van a család? hol a biztos megélhetés, hol a boldogság? Mind mind elveszett. De kaptunk helyébe keserves munkát, örökös küzdést, nyomorúságos bért. Kivernek házunkból, messze idegenbe cselédnek; összezsúfolnak bűzös gyárakba, műhelyekbe; kergetnek az istállóba, a földekre, görnyedünk odahaza hajnal pirkadásától éjjelig, – másnak. S ha férjhez megyünk? Nem boldogság vár ránk, hanem újabb, nehezebb örökös munka. Most már nemcsak másnak kell robotolnunk, hanem még ráadásul odahaza is magunk végezzük a család minden munkáját.⁵⁶

A 20. század eleji diskurzus

A 19. század legvégén és a 20. század elején a női munkáról szóló diskurzus új irányba mozdult.⁵⁷ A nők egyre nagyobb számú jelenléte a munka világában azokra a problémákra irányította a munkavállalók, a munkaadók és a közvélemény figyelmét, amelyek már magából a női munkavállalásból következtek. A nőt, az „új nőt”, a „modern nőt” kétféle szerepkörben jelenítették meg, a hagyományos családi szerepben, illetve a kenyérkereső munkakörben. Gortvay György orvos, orvostörténész, aki több elemzést is írt a női munkáról, a kereső nők viszonyairól, így jellemezte a 20. század eleji helyzetet:

Az iparban és kereskedelemben bekövetkezett szervezési változások, munkafelosztás és termelésmechanizálás folytán női munkaerők alkalmazása vált lehetővé számos oly munka elvégzésére, mely – egészen eltekintve a női munka olcsóbb voltától – kisebb műszaki ismereteket és fizikai erőt igényelt. Ezenfelül a kereskedelmi

55 „A nők mozgalma és az osztályharc”, *Nőmunkás*, 1905. márc. 12., 4–5, 4.

56 FEHÉR Vera, „Első cikk”, *Nőmunkás*, 1905. márc. 1., 1–3, 2.

57 A 20. század eleji diskurzusról lásd tanulmányomat: SÁRAI SZABÓ Katalin, „A munkavállaló nő az első világháború után”, in *Háborúból békébe: A magyar társadalom 1918 után*, szerk. BÓDY Zsombor, 261–300 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018).

tevékenység és a kereskedői üzemvezetés bővülése, az írógép és telefon használatának általánosabbá válása, az egészségügy és az egészségügyi iparok kifejlődése és a női nevelésügy kiépülése számos új foglalkozási és hivatási lehetőséget nyitott meg a nőknek. Ettől eltekintve pedig a háztartás fokozódó mechanizálása és racionalizálása, amely a női háztartási tevékenységet tehermentesítette, női erőket szabadított fel más hivatások számára.⁵⁸

A konzervatív, keresztény, nemzeti eszméket valló politikai napilapban, az *Alkotmány*ban 1900-ban egy tárca foglalkozott a női munka mibenlétével. Az ismeretlen szerző cikke jól tükrözi azt a tendenciát, amely minden oldalon megkísérelte beláttatni, hogy a dolgozó nők jelenlétét olyan társadalmi folyamatként kell értelmezni, amelyen nem segít a pusztá elutasítás, tehát figyelembe kell venni, és az ebből adódó problémákra megoldást kell találni. Az *Alkotmány* tárcaírója összegzésében a női munka kérdése

[ö]sszefügg [...] családi életünkkel és a jövő nemzedék egészségével. Tény az, hogy a társadalom ma is különbséget tesz a két nem között a munka terén, s hogy a nőnek jóval kevesebb alkalmat nyílik a kenyérkeresetre, mint a férfiaknak; s tény az is, hogy a nők ezen visszaszorítása nagyrészt nem a női munka silányabb voltában gyökerezik, hanem gazdasági és erkölcsi felfogásokban. És dacára a visszaszorításnak, a női munka nagyobb és nagyobb mérvet ölt. A nő kilép a család köréből, elhagyja munkája legősibb terét, a családi tűzhelyet, és a gyárban, a tanszékben, az íróasztalnál, a betegágyánál a férfi versenytársa lesz! Mintha azt mondaná a férfiaknak: nem adtok nekünk kenyeret, tehát adjatok jogot; tűrjétek el, hogy a kenyérünket magunk keressük meg.

A hasonlat, amellyel szerzőnk a női munkavállalókkal kapcsolatban élt, a „női munkások hadserege”, talán nem töltötte el megnyugvással a kortárs olvasót. Az érvek viszont mindenképpen meggyőzhették arról, hogy a nők kenyérkereső pályákra lépése megállíthatatlan, visszafordíthatatlan folyamat. Mivel kiváltó oka a gazdasági kényszer, nem is érdemes és nem is lehet akadályozni, útját állni. Azok számára, akik ezen érvek ellenére is úgy gondolták, hogy ha a nő természetes rendeltetése felől közelítik a kérdést, akkor kóros állapotnak tekinthető, hogy a nő kiszakad a családi körből, újabb érvekkel élt a tárca írója: „ne felejtjük el, hogy a nő hagyományos életfeladatainak egy részét kisajátította a művelődés.” A technikai újítások a háztartási munkák jó részét kivették a kezéből, a gyerekek neve-

58 GORTVAY György, *A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai* (Budapest: Székesfőváros Házinyi, 1930), 128.

lésének tetemes részét pedig átvállalta az iskola. Így az asszonynak a felszabaduló szabad időt értelmes tevékenységgel kellett kitöltenie.

De hát a poézis? Nos, ami a poézist illeti, a tanitással, vagy táviratkoportatással foglalkozó nő semmiesetre sem prózaibb, mint a budoárjában babráló hölgy. A szövő és fonó nőket nem tudom, hány költő énekelte már meg az ó-kortól napjainkig; majd csak akad poéta, aki a postai feladó vevényeket irkáló hölgyeket is megénekeli. Legalább a magam részéről nem bírom belátni, mennyiben volna költőiebb a szövés-fonás, mint a receptisz-írás.⁵⁹

A *Magyar Ipar* című lap 1912-ben beszámolt egy berlini kiállításról, amelyet *A nő az otthonában és hivatásában* címmel rendeztek. A tudósítás szerint a kiállításon a modern nőt – ha ezt a fogalmat nem is használta írója – mutatták be, aki többféle szerepkörének kiválóan megfelelt: háziasszonyként, anyaként, feleségként és dolgozó nőként egyaránt megállta a helyét.

Már a kiállítás czime mutatja, hogy a nők életéről ezuttal nem ósdian és nem is hypermodernül egyoldalú képet fogunk látni, hanem olyant, a melyenhez a női kérdésnek higgadt, józan fejlődése vezetett: az egész asszonyt fogjuk látni, a ki a közélet számos terén dolgozhatik s azért mégis jó anya és feleség, sőt szép asszony is maradhat.⁶⁰

A kiállítás megismertette a látogatót a kenyérkereső nővel a gazdaságban, a művészetben, az iparban, a hivatalban, a nevelésben, a tudományban, a jótékony-ságban, a szociális munkában. Az érdeklődő tájékozódhatott a dolgozó nő bérviszonyairól, munkaviszonyairól, a munkásjóléti intézményekről. A cikkíró üdvözölte azt a törekvést is, miszerint a bemutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy számos pálya, foglalkozás kizárólag a női képességeket, anatómiai sajátosságokat figyelembe véve jött létre, tehát egyértelműen „női munka”-ként értelmezhető:

Különösen büszkén emlékezik meg a kiállítás a telefonoskisasszonyok női munkájáról, arról, a melyet csak nők tudnak végezni, mert csak az ő idegeik elég finomak ahhoz, hogy az elektromos drótok között közvetítsenek. Kiállításra került még számos más készülék is, melyekkel csak női kezek tudnak bánni és a melyeket ta-

59 n., „A női munka”, *Alkotmány*, 1900. ápr. 28., 1–2, 2.

60 „A nő otthonában és hivatásában”, *Magyar Ipar* 23, 10. sz. (1912): 251.

lán soha föl sem találtak volna, ha a föltaláló nem számíthatott volna a nő anatómiai könnyűségére.⁶¹

Máday Andor, az 1899-ben kiadott női munkát bemutató összefoglaló művében ötféle női munkát különböztetett meg, ő is egyenértékűként kezelve a nők elrendelt hivatásához tartozó feladatokat, illetve a fizetett munkák különféle típusait. A nők munkakörébe tartozó foglalkozásokat a következőképpen csoportosította: az első két csoport a gyermeknemzés és gyermeknevelés, illetve a háztartás (a szerzett javak felhasználása, tehát improduktív munka). A harmadik csoportba sorolta a szellemi foglalkozásokat, mint pedagógus, orvos, bíró, ügyvéd, állami hivatalnok, gyárfelügyelő. „A kevesebb előképzettséget igénylő értelmi pályák közül a posta, távirrida, távbeszélő, vasút, a kereskedelmi pályák, továbbá gyorsírás és gépírás, foglalkoztatnak nőket.” A negyedik csoportot képezte a fizikai munkák sora, mint háziipar, kis- és gyáripar, mezőgazdaság. Átmeneti kategóriaként jellemezte az elárúsítónőket, pincérnőket, nőrendőröket és a cselédeket. Az ötödik csoportba utalta a kéjnéket.⁶²

A népszámlálási adatok alapján a női munkavállalók száma a következőképpen alakult a 19. század végétől:⁶³

	Női lakosság	Kereső nő abszolút számban	Kereső nő százalékban	Összes kereső százalékában
1891 Horvátország és Szlavónia nélkül	7,683.515	1,543.583	20,09 (összes női népesség százalékában)	
1910 Horvátország és Szlavónia nélkül	9,201.589	1,830.419	19,8	23,65
1920	4,109.269	1,127.615	27,5	30

61 Uo.

62 A felsorolt pályák közül jó néhány (pl. jogi pályák, nőrendőr) Magyarországon a könyv megjelenésekor egyáltalán nem volt elérhető a nők számára, hiszen az 1895-ös egyetemi reform nem adott a nőknek felvételi lehetőséget a jogi fakultásra. MÁDAY, *A női munka*, 6–8.

63 *A Magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása*, Magyar Statisztikai Közlemények 2 (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893), 50; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása*, Magyar Statisztikai Közlemények 64 (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, 1920), 188; *Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása*, Magyar Statisztikai Közlemények 76 (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, 1929), 72.

Az I. világháború alatt több olyan területen is felbukkantak a nők, ahol korábban elképzelhetetlen volt a jelenlétük.⁶⁴ Számos iparági (bányászat, gépipar) munkakörben a férfiakat kellett helyettesíteniük. Feltűntek a mindennapokban az első női villamoskalauzok, utcaseprők, lámpagyújtogatók, kezelőtisztek. Azokon a területeken is bekövetkeztek változások, ahol a nők munkavállalása addig is megszokott volt, csak bővültek a lehetőségeik, olyan munkákat vagy munkafázisokat is elvégezhettek, amelyekre korábban nem alkalmaztak nőket. Az angol szabóságnál például kabátokat is varrhattak, ezt a munkát annak előtte kizárólag a férfiak végezték, akik viszont aljakat (szoknyát) nemigen varrtak már. Akadt olyan szabóság, ahol a nők gépeken is dolgozhattak, vagy vasaltak. „Az egyik hadivállalkozónál a nyáron nők szabtak napi 5 korona bér mellett. Mind olyan munkák, amit a háború előtt kizárólag férfiak végeztek.”⁶⁵ A varrógépek folytonos lábbal való hajtását egyébként a női szervezetre károsnak ítélték, ahogy a vasalást is, ezért a *Szabók Szaklapjában* felhívták a szabóiparban érintettek figyelmét, hogy csak igen megszorított munkaidő mellett és „igen javított készülékkel” javasolt ezekre a munkákra nőket felvenni.⁶⁶

A diskurzus egyes irányjai

A 19. század végétől a női munkát a munkajog, a szociálpolitika felől kezdték vizsgálni, megjelentek a kenyérkereső nők érdekeit (is) védő rendeletek, törvények, szabályok. Új szervezetek jöttek létre, új sajtótermékek láttak napvilágot, amelyek a dolgozó nők sajátos problémáival, az idevágó szociálpolitikai követelésekkel, törvényi megoldásokkal foglalkoztak, illetve olyan kérdéseket jártak körbe, amelyek a dolgozó nők egyes csoportjait érintették, sőt meghatározott ideológiai alapon álltak. Kiadták a feminista *A Nő és a Társadalom*, a szociáldemokrata *Nőmunkás* című lapokat, a két legmarkánsabb, elsősorban városi dolgozó női csoportot képviselő újságot. Megjelentek az egyes szakmák orgánumai, ilyen volt a kormánypárti *Postagalamb* (a postai női munkavállalók lapja), a *Cselédűjság*, illetve számos rövid életű lap, mint például a keresztényszocialista *Dohánygyári Munkásnő*. Megjelent a különböző szakmai szakszervezetek sajtója, amely szintén foglalkozott a női munkával is. Másfelől a különböző pártállású és értékrendet képviselő napi sajtó is rendszeres figyelmet fordított ezekre a kérdésekre.

64 Erről bővebben: SÁRAI SZABÓ, „A munkavállaló nő...”.

65 „A női munka jelentősége a szabóiparban”, *Szabók Szaklapja* 23, 12. sz. (1916): 1–2, 2.

66 Uo., 1.

Nemcsak az egyes szakmák különültek el, hanem egyértelműen szétváltak azok az irányok, amelyek a társadalom különböző csoportjainak dolgozó nőivel foglalkoztak. Míg korábban a nyilvánosságban csak a felső rétegeket érintő kérdésként artikulálódott a női munka, a 20. század elejétől az új szervezetek és lapok a különböző érdekcsoportok sajátos problémáira is ráirányították a figyelmet. A női munkavállalás megváltoztatta a nőkről szóló diskurzust. Az új médiumok legfőbb ismérve az volt, hogy már kevésbé a művelődés, tájékoztatás, nevelés hagyományos írásos formáját képviselték – bár ez is megmaradt –, hanem sokkal inkább harcias hangú, mozgósító, társadalmi, szociális, politikai kérdésekre reflektáló, szervezkedést, együttműködést, információközvetítést szolgáló lapok voltak. Ezeknek a sajtótermékeknek (és a korabeli nőszervezeteknek) a vizsgálatával jól kitapinthatóvá válik, hogy egyre szűkebb női csoportokat céloztak meg, egyre speciálisabb női körökhöz szóltak, megkíséreltek egyfelől újabb és újabb csoport-identitásokat teremteni, másfelől a különböző érdekek mentén létrehozni ideiglenes vagy hosszabb távú együttműködéseket. Egyre erősebben artikulálódott a különböző csoportok egymástól való elhatárolódása, egyre kritikusabbá és harciasabbá vált a hangnem, egyre jobban kezdett hasonlítani ez a fajta női nyilvánosság a közélet, a politikai élet nyilvánosságához.

A 20. századi diskurzus folytatta azt a hagyományt is, miszerint a női munka kérdése a középosztály sajátos problémájaként definiálható. Ebben a körben továbbra is elsősorban a kenyérkereső tevékenység elfogadtatása, továbbá az értelmiségi pályákhoz való jog, az arra való képzés, a munkavállalás során az előrelépés lehetőségének hiánya, a bérezés kérdése voltak a lényeges szempontok. Külön kategóriaként beszéltek a tisztviselőnőkről. Megítélésükben gyakori volt a bíráló hangnem (minden oldalról), amely azt feltételezte, hogy az érintettek nem gazdasági kényszerből, szükségből vagy elhivatottságból vállalnak munkát, hanem a luxus iránti igény vezérli őket. Ennek a munkavállaló csoportnak a tagjairól feltételezték leginkább, hogy csak ideiglenesen jelennek meg a munkaerőpiacon, nem érdekük a megfelelő bér és a megfelelő munkakörülmények kiharcolása, ezért gyengítik mindazokat a törekvéseket, amelyek a különböző (szak) szervezetek, egyesületek, pártok felől indultak.

A férfiakkal való egyenlő elbánás megteremtését ez az irány abban látta, hogy a nők és a férfiak a munkaerőpiacon azonos esélyekkel induljanak, azonos képzettséggel rendelkezzenek. Másrészt arra törekedtek, hogy megváltoztassák a női munkavállalás azon attitűdjét, miszerint a nők nagy része nem hosszútávra tervezte a munkát, hanem csak míg férjet talált. Ennek következtében pedig ezek a nők nem igényelték a magas képzést, és a munkakörülmények, munkabérek tekintetében sem megfelelő igényekkel voltak jelen a munkaerőpiacon. A kortárs

„szakemberek” a női munkának nemcsak az ideiglenessége ellen emeltek szót, hanem a lányok pályaválasztásának fontosságát is hangsúlyozták. Döntőnek találták a munka megválasztásánál az egyéni képességek, rátermettség, affinitás figyelembe vételét. Úgy gondolták azonban, ennek az az előfeltétele, hogy a nőket ne zárják ki egyetlen pályáról sem, legfőképp az értelmiségi foglalkozások területén. A pályaválasztásnál hangsúlyozták a piaci viszonyok szem előtt tartását, azt, hogy az érintettek ne válasszanak telített pályákat, csak azért, mert nagyobb presztízst remélnek vagy tulajdonítanak egy-egy foglalkozásnak (például pedagógusok, hivatalnokok, szemben az ipari pályákkal). Megkísérelték a lányokat új pályák felé is orientálni, például a *Magyar Lányok*, Tutsek Anna konzervatív, keresztény középosztálybeli lányoknak szóló lapjában több cikk is foglalkozott a különböző lehetőségekkel. Külföldi példákkal próbálták olvasóikat meggyőzni többek között az idegenvezető, az utazó, a fotós, az ügynök foglalkozások vonzó mivoltáról. Beszélhetünk külön pályaválasztási irodalomról is, amelyet pedagógusok, írók, a nőmozgalom képviselői kifejezetten a középosztály lányainak szántak. Említhetjük többek között Mársits Rozinát, Bédy-Schwimmer Róza női pályaválasztásról szóló fejezetét az 1910-ben megjelent *Magyar család aranykönyve* című három kötetes műben, Hollósné de Grobois Nándin 1910-ben és 1911-ben kiadott kalauzát.⁶⁷ Ezekben a művekben csakúgy, mint az ezzel foglalkozó újságcikkekben, vagy akár a Feministák Egyesületének pályaválasztási irodája által kiadott jelentésekben a szerzők kritizálták azt az általánosan jellemző hozzáállást, miszerint a lányok többsége sajnálta a pénzt, időt és energiát az alapos felkészülésre és inkább azokat a pályákat választotta, amelyeknél a képesítés megszerzése kevesebb anyagi áldozattal járt, illetve ahol rövid volt a képzési idő. Ennek következtében azonban csak az alantasabb munkakörökben tudtak elhelyezkedni.⁶⁸ Hollósné hangsúlyozta, hogy nem szabad különbséget tenni a szellemi és a fizikai munka között: „annak, aki a fizikai munkát megveti, nincs igazsága, mert minden foglalkozás hasznos és szükséges, ha tisztességesen és becsülettel végzik. A társadalomnak nemcsak a szellemi munkásra, hanem a többire is nagy szüksége van.”⁶⁹ A varrónő vagy jó szakácsnő munkája épp oly fontos, szükséges és nélkülözhetetlen, mint a hivatalnok vagy doktor munkája. Erről a szemlélet-

67 MÁRSITS Rozina, *XXX. század asszonya* (Budapest: Lampel Róbert Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedés, 1901); BÉDY-SCHWIMMER Rózsa, „Leányok pályamutatója”, in BEXHEFT Ármin et al., *A magyar család aranykönyve: útmutató a családi élet minden ügyében*, 3 köt. (Budapest: Athenaeum, 1909–1911), 2:195–230.

68 HOLLÓSNÉ de Grobois Nandin, *A női munkás* (Budapest: Országos Ismeretterjesztő Társulat, 1911), 5–6.

69 Uo., 8.

váltásról próbálták meggyőzni a középosztálybeli lányokat és szüleiket a későbbiekben, a két világháború közötti időszakban is.

A női munkáról szóló diskurzus új iránya a munkavállaló nők helyzetével, érdekvédelmével egyaránt foglalkozott; tárgyalta a készülő törvényeket, feltárta a hibákat, mulasztásokat, anomáliákat. A munka egészségkárosító hatása, a lakhatás kérdése, mindezek olyan problémaként jelentkeztek, amelyek újabb és újabb kihívást jelentettek az érintetteknek és törvényhozóknak egyaránt. Arra ösztönözték a nőket, hogy szervezkedjenek, képviseljék közösen az érdekeiket, közösen lépjenek fel az alacsony fizetés, a rossz munkakörülmények és a hátrányos megkülönböztetés ellen és működjenek együtt az egyes szakmákban a férfi munkavállalókkal. A napi sajtó is rendszeresen tudósított a sztrájkokról, az egyes női munkavállaló csoportok követeléseiről.

A feminista és a baloldali irányzatok ugyanazokat a kérdéseket tárgyalták, általában azonos célokért küzdöttek. A férfiakkal egyenlő lehetőségek, jogok kivívásáért, az egyenlő fizetésért, juttatásokért (biztosítás, nyugdíj), az előrelépés lehetőségéért. A sajtóorgánumok rendszeresen beszámoltak a bérkülönbségekről, arról az elfogadhatatlannak ítélt helyzetről, hogy a nők a legtöbb területen alacsonyabb bérekre számíthattak, de kiszolgáltatott helyzetükből adódóan kénytelenek voltak így is elfogadni a munkalehetőségeket. Jellemzően azzal indokolták a differenciát, hogy a nőknek a megélhetéshez kevesebb fizetés is elegendő. A középosztálybeli nők alacsonyabb javadalmoztatásával kapcsolatban létezett egy másik jellegzetesnek mondható indoklás, nevezetesen hogy a nők kevesebbet és „igénytelenebbül” fogyasztanak.⁷⁰ „Az igaz is, hogy a nő olcsóbb munkaerő. Szinte azt lehetne mondani, hogy a nő az irodák *kulija*. Az irodista nő kevesebből megél, mert nem költ se cigarettára, se italra, se kávéházra, se lóversenyre, se szerelemre; s emellett rabszolgamódra dolgozik.”⁷¹ Gyakran érveltek azzal, hogy a nők nem családfenntartók, emiatt megelégedhetnek alacsonyabb jövedelemmel. Az érintettek ezzel szemben úgy gondolták, hogy „[m]iután [...] a létért való küzdelem már nemcsak a férfit terheli gondokkal, hanem fokozottabb mértékben a nőt is a tőke szolgálatába kényszeríti, hogy csak a legjobb esetben önmagát fenntartsa, oda kell törekedni tehát, hogy anyagilag a »női munka« címén ne legyen háttérbe szorítható.” Annak az álláspontnak az érvényesítésére kell tehát az erőket csoportosítani, állította a *Nőmunkás* című lap, amely „a munka díjazását érinti

70 Ez a szempont már az 1871-es *Nők Lapjában* is megjelent, csak ott ezzel a női munkaerő megbízhatóságát kívánták elismerni: „munkakörétől őt semmi utcai andalgás, sem kávéház, klub vagy kocsmalátogatás el nem vonja, ha tudjuk, hogy életmódja józan, hogy aránylag kevésből megél, sem kártya, sem börze s más játék által visszaélésekre nem sodortatik.” KENESSEY, „A nő hivatása”, 5.

71 Zsolt [PORZSOLT Kálmán], „Esti levél: Nők foglalkoztatása”, *Pesti Hírlap*, 1915. máj. 9., 14.

és lehetőleg a »női munka« jelzõt háttérbe szorítani, mint olyant, mely csak arra alkalmas, hogy a női munkaerõt lekicsinyelve kihasználtsák az olcsó munkabérrrel való alkalmazhatásával.”⁷²

A hátrányos megkülönböztetésben a másik neuralgikus pont az előmenetel kérdése volt, a nők számára ez a legtöbb területen lehetetlennek tűnt. Ott is, ahol törvényileg szabályozták – mint az állami alkalmazottaknál –, rendszeresen elmaradt: „a kinevezett női állások száma tudvalevőleg igen kevés és a nők hosszú évek során át, sok esetben tíz-tizenöt évig is, mint napidijasok szolgálnak, az állami napidij pedig, mint tudjuk, két-három korona között váltakozik.”⁷³

Szõt emeltek a munkás védelméért, amely magában foglalta a munkaidő szabályozását, a túlmunka és az egészségre ártalmas munkák eltiltását, a munkakörülmények javítását, a munkaadóknak való kiszolgáltatottság elleni törvényi szabályozást, az iparfelügyelet megfelelő működését, abba a nők bevonását. A kettős teherviselés megkönnyítését például közös háztartásokkal, bölcsődékkel, óvodákkal, napközi otthonokkal kívánták megoldani. Mind a Nőtisztviselők Egyesülete, a Feministák Egyesülete, mind a szociáldemokrata párt vagy a keresztény szocialista szervezetek a szervezkedésben, az együttműködésben, a sajtó nyilvánosságában látták a megvalósítás eszközét. Ennek ellenére a különbségek jól láthatók, az eltérő ideológiai alapok is markánsan megragadhatók. A munkát a feminista megközelítés egyértelműen az önállóság, a gazdasági függetlenség elérésének eszközeként definiálta, minden tekintetben ugyanazokat a jogokat követelte, amelyek a férfiak számára adottak voltak. A baloldalon ezzel szemben, bár elviekben megfogalmazódott a munka felszabadító, függetlenséget hozó jelentősége, az érintettek elsősorban kényszerként tekintettek rá. Az egyes kérdések értelmezésében jól megmutatkozott ez az alapvető nézetkülönbség. Jó példa erre az éjjeli munka kérdése. A nők éjjeli munkájának betiltását a feministák ellenezték, arra hivatkoztak, hogy ezzel számos munkahelyet, foglalkozást elzárnak a nők elől, ezért azt kívánták elérni, hogy a férfiak és a nők között a munkavállalás terén ne legyen különbség. A szociáldemokraták ezzel szemben az eltiltás mellett foglaltak állást, rámutattak, hogy a gyárakban, üzemekben dolgozó nők nap mint nap megélik az ezzel való visszaéléseket és az éjszakai munka egészségkárosító, családzüllesztő hatását.

A nők munkahelyi kiszolgáltatottsága minden oldalt egyaránt foglalkoztató. A sajtóban is rendszeresen cikkeztek azokról az atrocitásokról, amelyek a

72 sz. n., „Női munka”, *Nőmunkás*, 1923. jún. 1., 4–5.

73 „A női tisztviselők mozgalma”, *Pesti Hirlap*, 1916. júl. 3., 4.

munkaadók, illetve a férfikollégák részéről érték a nőket. Erről tudósított például 1913-ban a *Népszava*:

A hirdetés utján jelzett állásokat rendszerint a csinosabb, kellemesebb külsővel rendelkező nők nyerik el, akik számos esetben kivannak téve a főnök vagy egyéb följebbvaló privát passzióinak és aljas vágyainak. Hasonló a helyzet a protekció révén betöltött állások tekintetében is. [...] Nemcsak magáncégeknél, de előkelő vállalatoknál ez általánosan üzött és az utóbbi időben a nehéz megélhetési viszonyok következtében különösen elterjedt rendszer. A tisztviselőnő, aki sok esetben családot, testvért vagy önmagát tartja el, kénytelen ezen reá nézve lealázó bánásmódot tűrni, hacsak nem akarja magát a munkanélküliségnek, a bizonytalan jövőnek kitenni.⁷⁴

Sajtóelemzésünkéből is kiderül, hogy a 20. századra a „női munka” fogalma új jelentéstartalmat nyert: egyet jelentett az alacsony(abb) munkabérrel, az alulképzettséggel vagy a szakértelem hiánnyal (ez utóbbit tekintve természetesen kivételt jelentett vagy jelenthetett az értelmiségi, a magasán kvalifikált munka), az előrelépés nehézségével vagy lehetetlenségével: tehát az *alacsony presztízsű munkával*. Hozzájárult ehhez a tendencia is, hogy a magasabb presztízsű foglalkozások végzéséhez, munkaposztok betöltéséhez szükséges kvalifikáció megszerzését korlátozták, illetve tiltották az egyes, főleg szellemi pályákra való bejutást.⁷⁵

Befejezés

A női munkavállalás folyamatát kísérő diskurzus vizsgálata jól mutatja a társadalmi elutasítás és elfogadás dinamikáját vizsgált időszakunkban; a mellette és ellene szóló érvek állandóságát és folyamatos változását. Míg a 19. század első felében a női munka a hagyományos női szerepekhez tartozó egyik tevékenységkör értelmében volt használatos, néhány évtized múlva, az 1870-es években már – mint ahogy azt a tanulmányban részletesebben a *Nők Lapja* című folyóirat cikkein keresztül is bemutattuk – jelen voltak mindazok a szempontok, amelyek a diskurzust a későbbiekben is meghatározták, elsősorban a társadalom felsőbb rétegeihez tartozó kereső nők tevékenysége kapcsán. Így a gazdasági függetlenség kérdésétől, amely a nő családban betöltött szerepének újraértelmezését vonta maga után, mindazokig az elvi megközelítésekig, amelyek azt a dilemmát járták körül,

⁷⁴ G. S., „Nőtisztviselő proletárok: A tisztviselő helyzete”, *Népszava*, 1913. jún. 29., 13.

⁷⁵ SÁRAI SZABÓ, „A munkavállaló nő...”, 276–277.

hogyan a nő hogyan és milyen mértékben foglalhat teret a munka világában, abban a világban, amelyet eredendően a férfi világgal azonosítottak. A munkavállalás újabb és újabb szempontokat és nehézségeket hozott felszínre az élet minden területén. Az anyaság, a gyereknevelés, az oktatás, a férfi és nő kapcsolata – a magánéletben és a munkahelyeken –, a nők közéleti, politikai szereplésének, jogainak, illetve a mindennapi életnek a változása a női munkával kapcsolatban megfogalmazott nézőpontok, állásfoglalások állandó alakulását is eredményezte.

A 20. század elejére kialakult helyzet, a női munka alacsony presztízse és az a tény, hogy általában a nők által végzett munka nem vonja maga után a férfiakéval azonos társadalmi elismertséget, státuszt, további elemzéseket igényel. Egyes foglalkozások, esetek vizsgálatára van szükség ahhoz, hogy kellő mélységben láthassuk a női munka világát, a dolgozó nők állandóan változó helyzetét.

Schwimmer Rózsa lapszerkesztői tevékenysége 1907–1913 között

1907 fontos cezúraként értelmezhető a magyarországi nőmozgalmi sajtó történetében, a Feministák Egyesülete (1904–1949, Budapest, a továbbiakban: FE) ugyanis ez év januárjától havi rendszerességgel publikálta *A Nő és a Társadalom* című lapot (1907–1913). A hazai feministák első hivatalos folyóirata nyugat-európai, illetve németországi társaihoz képest (több) évtizedes fáziskéséssel jelent meg, azonban az első világháború előtti időszakban rendkívül fontos szerepet játszott a progresszív, liberális nőmozgalom eszméinek terjesztésében mind a fővárosban, mind pedig vidéken. A szerkesztői posztra az egyesület alapító tagját, s egyúttal Politikai Bizottságának elnökét, a nemzetközi nőmozgalomban is vezető szerepet betöltő Schwimmer Rózst (1877, Budapest–1948, New York) kérték fel. A lap történetének és a mögötte álló szerkesztőség tevékenységének rekonstruálásakor kivételesen szerencsés helyzetben vagyunk, mivel mind az egyesület budapesti archívumában (Feministák Egyesülete, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P999), mind pedig Schwimmer New York-i hagyatékában (Rosika Schwimmer Papers, New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, MssCol6398) rengeteg – szinte teljes mértékben feldolgozatlan, s a magyar történészek által nagyrészt mindmáig figyelmen kívül hagyott – forrás található.

Jelen tanulmányban *A Nő és a Társadalom* mögött álló lapkiadó társaság működése mellett Schwimmer szerkesztői munkájának rekonstruálására teszek kísérletet a fent említett levéltári források alapján. Ezen belül többek között a következő kérdésekre keresem a választ: Miként válhat egy fiatal vidéki nőtisztviselőből Magyarország első feminista folyóiratának szerkesztője? Milyen kihívásokkal kellett szembesülnie a lap indulását követően a hazai és külföldi szerzők megnyerésére tett kísérletei során? Képes volt arra, hogy az évek folyamán egyre szerteágazóbb hazai és külföldi kapcsolatrendszerét a lap javára fordítsa? Kitérek továbbá

arra, hogy hónapról hónapra miként álltak össze az egyes lapszámok, illetve milyen anyagi bázisra támaszkodhattak a periodika publikálása során.

Szakirodalom, források

„A századforduló [női] lapjai [...] új és új hajtásokat fejlesztenek aszerint, amint a nők társadalmi helyzete, műveltsége, sőt politikai igényei szétágaznak, változnak és fejlődnek. [...] tanulmányozásuk legalább olyannyira érdekes és kívánatos [mint a 19. századi társaiké].”¹ A Nagydiósi Gézáné által igen korán, már 1957-ben kijelölt kutatási irányok a feminista sajtó első fontos sajtóterméke kapcsán a 2010-es évek kezdetére realizálódni látszottak. Kereszty Orsolya számos – köztük egy, az *Aspasia* hasábjain publikált angol nyelvű – tanulmányt, sőt még egy kötetet is szentelt a FE és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (a továbbiakban: NOE) 1907–1913 közötti hivatalos orgánumának, *A Nő és a Társadalom*nak.² Elekes Irén Borbála egy rövidebb cikk erejéig szintén kísérletet tett a lap bemutatására és „tartalmi elemzés”-ére.³ Én magam doktori értekezésemben a lehető legteljesebb levéltári forrásanyagra, illetve a sajtókutatás területén a Gyáni Gábor és Lipták Dorottya által felvázolt irányokra⁴ támaszkodva végeztem el *A Nő és a Társadalom* fejlődésének bemutatását és a periodika tartalomelemzését.⁵

Amint a bevezetésben utaltam rá, *A Nő és a Társadalom* működése rekonstruálásánál rendkívül szerencsés helyzetben vagyunk. A FE választmányi üléseinek jegyzőkönyvei, illetve az 1906-ban a FE és a NOE tagjaiból alapított lapkiadó társaság dokumentumai mellett ránk maradt a szerkesztő, azaz Schwimmer

- 1 NAGYDIÓSI Gézáné, „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, 193–229 (Budapest: OSZK, 1958).
- 2 Erre lásd Kereszty Orsolya műveit, különös tekintettel: KERESZTY Orsolya, „*A Nő és a Társadalom*” a nők művelődéséért (1907–1913) (Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011); KERESZTY, Orsolya, „A Great Endeavour: The Creation of the Hungarian Feminist Journal *A Nő és a Társadalom* (Woman and Society) and its Role in the Women’s Movement, 1907–1913”, *Aspasia* 7, (2013): 92–107.
- 3 ELEKES Irén Borbála, „A századforduló feminista folyóirata: *A Nő és a Társadalom* (1907–1913)”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 11, 9. sz. (2002): 40–48.
- 4 GYÁNI Gábor, „Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából”, *Médiakutató* 7, 2. sz. (2006): 57–64; LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs–Budapest–Prága* (Budapest: L’Harmattan, 2002); LIPTÁK Dorottya, „A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról: Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok”, *Magyar Tudomány* 172, 9. sz. (2011): 1121–1131.
- 5 CZEFERNER Dóra, *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában 1907–1918: Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés*, PhD-értekezés (Pécs, 2020).

teljes levelezése a szerzőkkel és az egyes lapszámok publikálására történő előkészítésében szintén oroszlánrészt vállaló, a FE ügyvezető elnöki tisztségét szinte a haláláig betöltő Glücklich Vilmával (1872, Vágújhely–1927, Bécs). A FE budapesti anyagában önálló forráscsoportot képeznek továbbá a lapban cikkeket közlő szerzők egy csoportja által írt levelek. Ezekből és a New York-i forrásokból, elsősorban a Schwimmer által vezetett munkakönyvekből pontos képet kaphatunk többek között a lap anyagi helyzetéről, a FE és a NOE sajtótevékenységének összehangolásáról, valamint arról, hogy a szerkesztőség pontosan milyen követelményeket támasztott a publicistákkal szemben.⁶

Előzmények

„Schwimmer Rózsa indítványozza, hogy a Nőtisztviselők Országos Egyesületével közösen lapot adjunk ki” – a FE választmányi üléseinek jegyzőkönyvei között ez az 1906 márciusi felvetés az első bizonyíték arra, hogy az akkor 333 főt számláló egyesület komolyabb sajtótevékenységet tervezett. Részleteket Schwimmer felszólalásáról – aki ekkoriban a FE-beli választmányi tagsága mellett még a NOE elnökeként működött – nem tudunk meg, csupán annyit, hogy a FE-ben minden fontos és kevésbé fontos dolog intézését magára vállaló Glücklichet bízta meg az erre irányuló lehetőségek feltérképezésével és a tárgyalásokkal.⁷ Ekkor egyébként a FE már három hónapja publikálta Glücklich szerkesztésében első időszaki kiadványát *Feminista Értesítő* címen, amelyhez az egyesület tagjai térítésmentesen, a FE-n kívüli olvasók pedig 2 korona éves előfizetési díj ellenében juthattak hozzá. Ezt véleményem szerint túlzás lenne a szó szoros értelmében vett folyóiratként kezelni, s a FE tagjai is csupán „házi közlöny”-ként emlegették a „tökéletlenség” miatt Glücklich által „igénytelenség”-gel is vádolt kiadványt:

- 6 A hatékonynak mondható együttműködés egyedül az International Woman Suffrage Alliance (IWSA, Berlin, 1904–) 1913. júniusi, budapesti kongresszusának szervezési munkálatai miatt bicsaklott meg a két szervezet között. A konfliktusokat kb. fél év elteltével sikerült elsimítani, olyannyira, hogy a FE és a NOE 1914-ben újjáalakította a lapkiadó vállalkozás kereteit, s *A Nő. Feminista Folyóirat* (Budapest, 1914–1928) címmel új, eleinte kéthetente, majd ismét havonta megjelenő lapot kezdett publikálni. Ebből a NOE 1914 végén vált ki, s *Nőtisztviselők Lapja* (Budapest, 1915–1919) címen indított önálló periodikát.
- 7 A FE 1906. márc. 10-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P999. 2. doboz 3. tétel.

Örömmel búcsúzik tagtársainktól az Értésítő; megszűnése azt jelenti, hogy betöltötte hivatását: meggyőzött mindannyiunkat az állandó érintkezés szükségességéről, megmutatta a maga igénytelenségével egy szélesebb körű közönségnek szánt, irodalmi színvonalon álló szaklap nélkülözhetetlenségét. Olyan érzéssel zárjuk le házi közleményünk első és utolsó évfolyamát, aminő szerencsésebb országok munkásaiban ébredhet, midőn szűk, szegényes magánlakásból átköltöznek egy központi háztartásnak szellős, tágas helyiségeibe. Üdvözljük első lakótársainkat, a Nőtisztviselek Egyesületét; reméljük, hogy közös munkánk, mint más téren eddig is, közelebb viszi a nőkérdést megoldásához. Új hivatalos közlönyünk: „A Nő és a Társadalom” számára kérjük tagtársaink érdeklődését és tágabb körű propagandáját, hogy a közönség minél szélesebb rétegeiben terjeszthesse az eszméket, melyek egyesületünk működését irányítják.⁸

Glücklich közleményéből kiviláglik, hogy a FE óriási reményeket táplált *A Nő és a Társadalom* indulásakor, amely projektben a NOE-val való kooperációt – szemléletes korabeli hasonlattal élve – egy központi háztartásban való együttélés-ként jellemezték.

Bár az egyesületi jegyzőkönyvekben Schwimmer márciusi indítványa után csak októberben olvashatunk ismét a terv részleteiről, a levelezésből tudjuk, hogy a háttérben májustól kezdve intenzív egyeztetések folytak a lehetséges kiadóról, a szerkesztő személyéről, *A Nő és a Társadalom* Lapkiadó Társaság felállításáról, az első számok szerzőiről, valamint a lap címéről. Gyűjtőíveken toborozták az előfizetőket, akiknek a lapot évente 6 koronáért kínálták.⁹ A lapkiadó társaság hivatalos megalapítása előtt „részjegy”-eket értékesítettek, amely által a sikeres vállalkozás anyagi alapjait kívánták megteremteni. Ezekből mindössze 900 korona folyt be,¹⁰ amit a tagoktól beszedett 4 koronás fejenkénti hozzájárulással tudtak kiegészíteni.¹¹ Így a FE és a NOE közös kölcsön felvételére kényszerült, amiről

8 *Feminista Értésítő*, 12. sz. (1906): 4. New York Public Library Manuscripts and Archives Division. Rosika Schwimmer papers. Series II.A. Box 482. fol. 12. (A továbbiakban NYPL RSP.)

9 Az előfizetési felhívásokat a *Feminista Értésítő* számaival együtt terjesztették 1907 májusától. Sajnos csak kitöltetlen gyűjtőívek maradtak ránk a Schwimmer-hagyatékban. Gergely Janka Schwimmer Rózsának, 1907; Gyűjtőív, NYPL RSP I. Box 9.

10 A FE 1906. jún. 23-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel. A Schwimmer-levelezésből egyedül Ziperowsky Annáról tudjuk meg név szerint, hogy „részjegy”-et vásárolt. Ziperowsky Anna (Károlyné) távirata Schwimmer Rózsának, é. n., NYPL RSP I. Box 9.

11 A FE-tagok bizonyosan fizettek ilyet, azt azonban nem tudjuk, hogy a NOE vezetősége is beszédte-ezt az összeget a tagtársaktól. Ha csak a FE-ben befolyt összeggel kalkulálunk, akkor ebből – 1906. novemberi adatokkal számolva – 1780 koronához jutottak. A FE 1906. nov. 24-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

azonban csupán annyit tudunk, hogy a kezességet Zipernowszky Károlyné, a FE választmányának tagja vállalta.¹²

Schwimmer minden bizonnyal bízott munkatársaiban, hiszen a lap indítása előtti utolsó lépések idején előadókörútra indult Németországba, illetve Hollandiában látogatta meg mentorát és bizalmasát, a holland nőmozgalom vezetőjét, Aletta Jacobsot (1854, Sappemeer–1929, Baarn). Így az eseményekről csupán a hozzá eljuttatott hírekből tájékozódhatott.¹³ Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy a kutató rendkívül részletgazdag képet kap a levelekből a lap körüli előmunkálatokról.¹⁴ Schwimmer a szerkesztői kinevezéséről szóló szerződéstervezet részleteiről is levélben értesült, aminek érdekessége, hogy ilyen típusú források a korszakból ritkán maradtak korunkra.¹⁵

- 12 Glücklich kissé ironikus soraiból ennyi derül csupán ki: „Zipernovszkyné – a kit a lapkölcson érdekében kezessé felkértem –, rögtön belement és a köszönetet avval utasította vissza, h. neki is éppen annyira érdeke, mint nekem. Megint egyszer több a szerencsénk, mint az eszünk. Sch. [Käthe Schirmacher] ittléte nagyon jó hatással lesz. [...] Willhelm lázasan dolgozik a lapügyben. Remélem, nyélbeüti, Gerster [Miklós, a FE választmányának tagja] szörnyen lelkesedik, én fáradtra sétáltam magam s Schirm-rel [Käthe Schirmacher], most álmosan készülök az Értesítőt tovább »szerkeszteni«.” (Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906. okt. 30., NYPL RSP I. Box 10.) Ebből arra is következtethetünk, hogy a lap körüli propagandában fontos szerepet szánhattak az 1906 őszén érkező prominens külföldi vendégeknek, Carrie Chapman Cattnek (1859, Ripon–1947, New Rochelle), az IWSA elnökének, Jacobsnak, a szervezet alelnökének és holland progresszív nőszervezetek vezetőjének, valamint Käthe Schirmachernek (1865, Danzig–1930, Merano), aki a német radikális nőmozgalomban vállalt szerepét követően a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) színeiben lett Reichstag-képviselő 1919 után.
- 13 Glücklich tréfálkozva meg is jegyezte egy november elején kelt levelében, „maholnap azt halljuk Magyaról, hogy Hollandiából áthajókázott egy kicsit a búr gyarmatokra, micsoda világhírű néni lesz Magából! Nem is tudom, megbízzuk-e a »mi lapunk« szerkesztésével, mikor ilyen világhíróra készül?” Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906. nov. 08., NYPL RSP I. Box 10.
- 14 Ebből az időszakból még nem olvashatjuk a kimenő leveleket a hagyatékban, így nem tudjuk meg, hogy Schwimmer milyen instrukciókkal látta el az otthoniakat. Csupán Willhelm az alábbihoz hasonló stílusban írt beszámolóiból sejtethetjük, hogy a feladatok mindkét egyesületben feltorlódtak: „Grossi [Grossmann Janka, aki nevét ezekben az években magyarosította Gergelyre] náthás, a lába fáj, irodát változtat, alelnök és Tutsekék a vendégek, nem ér rá írni. Vilma szaladgál, beszél, ápol, fáj a torka, édes és hódít. Írni nincs ideje. Én [Willhelm Szidónia] az egyetlen semmittevő, gyenge lábú, lábadozó beteg vagyok, megbízva a családi [egyesületi (!)] levelezés elvégzésével.” Willhelm Szidónia Schwimmer Rózsának, 1906. nov., NYPL RSP I. Box 10.
- 15 Az ezzel kapcsolatos kérdéseimre adott válaszokat Borgos Annának köszönöm. A Wohl nővéreknek a *Magyar Bazár* szerkesztése kapcsán az Athenaeummal kötött szerződéséhez lásd Mészáros Zsolt kötetbeli tanulmányát.

Mi Önnek a mai napon, részünkről kötelező ajánlatot teszünk. Mi Önt szerződtetjük, havonta egyszer, vagy kétszer megjelenő /legalább 2 ívnyi terjedelemben/ „A Nő és a Társadalom” című lapnak szerkesztői állására, 2000, azaz kettőezer korona fizetéssel. Ezért Ön köteles a lap szellemi részét vezetni, a Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete érdekeinek szem előtt tartásával, köteles a lap anyagáról /cikkek, hírek, fordítások/ gondoskodni.

/Minden lap fele legalább eredeti/. Az eredeti cikkek díjazására az első évben 500, azaz 500 Koronát fordítunk. Ez összeg erejéig Önnek utalványozási jogot adunk.

Saját cikkeiért külön honoráriumot nem utalványozhat. Köteles azonban minden lapszámba egy cikket írni.

Ön köteles szerkesztőségi helyiségről gondoskodni, a szerkesztőséggel járó költségeket viselni, póstköltségei [sic!] fedezésére külön 120, azaz százhusz koronát bocsátunk rendelkezésére egy esztendőre.

Ön erkölcsileg és anyagilag felelős a lap teljes tartalmáért, kivéve a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének közleményeiért, melyeket revízió nélkül, teljes terjedelemben tartozik közölni.

A hirdetések felvételében Önnek consultative jogot adunk, viszont Ön köteles esetleg hirdetés stilizálásokat elvégezni.

Mi a Feministák Egyesülete, a Nőtisztviselők Orsz. Egyesületével egyetemben esetleg a lapot más egyesületek hivatalos közleményeivé is tehetjük, a mikor Önnek ugyancsak consultative votuma van; ez esetben Ön az egyesületek hivatalos közleményeit is rövidítés nélkül tartozik közölni.

Ezen szerződési ajánlatunk 2, azaz kettő évre terjed. Ezen időn belül másfél év letelte után 6 havi felmondási időt biztosítunk úgy magunknak, mint Önnek. Két év múlva új szerződés kötendő.

Budapesten, 1906. november 9-én

Pogány Paula, Willhelm Szidónia, A Nő és a Társadalom lapkiadó társasága,
Glücklich Vilma¹⁶

16 A dokumentumon a fentiek mellett két olvashatatlan aláírás is szerepel. Susan Zimmermann 1999-es kötetében utal arra, hogy Schwimmert nevezték ki szerkesztővé, ám fizetése pontos összegét nem közli, sőt azt sem, hogy feladatai közé tartozott a megfelelő szerkesztőségi helyszín felkutatása és az ezzel járó költségek viselése. Sőt nem említi a szerződés záradékát sem. Susan ZIMMERMANN, *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* (Wien: Promedia, 1999), 59; Szerződéstervezet, 1906. nov. 09., NYPL RSP IX. Box 555. fol. 3.

Glücklich a szerződés valamennyi pontját méltányosnak tartotta, Pogány azonban a határozott időre, azaz két évre szóló megbízástól mereven elzárkózott. Aggályait a tervezetet összeállító Willhelmmel is megosztotta:

1/ Én mint a lapkiadó társaság tagja nem teszem kockára a lapomat azzal, hogy a szerkesztőm egy félév múlva felmondjon és itt hagyjon bennünket, vagy ha eszébe jut, egy fél év múlva presszionál, hogy emeljük fel fizetését. 2/ Schwimmer nem lesz bolond, hogy egy bizonytalan egy évre terjedő szerződésért ott hagyjon egy esetleg biztatóbb existenciát. Én tehát semmi esetre sem fogadom el a szerződésnek ezt a pontját.¹⁷

A vitatott passzust végül az utolsó éves választmányi ülésen határozatlan idejű megbízássá módosították, s immár Schwimmer jelenlétében el is fogadták.¹⁸

Az első magyarországi feminista periodika indulása

Eredetileg kéthetenkénti megjelenést terveztek, amit végül nem sikerült keresztülvinni, így *A Nő és a Társadalom* – az egyetlen, 1913. július–augusztusi összevont számot kivéve – általában minden hónap 1-jén jelent meg két ív terjedelemben. Bár több nyomdával tárgyaltak, végül az Athenaeum ajánlatát fogadták el, amelynek igazgatójával Glücklich még 1906 decemberének elején is egyeztetett.¹⁹ Közben Schwimmer, hazaérkezését követően megkezdte az első számok összeállítását, szerzőket toborzott, s ő maga is cikkeket írt. A potenciális cikkírók közül Jászai Mari – akivel a későbbiekben egy cikk korrektúrája miatt összetűzésbe is kerültek – már ekkor praktikus tanács mögé bújtatott kritikával illetve a szerkesztőséget: „De a lakása vagy hivatalos helyisége címét jó volna a levélpapírra nyomtatni. Isten tudja, hányad kézből fogom azt megtudni.”²⁰

Az első példány, amelyhez az International Woman Suffrage Alliance (IWSA) vezetői mellett az osztrák polgári nőszervezeteket csoportosító esernyőegyesület, a Bund Österreichischer Frauenvereine (Bécs, 1903–) elnöke, Marianne Hainisch (1839, Baden bei Wien–1936, Bécs) is gratulált,²¹ 1907 januárjában jutott el az

17 Pogány Paula Willhelm Szidóniának, 1906. nov., NYPL RSP I. Box 10.

18 Ezen már Schwimmer is jelen volt. (A FE 1906. dec. 21-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.) Nem kívánok kitérni a lap címadásával kapcsolatos levelezésre Schwimmer és a többi választmányi tag között.

19 Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906. dec., NYPL RSP I. Box 10.

20 Jászai Mari Schwimmer Rózsának, 1906. dec. 06., uo.

21 Marianne Hainisch Schwimmer Rózsának, é. n., NYPL RSP I. Box 11.

olvasókhoz, miután Schwimmer és Glücklich még a karácsonyi ünnepek során is gőzerővel dolgoztak az utolsó korrektúrákon.²²

Leegyszerűsítésnek tartom *A Nő és a Társadalmat* a nők választójoga érdekében létrejött folyóiratként aposztrofálni, illetve a lap „tartalmi elemzés”-éből kihagyni olyan fontos témákat, mint a női munka. E helyütt ugyanakkor eltekintenek a lap tartalmi kínálatának ismertetésétől, amit részletekbe menően megtesznek a doktori értekezésemben.²³ Csak azt jegyzem meg, hogy a periodika legtöbbször 12–17 oldalnyi terjedelemben hagyta el a nyomdát. Egy-egy lapszámon belül hosszabb véleménynyilvánító és rövidebb információközlő cikkek váltották egymást, ezek között recenziókat, könyvajánlókat, olvasói leveleket találunk. Az egyes példányokat az egyesületek aktuális beszámolóí, munkaprogramjai és irodalmi rovat zárta. *A Nő és a Társadalomban* idővel általánossá váltak a lap élén álló rövidebb közlemények és felhívások, amelyek a külföldi nőmozgalom eredményeiről vagy a FE és a NOE aktuális munkaprogramjáról, illetve 1912/1913-ban a lehetséges választójogi reform tárgyalásáról osztottak meg információkat. A vezércikkek terjedelme általában 1,5–3 oldal között mozgott. Ezután két-három publicisztika vagy belső cikk következett, amelyek nem feltétlenül kapcsolódtak a vezércikk témájához. A *Szemle* rovatban a magyar és külföldi nőmozgalom eredményeit, sikereit osztották meg, s a cél itt minden bizonnyal az olvasók lelkesítése, mobilizálása volt. Schwimmerék rövid, pár mondatos címes és cím nélküli híreket jelentettek meg itt vegyesen. A szemlélő rovaton belül *Különfélék* címmel egy olyan tartalmi egység is helyet kapott, ahol egy-egy rövid mondatból álló, esetenként minden összefüggést nélkülöző híreket közöltek leginkább a nők tudományos és művészeti életben való, egyre aktívabb részvételéről. A mozgósítás másik eszközeként a *Glosszákat* hívták segítségül. Ezekben helyenként a szenzációhajhászás határait súroló részletességgel hívták fel a figyelmet olyan bűntényekre, amelyeket nők vagy gyermekek ellen követtek el, s amelyekben az igazságszolgáltatás kivétel nélkül a férfiak pártját fogta.²⁴ Ahogy az imént utaltam rá, a kezdetektől helyet kapott egy irodalmi rovat is a lapban (*Irodalom*), amely több részből épült fel: a novellák, regényrészletek, versek mel-

22 A korrektúra, amelyet Glücklich „forrón látni óhajt”-ott, karácsonykor még Schwimmernél volt, vagyis a lap körüli munkák e fázisban meglehetősen összesűrűsödhettek. Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1906. dec. 25., uo.

23 CZEFERNER, *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek...*, 251–342.

24 Ezzel többek között a polgári törvénykönyv megreformálásának fontosságára hívták fel a figyelmet. (Lásd pl. *A Nő és a Társadalom* 2, 1. sz. (1908): 7; *A Nő és a Társadalom* 7, 10. sz. (1913): 169–174.) *A Nőben* természetesen tovább foglalkoztak a kérdéssel és rendszeresen hangot adtak kritikájuknak is. Erre lásd pl. *A Nő* 1, 1. sz. (1914): 1, 13–16; *A Nő* 1, 2. sz. (1914): 41.

lett közzétették a nőmozgalom területén újonnan publikált magyar és idegen nyelvű köteteket, továbbá recenziókat, a karácsony közeledtével pedig ünnepi könyvajánlókat jelentettek meg. Hosszabb példányszámokkal rendszerint április–májusban találkozhatunk, ekkor közölték ugyanis – néha több részletben – a FE és a NOE éves közgyűléseinek jegyzőkönyveit. A lapszámok szerkezete összességében erőteljes hasonlóságokat mutat a külföldi, elsősorban a németországi és ausztriai nőmozgalmi lapokkal. Megjegyzendő még, hogy a szerkesztőség az első számtól kezdve nagy hangsúlyt fektetett az olvasókkal történő folyamatos kommunikációra. Részben ezt a célt szolgálták a *Szerkesztő üzenetei*, ahol Schwimmer a lappal kapcsolatos aktualitásokat gyűjtötte össze, illetve az olvasók kérdéseire válaszolt. A lapszámok végén kaptak helyet az eleinte két-három oldalnyi, majd a vidéki szervezetek elszaporodásával hosszabb terjedelmű egyesületi közlemények. A hirdetések e rovatok után következtek.

Schwimmer és Glücklich szerepe a „virtuális szerkesztőség”-ben

Schwimmer szerkesztői tevékenységével, valamint *A Nő és a Társadalom* publikálásával kapcsolatban az alábbi fontos kérdések merülnek fel: Milyen feltételeket támasztottak a szerkesztők a lapokban publikáló szerzőkkel szemben? Ki felelt még Schwimmer mellett azért, hogy a periodikákat hónapról hónapra tartalommal töltsék meg? Milyen visszajelzéseket kaptak a szerkesztő- és lapbizottságok az olvasóktól munkájuk minőségéről, s miként kezelték ezeket? Lehetőségük nyílt az előfizetőknek arra, hogy az évek előrehaladtával némileg a saját képükre formálják a periodikát? Érdekes még, hogy hol értékesítették és kínálták olvasásra a lapot.²⁵ Ahhoz ugyanis, hogy a sajtótermékek ne csupán „forrásként, illusztrációként” jelenjenek meg „bizonyos történeti folyamatok megvilágításához”,²⁶ elengedhetetlen a mögöttük álló szerkesztőségek munkájának vázolása. Lényeges tehát még az is, hogy milyen elvek, és milyen gyakorlat mentén álltak össze *A Nő és a Társadalom* lapszámjai? Miként osztották meg vagy tartották egy kézben a szerkesztők (vagyis praktikusán Schwimmer és Glücklich) a különböző munkafolyamatokat az egyes példányok publikálásra történő előkészítésekor? Ki és hogyan döntött a szerzőknek járó honoráriumok összegéről?

25 A disszertációmban e mellett bemutatom a lapban cikkeket közlő szerzőket is, valamint az olvasótábor nagyságára és összetételére is reflektálok.

26 Vö. LIPTÁK, „A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások...”

A *Nő és a Társadalom* szerkesztősége a szó szoros értelmében vett szerkesztőségi helyiséget nem tartott fenn. A lappal kapcsolatos ügyintézés egy része – különösen szeptember és június között – az egyesületi helyiségekben zajlott, ahova a szerkesztőségi posta is érkezett. Bevett szokásnak számított, hogy Glücklich az iskolai ebédszünetekben és lyukas óráikban, Schwimmer pedig előadókörútjain, illetve külföldi kongresszusok szüneteiben dolgozott az aktuális lapszámok összeállításán.²⁷ A június–júliusban, illetve július–augusztusban publikált összevont példányszámok ellenére nyaranta sem hagytak fel teljesen a munkával: ilyenkor többnyire felvidéki fürdőhelyeken korrektúrázták a számukra továbbított cikkeket. Látnunk kell, hogy Schwimmernek korántsem egyedül kellett vinnie a szerkesztéssel kapcsolatos terheket, hanem több kollégájával megoszthatta azokat. A levelezések tanúsága szerint bizonyos feladatköröktől rendkívül könnyen vált meg, amit meg is engedhetett magának, hiszen Glücklich személyében megbízható, pontos és precíz szerkesztőtársra lelt. Munkájukban szerzőként és szerkesztőként is támaszkodhattak még Teleki Sándornéra (1864, Pest–1937, Budapest),²⁸ valamint Ágoston Péternére, aki a szemlélő rovatok hírei mellett hosszabb, angolszász folyóiratokban publikált cikkek magyarra fordítását is vállalta.²⁹

- 27 Schwimmer 1907 nyarán például Stuttgartból koordinálta *A Nő és a Társadalom* szerkesztését, folyamatosan tartva a kapcsolatot Glücklichel. Postájában a következőkhöz hasonló hangvételű levelekkel találkozunk: „Drágám! Ma reggel kaptam meg a revíziós korrektúrárt – a régi nélkül. Holmi változtatásokra lesz szükség. Azt hiszem ugyanis, h. Stein cikkét muszáj hozni, [...] már nagyon altgehoben lesz. Beküldöm, minden esetre, redigálásra, kérem [...] vissza.” (Gergely Janka Schwimmer Rózsának, 1907. aug. 2. (délelőtt), NYPL RSP I. Box 13.) Továbbá megtudjuk, hogy „Szirmainé beküldte a jelzett cikket, legföljebb a Nőnevelésnek [rovatnak] felel meg. Írtam neki, h.[ogy] ha Maga nem reflectál rá, írjon Sebestyénnének [Stetina Ilonának (1855–1932)] és kínálja meg a fordítással. Őt nagyon becsülik ott, mert polg.[ári] képezdét végzett, »habár gazdag lány volt«, megeshetik, h. elfogadják. Különben is nagyon istenes hangon van írva. (Glücklich Vilma Schwimmer Rózsának, 1907. aug. 22., uo.) Glücklich Schwimmert rendre „Tek.[intetes] Szerk.[esztő]”-ként szólította leveleiben.
- 28 Életéről és munkásságáról lásd FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”. *A magyar írónők története a két századforduló között, 1975–1905* (Budapest: Kortárs, 1996), 159–180. Telekiné 1912-ig írói álnevével (Szikra) publikált *A Nő és a Társadalom*ban, ezt követően gróf Teleki Sándornéként közölt cikkeket.
- 29 Fordítási feladatokat vállalt még a felvidéki fiókszervezet elnöke, Engel Berta, valamint Szegvári Sándorné is. (Engel Berta Schwimmer Rózsának, 1907. szept. 13., NYPL RSP I. Box 13.) Szegváriné leveleiből többek között az is kiderül, hogy időnként zavar állt be a lap munkatársai között folytatott kommunikációban, hiszen egy ízben másfél hónapon keresztül sem Glücklich, sem pedig Schwimmer nem jelezte számára, hogy valóban igényt tartanak-e az elkészült fordításra: „A fordítás már régen meg van csinálva csak nincs letisztázva. Kérdésemre, hogy mikorra kell, annak idején nem kaptam választ, többször tudakozódtam és Ön nem szólt semmit.” Szegvári Sándorné, Schwimmer Rózsának, 1907. máj. 2.; 1907. máj. 16.; 1907. jún. 23., uo.

Az afféle „virtuális szerkesztőségekben” megvalósuló kisebb-nagyobb mértékű feladatmegosztás ellenére a publicisták megnyerése a források tanúsága szerint kizárólag Schwimmerre hárult.³⁰ Hagyatékában a potenciális szerzőktől érkezett válaszküldemények hosszú sora olvasható, amelyekben a publikálás feltételeiről, határidőkről, a másodközlések lehetőségéről, a cikkek fordításának körülményeiről vagy éppen a honoráriumokról érdeklődnek. A csakhamar szövevényessé váló kommunikációs csatornák átláthatóbbá tételére *A Nő és a Társadalom*ban időről időre közzétették, hogy milyen tartalmi és formai követelményeket támasztanak a beérkező cikkekkel szemben. Schwimmerék e tekintetben viszonylag gyakorlatias álláspontot képviseltek: néhány kivételtől eltekintve nem publikáltak más lapokban közzétett írásokat, továbbá rendkívül didaktikusan hozták szerzőik tudomására, hogy milyen formátumban várnak írásokat. „Egy feminista anyá”-nak az egyik első lapszámba beküldött írására reflektálva jelezték, hogy „cikkének tartalmával teljesen egyetértünk, de formája nem irodalmi. Kötöttebben és világosabban kell a gondolatokat kifejezni, úgy, hogy azok is könnyen érthessék meg, akik nem élnek eszméink légkörében.”³¹ „Proletáraszszony” nevű szerzőjüket pedig arra kérték, hogy „máskor a papirosnak csak egyik oldalán írjon, és széles margót hagyjon a szükséges stiláris módosítások számára”.³² Ezen kívül ők is több ízben kérték a budapesti (!) lapokat arra, hogy cikkátvételek esetén tüntessék fel *A Nő és a Társadalmat*. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Schwimmerék általában elmulasztották saját forrásaik megjelölését: a német és angol periodikákból szó szerint átemelt, sokszor több oldalas, illetve folytatásokban közölt cikkek származási helyéről a tartalom mellett csupán a fordító neve vagy monogramja árulkodik. A lap egyébként nem tartalmaz pontos információt a lapzárta időpontjára vonatkozóan, Mellerné egy 1907 végén kelt leveléből azonban arra következtethetünk, hogy ez valamikor az adott hónap 28. napja elé eshetett.³³

A Nő és a Társadalom hasábjain és a FE választmányi ülésein rendre megfogalmazódott az igény „a feminizmus tudományos és gyakorlati kérdéseinek [...] egyedüli [magyarországi] orgánumá”-nak havi két alkalommal történő közzété-

30 Schwimmernek e kötelezettségét, amint korábban kiemeltem, lapszerkesztői szerződésében is rögzítették. Szerződéstervezet, 1906. nov. 9., NYPL RSP IX. Box 555. fol. 3.

31 *A Nő és a Társadalom* 1, 3. sz. (1907): 44.

32 Uo.

33 „Sajnálom, hogy feledékenységem miatt egy ügyet [...] csak lapzárta után említék meg.” Mellerné Miskolczy Eugénia Schwimmer Rózsának, 1907. dec. 28., NYPL RSP Box 14.

telére.³⁴ Ezt a lapbizottság kizárólag „az előfizetők szorgosabb gyűjtésével” látta megvalósíthatónak, ám a körülmények – a nyomdai árak drágulása és a terjesztéssel kapcsolatos problémák³⁵ – 1913 végéig nem tették lehetővé a megjelenések sűrítését.³⁶ Schwimmerék e célkitűzéseinek fokozatos elengedése mellett éveken át büszkélkedtek azzal, hogy *A Nő és a Társadalom* valamennyi száma időben, vagyis az adott hónap első napján jelent meg. 1913 áprilisában azonban közlemény kiadására kényszerültek, mely szerint a lap „a politikai események aktualitására való tekintettel, [az elmúlt időszakban] nem jelenhetett meg elsejénként. A[z IWSA] kongresszussal kapcsolatos aktualitások miatt pedig az augusztusi számig ugyancsak előre meg nem határozható késéssel fog havonként megjelenni.”³⁷

A Nő és a Társadalom szerzői

Amint a disszertációmban részletesen kifejtettem, az osztrák–magyar nőmozgalom vezető személyiségei, az IWSA és az International Council of Women (ICW, Washington D.C., 1888) vezetői, továbbá Budapest tudományos, kulturális és művészeti életének prominens alakjai fogadták el Schwimmer felkéréseit, s küldtek cikkeket *A Nő és a Társadalom* szerkesztőségének, azonban a lap indulásának időszakában különösen sok visszautasítással kellett Schwimmernek szembesülnie. A legtöbbször időhiányra, egyéb kötelezettségeikre, illetve egészségügyi állapotukra hivatkozva utasították vissza a felkéréseket. E munka kerekein belül nincs terem arra, hogy hosszasan idézzek a lap indulásának első hónapjaiban Schwimmer postaládájába érkező elutasító levelekből, ezért csupán pár nevet és a válaszok néhány tipikus példáját szeretném felvillantani. Anita Augspurg (1857, Verden–1943, Zürich), a németországi Verband fortschrittlicher Frauenvereine (Berlin, 1899) vezetője az osztrák–magyar és a német nőmozgal-

34 Az alábbi felhívások már-már toposzokká váltak *A Nő és a Társadalom*-ban: „Minden olvasó legalább egy előfizetőt szerezzen!” Továbbá: „Akarja, hogy lapunk kéthetenként jelenjék meg? Akkor szerezzen neki minél több előfizetőt. Pl. *A Nő és a Társadalom* 4, 6. sz. (1910): 89, 94.

35 Ezek természetesen az utódlapot is érintették, tárgyalásuk már néhány hónappal *A Nő* útra indulása után napirendre került: „Spády Adél [jelenti], hogy amennyiben az egyesület tagjai a lapot árusítani akarják, ehhez arcképes újságárusító igazolványra van szükségük. Jelenti egyúttal, hogy a trafikokban való árusítás bármily jó reklámul szolgál is, anyagilag csak megterheli a lapot. A választmány azt ajánlja, hogy egy ideig tegyenek még próbát a trafikokban való árusítással.” A FE 1914. márc. 23-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

36 A FE 1911. ápr. 25-i éves közgyűlésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel. 1906–1914.

37 *A Nő és a Társadalom* 7, 4. sz. (1913): 71.

mak közötti hagyományosan jó kapcsolatok ellenére utasította el Schwimmer kérését, viszont a későbbiekben *A Nő és a Társadalom* utódlapjában már publikált. Sokkal rosszabb tapasztalatai voltak a szerkesztőségeknek Lily Braunnak (1865, Halberstadt–1916, Berlin), a németországi szociáldemokrata nőmozgalom vezetőjének hozzáállásával kapcsolatban, aki betegsége és időhiányra panaszkodva hárította el a magyarok több felkérését.³⁸ Rajtuk kívül Schwimmer *A Nő és a Társadalom* indulását követően esetenként még közvetlen FE-beli munkatársai, például Márkus Dezső és Pogány Paula választmányi tagok részéről is elutasító válaszokban részesült – utóbbi számos teendője mellett „írógörcs”-re panaszkodva nem készítette el az ígért cikket.³⁹ E ponton említem még érdekességként Márkus Dezső jogtudós és törvényszéki bíró FE-beli indítványát, amely szerint már az *Értesítő* szerzőit is leánykori nevük használatára igyekeztek rábírní 1906 folyamán.⁴⁰ Az elv alkalmazása a későbbiekben nem ment át maradéktalanul a gyakorlatba, hiszen Teleki Sándorné mellett Szegvári Sándorné vagy a szociális riportokat publikáló Rózsavölgyiné Fried Margit is férjezett nevükön publikáltak.⁴¹

Most pedig vessünk egy pillantást arra, hogy miként honorálták a lapok a cikkek szerzőit. Schwimmer *A Nő és a Társadalom* szerkesztéséről vezetett, s az egyes feladatköröket részletesen dokumentáló munkakönyvében 1910 és 1913 januárja között lapszámonként és szerzőkre lebontva jegyezte fel a publicisták honoráriumainak összegét.⁴²

38 *A Nő és a Társadalom* 1, 4. sz. (1907): 64–70; A FE 1907. évi éves jelentése, MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel. *A Nő*-ben elhunytakor is utaltak a fent említett fiaskóra: „Évekkel ezelőtt a FE meghívta, hogy a központi háztartás eszméjéről, amelyet akkoriban egész Németországban nagy lelkesedéssel propagált, tartson nálunk is előadást. Elfogadta a meghívást, de az utolsó percben betegsége miatt lemondott [sic!].” (*A Nő* 1, 9. sz. (1916): 143.)

39 Márkus Dezső Schwimmer Rózsának, NYPL RSP I. Box 11; Pogány Paula Schwimmer Rózsának, 1907. febr. 27., uo.

40 A FE 1906. márc. 20-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

41 Utóbbi cikkeit esetenként Ego álnéven tette közzé.

42 A honoráriumokkal kapcsolatos bejegyzések 1913 januárjában szakadtak meg, vélhetőleg akkor, amikor az IWSA kongresszus szervezési feladatai megsokasodtak. A cikkek szerzői, fordítói, címei mellett Schwimmer az alábbiakat tüntette fel leggyakrabban a táblázatrendszerében: „nem közölhető”, „Glücklichnek átadva”, „nyomdába”, „vissza”, illetve „visszaadtam”. Publication Index: *A Nő és a Társadalom* articles, 1907–1913, NYPL RSP II.A. Box 467. fol. 4.

	1910	1911	1912
Január	56	74,30	60
Február	91	65	35
Március	61	25	49
Április	35	50	30
Május	35	41	75
Június	30	39	80
Július	50	65	55
Augusztus	40	60	50
Szeptember	30	30	40
Október	61	37	20
November	30	83	55
December	40		35
Összesen	559	569,3	584

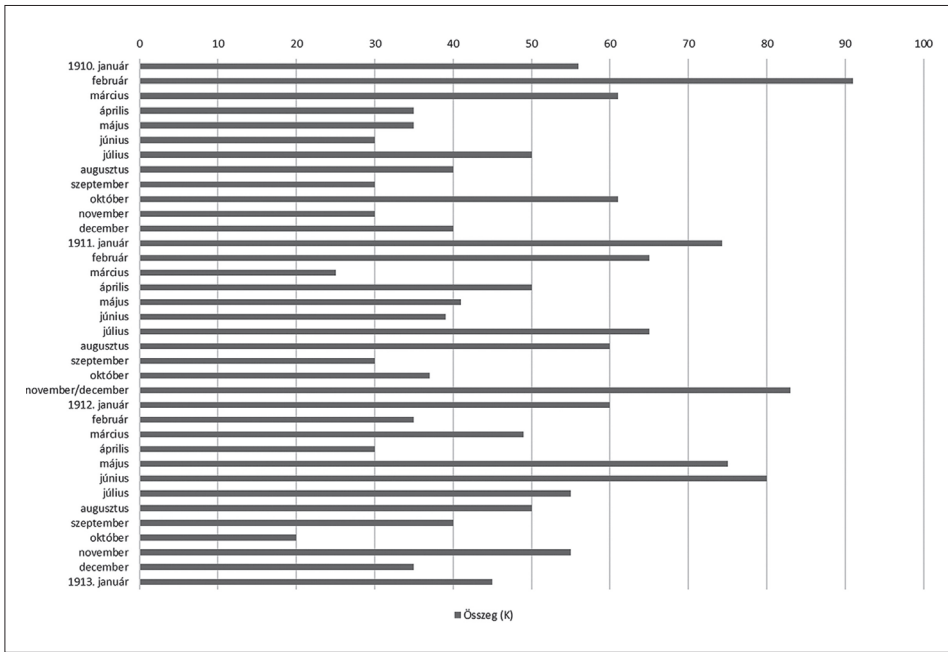
A Schwimmer által kiutalt honoráriumok *A Nő és a Társadalomban* publikáló szerzőknek 1910–1912 között (koronában összesítve)⁴³

Az 1910 előtt és 1913 után folyósított összegekről eddig nem találtam információkat, néhány fontosabb következtetést azonban e három évnek a fenti táblázatban és a lenti diagramon ábrázolt adataiból is levonhatunk. A lapkiadó társaság évente átlagosan 570 koronát fordított e költségvetési tételre, a legtöbbet 1910 februárjában (91 korona), a legkevesebbet 1912 októberében (20 korona).⁴⁴ A publicisták többsége 10–20 koronát kapott egy-egy írás után, azonban a honoráriumok függtek a szerzők hivatásától, társadalmi presztízstől, valamint a hazai és nemzetközi nőmozgalomban elfoglalt helyüktől. A rövidebb hírekért általában 4–5 koronát fizettek, a hosszabb belső cikkekért és publicisztikákért 20–25 korona járt. A három év során a legmagasabb összeget a *Pesti Napló* és a *Budapesti Hírlap* tudósítója, Szebenyei József (1881, Keczel–1953) kapta 1911 januárjában, ami meglepő, hiszen (nevének feltüntetésével) csupán 1908-ban publikált a lapban.⁴⁵

43 Az utolsó bejegyzés 1913 januárjára vonatkozik, ekkor 45 koronát fordítottak e költségvetési tételre. Februárnál már csak egy „?” szerepel. Uo.

44 Ekkor Schwimmer nagybátyja, Kreutzer Lipót és Gémessy Aranka, a FE választmányának tagja 10–10 koronát kaptak. Gergely Janka 40 koronához jutott, ami azonban egy könyvelési hibának tudható be – ezt széljegyzetként olvashatjuk. Galló Paula, szintén a FE választmányának tagjaként 15 koronában részesült, a lapban viszonylag gyakran publikáló László Artúr és Pogány Nándor pedig 10, illetve 6 koronát kaptak. Uo.

45 Uo. Szebenyei a *Daily Express* magyarországi tudósítójaként is dolgozott, emellett *A Hétben* és a *Vasárnapi Ujságban* is jelentek meg cikkei.

A Nő és a Társadalom által fizetett honoráriumok havi bontásban
(1810. január–1913. január, koronában)

Szerkesztőségi pénzügyek, előfizetések, olvasók és hirdetések

A Nő és a Társadalom pénzügyeiről – amint erre már utaltam – plasztikus képet adnak a FE választmányi gyűléseinek dokumentációi. Ezek szerint a lapkiadó vállalat pénzügyi helyzete már 1907 őszén „a lehető legrosszabb, pénzünk egyáltalán nincsen, a lapot már 3 hónap óta nem tudjuk fizetni. A deficit fedezéséhez a politikai bizottság 57 kor 60 fillért gyűjtött, de ezzel csak kisebb dolgokat lehet kiegyenlíteni.”⁴⁶ Három évvel később Szirmayné arról tett jelentést, hogy „a lap a tönk szélén áll”.⁴⁷ Az anyagiak egyensúlyba hozásában egyébként rendre Schwimmerre számítottak, aki több ízben igyekezett az IWSA-tól, illetve Aletta Jacobstól kölcsönökhöz folyamodni. Ezen erőfeszítéseit azonban ismereteim

46 A FE 1907. okt. 22-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, uo.

47 A FE 1910. szept. 20-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, uo.

szerint egyszer sem koronázta siker.⁴⁸ A periodikát így az árusítás mellett kisebb-nagyobb adományokból igyekeztek fenntartani. Mindenesetre még így is csupán egyetlen alkalommal, 1909 decemberében találunk utalást arra, hogy *A Nő és a Társadalom* költségvetése „kedvező irányba fordult”, hiszen ekkor a kiadvállalatnak csupán egyetlen példányszám árával tartoztak.⁴⁹

A Nő és a Társadalom éves előfizetésének, illetve az egyes példányszámoknak az árát nem tüntették fel a lapszámokon. Ezekről csupán az egyesületi iratokból tájékozódhatunk, ám itt is csupán három helyen találtam ezzel kapcsolatos utalást. Kettő az 1907/1908-as évekre vonatkozik, amikor 6 koronáért juthattak az érdeklődők a lap egy évfolyamához, egy szám pedig 50 fillérbe került. A folyóirat hasábjain egyébként csak a korai időszakban tettek közzé előfizetői felhívásokat, a FE választmányi ülésén elfogadott elvekhez alkalmazkodva sokkal inkább az egyesületek taglétszámának növelésére koncentrálták erőiket.⁵⁰ Úgy gondolom, hogy az éves előfizetési díj összege az idő előrehaladtával a lapnál nem emelkedhetett jelentős mértékben. A FE és a NOE minden lehetséges fórumon hangsúlyozta, hogy a lap a tagtársaknak térítésmentesen járt. A fentiek tükrében – ha azt vesszük alapul, hogy az előfizetők többsége az egyesületek holdudvarából került ki – nem meglepő, hogy a kívülállók előfizetési díját nem emelték drasztikusan. A nyomdai árak emelkedéséhez igazodva rendszeresen megtették ezt az egyesületek tagsági díjaival.⁵¹

A FE tehát 1914 előtt nem elsősorban *A Nő és a Társadalom* előfizetői számának növelésére, hanem az új egyesületi tagok toborzására fókuszált. Ők a tagdíjak befizetése után térítésmentesen kapták a lapot. A FE-hez és a NOE-hez csatlakozók összlétszáma 1914-re megközelítette az 5500 főt, ami viszonylag jelentős számú biztos követőt generált Schwimmeréknek. A tényleges olvasóközönség azonban nyilvánvalóan messze meghaladta ezt a számot, hiszen az újságolvasás helyszínei között a modern városi életforma megjelenésével Budapesten és a vidéki központokban is megszaporodtak a kávéházak, vendéglők, különböző ol-

48 A FE 1907. okt. 22-i, nov. 25-i, dec. 20-i, 1908. febr. 20-i, valamint 1910. márc. 15-i és ápr. 23-i választmányi üléseinek jegyzőkönyvei, uo.

49 A FE 1909. dec. 09-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, uo.

50 Lehetőség volt az előfizetési díj két részletben történő kiegyenlítésére is. (*A Nő és a Társadalom* 2, 7. sz. (1908): 114.) A FE 1914. ápr. 24-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

51 Nem sikerült olyan forrásra bukkanom, amelyben lefektették volna, hogy a két egyesület milyen arányban járult hozzá a lap kiadásához. *A Nő és a Társadalom* esetében sem a FE, sem a NOE iratai nem említik külön tételként a nyomdaköltséget, csupán azt, hogy éves bontásban mekkora összeget szántak a lapra. A FE 1909-ben 2000 koronát, 1910-ben 2400 koronát fordított a lapkiadásra, a NOE 1908-ban 1600 koronát, 1912-ben pedig 1999,92 koronát, vagyis vélhetőleg valamivel kevesebbet adtak a közös projektbe, mint a FE. Jegyzőkönyv a FE 1909. ápr. 15-i és 1910. ápr. 20-i éves közgyűléséről, MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel; *A Nő és a Társadalom* 2, 5. sz. (1908): 88–94; *A Nő és a Társadalom* 6, 5. sz. (1912): 94–98.

vasó- és társaskörök, valamint a nyilvános könyvtárak.⁵² Rögtön le kell azonban szögeznünk, hogy a FE és a NOE lapkiadó vállalkozása mindvégig deficités maradt, ami *A Nő és a Társadalom* jellege miatt nem is lehet meglepő. A FE egyesületi jegyzőkönyveiben mindvégig nyomon követhető hiányt a lapban általában decemberben közzétett előfizetési felhívásokkal igyekeztek kompenzálni.⁵³ Továbbá „díszes bekötési táblák” vásárlására és a „hiányzó lapszámok” megrendelésére buzdították olvasóikat 2 koronáért, illetve 50 fillérért.⁵⁴ A leggyakrabban ismételt felhívás a következőképp hangzott: „Kávéházakban, klubokban, olvasókörökben kérjük A Nő és a Társadalom lapot”,⁵⁵ amellyel lehetőséget kívántak teremteni a hölgyeknek arra, hogy „egy kitűnő kávé, figyelmes és kellemes kiszolgálás mellett” olvassák végig a cikkeket, „melyekről a későbbiekben barátnőikkel is elbeszélgethetnek.”⁵⁶ Társadalmi bázisából adódóan a FE kulcsfontosságúnak tartotta, hogy hivatalos lapját a Monarchia különböző fürdőhelyein is hozzáférhetővé tegye. Ebben szintén az olvasók és a tagok segítségét kérték Schwimmerék, arra sarkallva őket, hogy „nyaralóhelyén gondoskodjék róla, hogy »A Nő és a Társadalom«-at előfizessék az olvasóterem számára.”⁵⁷

A szerkesztőségek és a lapkiadó társaságok évenkénti összesített bevételeiről 1913 végéig nem rendelkezünk pontos adattal, csupán annyit tudunk, hogy a pro-

52 Erről lásd bővebben LIPTÁK, *Újságok és újságolvasók...*, 126–146.

53 Szövege a következő volt: „Előfizetési felhívás. Kérjük a tisztelt előfizetőket, hogy az 1910. évi előfizetési díjat, 6 koronát lapunk kiadó, hivatalába, VI., Andrassy út 83., december havában beküldeni szíveskedjenek.” *A Nő és a Társadalom* 3, 12. sz. (1909): 205.

54 *A Nő és a Társadalom* 2, 12. sz. (1908): 193.

55 A felszólítás már a lap második számában megjelent. *A Nő és a Társadalom* 1, 2. sz. (1907): 32. Ezen kívül az alábbi kérésekkel fordultak olvasóik felé: „Szerezzünk lapunknak minél több előfizetőt, hogy eszméink minél szélesebb körben terjedhessenek. Klubokban, kávéházakban, cukrászdákban kérjük a Nő és a Társadalmat!” *A Nő és a Társadalom* 3, 5. sz. (1909): 79. Továbbá: „Terjesszük a lapunkat, hozzunk minél több hirdetést. A hirdetésszerzést a kiadóhivatal jól díjazza.” *A Nő és a Társadalom* 3, 10. sz. (1909): 179. Végül: „Jár-e az Önök kaszinójába, klubjába, kávéházába »A Nő és a Társadalom«? Ha nem; rendeltesse meg.” *A Nő és a Társadalom* 4, 6. sz. (1910): 95.

56 *A Nő és a Társadalom* 5, 10. sz. (1911): 276; Eva KLINGENSTEIN, *Die Frau mit Eigenschaften: Literatur und Geschlecht in der Wiener Frauenpresse* (Wien: Böhlau, 1997), 97.

57 *A Nő és a Társadalom* 4, 7. sz. (1910): 124. A szerkesztő e ponton jegyezte meg azt is, hogy az előző év folyamán elégedettek voltak az üdülő tagtársak által végzett propagandatevékenységgel: „Magyarországon nyaraló tagtársaink kövessék azoknak példáját, akik tavaly megszerte buzgó és hathatós propagandát fejtettek ki plakátok kiragasztása, lapunk és nyomtatványaink terjesztése, előadások rendezése útján. A Tátrában, Erdélyben, Délmagyarországon fürdőző tagtársaink különösen hálás talajra akadnak, ha eszméink terjesztését megkísérlik. Közelebbi útbaigazítással és propaganda-anyaggal irodánk szívesen szolgál.” Uo.

jekt a kezdetektől veszteséges volt.⁵⁸ Ezzel szemben vannak forrásaink azon összegekről, amelyek a lapban publikált hirdetések fejében ütötték Schwimmerék markát. Ezek azért is fontosak, mivel egy lapkiadó vállalkozás potenciáljáról az előfizetők számán kívül a hirdetések bevételei is árulkodnak. Ezek *A Nő és a Társadalom* esetében szinte kivétel nélkül az egyes lapszámok végén koncentráltok egy-két oldalnyi terjedelemben. Számuk és jelentőségük – amint erre az alábbi, elenyésző konkrét adatból összeállított diagramból is következtethetünk – egyáltalán nem volt kiugró, s e tendencia csupán rövid időre változott *A Nő* 1914-es – itt csupán összehasonlítási alapként használt – évfolyamának publikálása kezdetén, az augusztusi háborús mozgósítást megelőzően.

A FE bevételei a lapokban közzétett hirdetésekért
1906–1914 között (koronában)⁵⁹

58 A NOE 1908-ra 1600 koronát különített el a költségvetéséből arra, hogy beszálljon *A Nő és a Társadalom* publikálásába, a FE pedig ugyanebben az évben ténylegesen 1514,13 koronát fordított erre a célra. (*A Nő és a Társadalom* 2, 5. sz. (1908): 88–94; *A Nő és a Társadalom* 3, 5. sz. (1909): 89–95.) Vö. 1909 folyamán egy példány kinyomtatásának ára 4 korona volt. (A FE 1909. okt. 16-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.) A nyomda- és szerkesztői költségek az évek során közel megháromszorozódtak.

59 A diagramot a FE választmányi üléseinek jegyzőkönyvei alapján készítettem el.

Megjegyzendő még, hogy az új lap indulásának első évében a FE hirdetésekben befolyt jövedelme (4291,85 korona) több mint négyszeresen haladta meg a korábbi bevételeket.⁶⁰ Az azonban bizonyos, hogy az egyesületek viszonylag szigorú hirdetési elveket alkalmaztak, amelynek már *A Nő és a Társadalom* indulását követően szinte valamennyi lapszámban hangot adtak:

Lapunk anyagi fejlődése természetesen nagyban függ a hirdetésektől is. Nyomatékkal akarjuk azonban hangsúlyozni, hogy ez nem vezethet bennünket bármilyen tárgyú, vagy szövegű hirdetés felvételére. Szigorú elvünk, hogy visszautasítunk minden olyan hirdetést, amelynek tárgya ellenkezik a lap szellemi részét irányító elvvel. Az anyagi érdek nem kényszeríthet bennünket következetlenségre. Ezzel szemben a felvett hirdetéseket különös figyelmükbe ajánljuk olvasóinknak, tekintettel arra, hogy a lap céljait is támogatjuk, ha bevásárlásainknál elsősorban azokhoz a cégekhez fordulunk, amelyek lapunkban hirdetnek.⁶¹

A kevesebb bérből élők által is beszerezhető gyermektápszerek, édességek, háztartási cikkek és tisztítószeresek mellett rendre közzétették Váci utcai és egyéb belvárosi divatáru üzletek hirdetéseit, továbbá olyan tartós fogyasztási cikkek reklámjait, mint egy amerikai írógépeket árusító üzlet budapesti képviselője. Bécsi, berlini és egyéb németországi szállások, balatoni és felvidéki szanatóriumok hirdetése is bekerültek a lapba. A másik oldalon ki kell emelnünk, hogy a szerkesztők rendre közölték különböző iparosok és magántanárok hirdetéseit, továbbá felhívták az olvasók figyelmét az újonnan publikált szépirodalmi könyvsorozatokra és folyóiratokra. *A Nő és a Társadalom* indulásától kezdve számos cipőket, alsóruhákat, kalapokat reklámozó hirdetésében megjelent, hogy az iparosok termékeiket jutányos áron kínálják eladásra.

A lapot ért kihívások, A Nő és a Társadalom megszűnése

Végül azon kihívásokra reflektálok röviden, amelyek a szerkesztőségeket az évek során érték. Egy részüket a posta fennakadásai okozták. Az ennek megbízhatatlanságából adódó gondokról a FE választmányi ülésein rendszeresen panaszkodtak. Az elveszett cikkek is rendre problémát okoztak a szerkesztőknek, amelyre egyébként nem csupán a magyar, hanem az osztrák és a német lapokban is talál-

60 A FE 1914. okt. 19-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.

61 Elsőként: *A Nő és a Társadalom* 1, 2. sz. (1907): 32.

lunk precedenst.⁶² A szerkesztőségeknél éveken át kallódó publikációkról, illetve hónapokon át megválaszolatlanul hagyott levelekről is tudunk. S persze olyan is előfordult, hogy az egyesületek választmányi tagjai és a szerkesztők vitáztak a lapok tartalmáról.

A Nő és a Társadalom utolsó, 1913-as évfolyama meglátásom szerint mind minőségében, mind tartalmi kínálatában elmarad a korábbiaktól: Schwimmer szerkesztésének és korrektúráinak minősége az IWSA kongresszushoz közeledve egyre több kívánnivalót hagyott maga után, a cikkek túlnyomó többsége pedig a nemzetközi tanácskozás előadásaihoz, valamint a FE által szervezett kongresszust követő „szabadidős” programokhoz és tanulmányutakhoz kapcsolódott. Mindez meglepőnek tűnhet annak tükrében, hogy Schwimmer szerint „a sajtó útjai szolgálják ügyünket legjobban”.⁶³ Szükségszerűnek tűnik tehát röviden számba vennünk azon kötelezettségeket, amelyek Schwimmer figyelmét elvonták a laptól.⁶⁴ Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy 1913-ra a NOE és a FE közös lapkiadási vállalkozásának több árnyoldala is körvonalazódott, amelyek eleinte csupán bűvópatakként folydogáltak, majd az IWSA-kongresszus előestéjére felszínre is törtek. Egyrészt a FE ekkor már hosszabb ideje elzárkózott attól, hogy a külföldről előfizetett folyóiratokat a NOE rendelkezésére bocsássa, amely döntés előtt a NOE vezetősége értetlenül állt. Másrészt a nemzetközi választójogi mozgalom egy hetes seregszemléje sokkal inkább szolgálta a FE érdekeit, mint a Nőtisztviselőket, akik az „ügy” transznacionális dimenzióiból csupán közvetve – elsősorban a FE által – vették ki részüket.⁶⁵ Már csak ezért sem meglepő, hogy a másik konfliktus épp *A Nő és a Társadalom* publikálása mentén bontakozott ki: a FE májusi választmányi ülésén kéthónapos munkaprogramot állított össze, s egyben döntött a gyűlések ritkább összehívásáról, illetve a lap „kettős számban”

62 1907-ben Schwimmer egy Németországba küldött cikke is elkallódott: „Ihren 2. Artikel aus Stuttgart habe ich bekommen, vielen Dank. Die erste in Verlust geratene Artikel ist leider noch immer nicht aufgetaucht. Bitte, schicken mir noch Zweitdrucke und versehen Sie bitte die Frauenzeitung mit den kleinen Notizen aus der ungarischen Frauenbewegung, die ich von Ihnen im »Tagblatt«, im »Neuen Frauenleben« u.s.w. las.” Adele Schreiber Schwimmer Rózsának, 1907. aug. 31., NYPL RSP I. Box 13.

63 A FE 1913. szept. 26-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

64 1913-ban csupán három cikket írt a lapba, vagyis nem teljesítette a lapkiadó társaság által vele szemben támasztott követelményeket.

65 Vö. Susan ZIMMERMANN, „Hogyan lettek feministák? Gárdos Mariska és Schwimmer Rózsika a századforduló Magyarországon”, *Eszmélet* 8, 32. sz. (1996): 57–92. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy a FE és a NOE konfliktusa arra vezethető vissza, hogy a kongresszus szervezésébe a FE „néhány tekintélyes arisztokrata nőt” is igyekezett bevonni. Teleki Sándorné vagy Szirmayné ugyanis jóval az esemény előtt és után is a FE legszűkebb vezetőségébe tartoztak, s kivették részüket a háborús munkából is. Ezen kívül semmilyen vezető pozíciót nem fogadtak el, amint azt korábban láthattuk. Uo.

történi publikálásáról.⁶⁶ A NOE ezt nehezményezte, hiszen nekik elemi érdekük fűződött ahhoz, hogy tagtársaikat folyamatosan informálják programjaikról, továbbá a májusi számban tervezték közzétenni az egyesület jubileumi, 15. éves közgyűlésének jegyzőkönyvét is. Céljukat végül sikerült elérniük, hiszen a lapszám – bár némi késéssel – május 20-án napvilágot látott, benne a NOE jelentésével, illetve a FE sokatmondó, összetűzésről árulkodó közleményével: „A kongresszus páratlanul nagy eseményére való tekintettel, lapunk májusi és júniusi számát összevontan, rendkívüli ünnepi számnak kívántuk kiadni. A lapot fentartó [sic!] testületek „egyike [sic!] azonban ragaszkodott a külön májusi számhoz, azért azt most – az ünnepi szám rovására – kiadjuk.”⁶⁷

Az egyesület, Schwimmer saját bevallása szerint, „a munkaerők más irányban történt igénybevétele által legerősebben” a lapot hanyagolta el, hiszen a kongresszus előkészítése mellett szabad kapacitásait a vidéki szervezkedésnek szentelte.⁶⁸ Továbbá márciusig az országgyűlés által végül elutasított választójogi törvényjavaslat mellett agitált, amely magában foglalta volna a szavazati jog nőkre való kiterjesztését.⁶⁹ A kudarc látszólag nem szegte a FE kedvét,⁷⁰ azonban Schwimmeren és a választmány többi tagján a nyár folyamán az apátia és kiégés jelei lettek úrrá: június és szeptember vége között a választmány informális összejövetelei is elmaradtak, s a júniusi jegyzőkönyvben csupán annyi információt találunk, hogy „most fáradtak vagyunk”. Reménykeltő volt azonban Glücklich megállapítása a hónap végén tartott választmányi ülésen: „elnök örömmel jelenti, [...] a kongresszus az Egyesület anyagi helyzetét is erősen fellendítette.”⁷¹ A két szervezet közötti további nézeteltérések is ebből a 9467,62 koronás anyagi tőkéből adódtak:⁷² a „maradvány” ugyanis lehetővé tette a lap kezdetektől óhajtott kétheti rendszerességgel történő megjelentetését, az egyes példányok árának 50-ról 20 fillérré történő leszállítását, illetve azt, hogy a szerzőknek ezentúl magasabb honoráriumokat fizessenek. A NOE és a FE vezetőségében egyaránt helyet foglaló tagok és a lapbizottság azonban nem jutott egyetértésre a folyóiratkiadás jogi részleteivel

66 A FE 1913. máj. 6-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

67 *A Nő és a Társadalom* 7, 5. sz. (1913): 89, 100–104.

68 Mindezt teljes erőbedobással folytatták a választójogi reform-törvényjavaslat leszállítását követően is a Felvidéken, Erdélyben vagy a Dunántúl néhány városában, mint például Pápán, Keszthelyen és Veszprémben. NYPL RSP I. Box 497–500.

69 A „választójogi küzdelem első étappejének mérlegé”-t *A Nő és a Társadalom* márciusi számában közzölték. *A Nő és a Társadalom* 7, 3. sz. (1913): 44.

70 A lapban már ekkor további agitációra szólítottak fel: „Kezdődik az új harc! Teszünk róla, hogy a következő állomásra kitűzhessük a siker, a győzelem zászlaját! Lankadatlanul előre!” Uo.

71 A FE 1913. jún. 27-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

72 A FE 1913. okt. 30-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, uo.

kapcsolatban: többen az anyagi kockázattól tartottak, Schwimmer és néhány további választmányi tag pedig októberre a legszívesebben már kihátráltak volna a közös projektből. Glücklich szokás szerint részben hárítani, részben pedig közvetíteni igyekezett a két tábor között.⁷³

A lapbizottsági ülésen a tagok (a FE és a NOE választmányának tagjai, Gergely Janka, Mellerné Miskolczy Eugénia, Pogány Paula, Szirmay Oszkárné [1886–1959] és Willhelm Szidónia) részvételével végül döntöttek A Nő és a Társadalom Lapkiadó Társaság feloszlásáról, amely, „a bizottságnak vagyona nem lévén”, nem ütközött jogi akadályokba.⁷⁴ Néhány nappal később már meg is alakult az új lapbizottság, a két egyesület közötti konfliktusok azonban csak november végére jutottak nyugvópontra. *A Nő és a Társadalom* – amelynek utolsó száma a NOE kérésére már november 31-én elhagyta a nyomdát⁷⁵ – szerkesztőjeként Schwimmer nem búcsúzkodott hosszasan az olvasóktól, csupán rövid közleményt intézett hozzájuk az egyesület nevében az új lap első számának januári publikálásáról.⁷⁶

Kitekintés

A forrásokból úgy tűnik, hogy *A Nő és a Társadalom*-nál sokkal nagyobb hírvérést csaptak az utódlap, *A Nő* körül: a fővárosban és vidéken egyaránt toboroztak előfizetőket, Spády pedig hirdetőket igyekezett felhajtani. Szirmayné indítványozta, hogy „azon családok számára, ahol két vagy több családtag az egyesület tagja, és így feleslegesen több példányban kapják a lapot, találjunk megoldást, hogy egy lappéldány mellett tegyük olcsóbbá a tagdíjat, mert így könnyebben kapunk egy családnál több tagot”.⁷⁷ Schwimmer – aki 1914 elejétől az IWSA sajtótitkáráként Londonban élt és dolgozott – szerkesztői feladatait Teleki Sándornénak és Pogány Paulának adta át, ő maga pedig „csupán” a felelős szerkesztő

73 A FE 1913. szept. 26-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, uo.

74 A Nő és a Társadalom Lapkiadó Társaság jegyzőkönyve a megszűnéséről. 1913, MNL OL P999. 22. doboz 31. tétel.

75 A lap a következő szerkesztőségi közleménnyel jutott el olvasóihoz: „Lapunk utolsó száma már november végén jelenik meg; evvel a Nőtisztviselők Országos Egyesületének kérése teljesül, amelyet a Ferenc József Betegsegélyző-Pénztár november 30-i küldött-választása indokol. Éljen választójogával a Ferenc József pénztár minden tagja!” *A Nő és a Társadalom* 7, 12. sz. (1913): 199.

76 „A Nő címen 1914. január elsején új lapot indítunk. Feministák Egyesülete.” Uo.

77 A FE 1913. nov. 27-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

posztját töltötte be az új lapnál.⁷⁸ Az övéhez hasonló szerződés(tervezet) a közvetlen munkatársak feladatköréről és juttatásairól nem maradt ránk, azt viszont tudjuk, hogy Spády Adél, a FE választmányi tagja – akit a választmány 1914. január 1-jével a kiadóhivatal vezetésével bízott meg – „havi 200 K fizetésben és 100 K lakáspénz”-ben részesült. Mindez éves szinten 3600 koronát jelentett, így arra következtethetünk, hogy (esetleg) Telekiné és (minden bizonnyal) Pogány juttatása ennél magasabb lehetett.⁷⁹ A forrásokból egyértelmű, hogy Schwimmer ténylegesen hátrébb lépett az egyesület mindennapi ügyeinek koordinálásától és a lapkiadástól, 1915/1916-ban már szerzőként is csak egy-egy cikket jegyzett.⁸⁰ A szerkesztőkkel szemben immár bizonyára nem lehetett elvárás az, hogy valamennyi lapszámban publikáljanak, mivel Telekiné 1914–1918 között 16, Pogány pedig mindössze egy írást közölt.⁸¹

A Nő és a Társadalommal szemben *A Nőt* korántsem csupán az egyesületek tagjainak szánták. Az új lap kibővített tartalmi kínálata mellett erre enged következtetni az 1914. áprilisi költségelőirányzat, amely szerint az első évben utcai árusításból 5040 korona, hirdetésekéből pedig 16 920 korona bevételre számítottak. Talán nem váratlan, hogy ezen összegeknek április 24-éig csak a töredékét sikerült „zsebre tenniük”, ugyanis „colportage”-ból, azaz a lap utcai árusításából 371,93 korona, hirdetésekéből pedig 2386,55 korona folyt be. *A Nő* felépítésén és tartalmi kínálatán végigtekintve érdekes, hogy a korábbiakban egyetlen kutató sem foglalkozott alaposabban a lappal. Az 1914. augusztusi hadüzenetekig kéthetente – minden hónap 5-én és 20-án⁸² – hozzávetőlegesen 15–25 oldalnyi terjedelemben napvilágot látó periodika első évfolyama ugyanis mind minőségében, mind pedig tartalmában megközelíti az éves szinten több tízezer, esetleg százezer márkából gazdálkodó német testvér-lapok színvonalát. Ennek fényében különösen sajnálatos, hogy a vadonatúj köntösbe bújtatott feminista lap nem forrhatta ki magát az új szerkesztőség irányítása alatt, hiszen további fejlődésének gátat szabott a háború.

78 Tisztségéről a háború kirobbanása után azonnal lemondott, hogy minden energiáját békemozgalmi aktivizmusára fordíthassa. Leila J. RUPP, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement* (New Jersey: Princeton University Press, 1997), 16–18, 28.

79 Jegyzőkönyv a FE 1914. márc. 23-i választmányi üléséről, MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel. Kétséges azonban, hogy Telekiné elfogadta a fizetést arisztokrata családja anyagi helyzete miatt.

80 USA-beli előadókörútja és a Ford békehajó kudarca után hazatérve hét cikket juttatott el a szerkesztőkhöz 1917-ben.

81 Spádynak egyetlen cikke sem olvasható a lapban.

82 A szerkesztők az első számban azon reményüknek adtak hangot, mely szerint a lapot a későbbiekben hetente adhatják ki. *A Nő* 1, 1. sz. (1914): 1.

Névmutató

- Ablonczy Balázs 247
Ábrányi Emil 284
Adorján Boldizsár 86
Ágoston Péterné 344
Aisopos (Aiszóposz, Ezópusz) 120
Áldor Imre 178
Ambrus Zoltán 290
Anda Róza 81
Andersen, Hans Christian 91–131, 133–
135, 148–150, 152–159, 161–163, 195,
256, 257, 263
Andersen, Jens 99
Andrássy Gyuláné 138
Angelusz Róbert 170
Angyal Dávid 192, 193
Anttonen, Pertti 94
Apuleius, Lucius (Apulejus) 184
Arany család 113, 128
Arany János 94, 110, 113, 114, 118, 122,
123, 128–130, 145, 157, 168–171, 173,
199, 201, 202, 207, 237, 258, 272
Arany Julianna (Arany Juliska) 113, 114,
128
Arany László 113, 114, 124, 127, 129, 152
Asbóth János 173
Augspurg, Anita 346
Babbie, Earl 180
Bácskai Vera 104
Bajza Lenke → Beniczkyné Bajza Lenke
Bajza József 33, 35, 52, 56, 105, 124
Bálint Péter 95
Ballagi Mór 172
Ballaster, Ros 172, 187
Balog Pál 24, 25
Balogh Gyöngyi 265
Balogh Piroska 34
Balogh János Mátyás 217
Bánáti Ágnes 210
Bánfay Simon 106
Bánhegyi Jób 247
Bann, Stephen 98
Barcley, North 257
Barker-Benfield, George 32
Bártfay László 35, 59
Bártfayné Mauks Josephína (Bártfay Lász-
lóné, Mauks Josephína) 36, 59
Bartha Miklós 287

- Bartók Lajos 283, 284
 Batchelor, Jennie 67
 Batsányi János 33, 37, 57
 Batta Szilárda 219
 Batthyány Lajosné → Zichy Antónia
 Beacher-Stowe, Harriet 115
 Bebel, August 320
 Becker-Cantarino, Barbara 66
 Bédy-Schwimmer Rózsa → Schwimmer Rózsa
 Beély Fidél 76
 Beetham, Margaret 172, 174, 187, 196, 197, 207, 210
 Beeton, Samuel Orchard 174
 Beke Andor 258
 Beksics Gusztávné 178
 Beleznayné → Podmaniczky Mária
 Belgum, Kirsten 67
 Bello, Patrizia Di 276
 Bene Adrián 272
 Benedek Elek 145, 147
 Benedek Lajos 193
 Bengi László 274
 Beniczky Ferenc 248, 258, 259,
 Beniczky Gáspár 248
 Beniczky Hermin → Veres Pálné
 Beniczky Irma (K. Beniczky Irma, Kuliffay Beniczky Irma, Kuliffay Edéné, Kuliffay Irma) 178, 179, 184, 245–272, 290
 Beniczky Lajos 248, 249
 Beniczky Péter 248
 Beniczky Sarolta 249
 Beniczkyne Bajza Lenke (Bajza Lenke) 54, 233, 248, 251, 258, 259, 260, 290
 Benjamin, Walter 101
 Benkő Krisztián 26
 Bényei Péter 45, 58, 258
 Benyovszky Krisztián 257
 Beöthy Károly 105,
 Beöthy László 104–106, 110, 117, 130
 Beöthy Zsigmond 105
 Beöthy Zsolt 105
 Berecz Ágnes 301
 Berecz Antal 213
 Berecz Károly 77
 Béres Norbert 258
 Berlász Jenő 15
 Bertényi Iván 247
 Berze Nagy János 148, 149
 Bethlen Jánosné → Wumpffen Beatrix
 Bezeckzy Gábor 274
 Bezerédj Amália 133, 145, 148
 Bexheft Ármin 329
 Biczó Gábor 95
 Bihari Mór 124
 Bihary Gábor 258
 Bischitz Dávidné 186
 Bíró Ferenc 42,
 Bíró Lajos 189, 304
 Bisztray Gyula 68, 174
 Bittner-Thurzó Jozefa 83
 Blair, Ann 276
 Bock, Carl Ernst 263, 320
 Bódi Katalin 13–30, 42, 45, 46
 Bodnár Mónika 290, 293
 Bodrogi Ferenc Máté 13, 15, 25, 31–62
 Bodrogi Lajos [Bajza Jenő] 148
 Bódy Zsombor 323
 Bogdán Éva 170
 Borbély Szilárd 43, 44
 Borbíró Fanni 189, 321
 Borgos Anna 181, 339
 Boros Dezső 234,
 Borosnyay Kamilla (Herman Ottóné) 273–296

- Borosnyay László 294
Boross Mihály 74, 117, 118, 131,
Bosznyák S-ly Riza 184
Bourdieu, Pierre 170
Boszoki Petra 54, 167–190, 194, 198, 210,
258, 264
Böning, Holger 265
Brake, Laurel 67
Brandes, Helga 66
Braun, Lily 347
Bródy Sándor 290
Broers, Michael 98
Brunszvick Teréz 305
Budai Pál 265
Bulyovszky Gyula 178
Bulyovszky Lilla 255
Buza Péter 156
Buzinkay Géza 66, 167–169, 229, 255,
274
Bülów, Eduard von 99
Bürger, Christa 182
Byr, Robert 255
Byron, George 114
- Campe (Robinson) 148
Canova, Antonio 19
Caiani, Ambrogio A. 98
Caracci, Annibale 27, 29
Casey, Ellen Miller 181
Catt, Carrie Chapman 339
Cavallo, Guglielmo 137
Cecília, Szent 28
Cervantes, Miguel de 148
Chartier, Roger 137
Cholnoky László 274
Cicero, Marcus Tullius 31
Cieger András 219
Clark, Jessica P. 174
- Conscience, Hendrik 153, 155
Conter, Claude D. 253
Cooper, James Fenimore 153, 258
Czakó Zsigmond 110
Czanyuga József 113
Czeferner Dóra 335–357
Czuczor Gergely 54, 118, 150, 157, 199
- Csajághy Erzsébet 150
Csáky Albin 311
Csapó Mária → Vachott Sándorné
Csapó Vilma 81
Császár Ferenc 75, 102, 106, 229, 230,
236, 237, 238, 239, 244, 266
Csengery Antal 110, 111, 114, 124, 128,
129, 171
Csengery Antalné → Csengery Róza
Csengery család 113, 114, 128
Csengery Lóránt 111
Csengery Róza (Csengery Antalné, König
Róza) 109, 110, 111, 112, 114, 117, 121,
123, 124, 128, 130, 131, 156
Cserei Drusiána 82, 84
Cserey Farkas 51
Cserhalmy Irén 266, 271
Csernovics Emília (Damjanich Jánosné) 203
Csiszár Amália 74, 81, 82
Csörsz Rumen István 134
Csuka Botond 241
Csukási József 178, 289
- Dallos Edina 95
Damjanich Jánosné → Csernovics Emília
Damkjær, Maria 275
Danilovics Mihály 148
Deák Ágnes 134, 138, 139, 167, 168, 191–
194, 259
Deák Ferenc 171, 172, 199, 203

- Debreczeni Attila 37, 41, 44, 45, 47, 48, 51, 57
 de la Motte Fouqué, Friedrich 97
 Delap, Lucy 175
 Demeter Katalin 247
 Denecke, Ludwig 135
 Déri Ákos 241
 Derrida, Jacques 104
 Deutsch Mór 206
 Devescovi Balázs 46
 Dezsényi Béla 172
 DiCenzo, Maria 175
 Dickens, Charles 101, 106, 153, 155, 157
 Dohnányi Ernő 276
 Dollerup, Cay 122
 Domokos Mariann 123, 133–163, 195, 256
 Döbrentei Gábor 24
 Drescher Pál 133, 145
 D. Szemző Piroska 230
 Dukai Takách Judit 21, 22, 24
 Dumas, Alexandre (Dumas Sándor) 270
 Durham, Gigi 229

 Easley, Alexis 277, 282, 286
 Edvi Illyés Pál 17
 Egglofstein Amália 178, 303, 322
 Egressy Ákos 110
 Egressy Béni 110
 Egressy Gábor 110
 Egyed Emese 210, 254
 Elekes Irén Borbála 336
 Elias, Norbert 47
 Ember Karolina 308
 Emich Gusztáv 75, 141, 172, 203, 210–212, 214, 218, 222, 300
 Engel Berta 344

 Eötvös József 124, 134, 138, 139, 141–143, 146, 152–155, 157, 162, 173, 192, 194, 195, 199, 200–203, 259
 Erdélyi Indali Péter 148
 Erdélyi János 64, 124
 Erdélyi Pál 106
 Erdélyi Róza 82, 83
 Erdős Renée 290
 Erzsébet román királyné (Carmen Sylva) 270
 Erzsébet, Szent (Árpád-házi) 56
 Eschenbach, Olga (Johanna Hering) 153, 155

 Fabó Edit 188, 189
 Fábri Anna 59, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 77, 79, 82, 110, 138, 167, 170, 171, 183, 193, 210, 247, 250, 252, 255, 262, 316, 321, 344
 Fabricius Endre 249
 Falk Miksa 192
 Falke, Jacob 263
 Fanghné Gyujtó Izabella 178
 Farkas Evelin 258
 Farkas Klára 284
 Fazekas Júlia 63–87, 169
 Fáy András 75, 135, 137–139, 142, 143, 148, 157, 172, 196, 199, 237
 Fáylné-Hentaller Mariska 133, 156, 178, 219, 247, 261
 Fehér Katalin 70, 137, 138, 142
 Fehér Vera 323
 Fejér György 24
 Fekete Izidor 288
 Fekete Mihály 144
 Feldinger, Gottfried (Földényi Frigyes) 171
 Ferenczy István 27

- Ferenczy József 285
 Ferenczy Teréz 81, 244
 Filkó Veronika 95
 Foa, Eugénia (Eugenie) 148, 150, 155
 Fogarasi János 54
 Fórizs Gergely 26, 38, 55, 61
 Forselles, Cecilia af 94
 Földényi Frigyes → Feldinger, Gottfried
 Frankenburg Adolf 64, 65, 75, 76, 85, 86
 Frazer, Elizabeth 172
 Freud, Sigmund 104
 Friebeisz Ferenc 178
 Fried István 43, 45, 47
 Fülöp Lajos 154

 Gaal György 98, 124
 Gálfi Emőke 210, 254
 Galló Paula 348
 Garay János 64, 71, 72, 126, 196
 Gárdonyi Géza 276, 290
 Gárdos Mariska 354
 Gáspár János 145
 Gedeon Endre 106
 Gelléri Mór 301, 311, 317, 319
 Gellériné Lázár Márta 267
 Gémessy Aranka 348
 Géra Eleonóra 250
 Gere Zsolt 33
 Gergely Janka 338, 344, 348, 356
 Gergye László 95, 96
 Gerhard Péter 285
 Gerstäcker, Friedrich 255
 Gerster Etelka 187
 Gerster Miklós 339
 Gessner, Conrad 38, 39
 Gilányi Gabriella 276
 Gintli Tibor 37
 Glücklich Vilma 337–344, 347, 355, 356

 Goeing, Anja-Silvia 276
 Gortvay György 323, 324
 Gozzi, Carlo 98
 Gönczy Pál 138
 Görög Imre 196
 Gracchus, Cornelia 24, 25
 Gragger Róbert 149
 Greverus, Ina-Maria 135
 Grimm, Albert Ludwig 160
 Grimm, Jacob 120, 135, 149, 160, 161
 Grimm testvérek 91, 96, 120, 122, 129,
 133–163, 195, 256
 Grimm, Wilhelm 120, 149, 160, 161
 Grossmann Janka 339
 Gruber Garvey, Ellen 209, 275
 Gulyás Judit 91–131, 152, 156, 256

 Gyáni Gábor 235, 336
 Gyarmathy Zsigáné 301
 Gyenge Zoltán 241
 Gyimesi Emese 108, 110, 122, 124, 126,
 127, 181, 255
 Gyimesi Sándor 246
 György Aladárné → Ember Karolina
 Györy Ilona 218
 Györy Vilmos 145, 148
 Gyulai Pál 92, 108, 111, 112, 115, 125,
 126, 128–130, 140, 150, 157, 169, 170,
 171, 195, 231, 237, 251, 261, 263, 264,
 272, 289, 293
 Gyulay Béla 311

 Hafstein, Valdimar Tr. 91, 95, 100
 Hainisch, Marianne 341
 Halász Imre 300, 316
 Hansági Ágnes 134, 256, 287
 Harris, Sharon M. 209
 Harsányi István 15, 33

- Hász-Fehér Katalin 45
 Hatos Pál 247
 Hebron, Sandra 172, 187
 Heckenast Gusztáv 140, 146, 147, 150, 152, 158, 159, 184, 194, 199–201, 206, 213, 230–232, 234, 248, 255, 257, 261, 262, 266
 Hedvig, Szent 33
 Hegedűs Imre János 147
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 44, 60
 Heilfurth, Gerhard 135
 Henszlmann Imre 72
 Hentaller Elma (S. Hentaller Elma) 211, 219–224, 247
 Herczeg Ferenc 290
 Herder, Johann Gottfried 157
 Hering, Johanna (Olga Eschenbach) 153
 Herman Ottó 278–281, 284–286, 288, 290, 291, 293, 295, 296
 Herman Ottóné → Borosnyay Kamilla
 Hermann Zoltán 43, 60, 95, 98, 134
 Hesslein József 317, 318
 Hídvégi Violetta 105
 Hites Sándor 230
 Hoffmann, E. T. A. 99, 257
 Hoffmann, Franz 148
 Hohenauer Ignác 133, 153
 Hoitsy Pál 174
 Holbek, Bengt 96, 97, 98, 99
 Hollósné de Grobois Nándin 329
 Hopkin, David 98
 Horárik János 161
 Horkai Antal 148
 Horkay Hörcher Ferenc 32
 Horvát Árpád 107, 121, 124, 126, 127, 129, 156
 Horvát Árpádné → Szendrey Júlia
 Horvát Ilona 126, 127
 Horvát István 121
 Horvát Attila 109, 126, 156
 Hrabovszky Júlia 218, 219, 223, 226
 Hume, David 45
 Huszár Imre 266
 Huyssen, Andreas 272
 Igaz Sámuel 13, 15, 16, 18–20, 23, 24, 26, 28
 Ignotus Hugó 290
 Illésy György 300, 306, 308, 309, 317, 320, 321, 322
 Illésy Györgyné 299, 307
 Irányi Dániel 285
 Ispán Ágota Lídia 152, 158
 Ivánffy Malvina 85, 86
 Jacobs, Aletta 339, 349
 Jámbor Pál 83, 196
 János, Szent (János apostol) 26
 Jaschik Álmos 311
 Jászai Mari 341
 Jenssen, Major v. 103
 Jókai Mór 58, 64, 68, 77, 78, 86, 105, 106, 111, 148, 157, 173, 199, 233, 256, 276, 287, 290
 Jones, Chris 61
 Jósika Júlia 148, 196, 229–244, 263
 Jósika Miklós 45, 58, 71, 230, 231, 233–235, 237, 239, 300
 Kalla Zsuzsa 35, 59
 Kálmány Lajos 149
 Kánya Emília (Szegfi Mórné) 54, 144, 145, 167, 169, 170–179, 181–189, 191–195, 198, 209, 210, 258–260, 264, 316, 321
 Kánya Pál (Kanya Pál) 167, 171,
 Karacs Teréz 22, 79, 80–83, 85

- Karáczy Ignác 148, 159, 161
Kármán József 38–46, 57
Károlyi-Zichy Karolina 139
Karr, Alphonse 288
Kaszap-Asztalos Emese 60
Katona Csaba 81
Katona József 33
Kazinczy Ferenc 13, 15, 16, 18–20, 23–27,
29, 31, 33, 37, 44, 48, 57, 60, 201
Kecskeméthy Aurél 192
Kecskeméti Jancsi 105
Kelemen Éva 249
Kelemen Pál 60, 61
Kelen Frida 284
Keller Márkus 223, 259
Kemény Zsigmond 109, 129, 194, 199
Kempelen Győző 196
Kempelen Riza 184
Kende Gábor 180
Kenessey Kálmán 306, 330
Kenyeres Ágnes 248
Keresztes Balázs 241
Kereszty Orsolya 182, 336
Kéri Katalin 135–138, 189, 246, 264
Kerpics Judit 229–244
Kertész József 172
Kertész Judit 104
Keszeg Vilmos 135
Király János 178, 179
Király Júlia 276
Kiron, Arthur 276
Kiséry András 176
Kisfaludy Károly 18, 24, 26, 32, 33, 36,
53, 56, 71, 105
Kisfaludy Sándor 13, 15, 17, 47, 48, 123
Kis János 19, 34
Kiss Bori 167, 170, 171, 193
Kiss Gábor 138, 276
Kiss István 211
Kiss József 289
Kiss Olga 294
Kiss Réka 247
Klenke Ármin 263
Klingenstein, Eva 351
Koháry István 28
Kókay György 66, 173
Kokas Károly 239
Kollmann, Anett 32
Komáromi Gabriella 134, 145
Komáromy Zsolt 176
Konkoly Dezső 254
Kontler László 57
Kónyi Manó 194
Kornis Anna (Zichy Pál Ferencné) 203
Korompay H. János 63, 168
Kosáry Domokos 141, 177, 192, 231, 284
Kossuth Lajos 124, 159, 284, 285
Kosztolányi Dezső 276, 290
Kovács Ábrahám 172
Kovács Ákos András 51
Kovács I. Gábor 267
Kovács Lydia 312
Kovács Pál 35, 51, 52, 53, 105
Kozák Dániel 60
Kozocsa Sándor 134
Kőhalmy Nóra 95
Kölcsey Ferenc 46, 48, 71
König Róza → Csengery Róza
Kőrösi József 314
Kövér György 217, 235, 247
Kreilkamp, Ivan 101
Kreutzer Lipót 348
Krúdy Gyula 290
Kucserka Zsófia 32
Kulcsár Szabó Ernő 60
Kuliffay Ede 249, 259, 260

- Kuliffay Edéné → Beniczky Irma
 Kuliffay Irma → Beniczky Irma
 Kuliffay Izabella 249
 Kultsár István 14–16, 24
 Kún Miklós András 235
 Kusz Veronika 276
 Küllös Imola 134
- Labádi Gergely 19
 Lachambaudie, Pierre 110, 111, 124
 Láczy Magdolna 219
 Laczházi Gyula 37, 38, 41–43, 45, 48, 61
 Lakatos Éva 171–173, 215, 216, 284
 La Fontaine, Jean de 124, 148
 Lamartine, Alphonse de 122
 Lambrecht Kálmán 280
 Landgraf Ildikó 152
 László, I., (Szent) magyar király 19
 László Artúr 348
 László Ferenc 66
 Lathey, Gillian 114
 Lauka Gusztáv 284
 Lemouton Emília 80–82, 85
 Lengyel Dánielné 114
 Lévy József 113, 157, 237
 Levine, Philippa 182
 Lipcsei Ádám 304
 Lipták Dorottya 168, 174, 177, 189, 246,
 261, 267, 274, 289, 291, 336, 343, 351
 Liszka József 161
 Lisztóczy László 133, 140, 154
 Livius, Titus 28
 Lónyay Elemér 219,
 Lónyay Sándorné, ifj. 211, 219–224
 Lóránd Zsófia 257
 Losonczy László 196
 Lőrincz Noémi 272
 Lukács Mór 139
- Lukács Pál 148
 Lyons, Martyn 137
- Madách Imre 95
 Máday Andor 299, 306, 315, 326
 Magyar Zoltán 152, 158
 Mailáth János (Majláth János) 52, 124
 Majthényi Flóra 125, 178, 179, 181, 255
 Malom Lujza 81, 82, 85, 255
 Mandello Ignác 143, 144, 153, 159, 172,
 173, 184
 Margócsy István 251, 252
 Mária királyné (Habsburg Mária) 19
 Mária Terézia 26
 Máriássy Zsigmondné 192
 Márkus Dezső 347
 Marlitt, Eugene 255
 Marryat, Frederick 148
 Mársits Rozina 329
 Márton József 15, 16
 Mátray Gábor 67
 Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király 17
 Mauks Josephína → Bártfayné Mauks
 Josephína
 Mazsu János 259
 Mayer, Tamar 182
 McClintock, Ann 182
 McDonald, Dwight 265
 McLuhan, Marshall 104
 Medgyes Lajos 196
 Medve Imre 146, 147
 Mellerné Miskolczy Eugénia 345, 356
 Merényi László 124, 150
 Mermin, Dorothy 92
 Mészáros Károly 74
 Mészáros Márton 134
 Mészáros Zsolt 175, 209–226, 254, 255,
 339

- Miklóssy János 232
 Mikszáth Kálmán 173, 290
 Milbacher Róbert 46, 110
 Milesz Béla 254
 Milassin Vilmos 178
 Molnár Gábor Tamás 60
 Molnár Ferenc 290
 Morvai Zsuzsanna 66
 M. Szaák Luiza 133, 157
 Murányi Lajos 188
 Musäus, Johann Karl August 96
 Mühlbeck Károly 110
 Mylius, Johan de 96, 99, 103

 Nágorszky Bódognő 84
 Nagy Adrienne 312
 Nagy Apáti Kiss Sámuel 19, 22
 Nagy Ignác 178
 Nagy István 143, 144, 159, 161
 Nagy Miklós 174, 177
 Nagydiósi Gézané 168, 170, 184, 210, 254, 336
 Naményi Lajos 110
 Neményi Imre 143, 151
 Nemes György 172
 Németh G. Béla 94, 129, 141, 145, 177, 192, 231, 284
 Nemoianu, Virgil 60
 Neumer Katalin 274
 Ney Ferenc 148
 Novalis (Hardenberg, Friedrich Leopold von) 96
 Nunnally, Tiina 99

 Oittinen, Riitta 152
 Oltványi Ambrus 153, 194
 Orbán László 15, 33
 Osterlamm Károly 214, 222

 Öhlenschläger, Adam 95, 100

 Pákh Albert 171, 174, 177, 193, 232
 Pál József 19
 Palágyi Lajos 284
 Pánczél Dániel 13
 Papp Júlia 54, 56, 65
 Parragi Márta 276
 Paulovits Károly 321
 Pávics Ilona 178
 Pekár Gyula 290
 Peregriny Elek 139
 Perkins-Gilman, Charlotte 319, 320
 Perrault, Charles 162
 Pestalozzi, Johann Heinrich 135
 Péter László 247
 Petercsák Tivadar 276
 Peterson, Linda H. 93

 Petőfi Sándor 107, 108, 109, 110, 112, 117, 118, 119, 123, 128, 129, 157, 196, 279
 Petőfi Sándorné → Szendrey Júlia
 Petőfi Zoltán 121, 126, 156
 Petrichevich Horváth Lázár 64, 71, 72, 74, 75, 80–83
 Petrik Géza 105, 154
 Petrózai Trattner Károly (Trattner Károly) 24, 57
 Pichler, Caroline 59
 Pilinyi Péter 249
 Pintér Jenő 236
 Pio, Jean Frédéric Guillaume Emile 113
 Pirkler Adolf 71
 Plutarkhosz 24, 123
 Podmaniczky család 171
 Podmaniczky Mária (Beleznayné) 57
 Pogány Nándor 348
 Pogány Paula 340, 341, 347, 356, 357

- Pogány Péter 257
Pólya Endre 102
Pompéry János 86
Pongrácz Nina 85
Pongrácz Emil 254
Ponori Thewrewk József 20
Porzsolt Kálmán 330
Pósa Lajos 290, 291, 293
Pósa Lajosné 290, 293
Pozsonyi József 291
Prohászka Ottokár 309, 310
Prónay család 171
Protmann, Joseph 192, 193, 199
P. Szathmáry Károly 147
Pukánszky Béla 135, 138
Pulszky Ferenc 138, 172, 285
Pusztai Tamás 290
- Raff, Georg Christian 148
Rákóczi Ferenc, II. 201, 248,
Rákosi Jenő 283
Ranschburg Viktor 218
Ráth József 135, 154
Ráth Mór 119
Ratzky Rita 119, 156
Récsi Emil 106
Remellay Gusztáv 148
Reményi Katalin 196
Remoortel, Marianne Van 209, 222
Rhoden, Emmy 270
Richardson, Samuel 19
Richet, Charles 278
Richter, Louis 308
Riecke, Gustav Adolf Cornaro 256
Robbins, Hollis 104
Rolla Margit 114
Romfi Jolán 81
Róna-Sklarek, Elisabet 149
- Rózsa Erzsébet 44
Rózsavölgyiné Fried Margit 347
Rupp, Leila J. 357
Ruskin, John 241, 242, 243
Rusz Károly 254, 263
Ryan, Leila 175
- Sághy Józsa 178
Sajó Tamás 137
Salamon Ferenc 114, 139, 140, 172
Salmi-Niklander, Kirsti 94
Samu Nagy Dániel 110
Sand, Georges (Amandine Aurore Lucile Dupin) 270
Sándor Dénes 210
Saphir, Moritz Gottlieb 106
Sárai Szabó Katalin 253, 299–333
Sárváry Eőry Andor 148
Scavenius, Henriette 126
Schedius Lajos 34, 49
Scheffer, Johann Evangelist 28
Scheibner Tamás 257
Schiller, Friedrich 182
Schirmacher, Käthe 339
Schmid, Christoph von 148, 257
Schöpflin Aladár 314, 315
Schreiber, Adele 354
Schulz, Ferdinand 174
Schwimmer Rózsa (Bédy-Schwimmer Rózsa) 329, 335–357
Scribe, Eugène 122
Semsey Andor 291
Seregi Tamás 241
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 61
Shakespeare, William 123
Shavit, Zohar 152
Siegert, Reinhart 265
Singer Zsigmond 219

- Sinha, Mrinalini 182
 Slachta Etelka 81, 82
 Smid Mária 95
 Solymossy Sándor 149
 Somogyi Géza 310, 311
 Somogyi Sándor 130
 Somorjai Szabolcs 261
 Soós István 15, 33
 Spády Adél 346, 356, 357
 Steinacker, Edmund 284, 285
 Steiner János 256
 Steiner Lajos 249
 Steinert Ágota 110, 219
 Steinmacher Kornélia 54, 55
 Stetina Ilona (Sebestyénne) 344
 Stone, Robert 256
 Stougaard-Nielsen, Jakob 100, 101
 Strelisky Lipót 110
 Sue, Eugène 122
 Sujánszky Antal 300
 Sumpter, Caroline 93, 94
 Swanton Belloc, Louise 148

 Szabadfalvi József 284, 285
 Szabó Endre 305
 Szabó László 210
 Szabó Richárd 84, 211–215, 218, 220, 225
 Szabó Róbert 168
 Szabó Valéria 182
 Szabóné Nogáll Janka 178, 224, 290
 Szacs vay Éva 265
 Szaffner Emília 210
 Szaitz Mariann 180
 Szajbély Mihály 232, 235, 237, 239
 Szakál Anna 135, 143
 Szalay Benjamín 52
 Szalay László 199, 205
 Szalánszki Edit 265

 Szarka Eszter 74, 321
 Szász Károly 114, 157, 171, 196, 233
 Szász Zoltán 305
 Széchenyi Ágnes 274
 Széchenyi István 56, 57, 172, 201
 Szécsényi Endre 32
 Szécsi Noémi 250
 Szegedy-Maszák Mihály 26
 Szegfi Mór 170, 171, 185, 259
 Szegfi Mórné → Kánya Emília
 Szegvári Sándorné 344, 347
 Székács család 171
 Székács József 196
 Szekeres László 77
 Szekeres Nikoletta 134
 Széll Piroska 113
 Szelle Béla 257
 Szemák István 133, 140, 144, 145, 292
 Szemere Miklós 237
 Szemere Pál 139
 Szendrey család 126, 128
 Szendrey Ignác 128
 Szendrey Júlia (Petőfi Júlia, Petőfi Julia,
 Petőfi Sándorné, Petőfiné, Petőfiné
 Szendrey Júlia, Horvát Árpádné) 86,
 91, 92, 106–110, 111, 115–120, 121–
 131, 154–156, 158, 181, 196, 255, 257
 Szendrey Mária 119, 128, 129
 Szenvey József 53, 106
 Szentkuthy Miklós 276
 Szentmiklóssy Aloyz 27
 Szentpétery Zsuzsanna 110
 Szilágyi Erzsébet (Horogszegi) 199
 Szilágyi Judit 181
 Szilágyi Márton 37–43, 45, 46, 110, 136,
 169, 191
 Szilágyi Virgil 123
 Szilágyi Zita Mária 230

- Szinnyei József 105, 106, 110, 117, 140, 158, 169, 211, 213, 220, 247, 249
 Szirmay Oszkárné 349, 354, 356
 Szlávay-Nagy Sarolta 85
 Szmodits László 304
 Szokoly Viktor 170
 Szontagh (Szontágh) Gusztáv 52, 59
 Szterényi József 270
 Szuppán Vilmos 300
 Sz. Zehery Éva 182
- Takács Éva 22
 Takáts József 187
 Tangherlini, Timothy R. 98
 Tarjányi Eszter 266
 Tarquinius, Sextus 28
 Tavassy Lajos 171
 T. Erdélyi Ilona 64, 66–68, 76
 Tekei Erika 143
 Teleki Blanka 82, 83, 84
 Teleki Józsefné 35
 Teleki László 199
 Teleki Sándor 279, 284
 Teleki Sándorné 344, 347, 354, 356, 357
 Thaisz András 56
 Thiele, Just Mathias 98
 Thomsen, Vilhelm 113
 Tieck, Johann Ludwig 96
 Tisza Kálmán 285
 Tokay Gábor 196
 Toldy Ferenc 33, 35, 36, 52, 53, 59
 Tolnai Lajos 129
 Tompa Mihály 113, 115, 122, 168, 169, 171, 173, 174, 196, 199, 237
 Tormay György 74
 Tóth Arnold 290
 Tóth Árpád 290
 Tóth József 127
- Tóth Kálmán 129, 196
 Tóth László 15
 Tóth Lőrinc 191
 Tóth Orsolya 48
 Tóth Rezső 152
 Tóth-Czifra Júlia 274, 276
 Tóvölgyi Titusz 255
 Török Zsuzsa 7, 10, 26, 32, 34, 54, 55, 79, 81, 123, 125, 133, 134, 139–141, 145, 156, 161, 167, 169–172, 181, 185, 191–208, 209, 210, 226, 230, 251, 255, 258, 259, 271–273, 275
 Törös Tivadar 284
 Tracy, Seneca 175
 Trattner Károly → Petrózai Trattner Károly
 Trelloni, Mario 256
 Trencsényi-Waldapfel Imre 95
 Tschudit, Johann Jakob von 157
 Turóczi-Trostler József 95, 97, 120
 Tutsek Anna 329, 339
- Uhland, Ludwig 122
 Új Imre Attila 169
 Ujvári Nóra 242
 Uther, Hans-Jörg 97, 103
- Vachott Sándor 118, 136, 139, 150, 159, 191, 192, 196, 200,
 Vachott Sándorné (Csapó Mária, Vahot Sándorné) 121–124, 130, 133–163, 178, 179, 184, 185, 191–210, 258, 259
 Váczy János 15, 33
 Vaderna Gábor 32, 37, 41, 43, 46, 60, 61, 257, 272
 Vadnai Károly (Vadnay Károly) 188, 220, 221
 Vahot Imre 64, 72–74, 80, 123, 124, 135–137, 142, 191, 192

- Vajda János 53, 170, 178, 179, 230–234, 244
Vajda Péter 148
Varga Zsuzsanna 176
Vasvári Zoltán 96
Vay Miklósné 186, 187
Vay Sándor/Sarolta 249
Vayerné Zibolen Ágnes 180
Várkonyi Gábor 66
Vári György 257
Vásárhelyi Tamás 291
V. Busa Margit 171
Végh Balázs Béla 147
Végh Dániel 148
Verédy Károly 133
Veres András 26
Veres Gábor 276
Veres Pálné (Beniczky Hermin, Veres-Beniczky Hermin) 184, 248, 249, 318
Virág Benedek 52
Virág Jenő 105
Vita Zsigmond 145
Vitéz Imre 37, 44
V. Nyilassy Vilma 108
Voigt Vilmos 95, 135, 149, 150
Voinovich Géza 292
Voit Krisztina 261
Völgyesi Orsolya 138, 236, 237
Vörös Eszter 148, 196, 254,
Vörös Katalin 311
Vörösmarty Mihály 33, 71, 118, 123, 124, 157,
V. Waldapfel Eszter 168, 210, 254, 336

Wallach Scott, Joan 181
Wass Ottilia 255
Wegmann, Nikolaus 38, 47, 48, 61
Weisz Attila 210, 254
Wesselényi Polixéna 32, 80, 81
West, Lois A. 182
Wildermuth Ottilie 148
Willhelm Szidónia 339, 340, 341, 356
Winther, Matthias 96, 97, 98
Wirágh András 274
Wlassics Gyula 111, 303
Wohl Janka 168, 172, 175, 178, 179, 184, 187, 196, 209–211, 215–218, 221, 223, 225, 226, 260, 339
Wohl Stefánia 79, 129, 168, 178, 179, 184, 187, 209–211, 215–217, 220, 221, 223, 225, 260, 339
Worafka, Joseph 193
Wóber Györgyné 186
Wumpffen Beatrix (Bethlen Jánosné), 81, 82

Xantus János 157

Yuval-Davis, Nira 182

Zabán Márta 114
Zách Klára 19
Závodszy (Széchy) Károly 133
Zerffi Gusztáv 83
Zichy Antónia (Batthyány Lajosné) 203
Zichy János 144
Zichy Pál 203
Zichy Pál Ferencné → Kornis Anna
Zilahy Károly 196
Zimmermann, Susan 340, 354
Zipernowsky Anna (Zipernowsky Károlyné) 338, 339
Zipes, Jack 98
Zrínyi Miklós 27, 199

A kötet szerzői

BÓDI KATALIN

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet, habilitált egyetemi docens

BODROGI FERENC MÁTÉ

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet, egyetemi adjunktus

BOZSOKI PETRA

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorjelölt

CZEFERNER DÓRA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,
tudományos segédmunkatárs

DOMOKOS MARIANN

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
tudományos munkatárs

FAZEKAS JÚLIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

GULYÁS JUDIT

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

KERPICS JUDIT

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

MÉSZÁROS ZSOLT

Petőfi Irodalmi Múzeum, muzeológus

MIKOS ÉVA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

MLAKÁR ZSÓFIA

Dobó István Vármúzeum, Gyűjteményi és Állományvédelmi Osztály,
osztályvezető, történész-muzeológus

SÁRAI SZABÓ KATALIN

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye,
kézirattáros, történész-etnográfus

TÖRÖK ZSUZSA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos munkatárs